

Сто година социологије у Србији

Српско социолошко друштво

Научна конференција: Сто година социологије у Србији

Организациони одбор:

проф. др Слободан Антонић, председник Српског социолошког друштва
проф. др Мирко Васиљевић, декан Правног факулета у Београду
проф. др Зоран Аврамовић, члан Председништва ССД-а
проф. др Драган Митровић, шеф Катедре за теорију, социологију
и филозофију права, Правни факултет у Београду
проф. др Милован Митровић, Правни факултет у Београду
др Слободан Вуковић, управник Центра за социолошка истраживања
Института друштвених наука

Социолошки преглед: часопис Српског социолошког друштва

Главни и одговорни уредник:

др Жолт Лазар

Редакција:

др Слободан Вуковић, др Слађана Драгишић-Лабаш,
др Слађана Ђурић, др Жолт Лазар, др Павле Миленковић,
др Драгана Стјепановић-Захаријевски, др Лилијана Чичкарић

Коректура, лектура и прелом текста:

др Александар Гордић

Корице:

Никола Танасић

Објављивање ове књиге финансијски су помогли:

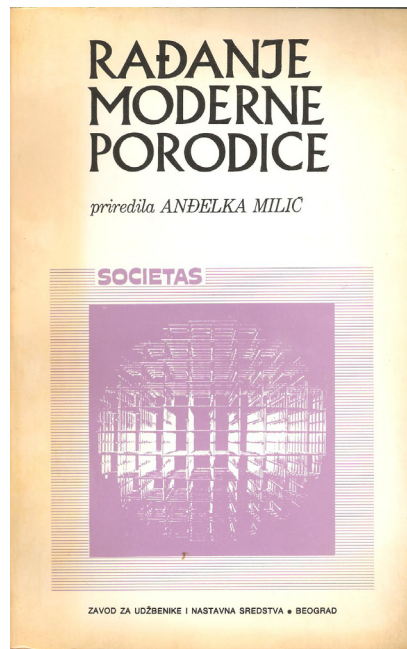
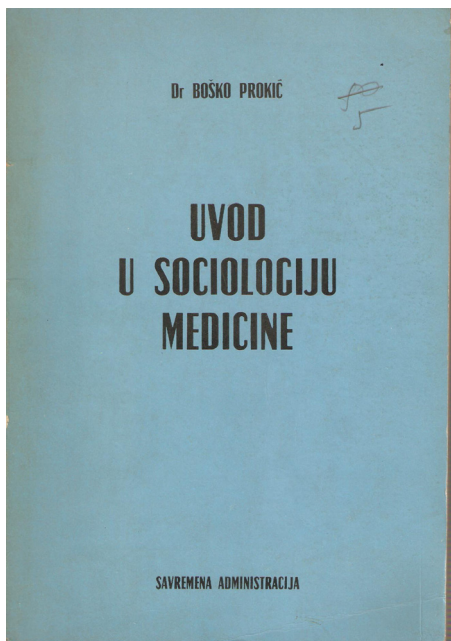
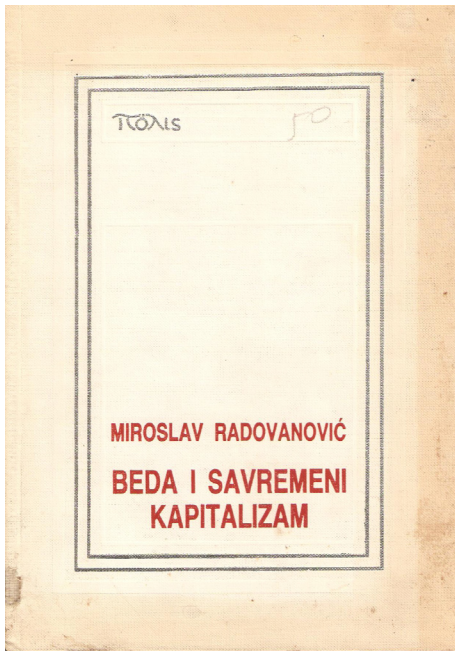
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Правни факултет у Београду
Службени гласник

Сто година социологије у Србији

ур. Слободан Антонић

Посебно издање часописа
Социолошки преглед
год. XLVI (2012), бр. 3–4

Београд
2012

САДРЖАЈ

ДИСЦИПЛИНЕ И ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОБЛЕМИ

Анђелка Милић <i>Социолошко истраживање породица: између индивидуалних прегнућа и друштвених (не)прилика</i>	763
Нада Секулић <i>Оснивање Студија рода на Филозофском факултету у Београду</i>	783
Анкица Шобот <i>Утемељивање родног питања у српској социологији</i>	797
Марина Рагуш <i>Јулка Сћарес Ђорђевић – „женско питање“ између два светска рата</i>	812
Драгица Вујадиновић <i>Феминистичка перспектива у социологији у Србији</i>	819
Мирјана Рашевић <i>Развој демографије у Србији</i>	855
Мирјана Бобић, Марина Благојевић Хјусон <i>О старим и новим популационим изазовима Србије</i>	870
Слободан Панов <i>Социолошка димензија Породичног права</i>	886
Наталија Јовановић <i>Почеци социологије образовања на југословенском простору</i>	908
Милош Немањић <i>Увод у историју социологије културе и уметности у Србији</i>	916
Драган Коковић <i>Узроци кашњења у конституисању неких социолошких дисциплина код нас</i>	930

Градимиr Обрадовић <i>Прилог проучавању заснивања социологије рада и пионирска ангажованост социолога на развоју социологије рада и формирању професије социолога рада</i>	941
Јасмина Петровић <i>Методолошки проблеми у социолошкој периодици у Србији</i>	959
Радивој Степанов, Ана Нешић <i>Социологија права у правној култури Србије</i>	1001
Мирослав Ружица <i>Балкански Власи/Арумунци/Цинцари: Тезе за нешто другачије читање балканске и српске историје и културе</i>	1018
Жељко Љ. Крстић <i>Историјска социологија затвора у Србији: од окова до „наруквице“</i>	1046
Немања Звијер <i>Социологија визуелног – могући правци будућег развоја социологије у Србији</i>	1070
Силвано Болчић <i>Искуства и домаћаји „ангажоване“ социологије у Србији током протеклих пет деценија</i>	1090
Снежана Попић <i>Зачеци српске социолошке мисли о глобализацији</i>	1116
Петар Анђелковић <i>Српско друштво и социологија данас: „социологија без друштва“</i>	1134
Снежана Стојшин <i>Социологија у Србији данас/сутра – размишљања будућих социолога</i>	1146
Миодраг Ранковић <i>Еволуција и инволуција новог империјализма</i>	1156
Весна Димитријевска <i>Социологија неједнакости и сиромаштва</i>	1190
Зоран Аврамовић <i>Социолошко знање и незнање у уџбеницима социологије</i>	1198
Дејан Радиновић <i>Препреке и могући правци развоја социологије у Србији</i>	1215
Владимиr Милић <i>Србија – деструкција друштва и стварање паразитских и зависних класа</i>	1230

Анђелка Милић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:314.6(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ ПОРОДИЦА – ИЗМЕЂУ ИНДИВИДУАЛНИХ ПРЕГНУЋА И ДРУШТВЕНИХ (НЕ)ПРИЛИКА: ТРИ ПИОНИРА У СВОМ ВРЕМЕНУ

У тексту се прати развој социологије породице у Србији кроз стварање три пионира на подручју истраживања породице у бившем југословенском региону: Валтазара Богишића, Вере Ст. Erlich и Оливере Бурић. Указује се на четири битне црте дисконтинуитета у њиховим проучавањима породице: временском, територијалном, национално-државном и друштвено-системском, те професионалном, и указује на значајне епистемолошке и професионалне последице овог дисконтинуитета. Са друге стране, указује се да без обзира на ове суштинске разлике, њихова истраживања оцртавају један историјски континуитет који означава постојање и нестајање једног традиционалног облика породице – породичне задруге, односно њене модерније патријархане варијанте као битне институције за живот становништва у овом поднебљу. На крају се указује на neodговорена питања у вези са трансформацијом ове породичне форме од којих су два најзначајнија: зашто је процес преображаја породице у Србији текао готово два века, а да до данас по свему судећи није завршен; и, друго, како се у процесу еволуције овог феномена изгубила његова егалитарно-демократска форма и у породичном животу преовладао ауторитарни патријархат?

Кључне речи: социологија породице, развој дисциплине, пионери дисциплине у југословенском и српском простору, патријархална породична задруга, патријархални родни режим

У овом тексту желим да се бавим појавом, радом и достигнућима три личности научних стварараца у области социолошког истраживања породице на ширем балканском, односно ужем југословенском и српском подручју, које су оставиле значајан историјски траг у нашој науци. То су, идући по историјској вертикали, Валтазар Богишић (1834–1906), Вера Ст. Erlich (1897–1980) и Оливера Бурић (1921–2011). Као што се може видети, ова три научника/-це испуњавају временски распон од скоро два века, чиме се не могу похвалити социолошке заједнице у много развијенијим друштвима, у којима је ова наука и започела свој ход. Али баш на примеру ових истраживача показује се, са друге стране, један битан недостатак наше укупне социолошке традиције, а онда посебно оне на подручју социологије породице.

За развојни пут сваке од ових личности карактеристично је да оне постоје и делају у свом времену, без претходника, али и без наследника, те се тако њихово научно деловање исказује као једна самостална громада, видљива са свих страна, коју не троше ветрови друштвених промена и борби, али које, баш зато што су тако самоникле у свом времену и окружењу, нису дале могућности да у нашој социологији на њиховим темељима израсте једна значајнија светски призната традиција у проучавању историјских промена на подручју Европе у балканским друштвима. У другим земљама са знатно мање значајним ствараоцима у прошлости стварана је и негована национална научна традиција која је у погодном моменту интернационално пласирана и постала светски позната и уважавана (нпр. Пољска, скандинавске земље, Мађарска, Румунија итд). Наравно, да је то велика штета, како за укупну социолошку науку, тако посебно за друштва на бившем југословенском подручју, укључујући на првоме месту Србију и њено друштво.

Ова појава разуђеног постојања у простору и времену значајних стваралаца између којих се не остварује научно сазнајни континуитет изражена је и у многим другим областима научног стваралаштва у овом региону. Изостанак *сазнајног континуитета* и систематског праћења одређених појавности и односа у друштвеном животу на нашем подручју извор је многих слабости и недовршености у научној пракси датог научног поља. За развој сваке научне дисциплине, а поготово науке каква се бави појавама које су суштински обележене историјским постојањем и трајањем од кључног је значаја постојање континуитета у праћењу, посматрању и анализирању друштвено-историјских појава и њиховог кретања.

Прво, што се на тај начин може валидно закључивати о процесу еволуције и природи револутивних пробоја у поједине друштвене феномене, а тиме сигурније и поузданије закључивати о укупном карактеру дате појавности или друштвене сфере и законитостима кретања у њој. Друго, што се систематским сучељавањем погледа, становишта, грађе теоретичара и истраживача из разних периода на најбољи начин успостављају услови за непристрасно трасирање нових спознаја и њихово прихватање у академској заједници. Треће, праћењем неке појаве у времену и прикупљањем емпиријских обавештења о њој у континуитету стварају се могућности за објективнији и критичнији приступ и реevaluацију раније постављених теоријских парадигми или појединих хипотеза, односно за установљавање нових сазнајних парадигми које ће повезивати раније сазнање са садашњим искуствима и погледима на будућност.

Четврто, систематски континуитет је такође од суштинског значаја за формирање епистемичке социолошке заједнице на једном ужем пољу истраживања, што је значајно за професионално профилисање подручја истраживања, формирање критичког сазнајног фонда као основице за

критичко вредновање свих делатника и њихових постигнућа како у прошлости, тако у садашњости и будућности. Пето, континуитет је неопходан управо са становишта дисциплинарног, теоријског, методског и кадровског напредовања једне уже дисциплине или науке у целини, будући да се избегава празан ход између пионирских искорака и настављача који их следе, због чега долази до непродуктивног враћања на почетке, рутинских понављања, или губљења смисла за поједине правце истраживања раније успостављене, занемаривања прошлости, док будућност остаје трајно непрозирна. На тај начин се функција научне спознаје да легитимише одређене друштвене вредности и праксе трајно дестабилизује и релативизује, а тиме се доводе у питање важност и престиж научне делатности за друштвено постојање и функционисање.

Наша основна хипотеза коју ћемо покушати да докажемо на примеру ово троје стваралаца на подручју социологије породице гласи да је недостатак минималног континуитета између ове три пионирске фигуре на пољу социолошког истраживања породице у нас допринео спорости у утемељивању социологије породице као посебне дисциплине на нашем ширем и ужем подручју, коју још није признала шира научна јавност, а ни надлежне друштвене инстанције, као дисциплину од које се може очекивати значајан допринос стабилизацији и унапређивању друштвеног развоја, али која као таква није ни у светским научним круговима постала уважена по својим доприносима сазнањима о породици. И то упркос чињеници да је током времена акумулирала изванредно значајне појединачне научне резултате.

Али, са друге стране и, могли бисмо рећи, парадоксално, овај исти недостатак *није утицао на изостанак једне суштинске садржајне историјске вертикале посматрања породица* на нашем подручју, који је кључан за сагледање битних промена и трансформација у породичном животу на овом поднебљу. Та историјска вертикала тиче се *патријархалног родног режима односа*, пониклог у оквирима традиционалне форме породичног живота на Балкану познате као *породичне задруге* и његовог праћења кроз бурне историјске периоде дисконтинуитета и промена од турских времена, преко југословенске заједнице, до српског друштва у модернизацијским социјалистичким променама. Укратко, наша хипотеза гласи да упркос изостанку минималног континуитета у временском, територијалном, професионалном, теоријско-критичком и идеолошком погледу, *патријархална парадигма и њена промена показују се као централна истраживачка оса у сва три посматрана истраживачка дискурса посматраних социолога/-шкиња*.

Док су за први случај дисконтинуитета између наведених аутора одговорне друштвено-историјске (не)прилике, бурне друштвене трансформације прекидане ратним катастрофама, нестанком великих импе-

рија, стварањем нових држава, нестајањем вековних привредних и економских система производње и брзошлето увођеним институцијама нових друштвено-политичких поредака (капиталистичких и социјалистичких), дотле је аутохтона креативност ових појединаца успевала да надогради и превазиђе све празнине, крхотине режима и система који су их раздвајали и да их повеже у једну јединствену историјску вертикалу социолошког, научног праћења и проучавања породичног живота у нас. Томе је допринела њихова дубока искуствена повезаност са поднебљем у којем су се родили, живели и истраживали, које нису никада напуштали, чак и онда када су их спољашње прилике и неприлике на то приморавале. Заједнички поглед на присуство јединствене породичне парадигме, ма како је они различито ценили и дефинисали, надокнађивала је све политичко-правне, друштвене и економске дисконтинуитете, упућујући их ка јединственом језгру вековних традиција уобличених кроз форму и садржаје породичног живота патријархалног режима породичне задруге. У тим усковитланим временима организација породичне задруге доживљавала је потресе и промене, али и успевала да се стабилизује и да надиде разорне силе окружења, опстајући, дакако на разнолике начине, у овим битно различитим временима и просторима до данашњег дана.

Управо захваљујући битној тематској повезаности, сазнања ових истраживача имају изузетан научни значај за нашу укупну социолошку праксу. Нажалост, баш из разлога њихове временске и сваке друге дислоцираности, тај сазнајни капитал остао је недовољно познат и признат и неадекватно и свеобухватно оцењен и процењен, како од савремене домаће социолошке јавности, још мање од стране. Али у исто време док наглашавамо овај проблем, морамо имати у виду да су сви аспекти дисконтинуитета који одликују њихова стваралаштва у времену и простору утицали на то да се овој централној парадигми приступа на разнолике начине, под различитим угловима посматрања, а са становишта разноврсних друштвено-научних циљева, да се она документује и евидентира путем разноврсних методских поступака, мање или више валидних и позданих, да се о њој суди и да се она процењује и вреднује са различитих етичких и друштвено-вредносних становишта. Управо све ове разлике, које ћемо настојати у даљем тексту да документујемо, анализираћемо са становишта њиховог значаја за увид у основну парадигму. У закључку ћемо покушати да оценимо у целини допринос сва три спознајно-истраживачка опуса за разумевање дубинског значаја патријархалне парадигме за трансформацију нашег породичног састава и његових вредности у прошлости, садашњости и будућности.

1. Три истраживачка опуса

У овом делу желим да се бавим социолошком проблематизацијом трансформације наше традиционалне породице, којој су основни печат утиснула три пионира-истраживача, од којих је само последња, Оливера Бурић, своју научну праксу организовала на тлу Србије. Међутим, чини ми се обзиром на карактер историјско-политичких и државних промена на територији коју је обухватала бивша Југославија указивање на битне кораке у социолошкој спознаји у породичном животу не би било адекватно без узимања у обзир ове шире регионалне повезаности и друштвено-идентитетских одлика које су карактеристични за научни развој на овом поднебљу. Отуда су и В. Богишић и Вера Erlich, иако не припадају директно историји социолошке спознаје у Србији, веома значајни када је реч о социолошкој спознаји породице и њене трансформације, како у ширем регионалном оквиру, тако и у Србији. И Богишић и Erlich-ова су се бавили трансформацијом породичне задруге, која је била основна институција традиционалног породичног живота у Србији све до друге половине XIX века, при чему је Ерлихова сакупљала емпиријске податке за своју студију и на терену Србије. По тим моментима они неизоставно морају бити посматрани у оквиру историјске мапе развоја социологије породице у Србији.

Валтазар Богишић (1834–1906)

По образовању правник, који је своје правничко знање стицао у круговима тада веома популарне историјскоправне школе у Немачкој, Богишић је веома рано у својој каријери кренуо неиспитаним стазама повезивања правних, етнографских, антрополошких и социолошких спознаја на предмету проучавања породице која је у време његовог професионалног сазревања и рада била у врху сазнајно-теоријског интересовања и сукобљених мишљења присталица еволуционе и традиционалне парадигме у друштвеним наукама. Богишић је веома добро осетио да је проучавање још увек живе форме породичних задруга на „Славенском југу“, која је на Западу била непозната и несазната појава, могло да изазове дубљу пажњу тадашње научне јавности и да јој скрене поглед на до тада потпуно маргинализован и заборављен свет Балкана и европског југа, што би могло да донесе не само личну афирмацију делатнику,¹ већ да има дубље ефекте у смислу помоћи модернизацијском развоју и афирмацији људи и поднебља на овим просторима. Његова самостална правно-етнолошка проучавања учинила су га познатим у ондашњој на-

¹ Захваљујући свом сакупљачком раду и раду на кодификацији права у Црној Гори, те професорским задужењима на универзитетима у Грчкој и Русији, В. Богишић је постао дугогодишњи директор Интернационалног социолошког института у Паризу, који је неговао традиције европских проучавања породице F. Le Play-a.

учној јавности на овом пољу, а онда је ова светска слава учинила да добије задатак који се ретко када пружа научнику-истраживачу – да своја сазнања директно аплицира у друштвену праксу тако што ће сачинити Грађански правни кодекс за друштво у којем су правна правила и институције модерног друштва били потпуна непознаница. Реч је о позиву књаза Црне Горе Николе I да изради Грађански кодекс за Црну Гору којим се први пут ово друштво поставља на модерне темеље правних норми и институција. Богишић је успео после 15 година рада да састави „Општи имовински законик Црне Горе“, који је инаугурисао краљ (1. јула 1888). Али Богишић није до краја свог живота успео да класификује, обради, анализира и синтетизује огромну грађу коју је сакупио,² те је његово сакупљачко дело остало недовршено, мање или више скоро потпуно заборављено од долазећих генерација на овом пољу.³

Вера Ст. Erlich (1897–1980)

Главна и основна студија Vere St. Erlich, под називом *Породица у трансформацији – студија у 300 југословенских села*,⁴ објављена је после скоро 30 година од времена када су сакупљани подаци за њу. Наиме, Вера Erlich је започела своје истраживање 1938. године у Загребу, тако што је сачинила један опсежан упитник за прикупљање података (један део питања ослањао се и на Богишићев „Напутак...“, али је у целини замисао била самостална и оригинална). Потом је тај упитник разаслала на бројне адресе учених људи по читавој Југославији (изузев Словеније) са циљем да добије веродостојне одговоре од познавалаца локалних прилика о трансформацијским процесима који су захватили породичну задругу у првој половини XX века. Избијање II светског рата и прогон Јевреја онемогућили су јој даљи рад, те је ауторка са до тада добијеним одговорима напустила земљу и, после великих неизвесности, успела да се докопа Америке. Тек после рата наставља студије антропологије у Америци и докторира на тему трансформације традиционалне породице у Југославији на темељу прикупљеног материјала који је успела

² За његово главно социолошко дело сматра се 'Збирка садашњих правних обичаја у Јужних Словена', ЈАЗУ, Загреб, Књига I, 1874.

³ Пре своје смрти В. Богишић је од својих новчаних средстава установио Музеј у Цавтату, у којем се чува сва његова научна оставштина (рукописи, преписке, документација, народне рукотворине које је сакупљао, материјални предмети из његовог личног живота, као и етнографска грађа итд). Занимљиво је да још до данас та грађа није сва прегледана (тек недавно су отворени неки кофери са архивском документацијом), а претпоставља се да још тога неоткривеног има да се пронађе. На основу зборника под насловом *Богишић и култура сјећања*, Правни факултет у Загребу и Лексикографски завод „Мирослав Крлежа“, Загреб, 2008–2009.

⁴ Прво издање на српско-хрватском језику јесте: Напријед, Загреб, 1964; друго издање, Либер, Загреб, 1971; енглеско издање: Princeton University Press, 1966.

да сачува. Почетком 60-их година враћа се у земљу (и повремено борави), почиње да објављује чланке по југословенским часописима и да активно учествује у животу социолошке заједнице.

Оливера Бурић (1921–2011)

Оливера Бурић након завршених специјалистичких студија из социологије породице на универзитету Минесота, САД почетком 60-их покреће у Институту друштвених наука истраживања породице у социјалистичком систему. Њена прва емпиријска студија, уједно и докторска теза, односила се на испитивање како запосленост жена утиче на промене у традиционалној породици. Овим истраживањем Оливера Бурић отвара сасвим нову страницу истраживања породице. Реч је о градским породицама, о запосленим женама у радничким породицама (*Промене у породичном животу настале под утицајем женине запослености*, докторска дисертација, ИДН, Београд, 1968) у новом индустријском сектору који се развија у тадашњој Југославији. Затим, ауторка ову тему шири на проблем све израженије слојне диверзификације породица у Југославији што има одраза и на интензитет трансформације породица у појединим слојевима – радничкој и средњој класи (*Породични живот и друштвени положај породице*, ИДН, Београд, 1969). У свом последњем истраживању ауторка се фокусира на породичне промене под утицајем, са једне стране, снажних процеса индустријализације, са друге стране, социјалистичког система и његове институционалне мреже окренуте ка социјализацији породице (*Породица и друштвени систем*, Институт за социјалну политику, Београд, 1980). У сва три случаја реч је о анкетним истраживањима на случајним узорцима породица у Београду и Србији. Оливера Бурић покушава да истраживање породице у Србији и Југославији постави на трајније темеље, те у том смислу организује рад секције за породицу Југословенског социолошког удружења, организује бројне међународне и домаће скупове на тему породичних промена, те напоскон организује и врши редакцију прве библиографије радова о породици у Југославији: *Истраживање породице, брака и домаћинства у Југославији, 1866–1973*, Институт за социјалну политику, 1973.⁵

Нажалост, друштвене околности не дозвољавају да се ове активности које је у нашој социологији започела Оливера Бурић интензивирају.⁶

⁵ У овај (дис)континуитет улази и појава др Загорке Голубовић, која предаје социологију породице на Одељењу за социологију Филозофског факултета у периоду 70-их година XX века и писац је првог уџбеника из Социологије породице у бившој Југославији и Србији. Њена делатност на овом пољу нагло се прекида одласком са факултета (из политичких разлога) и више не обнавља.

⁶ Ипак, активности нису сасвим угашене, иако је Секција за породицу Социолошког друштва престала са радом, са постепеним гашењем и одумирањем рада овог удру-

2. Четири препреке научном континуитету у изучавању породица у посматраним случајевима (временска, територијална, државно-национална и професионална)

Ad 1. Сва три прегатоца на пољу социолошког истраживања живели су и радили у *различитим историјским епохама*, тако да нису постојале или су биле минималне шансе за њихову личну и непосредну размену и сучељавања, а, због нерегуларних друштвених прилика, ни за преношење сазнања и искустава. Овај момент објашњава чињеницу што је након њиховог деловања настајале дуже временске празнине, сасвим довољне да се изгуби траг њиховог стваралаштва у новонастајућим друштвеним околностима.

В. Богишић је деловао у другој половини XIX века. Вера Erlich је своје главно и једино истраживање обавила непосредно пре избијања II светског рата, да би потом, бежећи са својом документацијом, доспела до Америке и тамо започела своју академску каријеру. У земљу и Загреб се враћа тек при крају свога живота. Оливера Бурић је већ развила своја стратешка интересовања у социологији породице, на теоријским и искуственим спознајама теорија индустријализације и модернизације, које су тада биле главне струје у проучавању породице у Америци и Европи. Традиционална породица из њеног видокруга припадала је предмету етнографских интересовања. То објашњава чињеницу да Оливера Бурић није реферирала на радове Erlich-ове, мада јој је било познато њихово постојање. (Види библиографију: *Истраживање породице, брака и домаћинства у Југославији, 1866–1973*, Институт за социјалну политику, Београд, 1973.)

2. Други аспект дисконтинуитета у овим истраживањима проистиче из чињенице њихове *територијалне* разуђености и само делимичног преклапања. Наиме, Богишић је своју грађу за проучавање породичних задруга прикупио на јужним подручјима Балканског полуострва, обу-

жења на југословенском плану. Током 80-их у Београду је у сарадњи Института друштвених наука (демографско одељење) и Филозофског факултета, Катедра за социологију (у сарадњи проф. Анђелке Милић и др Драгане Аврамов, директора Института) организован један од годишњих семинара Комитета за истраживања породице Међународне социолошке асоцијације (1986), којем је присуствовало око 40 научника из земље и света. Систематска и континуирана истраживања породице врше се од почетка 90-их година у Институту за социолошка истраживања ФФ, где је током времена оформљена и снажна група младих научних радника који се баве истраживањем породице са различитим тематским интересовањима и помоћу најсавременијих методских поступака. О резултатима ових истраживања види: Анђелка Милић: „Осврт на резултате анкетних истраживања породица и домаћинства у Институту за социолошка истраживања у последњих двадесет година“, у зборнику: Анђелка Милић и Смиљка Томановић (уреднице): *Породице у Србији данас, у компаративној перспективи*, ИСИ ФФ, Београд, 2009, стр. 11–28.

хватајући Херцеговину, Дубровник, Црну Гору, Македонију, Јужну Албанију, Епир у Грчкој и јужне делове Бугарске. Дакле, његов изворни рад не односи се на територију Србије, нити се њоме на било који начин емпиријски бави. Међутим, независно од ове територијалне неподударности, његови истраживачки налази су веома значајни за ситуацију Србије, како у његовом времену, тако и нарочито касније, будући да се на истраживаним територијама најчешће сретао са српским етничким корпусом и друго да је тај корпус представљао једну од веома снажних имигрантских струја у новоосновану српску државу током читавог XIX и XX века. Тај етнички корпус је у Србију доносио и своје породичне обрасце задружног живота, који су већ од раније били широко заступљени у српској држави, те су стога његова проучавања могла бити значајна основа за посматрање промена које тај образац доживљава, како због таласа исељавања из завичајног подручја, тако и поготово под утицајем процеса модернизације, у који улази младо српско друштво од почетка XIX века.

Истраживање Вере Erlich са територијалног становишта представља најрепрезентативнији истраживачки корпус, будући да њено истраживање изведено за време и југословенске државе обухвата читаву територију ове државе, изузев Словеније, и све три основне религијске групације (православно, католичко и муслиманско становништво). Као такво, ово истраживање даје драгоцену грађу и увиде за посматрање процеса трансформације кроз који пролази породична задруга у XX веку у процесима интензивне модернизације – економске, политичке и културне – кроз које је пролазила и Југославија. У том смислу се ово истраживање нуди као идеална подлога за праћење процеса породичне промене у новој, социјалистичкој Југославији. Али се то не дешава.

Оливера Бурић која своја истраживања заснива на проучавањима у централној Србији помера фокус посматрања од *сеоске породице*, која је главни или/и једини предмет истраживања оба претходна истраживача, на *градске породице*, у складу са парадигмом индустријализације, која друштвени живот премешта из села у стара и нова брзо нарастајућа *урбана ткива*. Тако се ова једина шанса за повезивање и суочавање са прошлошћу не успоставља због радикалног измештања друштвене и теоријске парадигме у посматрању породице.

3. Али не само да временски и територијални дисконтинуитет прати прегалаштво ова три социолога, већ су за тај дисконтинуитет најснажније одговорне *радикалне промене друштвено-историјског и државног контекста* у којем истраживачи делују. Овај моменат је одговоран не само за њихове територијалне неподударности већ и за истицање потпуно различитих визура на основни предмет истраживања, како из концептуално-теоријског аспекта, тако и садржајног. О томе ћемо касније рећи нешто више.

Валтазар Богишић почиње да врши своја истраживања у крајевима Балканског полуострва где аутохтоно становништво још живи под окупацијом страних сила (Аустро-Угарске, Турске и Италије), док је независна српска држава још ослобађала делове своје територије од османске власти. Дакле у овом случају имамо однос између стране управе која доноси своје моделе и обрасце и домаће институције на територијама које су и даље локалистички затворене и ограничене на живот у сродничким и породичним структурама. Дакле, у прилици је да проучи особине задружног породичног режима, који је и тада снажан и тек маргинално нагрисан новим вредностима и прохтевима, које подстичу новчана економија и бирократске структуре власти. Богишић је тога свестан и зато помно и са журбом урања у прикупљање свих могућих података о народном животу.

Вера Ст. Eglich своје истраживање, према властитом признању, и започиње како би утврдила који су разлози, са једне стране, тако дугог одржавања задружног породичног модела, а, са друге стране, како би утврдила промене који тај систем доживљава у Југославији и њеним регионима, у којима је у различитом интензитету изражена нова цивилизација капиталистичке робно-новчане производње и грађанског друштва. При том образована у напредним образованим круговима у којима су присутне и прихваћене феминистичке идеје из Европе, она гаји посебно интересовање и осећајност за тешкоће женског положаја у друштву у којем се губе традиционалне вредности женске заштићености, о чему посебно извештава В. Богишић, а наступа нова капиталистичка, индивидуалистичка цивилизација, која жену препушта 'мушким хировима'.

Оливера Бурић своја истраживања врши у сасвим новом цивилизацијском и друштвено-културном окружењу изградње социјалистичког друштва и државе који поставља сасвим нове захтеве и вредности пред становништво и његове породице. Старо друштво је према новој идеологији срушено и треба се посветити изградњи новог на потпуно новим темељима. Традиционална понашања и вредности у породици која су преживела у новој епохи представљају само изанђалу прошлост, која ће убрзо бити до краја елиминисана, а наука треба да активно учествује у елиминацији старог тако што ће показати сву његову ружноћу и лицемерје.

Овај нихилистички поглед према прошлости, међутим, оправдава, са једне стране, веома брзо формирање једног сасвим новог друштвеног слоја-класе – индустријске радничке класе, која, додуше, носи своје порекло из традиционалне сеоске средине, али у новој средини брзо одбацује свој пртљаг прошлости и прилагођава се на нов индустријски и урбани начин живота. Полазећи од овог општег идеолошког стремљења савремености, постаје разумљиво да Оливера Бурић није могла да гаји неко озбиљније интересовање за прошлост породица. Напротив, она се пуном снагом окреће новом.

Упркос темељном разликовању друштвених и идеолошких оквира деловања ових научника, између њих се, ипак и не случајно, успоставља један историјски континуитет 'дугог трајања'. Истраживања у ова три случаја омогућавају да се бар у неком ограниченом обиму прати једна историјска вертикала породичног живота и трајања која иде од традиционалних полуплеменских заједница, преко модерног грађанског устројства и капиталистичке економије до социјалистичког преображаја.

4. Напокон, у контексту указивања на набројане објективне компоненте дисконтинуитета у стваралаштву ова три аутора, не бисмо смели да пренебрегнемо и једну суштинску различитост између њих, а то су *разлике у професионалном профилу*. Наиме, иако, генерално, сва три пионира истраживања породице по свом суштинском разумевању породице и приступу могу да се без икаквих ограда сврстају у ред социолошких истраживача и тумача породичног живота, ипак битне разлике у њиховом основном академском образовању и научним круговима којима су припадали су одговорни и за неке битне разлике у теоријским оквирима и очекивањима које су гајили према породици и њеној промени, као и на значајне разлике у методском приступу. А ове разлике су опет на свој начин утицале да се између њих успоставе додатне баријере и недовољна међусобна обавештеност.

На сваки начин им је заједничко то да су све троје били аутодидакти у области у којима су се кретала њихова основна истраживања. В. Богишић се школовао за правника, али је под утицајем историјскоправне школе кренуо путевима историјскоправног и етнолошког истраживања, где му се по природи ствари, али и његове властите привржености, породица наметнула као главна тематика. Вера Ст. Erlich је по образовању била психолог, али је своју научну каријеру у Америци започела и завршила као антрополог. Напокон, Оливера Бурић је по свом основном образовању била филозоф, да би се потом на последипломским докторским студијама определила за социолошко истраживање породице. Све троје, дакле, улазе у једну за њих потпуно нову област проучавања – наравно, уносећи у та проучавања концепте, методе и теорије који су били најближи њиховом оригиналном академском профилу.

3. Патријархална породица и њена промена од турског доба до средине XX века

Као што смо констатовали у уводу, упркос необично значајним разликама у окружењу, као и професионалном профилу, ови истраживачи деле један битан заједнички момент – заинтересованост за судбину традиционалне патријархалне породице на балканском подручју, која се у преиндустријском времену исказује у форми породичне задруге.

Изабрани тематски фокус доводи до ненамераваног континуитета и отвара могућност за успостављање линије историјског праћења ишчезавања једног доминантног облика породичног живота на овим просторима и трансформација кроз који тај процес пролази до данас. У томе лежи још неискоришћена шанса наше социологије породице. Али погледајмо редом.

Богишић је кренуо у проучавање породичне задруге када су главне полемике око еволуције породичних облика биле већ при крају. При том се врло мало знало о породичним облицима и њиховој еволуцији код европских народа, а готово ништа о породици код Словена и на Балкану. Отуда су Богишићева истраживања у тадашњој науци дочекана као вредна открића, али и као живописан контраст савременој породици у европским земљама. Добро знајући својства породичног живота у Западној Европи, али и на Оријенту, Богишић с правом инсистира на особености форме породичне задруге на 'Славенском Југу' када констатује следеће: „Дочим су у правној системи азијатских народа и особе и обитељи апсорбовани државним владоцем, видимо на против на Западу особу где се успиње на врх целе правне зграде. У словенском праву опажамо управо средину тих крајности и налазимо да фамилија и њезини одношаји најбогатија страна његова, а, уз то, средиште цијелој системи народнога права.“ (В. Богишић, 1927: 129) У овој врсти уравниотежености између индивидуализма и колективизма, у којој влада висок степен сродничке солидарности и у којој се „и за појединца ... довољно скрбило, јер дакако да без тога заједница би за дуже време била несносна и немогућа“ (В. Богишић, 1927: 158), Богишић налази непролазне вредности овог облика заједништва, који је свакако требало сачувати пред надирањем западног индивидуализма.

Са друге стране, Богишић увиђа и битну специфичност задружног система на плану имовинских односа и наследства, како у односу на индивидуалистички Запад, тако и колективистички Исток. Наиме, Богишић устврђује да у режиму породичне задруге основни облик својине је заједничка, задружна својина, којом само управљају у току свог живота сви одрасли мушкарци, на челу са старешином (који нема посебних овлашћења у одлучивању – он је нека врста модерног менаџера), у циљу да се та задружна имовина одржи и пренесе на следеће генерације, које ће је такође чувати и преносити на своје потомке. Другим речима, својина породичне задруге је неутуђива: у њој не важи римско власничко право *ius utendi, abutendi et fruendi*. Зато Богишић у полемици са правницима који нису увиђали специфичност задружне породице истиче битну разлику између градске (варошке) породице на Балкану и задружне породице на селу. За прву је карактеристичан патријархални поредак заснован на римском праву, у којем је само отац-муж власник укупне имовине, али и онај који одлучује о судбини свих осталих чланова, док у задружној породици не постоји таква врста свемоћи патријарха. Каснији истражи-

вачи задружне породице говориће на основу овог својства о задрузи као *егалитарној или чак демократској форми*, насупротив ауторитаризму западне породичне форме, која претрајава и у грађанском друштву.⁷

Међутим, Богишић је приморан да призна да у задружном систему не постоји баш егалитаризам у односу на све чланове, јер женски чланови не могу да располажу имовином. Али, будући одгојен на вредностима патријархалног морала свога завичаја, као и делећи мушке вредности ондашње научне заједнице, Богишић је уверен да се због тога „женама не чини велика кривица“, јер су оне за ову правну неједнакост у реалном животи и те како обештећене и заштићене од стране породице, која је увек ту да поведе рачуна о њиховом положају – било да су неудате, удате или удовице – о њиховим потребама и материјалној ситуацији. При том се ова 'привидна неједнакост' женских чланова, према Богишићу, сасвим добро уклапа у основно начело породичног живота задруге, у којем је „главна идеја у фамилији, у цјелини, којој свакако ваља да поједина особа од свога нешто жртвује“ (Богишић, 1927: 158). Укратко, Богишић је склон да и родне односе у задружној породици тумачи као средину између несигурности и незаштићености положаја жене на индивидуалистичком Западу и ропског положаја жена на Оријенту, са друге стране.

Поглед Вере Erlich на породичну задругу имао је сасвим другачију временску, али и идеолошку конотацију. Наиме, њено истраживање долази у време када задружне породице истрајавају своје последње дане и када се обичајни режим у њима већ увелико мења под утицајем како грађанског приватног права, тако и реалних капиталистичких односа, који разарају старе заједнице. Вера Erlich је хроничар задруга на издисају, а из те перспективе оне се најмање виде обележене духом солидаризма и заједништва, а осетно више унутрашњим сукобима, личним фрустрацијама и незадовољствима чланова. При том, као 'феминисткињу', њу не интересује обичајни режим задруга, већ пре свега родни односи у њој, сагледани кроз процес индивидуализације брачног пара из ширег оквира сродничког окружења, те интимни односи у нуклеарној породичној јединици, било да се она већ осамосталила од рођачког оквира или је још увек у широј заједници. А када посматра брачну дијаду, Вера Erlich се пре свега интересује за положај жене у њој, колико моћи и слободе има, колико је подређена и потлачена, шта се од ње захтева и очекује и на који начин она на те захтеве одговара и какве стратегије самозаштите примењује. Укратко, фокус Вере Erlich усмерен је на оне тачке задружног система које су за Богишића биле другоразредне са становишта функционисања саме заједнице или одређивања њене природе. У њеном

⁷ На овом обележју задружног породичног живота на Балкану инсистирају и многи каснији истраживачи овог феномена, како домаћи, тако и инострани: О. Мандић, М. Филиповић, Е. Sicard, Ph. Moseley итд.

случају у првом плану су родни односи, а у оквиру њих акценат се ставља на положај жене при чему се констатује „свеприсутна и увећавајућа депривација жена ... увек и на њихову штету“ (В. Erlich, 1978: 268).

Посматрајући трансформацију породичне задруге као етапни процес Вера Erlich је успела да изгради синтетички поглед на читаво подручје, указујући на три тачке битне за процес модернизације породице. Наиме, по њем схватању трансформација породичне задруге одиграва се кроз процес нуклеаризације породице, тако што млади брачни парови излазе из задруге и стварају своје сопствено домаћинство и економију. То је, дакако, пропраћено и све чешћим задружним деобама, а деобе су свакако праћене и размирицама и сукобима. Вера Erlich при том посматра пре свега каква се врста родних односа и поделе рада успоставља у овој нуклеусној породичној јединици, пре свега између супружника, а потом и родитеља и деце.

При том, она разликује у процесу разграђивања задружног феномена три регионалне групације: 1. регионе у којима је процес разграђивања скоро завршен (Далмација, Северна Хрватска, Војводина) и у којима доминира нуклеарна породица у којој су односи између супружника стабилизовани, тако да, иако је жена и даље неравноправна, у односу између партнера успоставља се интимнија веза, која се гради на узајамном поверењу супружника. Подручје Босне и централне Србије представљају се као подручја „бурне трансформације“, у којима задружна породица управо доживљава снажну трансформације и где су односи веома заострени, како на сродничком плану, тако и, нарочито, на родном плану. Жене трпе висок степен насиља од стране својих мушких сродника и партнера. Више нема задруге, која је према Богишићу штитила жене и старала се за њихову сигурност, а још нису успостављени нови односи пара који жени дају више могућности за самосталније одлучивање и који агресију мушког патријарха своде на подношљив ниво. Трећи регион су јужни делови Србије, Косова, Македоније и Црне Горе, у којима су тек започели процеси разградње и одумирања задружног живота, па су у њима родни односи и даље стабилизовани на традиционалан начин. Укратко, показује се да је регион 'бурне трансформације', којем припада централна Србија, заправо регион у којем овај процес доводи до веома разорне слике породичних односа, са свакодневним сукобима, насиљем у породици, где је у породици свако против свакога: мужеви се свађају са женама, родитељи са децом, сестре са браћом. Укратко, слика опште нетрпељивости услед нагло пробуђених и неконтролисаних личних интереса и жеља, који траже да буду одмах задовољени.⁸

⁸ Сваки од ова три основна типа, ауторка посматра и у односу на религијску припадност (хришћанске [православне и католичке] и муслиманске породице), те тако

Ову ситуацију прекида II светски рат, те остаје хипотетичко питање: како би се ова ситуација даље развијала? Да ли би пут ишао ка стишавању ове узајамне борбе и постизању стабилизације на новом, модерном нивоу самосталне брачне дијаде, или би пут ишао према успостављању једне варијанте агресивне, ауторитарне патријархалности, кроз коју су, на пример, прошле западне државе у ери првобитне акумулације капитала.

Међутим, рат је прекинуо све те процесе, а послератни државни, идеолошки и системски преврат на тапет је поставио стварање новог типа 'социјалистичке' породице. За жене је то значило суштинску промену ситуације у смислу да њих више не штите ни шира породична заједница, ни њихови брачни партнери, већ то чини држава својим мерама социјалне политике и заштите. Али је промена револуционарна у још једном аспекту. Нова држава и њена власт траже да жена сама постане субјект своје егзистенције, а то значи да постане произвођач и она која зарађује за своју егзистенцију.

Дакле, ове историјски потпуно нове констелације, траже од истраживача породице да се посвети изучавању сасвим нових феномена када је реч о породици. Тако Оливера Бурић напушта све претходне концепте и теме, и посвећује се изучавању како запосленост жене утиче на трансформацију породице. Жена се поставља у центар радикалних промена које мењају њен положај, али је и сама жена та која своју пасивну позицију мења у улогу активног произвођача, а затим као друштвени актер мења и своју породичну ситуацију.

Једина тачка која повезује ово истраживање са проучавањем V. Erlich тиче се посматрања промена које се дешавају на линији измене ауторитарних патријархалних односа у корист брачне егализације супружника у свим сферама породичног живота. Али ово посматрање показује да је процес покренут у социјалистичкој Југославији далеко од своје завршне тачке; већина испитиваних породица налази се на средокраћу између традиционалног ауторитета (који је стварно у повлачењу) и завршене егализације, с тим да је већина ближа традиционалном типу односа. Дакле, још једном на породичном попришту бележимо 'бурну трансформацију', али сада за разлику од предратне ситуације, поприште се смешта у брачну дијаду. Што је занимљиво у овом случају, трансформација ни изблиза не бележи онај интензитет насилности, сукобљености и завађености међу члановима какав је бележила V. Erlich у прошлом раздобљу. Колико су друштвена заштита и друштвени напредак утицали на то да се на свакодневном нивоу смири 'борба за опстанак' у породици?

успева да открије танане разлике и неподударности у кретању модернизације између три религијска ентитета.

Каснија посматрања Оливера Бурић је проширила на посматрање утицаја слојно-класних неједнакости у социјализму на темпо породичне промене. Долази се до занимљивих резултата који су се косили са до тада уобичајеним налазима у западној социологији: виши степен егализације односа у средњокласним породицама него у радничким породицама, при чему је ово објашњено снажнијим утицајем идеолошког фактора, који преферира једнакост супружника у више образованом слоју.⁹

4. Научни и друштвени дисконтинуитет – недовршена прича о промени породице

Дисконтинуитет у проучавању породичне трансформације на који смо указали имао је за основну последицу немогућност стварања и постојања епистемичке заједнице, у смислу постојања једног стабилног језгра спознаја, метода и приступа на дисциплинарном нивоу који би омогућили релативно стандардизован улазак, а потом делање нових истраживача у овој области научног посматрања. Овај дисконтинуитет је са своје стране произвео велике периоде празнога хода у посматрању промена породице, као и, са друге стране, територијалне неподударности, што не дозвољава упоредна посматрања, критичку евалуацију претходних достигнућа и долажење до ваљаних хипотеза и закључака у погледу како обима и карактера посматраних промена, тако посебно њихових узрока. Осим тога, овај дисконтинуитет је резултовао недовољно развијеним и јасним концептуалним постављањем истраживања, те прилагођавање основног фокуса посматрања идеолошким укусима и потребама времена, уместо континуираног развијања и доградње једног јединственог и специфичнијег теоријског оквира какав би одговарао специфичностима феномена, али и друштвеним околностима које су га детерминисале.

Из ових разлога се наша данашња социолошка истраживања породице суочавају се проблемом и питањем на које тешко могу да одговоре: јесмо ли успели да превазиђемо у породичним структурама и односима традиционалне патријархалне засаде које смо наследили из задружне прошлости наше породице или после сваке друштвене кризе морамо са изненађењем констатовати да је ово наслеђе и те како живо и изражено у нашој свакидашњици. Савремени резултати говоре о *ретрадиционализацији* наше породице и *репатријархализацији* родних односа у

⁹ Види: Оливера Бурић и Анђелка Зечевић: „Породични ауторитет, задовољство браком и положај супружника у друштвеном систему“, *Социологија*, бр. 3/1966, стр. 69–88. Чланак је објављен и у познатом социолошком часопису у Америци (*Marriage and Family*, 1967), као и у руском социолошком часопису (*Социална Иследованиа*, 1970) и био запажен од стране бројних страних истраживача који су се бавили темом односа модернизације и демократизације у породици.

друштву (А. Милић и С. Томановић, 2010; А. Милић, 2011; В. Милетић-Степановић, 2011). Да ли су у питању краткорочне реактивне појаве као последица кризних разарања и друштвене аномије, или је реч о чврстом супстрату наше друштвено-културне конструкције, која се само у временима кризе открива испод површних наслага модернизујућих утицаја?

Једна од кључних неодговорених дилема јесте и она која се тиче карактера ауторитета који је управљао задругом. Наиме, нема спора да је задруга била патрилинеарна организација сродника по мушкој линији. Али, као што смо указали, постоје многа тврђења заснована и на чињеницама да је она била демократична организација (па су чак и старије жене имале право да учествују у одлучивању или да буду на челу задруге), док је, са друге стране, према закључцима Вере Erlich, она била у највећој мери организација заснована на патријархалном ауторитаризму.

У нашој савременој социологији и психологији влада готово једнообразно мишљење да смо из прошлости наследили ауторитарни менталитет и понашање, чиме се покушавају објаснити текуће политичке катаклизме у Србији. Ако је у својој суштини задруга садржала семе демократског етоса и односа међу члановима, питање је како се објашњава чињеница да у потоњим фазама трансформације од овог елемента не остаје никакав траг у смислу утицаја на шире друштвено залеђе и његову конституцију у процесима трансформације (у смислу демократичније комуналне и државне организације),¹⁰ а ни на породичном контексту, будући да се у XX веку суочавамо са грубим ауторитарним патријархалним структурама моћи и понашања у породицама.

Када говоримо о Србији, могу се поставити бар још два питања: прво, када је реч о феномену „бурне трансформације“, о којем говори Вера Ерлих, да ли је та фаза трансформације важила у неком ранијем периоду и за оне регионе које ауторка карактерише у моменту истраживања као регионе стабилизације и смирења у односима брачне дијаде? И ако је то нужна трансформацијска етапа, без обзира на регионално-културне и етничке специфичности, како се она могла изразити у тим регионима? Другим речима, поставља се питање: да ли је етапа „бурне трансформације“, описана у централној Србији, са свим разарајућим последицама на породичне односе, заправо специфика само овог региона и његове већинске етничке групације? Али чиме се то може објаснити?

Овде би се могла отворити још једна хипотеза, коју ауторка уопште не проблематизује: наиме, треба имати у виду да је Први светски рат најмасовније погодио управо српско становништво и Србију. Овај степен ратних разарања, како материјалних и физичких, тако још више духов-

¹⁰ Овом приликом подсећамо само да је Светозар Марковић неке од својих визија о преображају Србије градио на ставу да је демократични и егалитарни карактер породичне задруге добра основа за социјалистичко комунално уређење у Србији.

них и менталних, могао је да произведе и произвео је дуготрајни стрес код преживелог становништва у поратном периоду, који је могао да измени карактер породичних релација, тј. да учини да се изгуби њихов демократични, мирољубив и толерантнији карактер, а да се развију црте агресивне самовоље и патријархалне мизогиније. Ова хипотеза нам изгледа прихватљива ако упоредимо данашње стање у српским породицама, које се такође боре са ситуацијом дуготрајног стреса после свих ратних катастрофа и економско-социјалних потреса кроз које је прошло друштва Србије у последњих две деценије.

У сваком случају, поливалентни дисконтинуитет који је пратио ова истраживања, по нашем мишљењу, главни је кривац што се, када је реч о српском етносу и српском друштву, стално сусрећемо са две хипотезе, које имају више идеолошко-морални карактер него што успевају да ваљано објасне српску историју и менталитет њеног становништва: са једне стране, то је хипотеза о *претежно ауторитарном карактеру* становништва и друштва, а са друге стране – хипотеза о *претежно демократској, егалитарној* и колективистичкој свести српског народа.

Дисконтинуитет ових истраживања одговоран је и за неуспешност објашњења тако дугог задржавања породичне задруге на овим теренима, а пре свега у Србији. Не треба да заборавимо да се породична задруга посматра и проучава готово пуна два века, а да је вероватно егзистирала још дужи период, премда о томе немамо готово никакве систематичније научне спознаје. Зашто се српско друштво тако споро ослобађало ове институције и њених нормативних, моралних и инструменталних дериватива и утицаја? Да ли је у питању историјски дисконтинуитет који није дозвољавао да се нове модерне институције довољно учврсте и стабилизују, или су неки ментални, духовни и емоционални садржаји ове институције, традирани социјализацијом, онемогућавали брже и потпуније прихватање модернијих форми друштвеног и породичног живота, што је друштво чинило подложнијим кризама дисконтинуитета?

Напокон, научни дисконтинуитет у овим истраживањима не дозвољава да се са довољно прецизним упоредним анализама испита једна константа у нашим породичним релацијама, снажно испољена све до сада. Имамо у виду у свим периодима до данас једну истакнуту црту нашег породичног амбијента – сродничку солидарност, која има веома висок интензитет у свим социјалним слојевима и велики функционални значај, како за породичне тако и шире друштвене релације. Неспорно је да је задруга у својој основи сродственички солидаристички феномен,¹¹

¹¹ Иако је овај елемент суштински за настајање и живот задруга, па се отуда о њима говори као о *'породичним задругама'*, има и становишта да оне могу бити и несродничке организације. О томе видети код М. Филиповића у тексту „Несродничка и предвојена задруга“, *op. cit.* Али овај момент не умањује значај солидаристичке оријентације у народном животу.

али се поставља питање: како се ова линија сродничког солидаризма, упркос свим друштвеним и историјским дисконтинуитетима, није изгубила, а изгубила се линија демократско-егалитарног унутрашњег утемељења односа у заједници? Зашто је сродство однело победу, а демократски образац односа пропао? И, на крају, да ли је у аутохтоној средини настајања и живљења институције задруге уопште било места за демократију или је реч о исхитреним оценама њених истраживача, које данас не можемо да проверимо?

Литература

1. В. Богишић: *Збирка садашњих правнијех обичаја у Јужних Словена*, ЈАЗУ, Загреб, Књига I, 1874.
2. В. Богишић: „О положају породице и наследства у правној системи“, *Правник*; Државна Штампарија Краљевине Србије, 1893.
3. В. Богишић: „Главне црте породичног права у Дубровнику“, у: *Правни чланци и расправе*, Геца Кон, Београд, 1927.
4. В. Богишић: „О облику названом Инокоштина код Срба и Хрвата“, у: *op. cit.*
5. *Богишић и Култура Сјећања*, Правни факултет у Загребу и Лексикографски завод „Мирослав Крлежа“, Загреб, 2008–2009.
6. Оливера Бурић: *Промене у породичном животу настале под утицајем женине запослености*, ИДН, Београд, 1968.
7. Оливера Бурић и Анђелка Зечевић: *Породични ауторитет, задовољство браком и положај супружника у друштвеном систему*, *Социологија*, бр. 3/1966, стр. 69–88.
8. Оливера Бурић и Анђелка Зечевић: *Породични живот и друштвени положај породице*, ИДН, Београд, 1969 (шапирографисано).
9. О. Бурић *et al.*: *Породица и друштвени систем*, ИСП, Београд, 1980.
10. Оливера Бурић (уредник): *Истраживања породице, брака и домаћинства у Југославији, 1866–1973*, ИСП, Београд, 1973.
11. Јелена Даниловић (ур.): *Општи имовински законик Књажевине Црне Горе*, Подгорица–Београд, 1998.
12. Вера Ст. Еглич: *Породица у трансформацији – студија у 300 југословенских села*, Напријед, Загреб, 1964; Либер Загреб, 1971.
13. Миленко Филиповић: *Човек међу људима*, СКЗ, Београд, 1991.
14. Загорка Голубовић: *Породица као људска заједница*, Загреб, Напријед, 1981.
15. Олег Мандић: Радови Е. Sicarda о задрузи код Јужних Словена, *Хисторијски зборник*; III, 1950, бр. 1–4, Загреб.
16. Анђелка Милић: „Осврт на резултате анкетних истраживања породица и домаћинства у Институту за социолошка истраживања ФФ“, у: А. Милић и Смиљка Томановић (уреднице): *Породице у Србији данас, у компаративној перспективи*, ИСИ ФФ, Београд, 2009, стр. 11–28.
17. Анђелка Милић (ур): *Време породица*, ИСИ ФФ, Београд, 2010.
18. Весна Милетић-Степановић: *Проширене породице у Србији*, ИСИ, Београд, 2012.
19. Philip Moseley: „The Distribution of Zadruga within South – Eastern Europe“, *Jewish Social Studies Publications*, N.Y., 1953, Vol. 5, стр. 219–230.

Анђел
између

20. Е.
пр

Слика 1. Вера Ерлих (1897–1980)

лица:
е)прилика

ске породичне задруге, Архив за
КЛИХ, стр. 564–575.

Слика 2. Оливера Бурић (1921–2011)

Andjelka Milić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Summary

**SOCIOLOGICAL INVESTIGATION INTO FAMILIES
– BETWEEN INDIVIDUAL EFFORTS AND SOCIETAL OPPORTUNITIES:
Three pioneers in their time**

I wish here to follow the development of family sociology in Serbia through creative works of the three pioneers of the investigation into families in the ex-Yugoslav region: *Valtazar Bogišić, Vera St. Erlich and Olivera Burić*. In the first part I point to the four moments of discontinuity in their research work onto families: historical, territorial, state national and socio-ideological and professional. All these differences produce discontinuity in the development of family sociology with the effects on its epistemological and theoretical level. In the second part I am pointing that in spite of these differences their investigations has shown the historical continuity of existence and change of patriarchal form of the family, from „zadruga“ through patriarchal marriage dyad to the socialist working women family. At the end I give answers on some questions which have been left open or with dilemmas about real intensity and content of the family change in Serbia in the last two centuries of its modern history.

Key words: sociology of family, the development of sociology, pioneers of discipline in ex-Yugoslav and Serbian space, patriarchal family zadruga, patriarchal gender regime

Нада Секулић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:312.94(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ОСНИВАЊЕ СТУДИЈА РОДА НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ – Разговор са проф. Анђелком Милић –

Филозофски факултет у Београду прва је високошколска станова у Србији на којој је уведен програм родних студија, на иницијативу проф. Анђелке Милић и њених тадашњих сарадница на Факултету, Марине Благојевић и Жаране Папић. У интервјуу проф. Милић говори о свом личном искуству, о спремности нашег институционалног окружења на овакав корак и о неким од главних догађаја који су обележили оквире и начин формирања родних студија код нас у социјалистичком, ратном и периоду после петооктобарских промена.

Кључне речи: родне студије, социологија, академско увођење дисциплине у kurikulum високошколског образовања у Србији, Филозофски факултет у Београду

Н.С.: Када сте Ви дошли на Факултет, женске студије или студије рода још нису постојале као конституисана поддисциплина или поље проучавања. Па ипак, претпостављам да су нека истраживања постојала. Уосталом, у погледу права и унапређења друштвеног положаја жена у СФРЈ изузетно је много урађено у социјалистичком периоду. Каква је тада била атмосфера на Факултету, каква је била заступљеност жена, као и заинтересованост за ово поље истраживања?

– У време када сам се ја запослила на Филозофском факултету је било свега неколико жена у статусу професорки, по једна до две на сваком одељењу. Одељења за социологију и филозофију била су спојена у једно одељење. Загорка Голубовић је већ тада имала статус професорке. У време када сам била студенткиња она је докторирала, а када сам се запослила, била је ванредна професорка. Уз њу, професорка Сентић је такође у то време предавала статистику, али није била у сталном радном односу. Од жена ту су још биле Ружа Петровић и Марија Богдановић, као асистенткиње. Ево, то су биле жене.

Испричаћу вам један догађај, било је то поражавајуће искуство, које може да послужи као илустрација за стање у вези са овом темом на факултету. Средином шездесетих година расписан је конкурс за асистента на Општој социологији. Дипломирала сам на теми из опште социологије – Појам друштвене групе – а била сам на магистарским студијама,

где сам пријавила рад о Парсонсу (Parsons). У то време њиме се нико није бавио. О Парсонсу се углавном читало тек на основу секундарних извора – рецимо, Рајт Милс (Wright Mills) и његова општа критика функционализма били су један од таквих извора. Конкурисала сам и била сам одбијена. У то време сам радила у Институту друштвених наука. Сећам се, једног дана док се све то дешавало, нашла сам се заједно у аутобусу са једним од професора који су били у комисији за избор асистента. Били смо код Правног факултета, била је нека огромна гужва, једва да је могло да се прича а да се чујемо. У оној гужви, тај професор ми је рекао: „Знате колегинице, ви сте конкурисали на место асистента, али ја нисам могао да будем за вас, не из личних разлога, већ је у питању полна структура.“ Забезекнуто сам га погледала, нисам могла уопште да схватим, каква „полна структура“? Шта значи да сам одбијена због „полне структуре“ на одељењу? Ваљда сам нешто рекла, да ми објасни шта то значи, онда је он рекао да су до сада на катедри примили две женске особе и да би и мој пријем пореметио полну структуру. Опет ми није било јасно, будући да су сви редовни професори на катедри били мушкарци, али нисам ништа рекла. Изашла сам потпуно ошамућена из аутобуса једну станицу раније него што је требало. Ето, тада сам ја први пут доживела „полну структуру“. А у ствари, мислим да је разлог био неки други, то је био само изговор.

По свом основном усмерењу ја сам се бавила општом социологијом, то је био оквир мог проучавања и на основним студијама и на магистратури, па и касније на докторату, ако се има у виду да је проблем породице постављен са опште структурног становишта. Међутим, изгледа да тиме нисам могла да се бавим, јер је у то време ово подручје било резервисано за мушкарце. Социологијом породице сам почела да се бавим сарађујући са Оливером Бурић, која је радила у Институту друштвених наука. Са њом сам сарађивала још док је радила своју докторску дисертацију, док сам студирала, те ме је она, чим се отворило прво слободно место на Институту, позвала да конкуришем. Међутим, заправо сам све време очекивала да ће на Факултету бити расписано место за асистента, како бих могла да радим оно на шта сам заиста била усмерена. Било је то време дисидентских година и политички активизам потенцијалних асистената такође је био важан фактор приликом запошљавања. Загорка Голубовић је у то време предавала и Социологију породице, уз Социо-културну антропологију. Са њом је тај предмет и уведен на Факултет. Она је написала и први уџбеник из те области. Већ при првом следећем избору за асистента, а можда је то било и по женској линији, она је инсистирала да ме доведу као асистента за тај предмет, пошто сам се тиме већ бавила на Институту друштвених наука. Тако сам 1970. добила место на Социологији породице. Морам рећи да уопште нисам била

сигурна да ли ћу конкурисати на то место, јер нисам намеравала стално тиме да се бавим, али је у то време Институт пропадао и то сам видела као привремено решење, намеравајући и даље да се заправо бавим општом социологијом.

Н.С.: Сем Социологије породице, која је једина задржала у специфично женску „приватну сферу друштва“, како је дискурс о женама почео да улази на факултет и у академску средину?

– То уопште није постојало. Морам да признам да то ни мене није нарочито интересовало. Кроз оно што је Оливера радила за своју докторску тезу, чинило ми се као да је то указивање на неке тривијалне чињенице, да жене раде и на послу и код куће. То није сматрано интересантним, значајним и теоријски или истраживачки плодним пољем истраживања. За мене лично то такође тада није било интересантно, јер, на крају крајева, и моја мајка је била запослена целог живота. Она је радила још у предратној Југославији, и за мене је било сасвим нормално да је она запослена; и ја сам као дете била веома поносна што је она запослена, јер је у мојој околини било мало жена које су радиле. Ја то тада нисам посматрала као друштвени проблем, већ као личну одређеност. Али већ током сарадње са Оливером Бурић у Институту почела сам да увиђам како се подручје истраживања породица и жениног положаја не третира равноправно са другим подручјима. То су били скрајнуто подручје и непризнати проблеми. Оливера Бурић је имала велике проблеме у Институту да докаже значајност своје теме, често су колеге њене исказе дочекивале са иронијом, а умели су иза леђа да исмевају њено инсистирање да је то веома важно подручје друштвених истраживања за читаво друштво. Када сам ја дошла у Институт, тешко је добијала пројекте везане за ову тему, тј. финансијска средства, јер се та област веома потцењивала. У то време је у Крагујевцу почела да ради „Застава“, почело се са производњом „фића“. „Застава“ је била чудо невиђено за ондашње прилике и велики новац се тамо сливао. У оквиру идеје о повезивању науке и привреде, у Институту је покренута идеја да се направи велико истраживање, пројекат на тему која се оквирно тицала друштвених односа у раду и интеграцију радничке класе. Као једна од најутицајнијих институција истраживачког типа, Институт друштвених наука је добио тај пројекат и у оквиру њега су састављене поједине подтеме истраживања, као што су организација рада, психологија радних односа, самоуправљање, процес одлучивања – то је био задатак за социолошко одељење. Наша група је радила истраживање о породици. Оливера се грчевито борила да уђе у тај пројекат, желела је да направи компарацију између запослених и незапослених жена. Једва је успела. Колико смо само писале образложења, са аргументима да су односи на раду и односи у породици међусобно повезане и нераздвојне сфере у људском животу и да то не

може да се сече. Оливера је то добила више због ранијих заслуга него што је уочена значајност саме теме за пројекат. Наравно, ми смо добили могућност да урадимо истраживање на врло малом узорку. „Важнијим“ сегментима истраживања одобрен је огроман узорак – па ипак, они то никад нису завршили. Ми смо своје истраживање завршиле, али нам није одобрено да га публикујемо. Ја још чувам шапирографисано истраживање код себе, али тадашњи директор Института није сматрао да оно завређује да буде штампано. Оливеру је то веома јако погодило, јер су неки резултати тог истраживања претходно објављивани у иностраним часописима (америчким и руским, као и саопштавани на међународним конференцијама) били врло запажени од међународне научне јавности. Разумљиво, и мени је било криво, али сам и даље имала идеју да ћу се бавити општом социологијом, па то нисам доживљавала као лични неуспех.

Н.С.: Па како је онда уопште ова тема почела да се пробија?

– У Загребу је Марија Шољан-Бакарић, Бакарићева жена, објављивала часопис *Жена*. Она је још у рату издавала часопис о женама у борби, а после је, вероватно и због утицаја мужа, могла да покрене објављивање овог часописа средином шездесетих. Овде у Београду, Савезна конференција жена такође је објављивала часопис *Жена*, али он стварно није имао неку вредност. Мало ко га је читао и у њему су највише штампани разни реферати. Међутим, Бакарићкин часопис је био квалитетан. Ја сам у њему 1968. године објавила први текст. Часопис је окупљао жене из целе Југославије које су покушавале да се научно баве питањима жена и породице. Мој први текст односио се на класне теорије породице. Претходно сам о томе говорила на једној конференцији. Она је, као уредница, читала све што се у то време писало на ту тему у Југославији. Тако је прочитала и тај мој текст и позвала ме је да дођем у Загреб. Понудила ми је да објави текст и да будем у савету часописа. У Београду још ништа није функционисало, а загребачки часопис није до тада био дистрибуисан, тако да сам ја за њега сазнала тек кад су ме позвали да објавим текст. Све загребачке феминисткиње те генерације прошле су кроз тај часопис, као и Словенке, које су прво ту могле да објаве текстове. Тако је, ето, тај часопис представљао први пробој феминизма у тадашњој Југославији. Он сâм је био на маргинама, а новац за његово издавање добијан је из партијских фондова. То је био први излет у феминизам. То још није био феминизам, али су постављана питања на веома неортодоксан начин у односу на ортодоксни марксизам, преиспитиван је положај жена у социјализму и ту су објављивани први преводи феминистичке литературе са енглеског.

Н.С.: Да ли је на самом Одељењу за социологију било неких назнака у овом правцу у то време?

– Не, ма какви. Конференција која је организована 1978, „Друг-ца жена“, била је значајна, јер је то било прво званично феминистичко окупљање и иступање на нашој сцени. Претходно је била организовано Саветовање у Порторожу, од стране [партијских] централних комитета Хрватске и Словеније (1976), о положају жена и породице у самоуправном друштву. Ја сам била у организационом одбору и била сам задужена за реферат о породици и њеноме месту у самоуправном систему. То је био огроман скуп на којем је учествовало преко 100 учесника из целе земље. Сама конференција била је подељена у четири тематска блока, а четврти се односио на савремени феминизам. Била је то званична партијска конференција, али је тај блок о савременом феминизму био нешто сасвим ново. Биле су изузетно јаке реакције на та излагања. Откуд сад тај феминизам, зашто је то нама потребно? Доста дуго после те конференције одлучивано је да ли ће бити објављен зборник, а верујем да је главни проблем био да ли укључити и текстове о савременом феминизму. На крају је изашао зборник који је укључивао и те текстове али тек три године после саветовања. А у међувремену је Конференција у Студентском центру изазвала велику буку. То је, дакле, било први пут да се на јавној сцени у Југославији појавио феминизам као теоријска оријентација која има нешто да каже о жени и о породици. Затим је дошла конференција „Друг-ца жена“, али је она била нешто сасвим друго. Прва конференција је била затворена партијска конференција и за њу су знали само научници и поједини партијски функционери. Ова друга је представљала јавну манифестацију за коју су сви у Београду знали. Било је такође преко 100 учесника, а, поврх тога, много их је дошло да слушају, да гледају, као и да звижде. Дакле, тај скуп је био више промоција феминизма него научни скуп. Учеснице које су дошле из иностранства биле су углавном радикалне феминисткиње са више-мање негативним ставом према социјализму и негаторским односом према мушкарцима уопште. То је створило у једном моменту веома непријатну атмосферу. Мени лично је сметало што учеснице са стране нису показале велико интересовање за домаћу ситуацију и излагање домаћих учесница. Понављам да тај скуп није дао неке значајне теоријске дискусије, али је за домаће учеснице он био веома значајан, јер нас је све импресионирала њихова слобода да говоре о овим темама на политички начин и као о политичким темама. Наша јавност је теме породице и жена и тада сматрала као ствар интима и приватности појединаца, па су неки чак сматрали неукусом ако би неко у јавном дискурсу покретао та питања. По мом мишљењу, та конференција је имала прекретни значај за домаћу ситуацију, јер је показала да се о тим питањима сме и мора јавно расправљати и да жене имају право да постављају питање свог положаја као равноправни друштвени актери.

Н.С.: Можете ли да нам кажете нешто више о томе колики је био утицај других, немарксистичких политичких опција на начин како су се обликовао феминизам и како ви видите реални значај марксизма за обликовање савременог феминизма?

– Није могло другачије, сем кроз уплив других политичких опција, јер нисте имали домаће подстицаје на било који начин. У социјализму се много урадило на побољшању друштвеног положаја жена, али се није задирало у приватну сферу живота. Званичан идеолошки став био је да држава не треба да се уплиће у сферу приватног живота, а после разилажења са СССР-ом то је постало дистинктивно обележје наше идеологије, које нас је издвајало од њих: „Не треба ми као Руси да контролишемо људе и да задирамо у њихов приватни живот.“ Тако је идеолошки оквир приватног живота остао друштвено невидљив, а индивидуално су се појединци сналазили како су умели и знали. При том је све у вези са сексуалношћу остало табу за јавни дискурс. У ствари, владао је један лицемерни однос, где се приватност подразумевала на један типично грађански начин (муж, жена и деца као 'ћелија друштва'), а сваки вид слободнијег понашања доживљавао као скандал. Сећам се да је један наш колега студент са филозофије био избачен из СКЈ-а због неке сексуалне афере, која му је, изгледа, била и намештена. У ствари, како је то касније изразио словеначки социолог и психолог Жижек, у Југославији је идеолошки на делу био „породични социјализам“, у смислу да се сматрало да је породица битна за одгој 'здрог' социјалистичког потомства, а да је дужност друштва да то споља потпомогне (отварањем обданишта, старањем за школовање деце, отварањем сервиса за породичне услуге, бригом за здравље чланова породице и сличним активностима). Руски социјалистички систем се доста разликовао. Руска породица је стварно живела социјализовано и била готово тотално комунализована, а овде се такав систем третирао као напад на интегритет и персоналност индивидуе и на њену интиму. Али, за разлику од Запада, ни појединци, ни породице нису уживали пуну слободу и самосталност да креирају своје животе. Све је то још било веома скучено и подвргнуто традиционалној моралности и свести. Дакле, у тој прилично антиномичној ситуацији у односу према Западу и Истоку ми смо имали велике тешкоће да развијемо сопствени идеолошки оквир за феминистичку критику савременог положаја жене у породици и друштву. У сваком случају, оно што је долазило са Запада отварао је нове видике.

Негде почетком седамдесетих отпутовала сам са мужем у Америку. Сећам се да сам тада, у једној њујоршкој књижари, први пут наишла на књигу Шуламит Фајерстон (Shulamith Firestone). (Нама су ауторке попут ње, без обзира на њихову оријентацију, биле потпуно непознате.) Мислим да сам ту узела и једну од књига Џулијет Мичел (Juliet Mitchel).

Са таквом литературом отворе вам се сасвим нови хоризонти и тада сам почела да више проучавам савремени западни феминизам. Међутим, ја сам припадала 'старијој' генерацији. Нисам по годинама била много старија од Загрепчанки, али је било важно којој генерацији припадате, јер се по генерацијама мењала теоријска и политичка клима. Нисте могли сами да отворите те хоризонте, да набављате литературу, да будете у току, јер је тада тек долазило до експлозије феминизма на Западу. У мојим вршњачким круговима, односно у мојој генерацији интелектуалаца/-ки, није било никог са ким бих могла да дискутујем о феминизму. За мене је у том смислу било веома значајно дружење са Ружом Фирст-Дилић из Загреба (која је моја генерацијска вршњакиња, иначе правница по основном образовању), која је скоро читаву деценију у Дубровнику на Интернационалном постдипломском Центру била директорка за женске студије и која је сваке године организовала веома запажене конференције и семинаре, где сам долазила у контакт са познатим феминистичким именима из света, али и са женама из Југославије које су се озбиљно бавиле овим студијама.

Међутим, Загрепчанке су се увелико тиме бавиле већ на студијама. Тамо је било петнаестак студенткиња које су основале удружење „Жене и друштво“ при Социолошком друштву Хрватске. Оне су представљале нову вршњачку групу, почеле да размењују литературу. Жарана Папић, која је у то време завршила студије, дошла је у контакт са њима и са њима је почела даље да се развија. Њена прва књига је и била објављена у сарадњи са Лидијом Склевицки, која је била једна од њихових најактивнијих чланица. Жарану сам упознала тако што ју је проф. Кораћ једном приликом довео код мене са речима. „Ево, ова студенткиња хоће да се бави женама, па ево вам је.“ Она је завршавала студије у време када сам ја још била у Институту, тако да је нисам познавала као студенткињу. Њен магистарски рад је био прва феминистичка теза која је одбрањена код нас, а ја сам била менторка.

Н.С.: Када сте ви почели да уводите ове теме у свој рад, како су реаговали студенти? Да ли су показивали интересовање?

– У оквиру социологије породице, ја сам се бавила различитим темама које се тичу жена, а поред тога писала сам од прилике до прилике текстове у вези са положајем жена у нашем друштву – на пример, социјалне неједнакости сагледане кроз неједнакости међу домаћинствима и у унутрашњој подели рада. Морам да кажем да тада, у почетку, није било неког великог интересовања уопште за ту тему ни у јавности, а ни код студената. Тако сам доживела и једно велико разочарање, када је један мој бивши студент објавио веома негативну рецензију књиге коју сам урадила са Ружом Петровић и Евом Берковић (*Домаћинство, породица и брак у Југославији*, ИСИ ФФ, 1981). Наиме, тај социолог је показао

крајњу површност и потпуно неразумевање основне теоријске идеје те књиге, која била у сваком погледу веома критична према 'породичној пракси' у ондашњој Југославији, како када је реч о структурално-функционалном, тако и вредносном аспекту.

Марина Благојевић је, уз Жарану Папић, нешто раније, била прва моја студенткиња која је показала велики интерес за ову област. Са њом сам имала прилике да доста дискутујем у вези са њеним дипломским радом, а затим нарочито у вези са постављањем основа за магистарски рад.

Жарана Папић и Марина Благојевић објавиле су прве изразито феминистичке радове код нас. И тако смо нас три прокрчиле пут феминизму на нашем факултету. Али то никога није интересовало и никога није ни провоцирало. Могле су да напишу и неку радикалну феминистичку тезу – то би прошло. Мушки део нашег одељења никада, док сам ја била на Факултету, није показивао интересовања за ову тему. За њих су то биле маргиналне теме од интереса само за жене.

Тада су дошле несретне деведесете године. У то време смо већ учествовале на многим међународним конференцијама, биле чланице различитих феминистичких организација и организација за унапређење женских студија, као и у међународним пројектима. Имале смо доста искуства, познавале интернационалну сцену и могле да очекујемо помоћ у виду гостовања страних професора. Марина Благојевић је већ била на факултету као асистенткиња, а потом доценткиња, а онда је дошла и Жарана Папић, на моје залагање, да буде примљена за асистенткињу за предмет Социјална антропологија. Како смо сада већ биле нас три на одељењу које смо се бавиле женским студијама, сматрала сам да је дошло време да то институционализујемо и убацимо у званични курикулум. Требало је да нас три поделимо тај предмет. У Загребу и Словенији је он већ био уведен, а ми бисмо били прва високошколска установа код нас која га уводи.

Н.С.: Можете ли да нам кажете нешто више о томе како сте вас три тада осмислиле курикулум тог предмета, шта сте сматрали да је од кључне важности и какву сте врсту рада са студентима планирали (са нагласком на теоријском, истраживачком, самосталном раду или уз обраду већ утврђених тема)? И касније, кад је предмет формиран, за које теме су студенти показивали највише интересовања?

– Тада смо и нас три покренуле иницијативу, написала сам предлог и преузела сам да водим целу процедуру укључивања предмета у универзитетски курикулум кроз универзитетска тела. Према првој замисли, то је требало да буде општеобразовни изборни курс у понуди за све студијске групе на Факултету. Сматрале смо како нема разлога да се предмет предаје само на Одељењу за социологију, будући да су студије рода од почетка конституисане као интердисциплинарно поље проучавања.

Процедура је била прилично ригидна и захтевала је да се сва одељења сложе са овим предлогом како би он био усвојен. Међутим, испоставило се да су четири одељења била против тога – психологија, етнологија и антропологија, филозофија и историја. Рецимо, психолози су као образложење навели да то већ проучавају у оквиру својих предмета. Теза је такође била да је то превише екстравагантно и да није за студенте. Тако је ова идеја пропала. Наш нови предлог се односио на то да он буде изборни предмет само за студенте социологије, што је већ било прихваћено. Међутим, интерни договор је омогућавао да предмет слушају и да га полажу и студенти са група које су претходно подржале предлог да то буде општеобразовни предмет на нивоу Факултета. И тако је то почело. Сем социолога, долазили су студенти са историје уметности, чак их је било и са психологије, само су нас молили да не кажемо њиховим професорима. Студентима са класичних језика овај предмет је био веома интересантан, с обзиром на то да је проблем невидљивости жена давно уочен у античким студијама.

Пошто смо се нас три бавиле различитим аспектима родних студија, договориле смо се да предмет формулишемо тако да свака од нас обрађује део који најбоље познаје: Жарана је требало да обрађује теорију и епистемологију, Марина демографске аспекте и родитељство, а ја феминистичку критику породице. Пошто су студије опредељене као уводни течај, то смо хтеле пре свега да студентима пружимо основне информације о овој новој области истраживања и размишљања, да им отворимо хоризонте према новим пољима и новим ставовима. Нисмо хтеле да држимо класичну наставу кроз предавања, већ више заједнички рад са студентима, тако што би они припремали семинаре на одређене теме и онда сви заједно дискутовали, или бисмо се одлучили на почетку семестра да радимо пројекат за истраживање неке одређене теме и да, ако постоје услови, на крају спроведемо и истраживање. То је успело у само једном случају, када смо добили средства за истраживање од једне феминистичке шведске организације („Жена за жену“, „Kvinna Till Kvinna“). Тако је настала студија „Женски покрет на раскршћу миленијума у Србији и Црној Гори“ (ИСИ ФФ, 2000).

Н.С.: Ваши студенти су биле углавном девојке?

– Већ од почетка долазили су и мушкарци, али ретко, и обично нису полагали испит, већ су само слушали. Главни део студената био је са Одељења за социологију, а онда су се појединачно појављивали и студенти са других одељења. Памтим лепу сарадњу са неким студентима са историје уметности, студентима етнологије/антропологије. Студенти антропологије су често узимали овај предмет као изборни, нарочито студенти који су се интересовали за теме о ЛГБТ популацији, тема која је после 2000. постала занимљива за студенте. Памтим и неке од њихових изврских радова.

Н.С.: Како ви видите везу између ЛГБТ тема и феминизма? Да ли сте, барем у то време, сматрали да су то радикални искораци или чак одступања од класичног феминизма? Од каквог значаја је, по вашем мишљењу, деконструисање „природне хетеросексуалне сексуалности“ и на њима успостављених основних родних идентитета за феминизам? И шта мислите о тој оријентацији као политичком покрету и активизму (нпр. формирање геј-парада, јавно иступање и сличне акције)? У чему је разлика између ЛГБТ тема и феминизма? Такође, шта мислите о студијама маскулинитета, да ли су оне комплементарне женским студијама, шта је ту разлика?

– Сматрам да је феминизам морао природно доћи до тематике везане за ЛГБТ популацију и праксе, управо стога што се феминизам залагао, односно противио сваком учењу које је сматрало да постоји нека „природна“ сексуална оријентација и да су све остале „неприродне“, па, према томе, девијантне, болесне, изопачене итд. Полност је исто толико друштвено-културно варијабилна колико и људска бића. Међутим, увек сам била против политизације тог питања и политичког активизма на платформи ЛГБТ, јер напосто сматрам да сексуалне потребе и извесна врста мањинске културе коју стварају ови појединци не може да се намеће читавом друштву као јавни проблем. Феминистички покрет је увек био и политички активан, јер је реч о кардиналном друштвеном проблему потчињавања и угрожавања већинског становништва или бар његове половине. То је друштвени проблем. Мислим да се код нас, а и у свету, недовољно прави разлика између друштвених проблема, друштвених неједнакости и људских права, тј. проблема њиховог неостваривања. Меша се лични и друштвени план; мешају се приватност и јавност. На Западу су геј-параде чисто комерцијално-забављачке акције, које дају могућности за екстериоризацију индивидуалистичко-нарцистичких ега кроз колективну екстазу.

Мушке студије су настале прво као чисто реактивни одговор повређене мушкости. Али су онда попримиле озбиљнији карактер, у смислу преиспитивања значења мушкости, те трагања за њеним алтернативним социјализацијским праксама. У том смислу оне су неопходан комплементаран део родних студија, са нагласком на мушкост.

Н.С.: У феминистичкој теорији уобичајено се говори о три таласа феминизма. Како се та подела изражавала у ономе што сте ви проучавали?

– Три таласа постоје генерално, глобално. Међутим, треба имати у виду да смо ми били у веома специфичним околностима – рецимо, постмодернизам је код нас могао бити само карикатуралан, кад смо ми били у друштвеним несрећама које су нам се догађале деведесетих. То су били веома конкретни проблеми, спрам којих је теоријско софистицирање било крајње маргинално. Моје лично мишљење је да постмодернизам

овде никада није имао тло на којем би могао да успева. Унутар нашег феминизма стварно је битно то да је дошло до једног великог разлаза за време ратних догађања. У прво време то није било јасно ни много видљиво, јер је већина женских група стајала на антиратним позицијама. Али, како се ствар даље развијала, то су се почеле јасно уочавати разлике у интерпретацијама узрока ратова између бивших југословенских република, односа према различитим странама у тим сукобима и, нарочито када је о Србији реч, прихватања неосноване оптужбе о Србији као једином „агресору“ и кривцу за „недужне жртве“, а пошто су све републике са етнички мешовитим становништвом, онда се то претворило у јединствен слоган рата против српских агресора, било где се они налазили на југословенском ратном подручју. Лично сам била сам веома разочарана у западни феминизам, унутар којег је било активисткиња и теоретичарки са којима сам пре рата сарађивала и које су ми веома импоновале као теоретичарке и активисткиње. Већином су то биле лево оријентисане феминисткиње, када је реч о Европи или Канади. Лично сматрам да је начин како је представљен рат у Југославији међу овим феминисткињама (али не само међу њима) био на нивоу интелектуалне порнографије и жуте штампе. Запањо ме је начин презентовања силовања жена на територији тадашње Југославије у распаду. Ту је понекад било речи о ненормалним бројкама, без навођења било каквих адекватних извора. И наравно, подразумевало се да само Срби силују, и то у таквој мери да су, узимајући неке бројке у обзир, они више времена морали проводити силујући него ратујући. То је оно што сматрам порнографијом, инструментализовањем науке и читавог једног поља истраживања у пропагандно-политичке сврхе урушавањем научне вредности чињеница, суспендовањем адекватних, непристрасних извора и опрезног и непристрасног извођења закључака. Начин на који се понеки пут расправљало о тој теми пре је личило на најгоре новинско изувештавање него на научни дискурс. Уопште није било начина да се о збивањима у Југославији нормално разговара, дискутује јер се одмах јављао један одбрамбени зид, у смислу да ја као Српкиња из Србије не могу бити непристрасна или, што је чешће био случај, зид ћутања.

Од 1995. учествовала сам у интернационалном пројекту „Жене у конфликтним зонама“, који је организован са циљем (бар на почетку то је тако изгледало) да се види како жене међусобно комуницирају у кризним зонама и да ли оне могу постати фактор мира и толеранције, мост у премошћавању сукоба. Тада сам видела да је то једна таква интелектуална машинерија за спровођење априорно донетих закључака и ставова, да ту никакво позивање на чињенице, на анализе, на теоријске хипотезе нема једноставно никаквог смисла. Такође се дешавало да оно што ја напишем о нашој ситуацији нису нити објављивали нити комен-

тарисали – то је наилазило на зид ћутања или у најбољем случају на коментар попут „шта можемо...“ За време бомбардовања Србије сматрала сам како је потребно да преко интернет-мреже шаљем што тачније информације шта се дешава у земљи, како жене реагују, шта се дешава са друштвом и слично. На те моје извештаје није било никакве реакције од жена са овог пројекта – једноставно су ћутале. Зато ме је позитивно и сасвим неочекивано изненадила реакција председнице Америчке секције за социологију породице, која је писмо што сам га послала на њену адресу проследила на све интернет-адресе чланова Комитета за породицу Интернационалног социолошког удружења У реаговању на ову ситуацију тако се показала јасна разлика између професионалног морала социолога и политикантско-идеолошке заслепљености левих феминисткиња са којима сам била у контакту. После бомбардовања Србије крајем деведесетих прекинула сам сваку комуникацију са овом групом и њеним члањима.

Н.С: У то време код нас је цветао невладин женски сектор. Сматрате ли да су и жене из тог сектора имале сличан приступ?

– Проблем са невладиним сектором јесте што су то биле жене које су живе од тога, то није био активизам без материјалног интереса. У женски невладин сектор сливало се доста новца и то је у великој мери одређивало и односе међу групама, њихову унутрашњу хијерархију, моћ, видљивост, као и интерне сукобе. Овим никако не желим да генерализујем, будући да знам доста жена које су у овим групама учествовале из чистог личног ентузијазма, жеље да се помогну другима и да се унапреде ствари у Србији. Међутим, за многе жене то је био једини извор прихода у то време, те су оне и без сопствене жеље често морале да свој активизам примеравају захтевима финансијера. Нису ни сви страни финансијери били исти. Неке иностране женске организације заиста су схватале ситуацију и настојале да олакшају проблеме разних група жена, али су оне ипак биле у мањини. Женски покрет и невладин сектор једноставно нису били аутономни, као што би по својој основној функцији требало да буду, из простог разлога што су од почетка финансирани са стране, а чим вас неко финансира, он тражи да радите то што њега интересује. Пројекти, динамика њиховог извођења и слични елементи формиран су према плановима страних фондација, а не према аутономним концептима и плановима женских организација... Ја сам се тада потпуно повукла из тога. Те организације јесу биле антиратне, али су, због овога што сам рекла, оне имале такву врсту политичког става који је био апсолутно одређен спољашњим гледањима на ситуацију. То што су били против Милошевића није ни у којем погледу спорно – сви смо били против Милошевића. Међутим, да једнострано приказујете рат и учешће зараћених страна у рату, то је био диктат.

Н.С.: Како видите ситуацију после 5. октобра?

– Ја мислим да су жене после 2000. отишле тотално у „аут“. Женски покрет који је био у налету и формирању почетком 2000-их више не постоји. Он се се распао на гетоизирание групе које делују на својим малим 'политичким парцелама', а не међу женама Србије. Уосталом, женски покрет није могућ у друштву које не постоји. А у Србији је друштво уништено и постоји само кроз испразни страначки дискурс. Много се прича о законима, новим уредбама, националним стратегијама, које се не спроводе у дело, а реални животни контекст људи замрачен је више него икад.

Када се пореди друштвени положај жена у Југославији пре овог рата и данас, ја видим апсолутни пораз. Вратили смо се на стање пре II светског рата. Жене-политичарке женама у Србији нуде људска права уместо да се боре за запошљавање и пристојну егзистенцију жена. Социјално-егзистенцијална питања масе жена које таворе у сиромаштву са својим породицама сасвим су маргинализована у име борбе за људска права разних мањинских група, а при том је и борба за њихова права чиста фикција, јер у земљи не постоје услови за њихово минимално остваривање.

Н.С.: На који начин сматрате да студије рода као академски предмет могу данас допринети бољитку жена, у Србији пре свега, и када бисте сада правили један нацрт неопходног поља које је потребно обухватити, како би то изгледало?

– Морамо се вратити на почетак. Студије рода могу да значајно допринесу освешћивању академске популације, и то не само када је у питању битно заостајање у положају жена, већ у смислу радикализације захтева за изменом опште друштвене ситуације. Досадашњи резултати су уродили плодом. Данас на Универзитету има све већи број младих жена, које су развиле своју феминистичку свест и савест, и које удружене могу да кроз своје деловање активирају 'успаване' женске ресурсе. У том циљу су жене социолошкиње иницирале стварање феминистичке секције при Српском социолошком друштву, у коју се могу учланити и жене других академских профила, а са циљем иницирања разговора, студија, пројеката и течајева о родним односима у Србији и региону.

Нада Секулић,
Оснивање Студија рода на Филозофском факултету у Београду

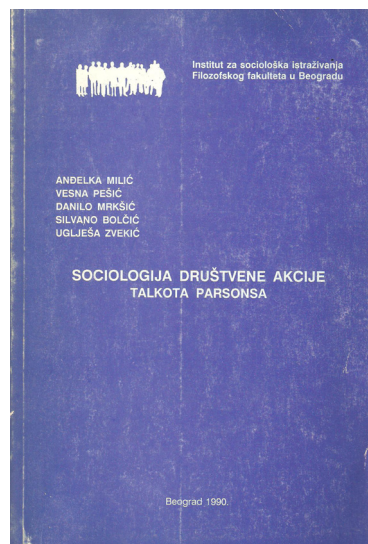
Nada Sekulić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

S u m m a r y

**INTRODUCING GENDER STUDIES
AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN BELGRADE
– interview with Professor Andjelka Milić –**

The Faculty of Philosophy of the University of Belgrade is the first institution in the framework of the higher education system of Serbia at which Gender studies were introduced into the curriculum, which was initiated by Prof. Andjelka Milić and, at that time, assistants Marina Blagojević and Žarana Papić. In this interview, Prof. Milić talks about her experience during the process of gender studies institutionalisation, about the intellectual atmosphere among the academic community at that time, as well as about the social context and the main events in the socialistic, war and post-war periods that marked its foundation.

Key words: gender studies, sociology, academical introduction of the discipline into curriculum of the higher education in Serbia, Faculty of Philosophy in Belgrade

Слика 1. Анђелка Милић (сликано 1985)

Анкица Шобот
Институт друштвених наука
Београд
ankica.sobot@gmail.com

УДК: 316:312.94(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

УТЕМЕЉИВАЊЕ РОДНОГ ПИТАЊА У СРПСКОЈ СОЦИОЛОГИЈИ*

Идеја да се у контексту обележавања 100 година социологије у Србији укаже на утемељивање родног питања подстакнута је актуелношћу ове теме и потребом да се истакне допринос социолошке мисли у том погледу. То нас води ка феминистичком социолошком дискурсу, који је поставио темеље једној другачијој истраживачкој перспективи, препознавајући важност родног односа као друштвеног феномена. Допринос феминистичке перспективе запажа се у дефинисању карактеристика, осветљавању различитих аспеката, издвајању кључних питања, разоткривању фактора и објашњењу детерминистичке основе.

Утемељивање родног питања, засновано на идентификовању разлика између жена и мушкараца као друштвеног конструкта, значи промоцију родног односа као предмета истраживања и подвлачи важности родног аспекта у истраживањима, како би се појаве и процеси унутар друштва што боље разумели и објаснили.

Кључне речи: феминистичка социологија, родне разлике, родни аспект

Бројне су и разноврсне теме које завређују посвећеност у контексту обележавања 100 година социологије у Србији. Један од сегмената чија важност и допринос подстичу на потребу конкретнијег разматрања свакако јесте и онај који припада феминистичкој социолошкој перспективи. Намера да се истакне допринос и подвуче важност овог дискурса у српској социологији подстакнута је са два становишта. Једно је теоријско-истраживачко, а друго је актуелност питања која су још пре више од две деценије покренуле српске социолошкиње. На тај начин се, поред научног, истиче и допринос у погледу уочавања друштвене важности проблема родног односа и друштвеног положаја појединца/појединке посредованог полном припадношћу као друштвеним конструктом.

* Текст је резултат рада на пројекту „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији“ (број 47006), финансираном од Министарства просвете и науке Владе Републике Србије

Међутим, избор теме праћен је и стрепњама у погледу обухватности теоријског и истраживачког рада посвећеног овој проблематици. Из тог разлога чини се потребном напомена везана за основни оквир рада и његове фокусне тачке. Он се пре свега односи на опус феминистичке социологије и на социолошке теме проистекле из овог теоријског дискурса. У том смислу посебну пажњу привлаче радови Анђелке Милић, Жаране Папић и Марине Благојевић, које су утемељивању родног питања допринеле научноистраживачким и професорским ангажовањем на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду. Оне су учиниле пионирске кораке увођењем феминистичке перспективе у социологију, чије су фокусне тачке биле друштвени положај жена и уочавање „женских“ питања. Разматрањем њихових радова уочене су важне констатације које су у функцији онога што данас представља залагање за интегрисаност родног аспекта у научноистраживачку спознају стварности, креирање политика и суочавање са достизањем родне равноправности.

Резултати феминистичке перспективе могу се сматрати круцијалним за постављање родног питања у српску социологију и за промоцију родног аспекта у тумачењу и разумевању друштвених појава и процеса. Међутим, постоје и друга социолошка истраживања која су такође релевантна у контексту ове теме и која имају специфичну важност. Феминистички социолошки дискурс донео је једно ново тумачење и разумевање друштва, увео нове истраживачке теме и формулисао важне закључке везане за положај жене у друштву. Поред тога, покренуо је истраживачку заинтересованост за расветљавање разлика између жена и мушкараца, као и за испитивање везе између женских позиција и појединих појава у друштву.

Феминистички приступ подвукао је кључне проблеме и препреке родној равноправности као једној, још увек актуелној теми друштвеног развоја српског друштва. Жеља је да се у овом раду укаже на допринос у истраживачком погледу, али и на важност резултата овако оријентисаних истраживања, у функцији креирања политике оријентисане ка родној равноправности као политичком задатку и постављеном друштвеном циљу. Практичан допринос који се запажа у данашњим стратегијама које имплицирају родну перспективу, као и у креирању политике усмерене ка успостављању суштинске равноправности жена и мушкараца у српском друштву, појачава важност феминистичког социолошког дискурса. На темељу његових сазнања настаје залагање за интеграцију родног аспекта као релевантног истраживачког приступа у проучавањима друштвених појава.

Феминистички социолошки приступ

Први корак у препознавању кључних момената важних за утемељивање родног питања јесте указивање на основне поставке феминистичког социолошког дискурса. Феминистичка перспектива препознаје се не само као другачији, већ и као критички приступ преовладавајућим теоријским концептима у социологији, померајући границе њене објективности и постављајући друштвени однос између полова као релевантну истраживачку тему (Папић, 1989). Постоје конкретни доприноси у теоријском и истраживачком погледу.

Друштвени однос између полова престаје да буде „занемарена друштвена противуречност“, што омогућава јасну и снажну артикулацију друштвене условљености полних улога и односа између жена и мушкараца. Као новина у концепцијском погледу појављује се постављање друштвеног односа полова за релевантно и равноправно питање које социологија не би смела да занемари. Жарана Папић сматра да је кључни проблем општа прихваћеност става о подели родних улога у чијој основи се налази „непроблематизована претпоставка по којој у друштвеном настајању полова и односа међу њима несумњиво постоји гранично одређење, тј. непремостива биолошка чињеница која оцртава контуре, домене и „природне“ способности сваког пола појединачно, при чему се утемељује свест која „... превиђа друштвени карактер биолошког...“, а истовремено „занемарујући чињеницу историјског процеса детерминације особина људских полова“ (Папић, 1989: 36). Она истиче некритичко преузимање „већ поствареног односа између полова“, што значи стриктну поделу на женску страну, која се идентификује са светом природе, и мушку сферу, која се везује за свет културе. Заправо, подвлачи да општа прихваћеност овако детерминисаних позиција и улога жена и мушкараца сужава могућност корених, а неопходних промена када је у питању друштвени однос полова.

Жарана Папић говори о потреби да се прихвати „историјски карактер биолошког“, што се може сматрати наглашавањем друштвене обликованости женских и мушких улога на принципима природних разлика, као правилност која постоји у различитим фазама развоја. То упућује на констатацију да су ипак могуће промене друштвеног односа полова, али у контексту карактеристика друштвеног окружења и преовладавајућих друштвених норми. Отуда је пре свега потребна промена у тој сфери, која означава стварање условâ за промену друштвеног односа полова. И управо она наглашава да је неопходна промена у погледу континуираног постојања и опште прихваћености ставова који имплицирају „непромењивост“ и „идентификацију жене с природом“, јер то води „суженом поимању могућег преображаја друштвеног односа полова“ (Папић, 1989: 37).

Перцепција друштвене детерминисаности улога жена и мушкараца у свим сферама друштва, означава прихватање друштвеног односа полова као релевантне социолошке теме. Посвећивањем пажње овом проблему социологија је престала да буде наука која је „однос моћи међу половима сматрала неважним или чак 'несоциолошким'“ (Папић, 1989: 48). Дакле, феминистички социолошки дискурс означава проширивање концепта друштвене моћи, и давање социолошког легитимитета овом, до тада занемареном подручју.

Поред критичког става експлицитно је присутно залагање за увођењем и прихватањем женске перспективе у социологију, као приступа који нуди један квалитативно другачији поглед на друштво. Она значи „историјски нужно увођење једне наизглед парцијалне перспективе, како би била могућа *једна нова општа перспектива* у друштвеним наукама – не она заснована на подразумевању доминације, већ на уважавању сложености друштвене стварности“ (Папић, 1989: 62).

Важност и допринос феминистичке перспективе у социологији превазилази истраживање условљености и манифестације родне неправедности. Она означава нови приступ и дубље разумевање друштвених појава и процеса који нису у непосредној вези са овим феноменом и имплицира прихватање родних улога као једног од релевантних фактора низа појава у једном друштву. Дистинкција мушко–женско представља један од основних сазнајних приступа у друштвеним теоријама, а, с обзиром на то да је „у скоро свим друштвима друштвена конструкција полности била изражена као асиметрична, хијерархијска подела на 'мушки' и 'женски' део стварности недвосмислено говори о томе да опрека мушко–женско мора постати незаобилазан предмет анализе односа полова, али и карактера друштвеног односа у целини“ (Папић, 1989: 65).

Промоција сфере приватности у релевантно поље истраживања није означила само легитимност истраживања породице и породичних односа, родних улога, брачности и партнерства. Својом оријентисаношћу на друштвени положај и улогу жене у породици и у друштву феминистички дискурс је истакао важност дистинкције између приватне и јавне сфере. Критикујући њихову подвојеност, која детерминише претежни културни модел родних улога, долази се до два у теоријском и истраживачком погледу круцијална става. Један је социолошка релевантност односа и форми који се стварају у приватној сфери. Други је неопходност уважавања друштвеног односа полова, њихових родних улога и преовладавајућих модела понашања који се практикују изван породице. Распознавање дуализма приватно–јавно, на којем се успоставља однос неправедности жена у поређењу са мушкарцима, имплицира уважавање различитости њихових позиција и понашања, што чини основу утемељивања родног питања.

Наглашавајући друштвену детерминисаност родних улога и понашања жена и мушкараца, у оквирима феминистичке антрополошке мисли настао је појам рода (*gender*), који се и данас употребљава у научној и у политичкој пракси. Жарана Папић (1997: 12) уочава двострану релевантност овог појма. Она каже да његово прихватање упућује на „значајно обogaћење у концептуализацији односа полова – као хеуристички инструмент дубљег разумевања дијалектике друштвеног односа полова“, истичући да је његов значај већи, јер превазилази оријентацију само на расветљавање и критички однос према неравноправности жена и мушкараца. Увођењем појма рода десило се то да су „све друштвене дисциплине доживеле дубоку трансформацију и увеле нову перспективу – перспективу вишеслојно конструисане полности као интегралног елемента и неизбежног 'играча' у друштвеном поретку ствари“.

Употреба појма *род*, према мишљењу Ж. Папић, има изузетну теоријску важност, „јер превазилази претходне феминистичке тенденције свођења критике друштвене организације полности на непроблематизовано и искључиво тлачење жена. То је хеуристички плодан начин..., јер омогућава проширење и укључивање свих димензија друштвеног поретка (мушке и женске) полности“ (Папић, 1997: 13). У том смислу, закључујући да се појам рода „не може више посматрати, а ни третирати као 'уски' феминистички појам, већ као метафеминистичка категорија, креативна теоријска иновација релевантна за читав корпус теоријског мишљења – један од кључних инструмената разумевања људске историности и друштвености.“

Посматрано кроз кључ феминистичке антрополошке мисли, родне разлике се не сагледају и не прихватају само као продукт биолошких законитости. Јасно се изражава неприхватање и формира се критички став према томе да се очигледне природне различитости између жена и мушкараца узимају као аргумент за постојање и континуирано продуковање друштвених различитости, а крајњи ефект је однос друштвене неједнакости. Жарана Папић истиче важност родних разлика као кључних садржаја који не смеју бити занемарени, јер су оне „структуралне основе људских односа“, па је из тог разлога њих потребно посматрати у њиховој историности, али и етаблирати као неспорни „део културне конструкције друштвености“ (Папић, 1997: 243–245).

Феминистичка социологија је увела још један појам – родни режим, којим се наглашава друштвена конструкција положаја и улога жена и мушкараца, то јест њихова одређеност доминантним друштвеним односом, друштвеним условима и културним нормама. Мада се не сутерише директно карактер односа између жена и мушкараца, његова употреба не значи игнорисање друштвених разлика и неравноправности полова, већ управо наглашавање друштвене детерминисаности родног односа

и дубоке уроњености у све нивое друштва. Родни режим се дефинише као „релативно структуриран однос између мушкараца и жена, мушкост и женскости, у институционалном и ванституционалном окружењу, на нивоу дискурса и на нивоу пракси“ (Благојевић, 2002: 311). Родне улоге, родни идентитети и родно представљање основни су манифестациони облици друштвено структурисаног односа полова. С обзиром на то да је родни режим одраз друштвеног система и прилика у друштву, може бити разноликог карактера и имати различите облике. Он се формира под утицајем низа фактора који се тичу „економских, друштвених, историјских, културних карактеристика једног друштва и он је дубоко функционалан за то друштво“ (Благојевић, 2006: 2).

Феминистичка социолошка мисао није заслужна само за артикулацију још једне истраживачке теме која се пре свега операционализује кроз друштвену неједнакост жена и мушкараца, већ за промоцију релевантности родног аспекта у циљу конкретнијег и дубљег разумевања друштва и онога што се унутар њега одвија.

Емпиријска спознаја и утврђивање главних аспеката

Српска феминистичка социологија заслужна је и за истраживачко утемељивање родног питања. Афирмишући женску родну перспективу, другачију у односу на претежну, која је „мушка“ парадигма, друштвени положај жене је постављен као централно питање. Указује се на облике неравноправности у односу на мушкарце и трага се за факторима који је уобличавају и детерминишу. Поред тога, на основу постојеће емпиријске грађе може се говорити о динамичности родног питања, у зависности од карактера друштвеног односа, као и о заступљености родног аспекта у оним социолошким истраживањима у којима родни однос није основни предмет расветљавања.

Прве анализе тичу се разматрања положаја жене унутар домаћинства, уводећи га као релевантну истраживачку тему и друштвено питање (Милић, 1981: 156–160). Чинећи пионирске кораке у расветљавању друштвеног положаја жене, овде је покренуто неколико важних питања. Женски рад унутар породице и домаћинства поставља се као друштвени проблем, не само због положаја жене, већ и због односа друштва према њој. Перципирана је сложеност и подвучена интерактивна условљеност низа фактора њеног друштвеног положаја. Улога жене у породици, уређеност породичних односа и активности унутар домаћинства релевантни су и за шири друштвени положај жене. Битне аспекте у том погледу представљају економска активност, брачно стање и родитељство. Анализа је пружила основ за даље развијање и расветљавање везе између породичне структуре и друштвеног положаја жена, при чему преовладавање ове

родне перспективе проистиче из доминантног модела друштвеног односа полова и подела родних улога. Она означава уочавање важности породице, брака и родитељства када је у питању женска родна перспектива.

У духу феминистичког социолошког дискурса, трагајући за различитим аспектима живота, отварају се нова питања да би се разумела и објаснила друштвена реалност, заснована на друштвеној хијерархији полова. Истичући да се никако не сме занемарити важност породичне сфере за друштвени положај жене, Анђелка Милић настоји да издвоји важне социо-економске карактеристике жена у Србији, расветљавајући овај проблем из нешто другачијег угла (Милић, 1994). На тај начин она долази до сазнања о различитим облицима манифестације неравноправности жена у односу на мушкарце. И поред очигледних позитивних тенденција које је донео социјалистички поредак, постоје евидентни показатељи који упућују на неопходност решавања „женских“ питања у погледу социо-економских карактеристика. Уочавају се родна сегрегација образовних профила и занимања стечених средњим образовањем, неједнакост зарада жена и мушкараца које се нису могле објаснити разликама у степену стручне спреме, подређен положај жена стручњака у односу на мушке колеге када су у питању високообразовани стручњаци електротехничких, технолошких или информатичких области. Овде је указано на везу између улоге жене у сфери породице и могућности њеног ангажовања изван ње, што представља једно од важнијих питања актуелних политика родне равноправности.¹

Питање друштвеног положаја жене у социјалистичком друштвеном поретку разматрано је и са становишта могућности достизања виших друштвених положаја (Благојевић, 1991а). У том погледу дошло се до закључака да жене, као „маргинална друштвена група“, немају једнаке шансе за друштвену промоцију као мушкарци, чак и кад располажу истим квалификацијама. Мада је закључено да су индивидуални друштвени положај, као и друштвени положај домаћинства којима су припадали испитиване жене и мушкарци, били под малим утицајем њихове полне припадности, подвучено је да на путу „професионалног постигнућа“ жена стоји више предуслова. Такође, овде је истакнуто како би друштвене разлике између полова биле уочљивије да су испитиване варијабле положаја које се директније тичу свакодневног живота и приватне сфере.

¹ Укључивање жена у политику примећује се као један од неопходних услова на путу стварања суштинске родне равноправности. У том циљу формулисан је и систем квота, који предвиђа одређени однос у погледу заступљености жена у парламентима. Овај потез се може тумачити у смислу охрабривања жена за укључивање у политику, али и као друштвена прихватљивост става у погледу учешћа жена у доношењу политичких одлука и њихове активне улоге у креирању политика.

У свом истраживачком опусу Марина Благојевић (1991б) посебно се бави проблемима са којима се суочавају жене које су искорачиле напред, стекле високо образовање, запослиле се, али се, за разлику од мушкараца, суочавају и са обавезама у сфери породице и домаћинства, као подразумеваним моделом женског понашања. Посебно је важно да се она бави разоткривањем узрочности таквог родног односа и говори о „системској инхибицији“, као структурално укоренењем хијерархијском односу полова. То је „скуп друштвених механизма који условљавају квантитативно смањивање и квалитативно деградирање активности жена и њиховог целокупног друштвеног положаја“, што се манифестује у различитим областима: запослености и раду, у социјализацији и образовању, професији, стваралаштву и у породици (Благојевић, 1991б: 30). Указује се да чврста усидреност и широка распрострањеност механизма репродукују родну неравноправност, иако је она у свакој области ограничења блажа него у прошлости, јер стварање услова за друштвену једнакост полова имплицира битно другачије друштвено окружење, које није засновано на традиционалном схватању улога и позиција жене.

Бавећи се економском активношћу жене, Марина Благојевић указује на демографске, економске, друштвене и културне детерминанте, чији утицаји и ефекти зависе од друштвеног контекста. Покрећући питање мотивационе основе женске запослености/незапослености, истиче да економски статус треба размотрити и на релацији лични избор – врста принуде. Такође, указано је на важност питања карактера и садржаја женског рада, као и на негативне импликације образовања које се одређују кроз сегрегацију занимања и већу погођеност жена проблемима неусклађености образовног система са потребама тржишта рада.

Посебна пажња посвећена је истраживању специфичности развоја каријере жене и мушкараца, уочавајући јасну различитост положаја у сваком од ступњева њеног формирања, као оквир продуковања неравноправности (Благојевић, 1991б: 124–129). На ступњу развијања амбиција, обликовања мотива, одабирања циљева и формирања професионалне оријентације важан је утицај родитеља, који најчешће не усмеравају на исти начин девојчице и дечаке. Фаза успостављања каријере и професионалне социјализације обично се одвија паралелно са веома значајним променама у приватном животу (ступање у брак, стварање породице, родитељство...), што жене на самом почетку бављења професијом ставља у неповољнију позицију од мушкараца. Оваква позиција женама отежава и каснију фазу у професионалном развоју, када долазе и први успеси, награде, могућности напредовања и суочавање са професионалним изазовима. Према мишљењу ауторке, у трећој фази, на средини развоја каријере, када се од појединца очекује максимум, постоји могућност да жене које су оствариле стабилност у приватном животу са много енергије и

ентузијазма улазе у професионалне задатке, покушавајући да надокнаде пропуштено. Ауторка истиче да се, у етапи развоја каријере која се везује за „кризу средњег доба“ и када је могућа појава проблема мотивисаности, жене могу суочити са новим обавезама везаним за породицу, брак и партнерство, што их може пратити до одласка у пензију.

Доводећи у везу фазе у професионалном животу са фазама које прате приватни и породични живот, Марина Благојевић увиђа родну разлику у изградњи професионалног живота жене и мушкарца, кроз континуитет путање „мушке“ и дисконтинуитет „женске“ каријере. Закључује да високообразоване жене стручњаци, као бремене женске еманципације, носе двоструку оптерећеност, мада су оне више од других интегрисане у друштвени систем, али „читава њихова егзистенцију обележава изразити напор за савладавање отпора који постоје у њиховом друштвеном окружењу – од образовања до професије; од стваралаштва до породице“ (Благојевић, 1991б: 247).

Посебан допринос дат је истраживањима која су означила увођење свакодневног живота као главног оквира расветљавања и разумевања положаја жене. Она потврђују везу између женске перспективе и низа сегмената свакодневног живота (родитељство, домаћи рад), не само као последицу „системске инхибиције“, већ као „женску стратегију“ у условима дубоке друштвене кризе и трансформације српског друштва током последње деценије 20. века (Благојевић, 1995). У условима тектонских друштвених промена и стања опште друштвене нестабилности и несигурности, окретање жена породици и јачање њихове моћи у приватној сфери, у којој је успостављен образац „саможртвеног матријархата“, на супрот моћи мушкараца и патријархату у јавној сфери, сачињавало је главну стратегију преживљавања породица и друштва у целини.

Породица као преовладавајућа сфера женског деловања у овим турбулентним друштвеним условима представљала је приоритет, како Анђелка Милић наглашава „из два егзистенцијална момента људске ситуације“ (Милић, 1994: 114). У условима опште нестабилности и краха друштвених институција породица је била не само „једини извор материјалне потпоре појединца“, већ и „једини ефикасан ослонац из кога може црпети и градити свој друштвени идентитет и тражити властиту социјалну идентификацију“. Простор у којем доминира женска перспектива у одређеним, изузетно неповољним друштвеним околностима постао је елементарна тачка ослонаца. Међутим, посматрано са становишта могућности промоције друштвеног положаја жене, такво стање ствари не види се као пожељан оквир.

У намери да укаже на везу између родних режима и токова друштвене транзиције бивших социјалистичких држава, да „у главним цртама испита везу између родности и промена“, као и да „пружи биланс

промена у Србији из перспективе рода и назначи будуће промене“, Марина Благојевић (2002: 285) учинила је још један допринос утемељивању родног питања у српској социологији. Биланс друштвене трансформације анализиран је из перспективе оба пола, а посматран је кроз различите аспекте, који имплицирају и одређене родне специфичности.

Анализом економских карактеристика кроз низ показатеља, који се тичу извора прихода, запослености, власништва, осиромашења, ауторка указује на „јасне обрасце економске диференцијације између жена и мушкараца“ (Благојевић, 2002: 300). Она је идентификована кроз већу економску активност, обављање боље плаћених послова, динамичност у погледу промена посла, већу склоност ризицима као особеностима мушке перспективе. Женска перспектива се одликује већом економском зависношћу и мањом динамичношћу, мада је наглашено да не постоји разлика у „предузетничким амбицијама“. Указујући на важност веза између породице и улоге жене са њеном „видљивом“ запосленостју, посебно је подвучено питање „невидљиве“ женске упослености, као значајне дистинкције у односу на мушкарце. Као кључно обележје истакнут је „хронично висок степен искоришћености женских ресурса, пре свега времена“ (Благојевић, 2002: 301).

Биланс друштвене трансформације српског друштва током 1990-их разматран је и са становишта социјалне и личне сигурности, као важних елемената егзистенције становника оба пола. У том погледу уочени су већа погођеност жена насиљем и распрострањеност осећања страха, непостојање значајније родне диференцираности у погледу ослањања на социјалне мреже у условима „економије преживљавања“. Мада су уочене неке различитости у погледу начина превазилажења животних недаћа и покушаја решавања егзистенцијалних проблема, у времену дубоке друштвене кризе и од стране жена и од стране мушкараца најчешће је била „практикована стратегија конзервације, уско повезана са фатализмом, односно једноставно – чекањем“ (Благојевић, 2002: 306). Међутим, говорећи о политичком организовању, као виду колективне стратегије, Марина Благојевић указује на слабију заступљеност жена и на разлике између жена с обзиром на старост, образовање и запосленост.

Покрећући питање политичког ангажовања жена у Србији истакнут је проблем слабог и недовољног ангажовања када је реч о потреби да се утиче на промену претежних норми које детерминишу родне улоге и промовише потреба решавања „женских питања“, док је недвосмислено равноправно учешће са мушкарцима када је у питању борба за „општу ствар“, подсећајући на њихову укљученост у грађанским протестима (Благојевић, 2002: 307–308). И на крају, свдећи биланс ефеката друштвене транзиције, ауторка скреће пажњу на то да су се на почетку прве деценије 21. века, родне неједнакости „преместиле на неко друго место“,

подвлачећи да „смањивање разлика на једној линији, не значи њихово укидање, већ, сасвим могуће, њихово премештање на неко друго поље: из институција, на пример у ванинституционалне мреже, од институционалне дискриминације, на суптилну дискриминацију“ (Благојевић, 2002: 310).

Важност друштвеног контекста за приступ у сагледању и разумевању родног односа и разлика између жена и мушкараца упућује на потребу уважавања одређених специфичности конкретног друштвеног окружења. У контексту компаративне перспективе, Марина Благојевић (2003) прави дистинкцију између родних режима на „полупериферији“ Европе у односу на оне државе које су достигле већи степен развијености. Издавањем неколико главних фактора који су продуковали сличности родних режима бивших социјалистичких држава, упркос специфичностима друштвене транзиције, скренута је пажња на детерминистичку основу друштвеног односа полова и родних улога у друштвеним околностима, битно различитим од оних у развијенијим државама Европе. У том смислу указује на „аграрну традицију“, на егзистенцију социјалистичке породице у „шизофреној располућености између идеологије једнакости и евидентне неједнакости у трошењу људских ресурса мушкараца и жена“, на ублажавање родних разлика у образовању, на дубоку економску кризу и драстично погоршање животног стандарда становништва. Поред тога, говори се и о томе да је „глобализација културе“ допринела „приближавању вредносних система различитих културних контекста“, што је утицало на смањивање разлике међу овим родним режимима, као и на то „да је на глобалном нивоу евидентно стање ’импловије патријархата‘“, односно да постоји „преструктурирање родних режима“ (Благојевић, 2003: 166).

Као главна окосница ових родних режима, око које су чврсто везане све друге карактеристике, дефинисано је „жртвовање жена“, чиме се заправо истиче да је питање друштвеног положаја жене и неправедности у односу на мушкарце и даље централно родно питање. Скренута је пажња да ни развијене европске државе, које су значајно напредовале у погледу интегрисаности родног аспекта у јавне политике и у промоцији политике родне једнакости, нису у потпуности решиле ово друштвено питање. У закључку је подвучена важност постојања сензибилности и способности за дефинисање нашег сопственог пута, од чега „зависи и успех тог пројекта“ (Благојевић, 2003: 170). Дакле, друштвена условљеност родног односа и разлика између жена и мушкараца имплицира и потребу формулисања адекватних политичких одговора како би се постигла што већа ефикасност у стварању једнаких шанси за жене и мушкарце.

Уместо закључка

Социолошка истраживања ближе су одредила родно питање, омогућавајући спознају главних аспеката и кључних питања. Базирајући се на феминистичком теоријском дискурсу, поставила су га из угла препознавања родних разлика, као продуктима понашања и друштвеног положаја жена и мушкараца, дубоко друштвено условљених. Његово дефинисање се тиче перцепције и одређености друштвеног положаја жене, у односу на друштвени положај мушкарца. Резултати говоре о социо-економским разликама, о различитости позиција жена и мушкараца, о неравномерној заступљености у приватној и у јавној сфери као једном од круцијалних фактора дефинисања родних позиција. На основу емпиријске грађе и анализе релевантних података, главне карактеристике родног односа препознају се кроз маргинализацију, дискриминацију и родну сегрегацију, а облици и интензитет њихове манифестације доводе се у везу са обележјима друштвеног контекста.

И ту долазимо до следећег момента који је потребно имати у виду. Друштвени однос полова перципиран као друштвени конструкт и историјска категорија, јесте променљив и у том смислу се може говорити и о динамичности родног питања. Међутим, она не значи суштинску промену, јер је и даље централна карактеристика неравноправност жена у односу на мушкараце. Не оспорава се да је социјализам у одређеној мери утицао на промоцију друштвеног положаја жене, али у сваком од показатеља опстале су негативне импликације, што упућује на то да подређеност и дискриминација жена нису елиминисани (Милић, 2008). Као одређена константа уочава се „двострука експлоатисаност жена“, испољена кроз „обављање радне активности и њено неједнако вредновање“, али и кроз положај „у породици, за коју жртвују своје индивидуалне тежње и жеље“. Поред тога, упућује се на показатеље који говоре о положају жена на тржишту рада и положају запослених жена, на питање политичког ангажовања жена, на потенцијале друштвене покретљивости, не само када су у питању различите генерације, већ и о могућности да жене напредују у току радне каријере. Ове констатације би требало имати у виду са становишта разматрања актуелног стања у погледу родног односа и положаја жена у Србији.

Феминистички социолошки дискурс, утемељен на идејама и активизму феминистичког покрета, поред критичке перцепције родног односа продукује идеју о потреби да социологија буде ангажована научна дисциплина (Папић, 1989). Неравноправан родни однос се запажа као један од облика друштвене неједнакости, па отуда не треба да буде занемарен од стране социологије. Такође, може се уочити и позивање на активизам у делатном облику, у циљу мењања друштвених услова и решавања

питања родне неравноправности. Ово је једна страна важности утемељивања родног питања у српску социологију.

Друга страна се тиче препознавања и истицања родних улога и међусобних разлика као релевантних фактора појава и процеса који се одвијају унутар једног друштва. Важност овог аспекта заслужује посебну посвећеност, али је из перспективе теме овог рада потребно скренути пажњу и на њега. У том погледу, релевантно место припада истраживањима усмереним на расветљавање појединих демографских питања.

Родни аспект и препознавање важности родних разлика изражени су и у радовима Руже Петровић. Бавећи се анализом брака у Југославији, покренула је више питања која се тичу брачног понашања жена и мушкараца (1981а), важних за процесе склапања и развода бракова. Између осталог, ту су и везе између образовања и развода, као и брачне хомогамије и хетерогамије према нивоу образовања.

Анализирајући везу између брака, породице и морталитета, учила је да је „заштитничко деловање брака мање наглашено међу женама него међу мушкарцима“, као и то да је разлика изражена кроз нижу смртност жена испољена у свим модалитетима брачности, али је најизраженија у случају лица ван брака (Петровић, 1981б: 328–329). Истакла је разлику у стопама морталитета између мушкараца с обзиром на њихов брачни статус и да се „критична тачка морталитета у старости код мушкараца ван брака јавља десет година раније него код оних који живе у браку“. У својим разматрањима Ружа Петровић уочава још једну специфичност својствену брачном понашању мушког становништва. Говори о чињеницама „да разведени и обудовели мушкарци знатно чешће склапају брак од жена – па чак знатно чешће и од својих нежењених вршњака“ (Петровић, 1981б: 329). У једном другом раду указује на тренд опадања склапања поновног брака након развода код становника оба пола и на ублажавање родне разлике у овом погледу (Петровић, 1988: 64), још једном потврђујући важност родног аспекта у разматрању брачног понашања и потцртавајући специфичности понашања једног или другог пола с обзиром на карактеристичне околности.

Посебну групу чине истраживања посвећена расветљавању проблема ниског фертилитета, која у средиште пажње стављају улогу и положај жене (Рашевић, 1993; Петровић, 1995; Благојевић, 1997; Рашевић, 1999). Свако појединачно истраживање дало је специфичан допринос, а овде су она поменута само као потврда важности родног аспекта у разумевању битних друштвених питања. Њихов значај се не састоји само у повезивању нивоа фертилитета са друштвеним положајем жене и њеном улогом у родитељству и породици, већ и у артикулацији родних разлика, које се показују као један од релевантних фактора репродуктивног понашања и одлучивања о рађању.

Утемељивање родног питања у српској социологији имплицира родни однос, сложену друштвену појаву, као предмет истраживања и као релевантан фактор друштвених појава и процеса. Оно је означило једну другачију научноистраживачку парадигму, артикулисане једне нове истраживачке теме и промоцију родног аспекта као релевантног приступа у разумевању и објашњавању друштва. Актуелност родне неравноправности као важног друштвеног питања и интегрисаност родног аспекта у развојне политике и стратегије усмерене ка становништву, истичу важност и допринос феминистичке социологије.

Литература

- Благојевић, М. (1991а). Друштвене неједнакости и пол. У: М. В. Поповић (ур.), *Србија крајем осамдесетих – социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 89–109.
- Благојевић, М. (1991б). *Жене изван круга*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Благојевић, М. (1995). Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност. У: С. Болчић (ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 135–180.
- Благојевић, М. (1997). *Родитељство и фертилитет: Србија деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Благојевић, М. (2002). Жене и мушкарци у Србији 1990–2000: уродњавање цене хаоса. У: С. Болчић, А. Милић (ур.), *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 283–314.
- Благојевић, М. (2003). Промена вредности и родни режими у земљама у „транзицији“: компаративна перспектива. У: *Промене вредности и транзиција у Србији: поглед у будућност*. Београд: Фридрих Еберт Штифтунг, Институт друштвених наука.
- Благојевић, М. (2006). Родни барометар – друштвени положај и квалитет живота жена и мушкараца. Сажетак истраживања. Београд: Асоцијација за женску иницијативу.
- Милић, А. (1981). Преображај сродничког састава породице и положај чланова. У: А. Милић, Е. Берковић, Р. Петровић, *Домаћинства, породица и брак у Југославији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Милић, А. (1994). *Жене, политика, породица*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Милић, А. (2008). Жене у бившој Југославији – другачији поглед на учинке социјализма у промени друштвеног положаја жена. У: С. Вујовић (ур.), *Друштво ризика – промене неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

- Папић, Ж. (1989). *Социологија и феминизам*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Папић, Ж. (1997). *Полност и култура*. Београд: Библиотека 20. век, Чигоја штампа.
- Петровић, М. (1994). *Свакодневни живот у граду и родитељство*. Београд: Институт друштвених наука, Друштво демографа Југославије.
- Петровић, Р. (1981а). Одлике брака у Југославији. У: А. Милић, Е. Берковић, Р. Петровић, *Домаћинства, породица и брак у Југославији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Петровић, Р. (1981б). Брак, породица и морталитет. *Социологија*, 23 (3–4), 325–335.
- Петровић, Р. (1988). Разводи бракова у Војводини 1950–1985. године. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 85.
- Рашевић, М. (1993). *Ка разумевању абортуса у Србији*. Београд: Институт друштвених наука: Центар за демографска истраживања.
- Рашевић, М. (1999). *Планирање породице као стил живота*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.

Слика 1. Жарана Папић (1949–2002)

Слика 2. Анђелка Милић

Ankica Šobot
Institute of Social Sciences
Belgrade

Summary

ESTABLISHING THE GENDER QUESTION IN SERBIAN SOCIOLOGY

The idea to point out to the establishment of gender question in the context of marking 100 years of sociology in Serbia has been induced by the actuality of this topic as well as the necessity to emphasize the contribution of sociological thought in that sense. This leads us to the feminist sociological discourse which laid foundations to a completely different research perspective, recognizing the importance of gender relations as a social phenomenon. The contribution of the feminist perspective is recognized in the defining of characteristics, illumination of various aspects, singling out key issues, revealing factors and explanations of deterministic basis.

The establishing of the gender question based on identifying the differences among women and men as a social construct, means not only promotion of gender relations as a subject of research but also emphasis of the importance of the gender aspect in research so that phenomena and processes within the society could be explained and understood better.

Key words: feminist sociology, gender differences, gender aspect

Марина Рагуш
докторант на Одељењу за социологију
Филозофског факултета у Београду

УДК: 316:312.94(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ЈУЛКА СЊЛАРЕС ЂОРЂЕВИЋ – „ЖЕНСКО ПИТАЊЕ“ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Јулка Сћларес Ђорђевић (1882–1969), Новосађанка, удата за Чеха, припада тзв. другом таласу феминисткиња које су пореклом Новосађанке. На темељима првог таласа феминизма у тадашњој Војводини, који се бавио јавном видљивошћу, односно правом на рад и учешћем у јавном животу, као и доступношћу високог образовања за ову родну групу, настанио се „други талас“ феминисткиња, које су свој фокус поставиле на еманципацији жена у сфери личног и породичног живота, и, следствено томе, политичким правима и слободама жена, уводећи интернационална искуства на овом пољу у локалну средину.

Дело „Студије и есеји о феминизму“ др Ј. Х. Ђорђевић представља сјајан допринос развоју проналажења одговора на „женско питање“ како у Србији тако и на ширем међународном плану. Штампана 1935. године у Београду, у издању „Живота и рада“, ова књига даје упутство за рад на идеји како две родне групе поставити у сарадничку позицију у структури друштва, што конкретно значи: дати им равноправан положај у организацији друштва, узимајући у обзир широку лепезу разноврсности какве доносе полне разлике.

Кључне речи: Јулка Сћларес Ђорђевић, феминизам, друштвена структура, родни односи, пол, дискриминација, права, слобода

Увод

„Пол нема ни у негативном ни у позитивном смислу – у општечовечанским областима – за последицу извесне физичке, а поготово не психичке особености. Зато је неисправно уређење друштва, чија је полазна тачка сексуални диморфизам. Суштина феминистичког покрета не може се састојати ни у чему другом, него у реформи друштва, у смеру поделе рада и социјалних добара по индивидуалним својствима појединаца, а не по полу. Без овог сазнања феминистички проблем не би никад могао узети чврсте контуре, и из небулозних представа згуснути се у кристал конкретног програма, који обећава успехе.“ (Ђорђевић, 1935: 22, 23)

Намера ми је да овим радом представим размишљања о феминизму жене која је неправедно заборављена, а чија су промишљања одавно изашла из граница времена у којем је живела и радила. Јулка С. Ђорђевић, доктор филозофије, поставила је многа питања и дала озбиљне одговоре на вечито питање односа мушкарца и жене у једном друштву које жели да буде успешно и плодносно за све своје чланове. Да ли то значи и напредно и демократски устројено?

Уколико бисмо се држали саме етимологије поменутих појмова, одговор би био потврдан. Међутим, не треба заборавити да су многа друштва у вртлогу „демократских промена“ врло брзо зашла у ћорсокак „демократског апсолутизма“ и тако унапред одузела сва права и слободе онима који су својим делањем претили да одузму позиције моћи новоприсојним „револуционарним елитама“. О томе, као и о много чему још, пише др Ђорђевић, сведочећи о свом времену, али и антиципирајући будуће време, у којем би требало на постојећим искуствима изградити друштво партнерске сарадње међу родовима.

Др Јулка Х. Ђорђевић рођена је 1882. године у (Старом) Бечеју, али је готово читав свој живот провела у иностранству, које јој је пружио могућности да се сусретне са разним искуствима која су употпунила њен поглед на заједницу мушкараца и жена. Она је прва жена доктор наука у Аустро-Угарској (докторирала је 1906. године на тему: *Подвојвода Јован Монастерлија*, који је уз патријарха Арсенија Чарнојевића и грофа Ђорђа Бранковића, сплетом историјских околности, повезан са „Великом сеобом Срба 1690. године и судбином нашег народа у Угарској“ – Томин, 1995: 82).

Иако је ова жена, први доктор филозофије, живела у Галицији, Чешкој и Бечу, говорила француски, немачки, мађарски и чешки језик, никада није престајала да мисли о својој домовини. Кад год би јој се указала прилика, иницирала је активизам жена у Војводини, и не само Војводини, покушавајући тако да унапреди свест и образовање Српкиња, за које је веровала да ће у правом моменту учинити да дух Српског народа

начини искорак. То потврђује и њена дугогодишња сарадња у десетак наших листова и књижевних часописа, међу којима су и *Српски књижевни гласник*, *Летопис Матице српске*, *Женски покрет* и *Живот и рад*.

„Штавише, др Ђорђевић се појављује и као иницијатор организовања феминистичких удружења код нас.“ (Томин, 1995: 82) Ауторка више чланака и есеја, Јулка Х. Ђорђевић показала је познавање не само феминизма, него и многих других социолошких, културолошких тема, које је нису одвукле од њене прве љубави путописа. Књиге *Једно дописивање*, *Осећања и опажања* и *Студије и есеји о феминизму* сврстале су је у ред знаменитих Српкиња које су својим радом унапредиле дух времена у којем су живеле и поставиле темеље даљег тока развоја српског друштва.

Нажалост, сведоци смо чињенице да континуитет развоја мисли у овом делу света није било могуће обезбедити, како због сплета историјских и културних околности, тако и због неспремности актуелних елита да се позабаве овим озбиљним проблемом. Напротив! Често су се збивала ретерирања и кривудања, која су цивилизацијски напредак чинила у неким раздобљима (и)сувише далеким.

Овде ћемо сазнати колико је значајан допринос др Ђорђевић у делу промишљања о успешној и функционалној заједници мушкараца и жена. *Студије и есеји о феминизму*, књига која је објављена у Београду 1935. године, представља упутство за социјалне инжењере који би требало да направе организацију друштва према „мапи пута“ коју је иза себе оставила Јулка Ђорђевић. Свесна разноликости идеја, коначно и фрагментарности феминистичког покрета, др Ђорђевић је поставила темеље програма феминистичког покрета: „... [прим. аут.] услед тога долазимо до закључка да би програм феминистичког покрета, у великим потезима морао гласити:

- 1) Пол не сме ни у негативном ни у позитивном смислу имати утицаја на деобу права и духовних и материјалних добара. Жена мора бити припуштена свим положајима и правима, и то без обзира на њене особне односе, као брак. Одстрањивање свих социјалних мерила и законских наређења које у ма којем облику („Заштита жене“ у Вашингтонској конвенцији) ограничавају жене у слободи и афирмирању као радне снаге.
- 2) Рационализирање и индивидуализирање рађања: уздржљивошћу и путем антиконцепције (Birth Control). Отстрањивање свих социјалних мерила и законских наређења који то забрањују, јер се једино тим даје свима женама могућност да успешно раде и да се ослободе зла вештачких побачаја које их морално и телесно уништавају.
- 3) Нега, заштита и одмена вршења физиолошког материнства (брак, порођај и дојење) и његово признање за социјално дело. И то са стране оца детета и јавности (заједнице, државе) који прираштај желе. Све у

име заштите детета, која никако не сме штитити послодавца. У случају ванбрачног детета јавност (заједница, држава) истражује оца и она се брине за то да најсавесније своје дужности према детету односно матери испуњава. Ипак социјално увршћење и финансијско обезбеђење жене не сме обављати на основу физиолошког материнства или особних веза: као брак, него на основу рада.

- 4) Моногамни трајни брак с могућношћу развода. Законско изједначавање права и дужности родитеља према себи и према деци. Уговоре ли брачни другови да ће само један од њих, било то жена био то мушкарац – и то као свој рад – извршавати одгајивање деце и домаће економије, и испуњава ли своје обавезе савесно, има право на потпуно привредно обезбеђење односно отплату (према томе колико је дуго тај позив извршавао) од стране другог брачног друга, евентуално уз припомоћ јавности (заједнице, државе), одвојено од питања њихових сексуалних веза.“ (Ђорђевић, 1935: 32, 33)

Шта је феминизам – или прави одговор на питања жена

У трагању за правим одговором на питање: *Шта је то феминизам?* др Ђорђевић нас проводи кроз историјски преглед друштвеног положаја жене, њеног одређења према браку и породици; заштитништва према жени које је прешло у туторство над њом – нудећи: бројне примере из праксе, односно женског активизма кроз разне међународне покрете; многе примере жестоких научних расправа из разних области: психологије, биологије, социологије, филозофије и, коначно, политике, упућујући, тако, читаоца на изванредно познавање литературе и прилика које су дефинисале „женско питање“ њеног времена, али не само њеног.

Упркос свим, врло широко обрађиваним „родним темама“, Јулка Х. Ђорђевић једноставно каже: „Ваљда би најправилније било дефинисати феминизам као проблем жениних тежња на слободно индивидуално развиће у општечовечанским сферама и за заштиту при вршењу генеративних функција.“ (Ђорђевић, 1935: 5). И не само то. Ауторка иде даље у одређивању самог зачетка, дакле, самог настајања феминизма – или, боље речено, промишљања на тему: како унапредити положај жена у друштву и каже:

„Он у клици постоји од кад је жена, услед физиолошког материнства мање покретљива, оцењена као инфериорна и бачена у други ред људског друштва.“ (Ђорђевић, 1935: 5) Просто је немогуће овде такође не подсетити и на књигу која се код нас појавила скоро двеста година (у преводу) пошто је написана, ауторке Мери Вулстонкрафт *Одбрана права жене*, која дефиницијски одговара на све недаће наметнуте родној заједници од стране актуелних елита и каже: „Нека, дакле, никаква принуда

не буде успостављена у друштву, и нека завлада општи закон теже, па ће полови лећи на своје право место. А, сада, када ваше грађане обликују праведнији закони, можда ће брак постати светији; ваши младићи моћи ће да бирају жене надахнути љубављу, а ваше девојке ће омогућити да љубав искорени таштину.“ (Вулстонкрафт, 1994: 35)

Просто је невероватно колико је изворни феминизам идентификовао праве проблеме који су оптерећивали заједницу људи и на који је начин нудио могућа решења која би успоставила друштвену организацију једнаких шанси за све њене чланове. Чак и овакве паралеле, које смо представили, говоре о томе како је једно време у којем се осетило да је прави тренутак за еманципацију жена утемељило основе на којима је требало да почива феминистички покрет.

Такође, још је више невероватно у којој мери може да се назре заједнички именован покрет који су се временом и трајањем толико удаљили од своје основне идеје и зашли у ћорсокак немогућих решења и оних покатакд врло опасних за заједницу људи! Видимо да ни феминистички покрет није био имун од овога. Дакле, изворни феминизам никако не учи жене да се одричу својих природних функција, већ, напротив, апелује на заједницу, односно државу, да све те функције, као и друштвене улоге родних група, уреде на принципу равноправности. Тако и др Ђорђевић у књизи *Студије и есеји о феминизму* посебну пажњу поклања браку:

„Равноправност жене са мушкарцем, велики нечувени јединствени подухват. Привести га у дело значи учинити дубљи преврат у структури друштвеног живота него што је икада учињен... [прим. аут.] Говорити да ће се хармонија у животу постићи кад мушкарац и жена дођу на своја полом диктована места, значи раскидати човечанство на два дела на мушкарце и жене... очајна перспектива када уочимо да и највећи геније не може променити свој пол.

Зар су жене којим се диче присталице феминизма до тога ступња развитка дошле на темељу диференцијације пола?“ (Ђорђевић, 1935: 39, 40); затим породици, све чешћим разводима, одгајању деце: покушавајући да скрене феминистичку перспективу на саму суштину проблема и понуди рационална решења корисна за друштво:

„Приврженик теорије о потреби сексуалног оздрављења и изврстан супруг, Масарик неће ни да чује о полном комунизму, било у форми полигамије, полиандрије или проституције. Он тачно констатује: 'Не постоје само пале жене, него исто тако и пали мушкарци', и, 'када не би било проститута, не би било ни проститутки.' ... [прим. аут.] више него брак тела одушевљава га 'брак душа'... [прим. аут.] ... Његова феминистичка концепција је смела, полетна, нефеминина.“ (Ђорђевић, 1935: 101)

Дакле, без имало резерве, Јулка Х. Ђорђевић уводи у своја промишљања о феминизму, или, шароликости идеја овог покрета, државнике

и мислиоце с друге стране рода – мушкарце који су историјски заслужни за унапређење положаја жена. Један од њих био је Масарик, чије су идеје, када је реч о друштвеној улози жена, постале саставни део програма чешке Народне странке, коју је он основао и водио. „Жена нека буде културно, правно и политички стављена на исти стубац као мушкарац.“ (Ђорђевић, 1935: 104) Захваљујући управо оваквим напорима, жене у Чешкој добиле су право гласа 1918. године, као и приступ образовним и другим јавним институцијама.

И не само Масарик, већ и многи други теоретичари, попут Лока, послужили су др Ђорђевић да програмски уобличи феминизам и покаже конкретне правце деловања. Колико је феминистички покрет био спреман да прати знакове крај пута које је поставила ова ауторка, можемо да сагледамо и кроз актуални положај жене – она је постала ослобођена, видљива, али ретко и у позицији реалне моћи да мења друштво набоље.

Закључак

„С друге стране, и такођер као никада прије, имамо цијели низ невладиних и/или парламентарних институција, као што су Владин уред за равноправност сполова, саборски одбор за равноправност, правобранитељски уред за равноправност сполова. Суочени смо с парадоксом. Уз толики број женских организација налазимо још и поприличан број државних уреда, одбора, пододбора, тијела и установа за жене, око жена, а успркос свему томе – никада мање критике власти и критичних питања упућених држави и захтијева да се та питања и рјешава.“ (Кнежевић, 2012: 263)

Овако данас, седамдесет седам година после објављивања књиге Јулке Х. Ђорђевић *Студије и есеји о феминизму*, изгледа свет жена, заглављен између разних интерпретација како преуредити друштво у којем би родне групе сарађивале. Управо због тога што се чини да су се идеје изворног феминизма заборавиле и зато што је проналажење одговора на бројна „женска питања“ запало у ћорсокак, представили смо ауторку др Ђорђевић њеним упутством (књига *Студије и есеји о феминизму*) за управљање друштвом у смислу позиционирања жене у односу на мушкарца како бисмо поново вратили фокус на праву тачку.

Реформа друштва која би требало да доведе до равноправне заједнице људи неопходна је, али само као добро осмишљен дуготрајни процес који ће полове поставити на место које им припада не реметећи кохезију, мир и сигурност сваког члана те заједнице. „У питањима науке, уметности, привреде, проблемима који тангирају мушкарца и жену, не асоцирају се људи по припадништву пола, него по њиховим гледиштима на свет, особним убеђењима, назорима никлих у извесној социјалној и културној средини.“ (Ђорђевић, 1935: 50).

Прва жена доктор филозофије у давно прошлом Аустро-угарском царству, др Јулка Х. Ђорђевић, неправедно запостављена у српској науци и литератури, програмски је уобличила и моделовала феминистички покрет на овим просторима с намером да пружи допринос погодној организацији друштва. *Студије и есеји о феминизму* чине кратко, али сажето упутство за примену јединог могућег (здрово) функционалног друштва, представља тако опомену за будућност свим покретима који се дуготрајним трајањем у многоме удаље од свог изворишта.

Др Ђорђевић је умрла у северној Чешкој 1969. године. Остаће препознатљива управо по томе што су њене идеје надживеле временски оквир њеног деловања, с вером да ће се једнога дана друштво, које је у многим „транзицијама“ изгубило свој смисао, прелистати пожутеле странице заборављених књига и кренути правим путем: ка уређеном друштву равноправних. Овај рад представља, управо и једино, скромни допринос томе.

Литература

Вулстонкрафт, Мери (1994): *Одбрана права жене* („Филип Вишљић“, Београд).
Ђорђевић, С. Јулка (1935): *Студије и есеји о феминизму* (Живот и рад, Београд).
Кнежевић, Ђурђа (2012): *Феминизам и левица* (Пекограф, Београд).
Томин, Светлана (1995): *Јулка Чхлапец Ђорђевић (1881–1969), или о феминизму (Pro femina, број 5–6, Београд).*

Marina Raguš
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Summary

Julka Chlapec Djordjević – “Feminine Question” between Two World Wars

Julka Chlapec Djordjević (1882–1969), born in Novi Sad, married with Czech husband, belongs to the so-called second wave of feminists who are of the Novi Sad origin. On the foundations of the first wave of feminism in the then Vojvodina, which focused on the public visibility, i.e. the right to work and participate in public life, as well as on the accessibility of higher education for this gender group, “the second wave” of feminist authors situated, who set their interest on the emancipation of women in the area of private and family life, and, consequently, on the political rights and liberties of women introducing international experience in this domain into the local environment.

The work “Studies and Essays on Feminism” by Dr J. Ch. Djordjević represents a brilliant contribution to the development of the search for an answer to the “feminine question” in Serbia, as well as on a wider international level. Printed in 1935 in Belgrade, published by editor “Life and Work”, this book gives an instruction for the work on the idea of how both gender groups could be set in a cooperative position in the societal organization, which means specifically: to give them equal position in the organization of society, having in mind the wide spectrum of diversities adduced by gender differences.

Key words: Julka Chlapec Djordjević, feminism, social structure, gender relations, gender, discrimination, rights, liberties

Драгица Вујадиновић
Универзитет у Београду
Правни факултет
dragicav@ius.bg.ac.rs

УДК: 316:312.94(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ФЕМИНИСТИЧКА ПЕРСПЕКТИВА У СОЦИОЛОГИЈИ У СРБИЈИ¹ – ДОПРИНОСИ МАРИНЕ БЛАГОЈЕВИЋ, СЛОБОДАНКЕ НЕДОВИЋ, ЖАРАНЕ ПАПИЋ И АНЂЕЛКЕ МИЛИЋ

У овом тексту се заступа став о темељном сазнајнотеоријском и методолошким значају увођења феминистичке перспективе у доминантне токове социологије. У позадини овог става лежи уверење, прво, да тенденција практичног успостављања родне равноправности у савремености представља израз еманципаторске тенденције испуњења цивилизацијских стандарда универзалне једнакости свих грађана уз поштовање индивидуалних и групних различитости; друго, да свако истрајавање у социологији на невидљивости родне перспективе или на одбацавању феминистичке критике доминантне социологије носи у себи ретроградну интенцију репродукције патријархалног наслеђа родне неравноправности; и треће, да се социологији – ако хоће да обухвати темељне друштвене процесе и односе савременог друштва – намеће задатак да у полазне претпоставке, теоријске парадигме и методолошке поступке укључи родно сензибилисани начин мишљења, кристалисан из најбољих резултата феминистичке критике традиционалне социологије.

Феминистичка перспектива је у развијеним земљама Запада последњих деценија укључена у главне токове мишљења, у тзв. „mainstream“ социологију. За разлику од тога, доминантни токови мишљења у социологији Србије (као самосталне државе и као дела бивше Југославије) остали су током истог периода претежно родно несензибилисани, затворени за феминистичку перспективу. Упркос томе, значајан број ауторки и аутора социолошке провенијенције у Србији у растућем броју истрајава на родно сензибилисаним проучавањима друштвене збиље. Међу њима пионерску улогу имају четири ауторке, чијем је раду и доприносима социологији Србије посвећен овај текст, а то су: Слободанка Недовић, Жарана Папић, Анђелка Милић и Марина Благојевић.

Кључне речи: „mainstream социологија“, феминистичка перспектива, патријархат, родна равноправност, Слободанка Недовић, Жарана Папић, Анђелка Милић, Марина Благојевић

¹ Овај текст је написан у оквиру пројекта Министарства просвете и науке РС *Конституционализам и владавина права у изградњи националне државе – случај Србије*, у којем учествују аутори с Правног факултета и Факултета политичких наука (2011–2014).

Увод

Тема о узајамном односу феминизма и социологије постала је актуелна у последњих неколико деценија. Критичко преиспитивање социолошког дискурса у доминантним токовима (тзв. „mainstream“) социологије наступа од 70-их година у развијеним земљама Запада. Оно је узроковано успоном феминистичког покрета, као и масовним уласком жена у образовање и у науку уопште. Показује се потреба за преиспитивањем родних стереотипа у стратификацијској теорији, теорији моћи, теорији рада, теорији породице, као и генерално у социологији. Одвија се лагани и растући процес увођења феминистичке перспективе у главне токове социолошког учења и знања. Уџбеници социологије почињу да укључују феминистичку перспективу, а теоријски прегледи савремених праваца у социологији неизбежно уврштају у свој садржај и феминистичку социологију. То се претвара у стандард, мерило објективности и научности новог типа.

Том Ботомор² је један од првих значајних социолога који је 70-их година указао на доприносе које критичко преиспитивање социологије има за теоријско-практички капацитет социологије као науке. Код Ботомора, додуше, још нема експлицитног указивања на еманципаторске тежње феминистичког покрета и на проблеме и сукобе везане за патријархално наслеђе родне неравноправности.

Он говори о неопходности нових метода анализе и изградње нових парадигми; у питању је критика академске социологије, и настојање да социологија усвоји еманципаторски карактер мисли и деловања, и да тако оствари свој суштински задатак, а то је да анализира и тумачи главне проблеме свога времена. Позивајући се на Липсета, он каже: „Година 1968. означава такођер прекретницу у повијести међународне дисциплине политичке социологије: жестоко избијање нових снага није само довело у питање моделе и теорије педесетих већ је и присилило на нововредновање технике скупљања података и аналитичке стратегије.“³

Он говори о нужности преиспитивања социолошког знања и метода сазнања са становишта нарасталих сукоба и противречности од краја '60-их, од избијања кризе капитализма и појаве нових друштвених покрета: „Ако желимо објаснити збивања и наћи средства помоћу којих ће људи моћи разумно бирати могуће правце друштвене акције, морат ћемо, свиђало нам се то или не, све више пажње посвећивати сукобима интереса и доктрине, те улози насиља у одржању и збацивању друштвеног система. И с друге стране, из социолошке мисли морат ћемо уклонити трагове идеологије талионичког котла, која претпоставља да се огромне

² Tom V. Bottomore, *Социологија као друштвена критика*, Напријед, Загреб.

³ *Ibid.*, 96.

неједнакости у богатству, моћи и ужицима могу и требају хармонично ускладити без икакве темељне промјене у структури друштва.⁴

Ентони Гиденс,⁵ од краја 80-их и почетка 90-их, директно проблематизује родне неравноправности и темељни значај њиховог проучавања за унапређење знања о друштвеним збивањима и метода сазнавања у социологији. Он у свом уџбеничком делу *Социологија*, које је доживело већи број издања (прво датира из 1982. године), примећује да се питање рода ретко разматра у делима теоретичара који се сматрају оснивачима социологије, али да оно ипак представља једну од централних тема и теоријских дилема социолошког проучавања. По њему, централне тачке око којих се социологија концентрише и диференцира у различитим учењима јесу питање људског делања и друштвене структуре, питање структуре и делања, питање рода, и питање детерминанти развоја модерног друштва.

Гиденс је указао на везу „mainstream“ социологије и репродукције патријархалног типа мушке доминације. Он у свом социолошком учењу настоји да преузме темељне идеје феминистичке перспективе, посебно везано за питања односа природних и друштвених фактора развоја, појмова мушкости и женкости, сексуалности, карактера и функција породице и брака, питања рада, образовања, репродукције и трансформације друштвене моћи. О значају и смислу феминистичке перспективе у социологији он каже: „Успон женских покрета у последњих неколико деценија изазвао је радикалне промене у области социологије и других дисциплина. Феминизам је напао необјективно мушко становиште, како у области социолошке теорије и методологије, тако и у самом предмету проучавања социологије. Не само да је доведена у питање мушка доминација у социологији, него је захтевана свеобухватна реконструкција саме дисциплине – питања која чине њену суштину и расправа које изазивају. Феминистичко становиште у социологији наглашава важност питања рода у анализи друштвеног света... Феминисткиње често оптужују традиционалну социолошку теорију да је негирала или игнорисала 'родну' природу знања, и да је пројектовала концепције друштвеног света махом створене од стране мушкараца. Према мишљењу феминисткиња, мушкарци у друштву традиционално заузимају позиције моћи и власти, и чине све да задрже своју привилеговану улогу. Под таквим околностима, знање постаје моћна сила уз чију се помоћ одржава традиционално друштвено уређење и легитимише мушка доминација.“⁶

⁴ *Ibid.*, 147.

⁵ Ентони Гиденс, *Социологија*, Београд 2003, 683–700, преведено на основу 4. издања, из 2001. године.

⁶ *Ibid.*, 688–689.

Гиденс, такође, тематизује питање рода у глобализацијском контексту: „Феминизам ... није феномен ограничен само на академске кругове, нити је карактеристичан само за област Северне Америке и западне Европе. Женски покрет представља динамичан међународни феномен који се усмерава на дуготрајне родне неједнакости и нове изазове с којима се жене суочавају у глобалном добу.“⁷

*Хараламбос и Холборн*⁸ на веома систематичан, свеобухватан и опсежан начин анализирају садржај феминистичке социологије, као и значај феминистичке перспективе за квалитет социолошког разумевања темељних проблема савременог друштва. Они детаљно приказују различите правце у феминистичкој социологији (либерални, радикални, марксистички, црни феминизам), анализирају ауторе који се баве историјатом патријархата и генезом подређивања жене, питањима породице и брака на родно сензибилисан начин; који анализирају факторе утицаја на савладавање патријархалног наслеђа; и који родно сензибилисан приступ развијају у правцу анализе и концепта мушкости, кризе маскулинитета и неопходности комплементарног процеса еманципације и мушкараца и жена од традиционалних родних улога. Они кажу: „Упркос међусобним разликама, феминисткиње су склоне да се сложе да је социологија – макар до недавно – занемаривала жене. Извесно је да су до 1970-их социологију већински писали мушкарци и за мушкарце. Било је тек понеких студија о женама, о проблемима који су посебно важни за жене (као што су домаћи послови и женско здравље), ретко су проучавани. Дobar део феминисткиња критикује оно што називају 'mainstream' социологијом. Под тиме оне мисле на 'mainstream' социологију, социологију којом доминирају мушкарци. Оне не нападају само оно што мушки социолози проучавају, већ и то како они спроводе своја проучавања.“⁹

*Џорџ Рицер*¹⁰ указује на то да феминистичка перспектива – са својим питањима о месту жене у савременом друштву, о разлозима за то што су жене биле невидљиве за социологију иако су активно стварале друштво заједно с мушкарцима – у ствари изискује опис друштва и објашњење тог друштва на новим темељима. На тај начин феминистичка перспектива остварује сазнајне резултате од опште важности: „Покушаји феминизма да одговори на та питања довели су до теорије која је од универзалног значаја за социологију.“¹¹

⁷ *Ibid.*, 149.

⁸ Haralambos and Holborn, *Sociology – Themes and Perspectives*, 5th ed, London 2000.

⁹ *Ibid.*, 14.

¹⁰ Џорџ Рицер, *Савремена социолошка теорија и њени класични корени*, Службени гласник, Београд 2009.

¹¹ *Ibid.*, 296.

Рицер указује на то да феминистичка социологија поставља и питање – како променити и унапредити друштво. Феминистичка социологија припада критичкој социјалној теорији, јер настоји да својим сазнањима допринесе друштвеној трансформацији, укидању подређености и невидљивости жена у животу и знању. Он каже да се феминисткиње баве и четвртим питањем – разликама међу женама, које су условљене расним и класним разликама, старосним добом, брачним статусом, емотивним преференцијама, религијом, етницитетом и глобалним положајем. У том контексту, феминистичка социологија се нужно гради као мултидисциплинарни модел сазнања; штавише, у својој постмодерној фази развоја деконструира се изнутра, доводи унутар себе у питање доминантно артикулисање феминистичких идеја од стране високообразованих белих жена, припадних средњој класи у развијеним Западним земљама.

Рицер закључује да феминистичка теорија у резултату представља универзално примењиву друштвену теорију: „Али, феминистичка теорија не бави се само женама. Феминисткиње су, покушавајући да одговоре на основна питања феминистичке теорије, створиле универзално примењиву теорију социјалног живота, која може да се пореди с Марксовом револуционарном мисли. Маркс је пре више од једног века тврдио како знање, за које људи верују да представља апсолутне и универзалне исказе о истини и друштву, заправо није ништа друго до одраз искуства оних који економски и политички управљају друштвом. Он је тврдио још и то да је могуће гледати на свет са становишта радника који је економски и политички подређен. Основна теоријска питања феминизма данас нас воде до сличног радикалног преокрета у разумевању света: оно што прихватимо као универзално и апсолутно знање, заправо је знање које је изведено из искуства моћних слојева друштва, то јест мушкараца као господара. То знање може да се релативизује ако се вратимо на становиште жене која је кроз историју заузимала увек подређену али неопходну улогу помоћу које се стварало и одржавало друштво у коме живимо.“¹²

Такође, увођење родне перспективе у међународно и национално законодавство постаје један од темељних стандарда заштите и афирмације универзалне људске једнакости.¹³

¹² *Ibid.*, 297.

¹³ Инструменти међународног права дају основа за постојање потребе успостављања родног партнерства у политичком животу између жена и мушкараца, а то су: Универзална декларација о људским правима (1948); Конвенција о политичким правима жена (1952); Међународни споразум о грађанским и политичким правима (1966); Међународни споразум о економским, социјалним и културним правима (1966); Декларација о елиминацији свих облика дискриминације према женама (1967); Декларација о заштити жена и деце у случају опасности и оружаном сукобу (1974); Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена (1979); Декларација о елиминацији злостављања

Поменуте промене су у југословенској и српској социологији пропраћене (од почетка, а и до данашњих дана), мањим или већим игнорисањем. Међутим, захваљујући развоју феминистичког покрета и код нас од 70-их година двадесетог века, утицајима теорије и праксе Запада из тог времена, као и томе што се и у Србији (и бившој Југославији) одређени број теоретичарки и теоретичара окреће проучавању друштвених феномена из феминистичке перспективе, ипак су се догађале извесне позитивне промене и помаци. Емпиријске анализе и теоријска разматрања – која су родно сензибилисана – с протоком времена последњих деценија усложњавају се и умножавају у домаћој социолошкој науци. Постепено се повећавао и даље се повећава број социолога оба пола, који разматрају друштвене процесе и промене из перспективе родне неравноправности и фактора који утичу на њено превазилажење, с једне стране, или/и на њено репродуковање, с друге. Ти помаци се толеришу од 70-их до данас, али не улазе у уџбенике и у владајућу социологију код нас. Сведоци смо, међутим, и нове појаве – да феминистички приступ доживљава и систематску, отворену, јавну критику и одбацивање од делова владајућих токова мишљења у социологији у Србији. Систематски и, утолико, најубедљивији и најјачи критички осврт и, могло би се слободно рећи, напад и одбацивање феминистичке перспективе у социологији уопште и посебно у српској социологији презентован је у књизи Слободана Антонића, *Искушења радикалног феминизма – моћ и границе друштвеног инжењеринга*.¹⁴

Основне тезе овог текста, посвећеног феминистичкој социологији, јесу следеће:

— Прво, питање родне равноправности је од цивилизацијског значаја за модерно друштво.

— Друго, модерно друштво је противречног карактера и одређено је, између осталог, и противречјем између наслеђене патријархалне матрице (која је била доминантна у свим претходним епохама) и процеса еманципације од ње (који су покренути грађанским политичким револуцијама, индустријском револуцијом, масовним уласком жена у сферу рада и образовања, изласком из приватне сфере, развијањем културе људских права, укључујући и женска права посредовано женским покретом,

жена (1993); Интерамеричка конвенција за превенцију, кажњавање и елиминацију насиља над женама (Конвенција Белем до Пара 1995); Универзална декларација о демократији (1997); Опциони протокол за Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације над женама (1999). (Видети: Зорица Мршевић, *Ка демократском друштву – родна равноправност*, Београд, Чигоја 2011).

¹⁴ Слободан Антонић, *Искушења радикалног феминизма – моћ и границе друштвеног инжењеринга*, Службени гласник, Београд 2011.

опредмећењем идеје универзалне једнакости кроз међународно и национално право).

— Треће, феминистичка перспектива суштински је значајна за унапређење социолошког знања, укључивање феминистичке перспективе у социологију неопходно је за постизање оптималних теоријско-методолошки капацитета ове науке и досега њених сазнања.

— Четврто, одбијање да се женска перспектива инкорпорира у социологију представља сигуран знак намере владајуће социологије да очува и оснажи патријархалну матрицу родних односа, а да истовремено потисне ону модернизацијску, еманципаторску димензију.

— Пето, пошто је „mainstream“ социологија на развијеном Западу ипак у одређеној мери усвојила феминистичку перспективу, а домаћа социологија то није учинила, то се може тумачити као знак назадовања социологије у Србији у односу на главне токове развоја ове друштвене науке.

— Шесто, ако се у данашњој „mainstream“ социологији у Србији појављују и знакови организованог отпора усвајању феминистичке перспективе, може се претпоставити да они одражавају актуелне процесе ретрадиционализације и репатријархализације. Дакле, уместо да социологија подржава еманципаторске процесе, она ојачава ретроградне процесе у родним односима.

— Седмо, упркос отпорима, не може бити суштинског повратка у невидљивост родне димензије, еманципаторских процеса у родним односима, као и феминистичке перспективе у социологији Србије данас. Међу новим нараштајима социолога оба пола, нарочито социолошкиња, у Србији стално расте број оних које се баве друштвеним појавама и процесима на родно сензибилисан начин. Феминистичка социологија мора да развија систематски, јавни дискурс отпора спрам ретроградних интенција у савременој домаћој социологији.

— Осмо, допринос четири ауторке, о којима ће бити говора у овом тексту – Слободанке Недовић, Жаране Папић, Анђелке Милић и Марине Благојевић – значајан је као пионирски за увођење феминистичке перспективе у социологију у Србији (и бившој Југославији) и као онај који на темељан начин маркира нове хоризонте, визије, стандарде. Ове ауторке од самих почетака па до данашњих дана афирмишу и унапређују феминистички приступ, женску перспективу у социологији. Њихови радови успостављају референтни оквир за родно сензибилисан приступ проучавању друштвених процеса. Нажалост, стваралачки рад Слободанке Недовић и Жаране Папић прекинут је док је био у пуном успону; међутим, квалитет њихових теоријских доприноса био је висок, сачувао је актуелност и заслужује пажњу академске јавности. За све нове нараштаје социолошкиња и социолога, као и за пројекат родне сензибилизације

ције „mainstream“ социологије у Србији, значајни су теоријски и истраживачки доприноси свих поменутих ауторки.

У тексту ће најпре бити дат кратак приказ најважнијих идеја из најважнијих књига сваке од помињаних ауторки, али без претензија на свеобухватност. Затим ће у закључном делу бити сумиран значај и допринос ових ауторки нашој савременој социологији. Такође, биће говора о помињаним отпорима увођењу феминистичке перспективе у владајућу социологију у Србији данас.

1. Доприноси четири ауторке феминистичкој социологији у Србији

1.1. Слободанка Недовић

Слободанка Недовић одбранила је магистарски рад 1982. године, а касније га је објавила као монографско дело, под насловом *Савремени феминизам – Положај и улога жене у породици и друштву*.¹⁵

У овом делу Слободанка Недовић посвећује одређену пажњу историјату феминизма, првој његовој фази, везаној за 19. и почетак 20. века, опредељеној за право гласа, право на образовање и рад. Много снажнији нагласак ставља на проучавање савремених праваца у феминизму, тамо где је најразвијенији, у Америци и Европи. У том контексту, ауторка се бави реформским феминизмом у његовом конзервативном и либералном издању, социјалистичким феминизмом, радикалним феминизмом, али и специфичним варијететима свих ових струја феминистичког мишљења. Позабавићемо се овде, пре свега, њеним детаљним приказом и анализом идеја радикалног феминизма, с обзиром на чињеницу да у јавном мњењу, као и у „mainstream“ социолошком и интелектуалном мишљењу о феминизму у Србији, често наступа редуковање феминизма на радикални феминизам, чиме се олакшава евентуална намера да се феминизам у целини дискредитује: „Феминисткиње“ (заправо, радикалне феминисткиње у ужем смислу) заговарају радикални феминистички покрет као потпуно самосталан, одвојен од свих осталих политичких покрета. Полазна премиса им је да су жене увек биле потлачене. Друштвену основу опресије виде у томе што мушкарци као група врше опресију жена као групе; стога, жене морају да се организују и колективно супротставе мушкој доминацији. Како су жене биле експлоатисане и пре капитализма, а по њиховом мишљењу то су и у постојећим социјали-

¹⁵ Слободанка Недовић, *Савремени феминизам – Положај и улога жене у породици и друштву*, Службени гласник, Београд 2002; обновљено издање: ЦУПС-ЦЕСИД, Београд 2005.

стичким друштвима, докидање капиталистичког система нема утицаја на равноправност жене. Доминација мушкараца је категорија ван 'лево' и 'десно' разврстаних политичких покрета, те захтева одвојену борбу.¹⁶

Ауторка анализира једну од најпознатијих група радикалне феминистичке оријентације, која је носила назив 'Црвена чарапа'. Она каже да је ова група одредила као основни задатак 'подизање класне свести жена', и сходно томе је прва јасно артикулисала функцију, циљ и процес стицања свести и залагала се за његову употребу. По припадницама ове групе, самоосвешћивање жена о постојећој подређености у свим њеним варијететима, представља пут за превазилажење такозване 'гетоизације' жена између себе.

Слободанка Недовић указује на идеју радикалног феминизма о супротстављености мушкараца и жена. У „Redstocking манифесту“ из 1969. године пише: „... Ми у мушкарцима одређујемо агенте своје опресије. Мушка супремација је најстарији, најосновнији облик доминације. Сви остали облици експлоатације и опресије (расизам, капитализам, империјализам, итд.) проширење су мушке супремације: мушкарци владају женама, неколицина мушкараца влада осталима.“¹⁷

У даљој анализи Недовићева показује екстремизам који је произашао из ове логике разматрања односа међу половима. Радикалне феминисткиње су сматрале да само мушкарци морају да се мењају, а жене су представљале кроз „глорификацију жртве“. С друге стране, њихово супротстављање мушкараца као групе и жена као групе водило је исклизавању у својеврсни биологизам или биолошки детерминизам, а насупрот читавој феминистичкој традицији, која је порицала урођене разлике међу половима, односно указивала на друштвену структурисаност полних или родних улога. По главној представници радикалног феминизма Шуламит Фајерстон, жене и мушкарци су природно различити, али је та врста природних разлика неправедна и треба је укинути, односно окренути се од мушкараца и против њих. Треба напустити репродукцију врсте посредством једног пола за добробит оба, заменити је вештачком оплодњом, коју ће моћи да спроводе оба пола.

Како Недовићева критички примећује, коначни циљ комплексног преображаја, који заговарају радикалне феминисткиње, јесте стварање једне нове, андрогине културе, у којој ће се оба елемента изражавати у савршеном стапању и без биолошке злоупотребе једног од другог. Она, такође, примећује да ова врста радикалне утопије мање долази до изражаја у Европи, да је у Европи „оријентација на борбу полова, на јединство свих жена без обзира на класну припадност, на женски шовинизам

¹⁶ *Ibid.*, 43.

¹⁷ *Ibid.*, 44.

супротстављен мушком, била ипак кратког века и никад није успела да задобије ширу подршку“.¹⁸

Слободанка Недовић је, у свом пионирском делу везаном за различите правце у савременом феминизму, јасно показала да је радикални феминизам само једна од струја и да је свођење феминизма на радикални феминизам недопустиво, а да је непријатељство које се на таквим основама продукује у односу на феминизам, генерално узев, не само неоправдано и злонамерно, већ и штетно са становишта борбе за успостављање родне равноправности.

1.2. *Жарана Папић*

Жарана Папић је свој магистарски рад „Савремени покрети и мисао о ослобођењу жене и његов утицај на социологију“ одбранила нешто касније од Слободанке Недовић, 1986. године. Затим је исто дело објављено као монографија под једноставнијим називом *Социологија и феминизам*.¹⁹ За феминистичку проблематику је значајна и докторска дисертација ове ауторке, коју је одбранила 1995. на Филозофском факултету у Београду, а објавила је 1997. године, под насловом *Полност и култура*.²⁰

У књизи *Феминизам и социологија* Жарана Папић себи поставља као задатак разумевање узрока настанка и разгранавња феминистичког покрета у разне савремене струје. Међутим, она себи поставља као главни задатак критичко преиспитивање традиционалне социологије са родног становишта, и настојање да се социолошко знање преуреди на родно сензибилан начин, а уз очување методолошких и сазнајних премиса научног сазнања. При том, она чини претходни напор деконструкције „mainstream“ социологије; она успева јасно да искристалише смисао и садржај феминистичке перспективе у социологији, али не стиже, на жалост – због своје животне судбине – да се позабави изградњом социолошких знања за уџбеничке сврхе на премисама феминистичке перспективе.

У критичком односу према постојећој, доминантној социолошкој перспективи, она каже: „Подстакнут овим новим таласом феминизма, у друштвеним наукама се појавио нови облик *критичке делатности и критичке свести* која је отворила нова питања, а нека стара поново оживела... Заинтересовани, активистички и критички напор да се оде корак даље од постојећег статуса женског питања у социологији морао је да одговори на прво и основно питање: како су друштвене науке разумеле и објасниле проблем односа полова, њихову хијерархијску асиметрију,

¹⁸ *Ibid.*, 49.

¹⁹ Жарана Папић, *Социологија и феминизам*, ИИЦ ССОС, Београд 1989.

²⁰ Жарана Папић, *Полност и култура*, XX век, Београд 1997.

поделу полних улога и женско питање? Њихов одговор је кратак и јасан: друштвене науке се овим питањима заправо и нису *озбиљно* бавиле, она нису била интегрални део 'великих' друштвених питања, а и оно мало пажње што им је посвећивала друштвена теорија често је било овлаш, недовољно, оптерећено доминантним предрасудама... Социологија је, једном речју, остала унутар 'патријархалне парадигме', имплицитно се приклањајући доминантној идеологији у друштву која мушкарцу пружа и омогућава да одржи повлашћени положај.²¹

Жарана Папић преиспитује принцип неутралности и објективности социолошког сазнања, у условима где социологија претендује да буде општа наука о друштву, и где она претендује да анализира и тумачи главне проблеме свог времена, при чему је модерно друштво по дефиницији антагонистично, оптерећено многим противречностима, укључујући и оне по родној основи. Ауторка указује да је „mainstream“ социологија укључила класно и расно питање у свој дискурс као легитимне и кључне проблеме савременог друштва, али да своју осетљивост за друштвене неједнакости ипак није протегла и до проблема полних и родних неравноправности.

Она тврди да се питања вредносне неутралности социологије и граница објективности социолошког знања морају преиспитати из овог новог угла, у смислу да се мора извршити критика граница научног појма објективности у социологији, јер је наслеђени појам њене научне објективности усвојио патријархалну матрицу поделе на приватно и јавно, и родну асиметрију у приватној сфери: „Неодрживост тезе о вредносној неутралности науке у друштву које је данас још увек антагонистично, пуно друштвених противречности и сукоба, постало је једно од важних достигнућа модерне социологије. У друштву у коме постоји класна доминација, друштвено-економска неједнакост група, слојева и читавих народа, није могуће заступати тезу да наука постоји изван ових односа доминације. Ипак, све до настанка женског покрета теза о вредносној неутралности науке имала је своју 'оазу' – у социолошком разумевању друштвених односа полова. Прихватити друштвену хијерархију међу половима, поделу на приватно и јавно као нормалну и непроблематичну форму поделе на *свет мушкараца* и *свет жена*, другим речима, не доводити у питање 'природну симетрију' међу половима, значило је *придржавати се* у другим областима превазиђене тезе о тзв. вредносној неутралности социологије.“²²

Жарана Папић убедљиво говори о неопходности критике традиционалне социологије из феминистичке перспективе и по основи прокламоване вредносне неутралности (када је у питању однос међу половима)

²¹ Жарана Папић, *Социологија и феминизам*, *op. cit.*, 10.

²² *Ibid.*, 43.

и по основи научне објективности (када је реч о ограничениости само на јавно поље као предмет проучавања, као и на патријархалну матрицу разумевања и јавног и приватног).

Ауторка на јасан и изоштрен начин проблематизује улогу социологије у производњи доминације: „Чињеница да нема ’неутралног интелекта’ као и то да социологија као део културе не може бити изван онога што је у постојећој култури доминантно, поставља суштинско (и за разумевање ’тишине’ у социологији када је реч о неједнаком друштвеном односу полова напросто незаобилазно) питање колико и на који начин је социологија суделовала и суделује у производњи доминације. ’Објективни’ и општи поглед социологије на друштво и његове односе је често у простор свог научног размишљања уносио ’владајуће идеје’, које су наравно биле ’идеје владајуће класе’. У нашем специфичном случају, када разматрамо *положај полова*, социолог би често под *владајућим идејама о полности* напросто прихватио *идеје владајућег пола*, идеолошки непрозирне све до данашњих дана. Проблематизација ’природне’ датости полне асиметрије, тј. саморазумљивост мушке супремације као ’дела природе’ у људској заједници у којој ’ништа није природно’ напросто је остала *изван* социолошког бављења и свести о друштвеним противречностима... Друштвене предрасуде, и много важније, апологетски однос према ’природном’ и владајућем односу једног пола над другим, учинили су да социологија у критици друштвеног живота скоро у потпуности занемари неравноправан однос полова и да се, свесна тога или не, *подреди свакодневним назорима* на друштво који *обликују практични живот*.“²³

Ауторка констатује да увођење женске или феминистичке перспективе у социологију значи почетак нарушавања до тада недвосмислено легитимне арбитраже доминантног пола у друштвеној теорији. Такође, женска перспектива значи да је ’природни’, подређени, биологизирани пол проговорио и практичко-политички и теоријски. Она примећује да је „отпор према феминизму у социологији заправо пристајање уз *status quo социологије* – доминантни маскулинизам социолошког дискурса“.²⁴

Жарана Папић доказује да женска перспектива у социологији, која је често оптуживана за пристрасност и ненаучност, заправо доноси социологији низ теоријских иновација, богатије разматрање друштвене стварности, самим тим што чини видљивом и битном димензију друштвено конструисане „природе“ и што критички осветљава подразумеване родне односе.

Ауторка завршава своју анализу категоријама сексизма и антисексизма у социологији – дакле, бави се и питањем реакције на женску перспективу унутар теоријског естаблишмента и доминантног дискурса.

²³ *Ibid.*, 46.

²⁴ *Ibid.*, 63.

Сексизам у социологији је на делу када било неосвешћено, било осве- шћено и намерно, репрезентанти друштвене науке одбацују женску пер- спективу у социологији. Сексизам у социологији је пандан дискримина- цији жена у друштву. Корени сексизма у друштвеним наукама леже у не- проблематизованом прихватању хијерархије међу половима иза које влада патријархална концепција света.²⁵

Она закључује о сексистичком и несексистичком приступу у социо- логији: „Сексизам у социологији види се на конкретним примерима по- истовећивања општег појма са појмом мушкарац, када се подразумевају оба пола... Несексистичка методологија део је ... процеса преиспитивања со- циолошког тумачења односа полова у друштву и њен циљ је да социологији прошири хоризонте, омогући нова поља истраживања и нова сазнања.“²⁶

Жарана Папић износи закључке о сексизму и антисексизму у соци- ологији, имајући у виду опште стање ове науке у свету пре двадесетак година, када се она бавила овом темом. Ти њени закључци су се експли- цитно односили на укупно стање социологије тог времена, и садржали су и захтев за укључивањем феминистичке перспективе у владајући начин социолошког мишљења. Њени закључци и захтеви су се имплицитно од- носили и на домаћу социологију, у смислу да се и од „mainstream“ социо- логије у бившој Југославији и Србији очекивало да прогресивно постаје отворена за утицаје женске перспективе и да је постепено инкорпорира. Друга је ствар што је у међувремену дошло до значајне дискрепанције између стања социологије на Западу и код нас, у смислу да је фемини- стичка перспектива у домаћој социологији, за разлику од оне на Западу, остала и даље на маргинама, неинкорпорисана у „mainstream“.

1.3. Анђелка Милић

Анђелка Милић у књизи *Жене, политика, породица*²⁷ сабира своје текстове о феминистичкој проблематици и уобличава теоријске претпо- ставке за критичко преиспитивање социологије из перспективе фемини- зма. У првом тексту говори о утицају просветитељства, политичких рево- луција, индустријске револуције на еманципацију жена, затим, о ограни- ченим еманципаторским донетима изласка жене у јавну сферу, с обзи- ром на очување патријархалности у породици. Указује и на значај треће технолошке револуције за масовније упошљавање жена у сектору услуга, затим говори и о буђењу феминистичког покрета и самодоказивању жена кроз културу, а делом и кроз политику.

²⁵ *Ibid.*, 78.

²⁶ *Ibid.*, 79, 88.

²⁷ Анђелка Милић, *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд 1994.

Најважније су две идеје ауторке – прва, имплицитна, да је у модерном друштву положај жене одређен сукобом патријархата, с једне стране, и еманципације од патријархалне структуре односа, с друге стране; и, друго, да су домети досадашњег [дотодашњег – Д. В.] феминизма ограничени и да се свODE на афирмацију женске перспективе, али као паралелне и сепаратне у односу на мушку перспективу: „Учинци феминистичког искорака ка еманципацији далекосежни су. Они долазе у облику драматичног заопштравања у односима полова, у самој друштвено-културној конструкцији родности досежући до темеља људске и друштвене егзистенције. Но, њихов коначан ефекат је парадоксалан. Феминизам не укида полну дихотомију и сегрегацију у ткиву грађанског друштва, већ је само поопштава и поново гради, али сада по симетричном нацрту. Повлачећи црту раздвајања од врха до дна, и по свим попречним пресецима друштвеног ткива феминизам само успоставља доследну симетрију између 'мушког' и 'женског' друштва, легитимизира њихово право на постојање и на аутономно исказивање и деловање. Тиме феминизам заиста наноси смртни ударац понижавајућој и дволичној комплементарности полова у грађанском друштву, формули у којој је жени увек остављена инфериорна позиција... Успостављањем доследне симетрије и поделе на мушки и женски свет, феминизам је истовремено и исцрпео све своје могућности.“²⁸

Овим ставом о границама феминизма Анђелка Милић показује теоријску зрелост и саме феминистичке перспективе, која је спремна за саморефлексију о инхерентним ограничењима. При том, тај став је валидан под претпоставком да се феминизам зауставља само на грађењу паралелног света. У том смислу је и проблематичан, јер је паралелност светова неодржива на дужи рок због суштинске укрштености два света, те зато помињана паралелност нужно исклизава или у радикално феминистичко супротстављање два света или у укрштање светова мушкараца и жена на новим основама.²⁹

²⁸ *Ibid.*, 20.

²⁹ Ако је феминистичка теорија и дошла до крајњих домета остварења инхерентних могућности (као што тврди А. Милић), процеси еманципације се нису зауставили на достигнућима два паралелна света, тзв. мушког и женског. Ако тај став има валидност, сматрам да га има више за просторе Србије и балканског окружења него за просторе Запада. У развијеним либерално-демократским друштвима родно сензибилисање језика, знања, политике, јавности, система вредности умногоме је превазишло оквире постојања два паралелна света. Штавише, живот је ишао даље од поменутих ограничених достигнућа феминистичке теорије, не само на Западу (где феминистичка перспектива улази у *mainstream* дискурс, као и у уџбенике социологије), већ и на нашим просторима. Законодавне измене у међународном праву, међународне и националне стратегије за борбу против родне неправедности и мере социјалних политика које из њих произлазе прогресивно превазилазе подељеност два света и значајно доприносе преиначењу традицио-

С обзиром на избалансиран и саморефлексиван приступ Анђелке Милић, код ње саме јесте изражен начин промишљања који подразумева симултану и комплементарну промену родних улога оба пола и који идентификује у друштвеној стварности како елементе помињане промене родних улога оба пола, тако и изразе репродукције традиционалних родних улога.

Надаље, у овој књизи Анђелка Милић презентује родно сензибилисану социолошку анализу генезе образовног процеса у бившој Југославији и Србији; она говори о значају и противречном карактеру значаја – за еманциповање од наслеђа патријархата – актуелних појава масовног укључивања жена у образовање и у све више нивое образовања. У датом контексту, она критички и аналитички примећује да „се изједначавање жена кроз образовно постигнуће појављује за жене као својеврстан бумеранг, јер, уместо да их доведе до боље плаћених, удобнијих, са становишта услова рада, радних места, да им повећа социјални углед и моћ, феминизација која почиње на нивоу школских институција и потом се преноси на расподелу радних места и запошљавање у диференцираним секторима поделе рада, носи собом нову сегрегацију, па чак и дискриминацију женског рада“.³⁰

У истој теоријско-емпиријској матрици ауторка говори и о противречном карактеру и значају запошљавања жена за стицање њихове економске независности, али и за репродукцију сегрегације.³¹

Значајна пажња је посвећена и паралелним истовременим појавама на светској сцени 70-их и 80-их година двадесетог века, феминистичког покрета и научно-технолошке револуције, као и њиховом кумулативном цивилизацијском доприносу, али и ограниченим дометима тих доприноса еманципацији од патријархалног наслеђа.

Такође, не само у овој књизи, већ и у свим осталим случајевима у којима се ауторка бави емпиријским истраживањима и анализом генезе породице у бившој Југославији и Србији, полазиште испитивања је мера очуваности и мера превазилажења патријархалне структуре односа. Ауторка увек изнова истражује релевантне факторе утицаја на обе димензије ових противречних процеса, и то увек сагледано у контексту ширих друштвених процеса (предратне и послератне Југославије, времена транзиције и ратног распада заједничке државе, Србије као самосталне државе). У том контексту, значајан је последњи текст у наведеној књизи, у којем је на убедљив начин теоријски објашњена веза између национа-

налног света мушке доминације у свет веће праведности и постепеног надвладавања патријархалних матрица и у јавној и у приватној сфери.

³⁰ *Ibid.*, 42.

³¹ *Ibid.*, 57–78.

лизма и сексизма, затим, улога колективистичких идеологија (и комунизма и етнонационализма) у репатријархализацији жена у савременој Србији, као и улога ауторитарне културе и патријархалне структуре свести код самих жена за њихово пристајање на ове – са становишта еманципације и родне равноправности – ретроградне процесе.³²

Ауторка говори о крајње одбојном ставу национализма према феминизму: „Управо на примерима консолидације нових поредака у источноевропским земљама по ко зна који пут се потврђује да је женско питање 'лакмус-папир' за препознавање демократског курса у друштвеним процесима. Но, не ради се овде само о томе да жене постоје и функционишу као 'симптом' друштвеног развоја и напретка. Реч је о томе да оне морају постати аутентични и самостални субјекти таквог друштвеног кретања. Женски покрети су гаранција такве њихове улоге. Али њихово сузбијање, маргинализовање, одбацивање и тиме изазвано стагнирање и уназађивање позиције жена у овим друштвима јасно сведочи да је на делу националистичка утопија.“³³

Анђелка Милић у истом контексту критички примећује да национализам идеолошки обрађује за сопствене сврхе људску полност и односе у породици и браку. Ауторка на прегнантан начин деконструише националистички обојена настојања доминантне социологије да наводно измењеним парадигмама у ствари очува традиционалне односе међу половима. Она каже да национализам традиционалну патријархалну матрицу асиметричних односа замењује нагласком на равнотежи, допуњавању, хармонији два пола унутар заједнице, и да тим измењеним дискурсом одговара савременим потребама за једнакошћу на начин који суштински одржава и очувава традиционалне односе асиметрије; тако се замагљује намера да се под паролом залагања за хармонију, јединство и љубав у породици, суштински и фактички очувају патријархални односи и *status quo*: „Темељна премиса јесте комплементарна дијада мушкарца и жене, полног пара сједињеног кроз биолошки допуњавајуће полне функције. На тој премиси или 'парадигми полне дијаде'... успоставља се идеолошко објашњење и оправдање захтева за стварање сложне и јединствене националне заједнице, која стоји изнад друштва, посебних група и појединаца... Наглашавајући равнотежу полова, симетрију и допуњавање, једнакост и незаменљивост доприноса оба пола целини, национализам је веома успешан у замагљивању и потискивању једне кардиналне чињенице: родне диференцијације полова у друштву. Искључивањем овог аспекта полне диференцијације и темељењем парадигме полне дијаде и односа у њој искључиво на чињеници биолошке комплементар-

³² *Ibid.*, 121–166.

³³ *Ibid.*, 150.

ности полних функција, национализам се широко отвара према практичној легитимацији сексистичког односа према женама.³⁴

Овим својим луцидним закључцима, ауторка нам помаже да и у актуелној друштвеној мисли препознамо елементе антимодерног, националистичког афирмисања спреге „домаћинске Србије“ и традиционалне породице/домаћинства, залагања за очување светости националне традиције и светости традиционалне породице; помаже нам да схватимо позадинску намеру затомљивања, с једне стране, свега што патријархална породица носи као структурне елементе хијерархије, подређивања, послушности, насиља, доминације хијерархијски структурисаног колективитета над индивидуом, и, с друге стране, апологије утопијске идеје породице као оваплоћења хармоније, љубави, јединства, херметичности и хомогености.

Посебну пажњу треба придати чињеници да Анђелка Милић уграђује феминистичку перспективу, некад директно, а некад посредно, у емпиријска макро- и микросоциолошка истраживања. Она у капиталним емпиријско-истраживачким пројектима, у којима узима учешће као руководилац или коруководилац,³⁵ систематски спроводи емпиријска истраживања и добијене показатеље тумачи на родно сензибилисан начин. На тај начин, она на дуги рок значајно доприноси практичном уграђивању женске перспективе у „mainstream“ социологију.

1.4. *Марина Благојевић*

Марина Благојевић је средином 80-их написала докторат под насловом „Друштвени положај жена стручњака у Југославији“ а одбранила га 1990. године; у питању је пионирско дело из феминистичке социологије, које је објављено 1991, под насловом *Жене изван круга: професија и породица*.³⁶

Ауторка се већ пуних тридесет година систематски и континуирано и примарно бави социологијом и посебним друштвеним питањима из

³⁴ *Ibid.*, 151.

³⁵ На Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (ИСИ ФФ) обављена су узастопна истраживања – од 1991. до 1994, 1995. до 2000, и 2000. до 2004. Идеја је била да се испитају транзициони капацитети и тенденције, укључујући трендове у промени породичних структура и односима међу половима. Резултати истраживања су објављени у књигама: Болчић, С. ур. 2002. *Друштвене промене у свакодневном животу: Србија почетком 90-их*, Београд: ИСИ ФФ (2. изд.), (1. изд. 1995); Болчић, С., и Милић, А., ур. 2002. *Србија и крај миленијума. Деструкција друштва, Друштвене промене и свакодневни живот*, Београд: ИСИ ФФ; Милић, А. ур. 2004. *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група. Свакодневни живот у Србији на почетку трећег миленијума*, Београд: ИСИ ФФ.

³⁶ Марина Благојевић, *Жене изван круга: професија и породица*, ИСИ ФФ, Београд 1991.

феминистичке перспективе. Она је генерацијски млађа можда од већине ауторки које су предмет анализе, али су њени резултати по свом трајању „најстарији и најдуговечнији“. Потпуно је аутохтона на овим просторима, а радила је теме и истраживања који су предњачили. Од почетка па до данас није слепо прихватала и интерпретирала западне теорије, увиђала је увек изнова њихову ограничену применљивост на наше контексте, и давала је – увођењем нових појмова и парадигми – оригинална теоријска разрешења за те раскорак. Ослањала се на емпирију, јер јој је то био начин критике теоријских модела који на нас нису били применљиви. Она користи емпирију да би извршила двоструку деконструкцију: и андроцентричне теорије и западног знања.

И тако је радила од пре тридесет година до данас, потпуно доследно и јасно, до мере да све што је некада написала – стоји и даље. Један од доказа је и то да је управо њена књига из 1991. (докторат из 1980-их година) главни предмет критике у Антонићевој књизи *Искушења радикалног феминизма*. Да је у тој првој књизи реч била само о емпирији, она би засигурно застарела. Али, ту је била реч о успостављању нових модела разумевања стварности. Благојевићева је, у добром духу наше социологије, заправо радила и емпиријска и теоријска истраживања, односно, њој су емпиријска истраживања служила за редефинисање теорије. Суштина њеног бављења питањима професије и породичног живота жене у поменутој књизи била је да објасни на које се начине маргинализација и подређеност жене репродукује у „затвореном кругу“, на једној страни, и како промене у професионалној и породичној структури утичу на пробијање оквира подређености/„затвореног круга“, или, како каже ауторка, на „искорак у слободу“. Истраживање у књизи *Жене изван круга* у ствари је темељна критика теорија социјалне стратификације из феминистичке перспективе.

Научна утемељеност феминистичке перспективе у првој књизи Марине Благојевић показује се у комплексно и јасно артикулисаним теоријско-методолошким претпоставкама анализе: „Доминантно социолошки приступ у овом раду почива на имплицитно садржаној тези да је друштвени положај жене стручњака (на глобалном нивоу) одређен положајем жена као групе у четири међусобно повезана подручја друштвеног живота: образовној сфери, професионалној сфери, сфери стваралаштва, те сфери породичног живота. У оквиру сваког од ова четири подручја проблем се анализира на три нивоа: 1. на нивоу односа глобалног друштвеног система и одговарајућег подсистема; 2. на нивоу самог подсистема; и 3. на нивоу индивидуе. При том је положај жена у сваком од ових подручја испосредован њиховом припадношћу маргиналној групи, и то на сва три нивоа. Отуда се на сва три нивоа, у сва четири подручја, заправо анализира деловање СИСТЕМСКЕ ИНХИБИЦИЈЕ, кључног појма у

овој студији. Инсистирање на припадности жена као појединаца маргиналној групи појачава 'глобалност' социолошког приступа у овом раду, јер се сама маргиналност и може разумети једино са становишта њене функционалности за глобални друштвени систем. Осим тога, у мери у којој је то било могуће, ова четири подручја се не анализирају независно једно од другог, већ напротив, у чврстој међусобној повезаности, при чему је општи оквир ове повезаности представљао глобални друштвени систем. Динамички приступ у овом раду развија се у контексту унилинеарне и нужно поједностављујуће схеме развоја од аграрног, преко индустријског до информацијског друштва... Треба напоменути да су и поделе на 'сфере' глобалног друштва и подела на 'етапе' друштвеног развоја искључиво аналитичке поделе, што значи да имају смисла, пре свега, као 'оруђе' у научном мишљењу, а не као свеприменљиви и свеобјашњавајући принципи. Подаци у овом истраживању добијени су: 1. анализом статистичког материјала (југословенска и међународна статистика), 2. анализом резултата поштанских упитника и 3. секундарном анализом постојећих истраживања. Интерпретација ових података била је подређена логици самог приступа проблему, а не истоврсности извора.³⁷

У закључним разматрањима ауторка говори о потврђеној претпоставци овог истраживања, везаној за еманципаторску улогу професије за пробијање затвореног круга подређености жена и у раду и у образовању и у породичном животу. Такође, она говори о дијалектици подређености и еманципације, односно о отпорима еманципаторским ефектима и утицајима професионалне промоције жена: „У целини узев, истраживање је потврдило почетну претпоставку да професионално успешне жене (научнице и уметнице) у великој мери успевају да превазиђу друштвена ограничења са којима су суочене због своје припадности маргиналној групи. Оне су изразито интегрисане у подслој коме припадају, и са 'мушкарцима из тог подслоја 'деле судбину' стваралачке интелигенције. Међутим, као припаднице маргиналне групе, професионално успешне жене нису 'безболно' интегрисане у друштвени систем. Напротив, читаву њихову егзистенцију обележава изразити напор за савладавање отпора који постоје у њиховом друштвеном окружењу – од образовања до професије; од стваралаштва до породице. Суштина овог отпора, односно системске инхибиције, садржана је у чињеници да превазилажењем своје сопствене маргиналности, 'ослобађањем' од пола, жене које су професионално успешне доводе у питање читав систем који репродукује маргиналност.“³⁸

³⁷ *Ibid.*, 5–7.

³⁸ *Ibid.*, 247.

Марина Благојевић систематски и на најартикулисанији начин спаја у бављењу социологијом – од своје прве књиге и надаље – емпиријско-истраживачку и теоријску димензију проучавања глобалних и партикуларних друштвених проблема из феминистичке перспективе. При том, она најексплицитније инсистира на теоријско-методолошким захтевима струке приликом уношења феминистичке перспективе у социолошка истраживања. Додатно, она инсистира на родно-сензибилној статистици, као незаобилазном ресурсу теоријско-емпиријских сазнања у социологији. Једном речју, Марина Благојевић на конзистентан начин фактички доприноси капиларном продирању женске перспективе у „mainstream“ социологију и социјалну демографију.

Објављује 1997. године књигу *Родитељство и фертилитет*,³⁹ у којој управо из феминистичке перспективе врши снажну теоријску критику демографије. У ствари, на трагу свог магистарског рада и још на тим почецима установљене методологије емпиријског истраживања свакодневног живота, она се на пионирски начин из родне перспективе бави домаћим радом, одлукама у свакодневном животу, проблемом родитељства, партнерства; успоставља јасну матрицу свакодневног живота, која до дан-данас функционише у свим њеним, а и многим другим истраживањима.

Ова ауторка је конструисала тзв. *Родни барометар*,⁴⁰ методолошки инструментаријум којим систематски већ неколико година истражује односе међу половима и долази до упоредно релевантних резултата о положају жена и мушкараца у разним сферама друштвеног живота. Најважнији задатак *Родног барометра* је утврђивање трендова у родним односима, у смислу да ли се промене у односима међу половима догађају у правцу ширења и продубљивања тенденција еманципације или, пак, у супротном правцу ретроградних процеса репатријархализације.

Недавно је Марина Благојевић објавила књигу *Жене и мушкарци у Србији – шта нам говоре бројеви*,⁴¹ у којој користи резултате емпиријског истраживања Агенције Уједињених нација усмереног ка добијању

³⁹ Марина Благојевић, *Родитељство и фертилитет – Србија 90-их*, ИСИ ФФ, Београд 1997.

⁴⁰ Марина Благојевић *Родни барометар у Србији 2006*, АЖИН, Београд 2006.

Циљ овог истраживања, које је Марина Благојевић реализовала у оквирима феминистичког невладиног сектора, био је да послужи као емпиријска основа за артикулисање родне политике у оквиру демократских реформи, и за одређивање кључних стратегија делања и докумената државне политике, а у циљу превазилажења сиромаштва и родне неједнакости у Србији. Ово емпиријско истраживање – с компаративним приступом са становишта родних односа – убедљиво показује да у приватном и јавном животу постоји генерална доминација патријархалног модела, али исто тако указује на изванредан помак у правцу једнакости међу половима.

⁴¹ Марина Благојевић, *Жене и мушкарци у Србији – шта нам говоре бројеви*, UN Women, 2012.

родно сензитивне статистике, а са циљем утемељења политика усмерених ка унапређењу родне равноправности. При том, ауторка уноси у анализу родно сензитивних статистичких података и своје огромно истраживачко искуство и теоријско социолошко знање и опредељење за феминистичку перспективу, што резултује релевантним сазнањима о социо-демографским кретањима – ниском фертилитету, морталитету и старењу популације, као и о неповољним кретањима у области миграција (које би у повољнијим околностима надоместиле проблем старења популације у Србији). Ауторка успева да ишчита из квантитативних показатеља релевантне квалитативне показатеље друштвених тенденција, посебно са становишта подстицања или успоравања процеса унапређења родне равноправности.

Благојевићева је, такође, нешто раније објавила књигу на енглеском *Knowledge Production at the Semiperiphery – A Gender Perspective*,⁴² у којој домете и димензије експертског знања жена из полупериферијских земаља глобалног света ставља у контекст неолибералне парадигме „светског поретка знања“. У контексту реторике неолибералне транзиције и реторике неолибералне глобализације, на делу су, по мишљењу ове ауторке, дискриминаторски механизми искључивања, експлоатације, маргинализације учинака а максимизације уложеног труда сазнајућих актера, а они функционишу по разним основама и логикама дискриминације, укључујући и родну основу. Овом књигом Марина Благојевић показује искристалисани пример примене феминистичке перспективе у сазнајном процесу на примеру проблемске анализе образовања у доба глобализације и образовања жена у транзицијским земљама у датом глобалном контексту.

Посебан печат у феминистичкој теорији и значајан утицај на социолошко знање оставио је пројекат „Мизогинија“, којим је ауторка руководила и из којег је настало неколико публикација. У првој књизи насталој из поменутог пројекта⁴³ ауторка утврђује прецизним, луцидним, изоштреним увидима да трендови „мржње“ према женама имају растућу скалу током '90-их у Србији и на просторима бивше Југославије и земаља бившег „реал-социјализма“. Ти трендови исказују спрегу наслеђеног старог патријархализма (у мери у којој је очуван и репродукује се) и нових форми патријархализма, који са своје стране кумулирају антиеманципаторске димензије неолиберализма, с једне стране, са антиеманципаторским димензијама наслеђеним из „реал-социјализма“, али и с онима

⁴² Марина Благојевић, *Knowledge Production at the Semiperiphery – A Gender Perspective*, IKSI, Belgrade 2009.

⁴³ Марина Благојевић, *Матирање мизогиније у Србији*, I књига, АЖИН, Београд 2002 (друго издање).

које произлазе из специфичних противречја транзицијског периода. Уз то, у антиеманципаторску вртешку у случају Србије укључени су, како она с правом закључује, и утицаји специфичног искуства ратног разарања бивше Југославије. Наравно, ауторка све време пажљиво прати дијалектику у којој се очувавају, репродукују и понекад и увећавају и еманципаторски показатељи.

Благојевићева прави значајне теоријско-аналитичке искорак у савременој феминистичкој теорији, тако што концептом мизогиније успоставља нову, конкретно-историјски плодотворну феминистичку парадигму за потпуније разумевање процеса ретрадиционализације, који су на делу и на светском и на локалном нивоу. Она уочава да се противречја еманципације и патријархализма, која су карактеристична за модерно друштво, у савременој фази неолибералне глобализације усложњавају и добијају нове антиеманципаторске димензије измењених облика експлоатације и манипулације женским телом, знањем, радом. Дакле, ауторка указује на савремене процесе успостављања паралелног, укрштеног и кумулативног деловања и „старог“ и „новог“ патријархализма. Такође, она указује и на специфичне облике ретроградних процеса везаних за положај жене у транзицијским земљама, као и на још специфичније карактеристике положаја жене и односа међу половима у Србији и на просторима бивше Југославије, а с обзиром на искуства етно-национализма и ратова. У том смислу, ауторка указује да се „мизогинија у посткомунизму остварује као једна од могућих и врло стабилних веза и са 'светом' и са 'прошлошћу', односно она има две паралелне, на први поглед противречне, али у суштини прожимајуће фракције, и трансценденције локалне културе и потврђивања њене самосвојности... Мизогинија је у посткомунистичком свету, несумњиво, један од битних аспеката тзв. ретрадиционализације, али и носталгије за неком врстом 'патријархалног реда', која јача у 'хаосу транзиције'. Истовремено, мизогинија је и тачка сусрета веома различитих светова Запада и Истока, она је место братског споразума, што је нарочито видљиво у лакој прихватању производа масовне културе са Запада, препуне мизогиничних садржаја.“⁴⁴

Марина Благојевић инсистира на теоријском развијању нових феминистичких парадигми, којима потпуније могу да се разумеју и светски и локални трендови уопште узев, а посебно везано за женску перспективу.

Она, такође, инсистира на аутентичној „локалној“ примени тих нових релевантних парадигми. Указује да се парадигма укрштања „старог“ и „новог“ патријархата на специфичан начин испољава на просторима Србије и региона, и као таква мора да буде разматрана, емпиријски истраживана и на особен, аутентичан начин теоријски артикулисана.

⁴⁴ *Ibid.*, 33.

Ауторка у том смислу износи критички теоријско-методолошки став о савременој феминистичкој теорији у Србији, која нема увек критички отклон у односу на преузимање, копирање, имитирање „готових“ знања са Запада. Њена поента је да се ова теорија пречесто сувише ослања на преузимање готових сазнања са Запада, па тиме њих клишеизира, а сазнања о српској стварности чини неаутентичним, нерелевантним, деформишућим. „Ма колико било за овдашњу средину потребно и неопходно преношење 'теоријског знања' са Запада, и ма колико 'академски манир' имао своје оправдање и вредност, чињеница је да се српска реалност деведесетих, као и посткомунистичка реалност у целини, опирају 'утуравању' у теоријске концепте 'транзитологије'.“⁴⁵

То такође значи отклон у односу на запостављање емпиријско-истраживачког рада, које проистиче из поменутих имитирајућих неаутентичних знања.

Марина Благојевић, у доброј традицији уважавања значаја емпиријских истраживања у српској *mainstream* социологији, као и у настојању да се изгради добра „традиција“ успостављања родне статистике и родно сензибилних емпиријских истраживања, наглашено инсистира на вршењу емпиријских квантитативних и квалитативних анализа у српској социологији уопште и феминистичкој социологији, посебно. Такође, као што је већ поменуто, ова ауторка предано ради на изградњи теоријских парадигми на основу којих савремена социологија може продуктивније и обухватније да разуме савремени свет и однос глобалног и локалног у њему, а без губљења из вида родне димензије.

Озбиљно бављење српске социологије сазнањима Марине Благојевић могло би истој тој српској социологији да буде од помоћи да у свој „mainstream“ инкорпорира и феминистичку перспективу. Нажалост, за сада то није случај. Напротив. Управо сазнања ове ауторке наилазе на најоштрију критику у оквирима актуелних напада на феминистичку перспективу и феминистичку социологију од стране представника „mainstream“ социологије у нашој земљи.

2. Доприноси феминистичке перспективе социологији у Србији

Све четири ауторке начиниле су значајне помаке за социологију у Србији (и бившој Југославији). Теоријски рад ових наших ауторки, има своје значајно, у много чему и пионирско место и у ширем светском и европском контексту.

⁴⁵ *Ibid.*, 25.

При том, будући образоване на строгим правилима струке, на захтевима за поштовањем методологије емпиријских истраживања у социологији и за поштовањем принципа бављења теоријским радом у социологији, ове ауторке су у својим делима следиле принципе научног сазнања и нису својим иновативним феминистичким приступом угрозиле дигнитет струке. Напротив. Оне доприносе преиспитивању „mainstream“ социологије, у којој је остало невидљиво, непроблематизовано питање патријархалне позадине родне неравноправности, друштвене структурисаности полних и родних улога на хијерархијски начин, асиметрије друштвене моћи унутар приватне и јавне сфере. А то чине без урушавања сазнајних критеријума социологије. Измењена перспектива, увођење нове парадигме у социолошко сазнање нужно мења смисао и садржај објективног, неутралног, истинитог научног сазнања. При том, демистификује се методолошка премиса „mainstream“ социологије о „неутралности“ знања, јер претпостављена „неутралност“, као и „објективност“ знања, заснивана је на подразумевајућој хијерархијској структури патријархалних односа.

Теоријско-методолошка предност Анђелке Милић и Марине Благојевић, а и других двеју помињаних ауторки, у односу на многе друге представнице феминистичке перспективе у друштвеној теорији и социологији лежи у томе што оне своја теоријска разматрања и емпиријска истраживања заснивају, иако не увек експлицирано, на премиси дијалектике патријархата и еманципације, узајамне испреплетаности, тензиčnosti и борбе за примат између ове две цивилизацијске тенденције.⁴⁶ То значи да приликом социолошких разматрања било којих друштвених појава – рецимо, питања породице, јединке, друштвених група, образовања, васпитања, социјализације, сфере рада, димензија друштвене структуре, друштвених процеса – ове ауторке увек имају у виду дијалектичко противречје између фактора репродукције патријархалне структуре родних односа и оних еманципаторских, антипатријархално усмерених фактора утицаја. Оне не улазе у замку, којој су нарочито склоне радикалне феминисткиње, а која супротставља жене мушкарцима као друштвеној групи, која окривљује мушкарце за све проблеме родне неравноправности и која не подразумева нужност еманципације и мушкараца и жена од патријархалне структурисаности родних улога.

То, надаље, значи да се феминистичка перспектива код њих не задржава на констатовању подређене друштвене улоге жене, нити на тражењу криваца или кривице у мушкарцима, нити у идеологизованом тре-

⁴⁶ У модерном друштву су се, реално узев, ове две историјске и цивилизацијске тенденције укрстиле, и на најпрегнантнији начин се исказују на пољу односа међу половима, како у приватној сфери (наравно, најизраженије на пољу породичних односа и родних улога мушкараца и жена у породици), тако и у свим сферама друштвеног живота.

тирању жена као жртава. Њихова феминистичка перспектива је теоријски продуктивније фокусирана на аналитичко сагледање друштвених фактора утицаја који специфично модерно противречје између патријархата и еманципације разрешавају било у прилог репродукцији патријархата или у прилог његовог превазилажења. Такође, фокусирана је у критичку – теоријску и *policy making*/практичко-политичку димензију – на указивање на модалитете и инструменте надвладавања патријархалних елемената и у приватној и у јавној сфери друштвеног живота.

Белика је штета за развој социологије у Србији, што ниједна од ових значајних социолошкиња није написала родно сензибилисани уџбеник социологије. Штета је најпре у томе што би уџбенички, систематски родно-сензибилисани приступ на убедљив начин постао конкурентан у односу на постојеће домаће уџбенике социологије и омогућио би директнији улазак феминистичке перспективе у социологију; затим, у томе што образовање нових генерација средњошколаца и студената остаје прикраћено за родно сензибилисани приказ друштвених појава, а тиме сви они бивају лишени могућности да и сами и сазнајно и практички усвоје родно сензибилисани приступ друштвеној стварности.

Анђелка Милић и Марина Благојевић поменути теоријско-методолошку парадигму сукоба патријархата и еманципације примењују интензивно и у емпиријским истраживањима и у теоријским анализама. Њихова емпиријска истраживања породице, свакодневног живота, сфере рада, образовања, родитељства, фертилитета, и тд. својом родном сензибилисаномшћу суштински значајно и незаобилазно обогаћују домете савремене социологије у Србији.

Жарана Папић и Слободанка Недовић своје највеће доприносе дале су на пољу теоријске афирмације феминистичке перспективе у социологији, затим, на пољу преношења феминистичког знања са Запада и његовог креативног контекстуалног примењивања на наше поднебље. Прерана смрт је сасвим сигурно спречила обе да наставе започети значајни пионирски посао заснивања феминистичке перспективе у српској социологији.

Анђелка Милић, Марина Благојевић и Жарана Папић говоре о значају Женских студија, о увођењу специфично женске перспективе у проучавање односа међу половима. Међутим, оне не само да не занемарују, већ посебно наглашавају неопходност и значај уласка женске перспективе и у „mainstream“ социологију. Неопходно је родно сензибилисање изнутра доминантног социолошког учења. Оно је у интересу социологије, јер јој омогућава критичку саморефлексију на основама нових парадигми, које уочавају проблем родне асиметрије и њених корена и узрока; родно сензибилисање „изнутра“ приморава социологију да превазиђе пристајање на патријархалне парадигме и њихове ограничене сазнајне и

практичке домете, а под паролом објективности и неутралности сазнања. Другим речима, феминистичка перспектива омогућава социологији потпуније и свеобухватније сазнање, захваљујући томе што у теоријски дискурс и сазнајне парадигме на критички начин укључује истраживање и објашњење родних односа на битно диференциранији и комплекснији начин.

Као што је помињано, закључци Жаране Папић од пре двадесетак година о сексизму и антисексизму у социологији и о перспективама даљег развоја „mainstream“ социологије у правцу усвајања женске перспективе, тада су се могли имплицитно разумети као да се односе и на социологију у бившој Југославији и Србији. Данас, више од двадесет година касније, наведени закључци нису примењиви на Србију. Наиме, „mainstream“ социологија је на Западу ипак током ових двадесет и више година усвојила женску перспективу – било тако што ју је инкорпорирала у сáмо ткиво проучавања и разумевања друштва као целине, било тако што је на метанивоу признала значајност феминистичке социологије, као једног од релевантних праваца у савременој социологији. У Србији се то, ипак, није догодило ни до данашњих дана. Феминистичка перспектива се укоренила само у теоријским и емпиријско-истраживачким радовима појединих, пре свега, појединачних ауторки. Штавише, не само да легитимност феминистичке перспективе није призната, већ су кренули и отворени напади на њу из владајућих социолошких кругова.

На сличан начин као Жарана Папић, и Анђелка Милић говори о сексизму у социологији, и о спреси и идеолошком надопуњавању поманутог сексизма и национализма.

Може се закључити да процеси репатријархализације, ретрадиционализације и клерикализације српског друштва, у контексту свих ретроградних дешавања везаних за крвави распад заједничке земље и за раст етно-национализма, имају пандан у цементирању традиционалног начина мишљења у „mainstream“ социологији и њеној „непропустљивости“ и затворености за антисексистичку методологију. То цементирање традиционалних парадигми природе и културе, приватног и јавног, афирмације традиционалног схватања друштвене моћи и идеологизације патријархалне породице као ћелијског облика колективитета/домаћинске/братске Србије, и идеала љубави и хармоније, у патријархалном кључу догађало се током турбулентних година посредством прећуткивања, игнорисања и омаловажавања, вољног или невољног толерисања родно сензибилисаних социолошких емпиријских истраживања и теоријских сазнања. Упоредо са клизањем удесно српског друштва, појачавају се и идеологизовани напади на феминистичку теорију. Наступа нова фаза у цементирању старих парадигми у домаћој социологији, односно, на делу су све отворенији, гласнији отпори феминистичкој перспективи, с врхунцем у њеном систематском одбацивању.

3. Критика феминистичке перспективе и отпори њеном увођењу у владајућу социологију

У поменутој књизи *Искушења радикалног феминизма* Антонић одбацује настојања феминистичке социологије усмерена ка демистификацији и превазилажењу патријархалне парадигме у теорији и патријархалне структуре односа у реалности. Сва таква настојања он неоправдано назива радикалним феминизмом, чиме их – под претпоставком адекватне дефиниције – редукује на анимозитет према мушком роду. Он доводи у питање неутралност, објективност, научност феминистичке социологије. Такође, промене у међународном и националном законодавству – које настоје да законским решењима и институционалним механизмима допринесу унапређењу родне равноправности и превазилажењу и старог и новог патријархализма (да употребимо језик Марине Благојевић, која је и најоштрије нападана од свих социолошкиња феминисткиња из Србије у овој књизи) – код Антонића се на необичан/необјашњив начин доводе у директну везу и спрегу с идејама помињаног радикалног феминизма. Необичност је не само у повезивању феминистичке социологије и савремених либерално-демократских законодавних и институционалних решења са радикалним феминизмом (у смислу да репрезентују радикални феминизам); необичност је и у томе што аутор тврди да и феминистичка перспектива и родно сензибилисано међународно и национално законодавство представљају део/аспект/израз „роднофеминистичког социјалног инжењеринга“,⁴⁷ за који он сматра да је погубан и да има тоталитарне импликације. Наиме, по њему, полне и родне разлике нису диференциране на начин на који то тумаче радикалне феминисткиње,⁴⁸ већ друштвене улоге мушкараца и жена нису само конструкти већ су детерминисани и хормонским, биолошким, психолошким разликама међу половима.

Односи међу половима нису примарно родно детерминисани и као такви конфликтно уређени, интересно супротстављени, како Антонић тумачи идеје радикалних феминисткиња, већ су, по њему, примарно засновани на љубави, јединству и хармонији. Утолико, ако и треба мењати те односе у правцу поправљања положаја жена, то треба радити постепено, еволуционистички, пуштањем да се то догађа спонтано или без великих резова и интервенција државе (нарочито везано за сферу рада, политике и образовања). Насупрот томе, идеје радикалних феминисткиња и њихово пресликавање, рецимо, у Закону о родној равноправности, води

⁴⁷ *Ibid.*, 31.

⁴⁸ Аутор користи и потпуно нејасне појмове родног феминизма и родних феминисткиња, као синонимне с појмовима *радикални феминизам* и *радикалне феминисткиње*.

Србију, по Антонићу, у правцу тоталитарног, насилног мењања родних улога, стварања „андрогиних“ бића без јасних мушких и женских одлика, што би била опасна интервенција у „природу“ и лоша замена у односу на оно што феминисткиње сматрају стереотипно профилисаним мушким и женским родним улогама. Антонић то назива „утопијским инжењерингом“, радикалним политичким пројектом налик пројекту формирања реал-социјалистичких друштава. Штавише, он каже да је у земљи Србији, као и у Источној Европи, то „анахрони социјални наум“, с обзиром на историјско искуство „како са десним, тако и са левим тоталним пројектима 'реконструкције' друштва“.⁴⁹

Аутор експлицитно каже: „У овој књизи се указује на опасност да се идеје родног феминизма тешко могу другачије остварити сем кроз мање или више ауторитарно наметање норми. Те норме се желе приписати свима, па и оним појединцима који их не желе прихватити, или их пак изричито одбацују. Реч је о својеврсној нормативној колонизацији коју родни инжењери желе да изврше над 'светом живота' (*Lebenswelt*). Као што ћемо показати, родне феминисткиње заговарају једну врсту патернализма над женама, затим децом, мушкарцима и, коначно, над читавим друштвом. Тај патернализам подразумева не само то да ће власт упућивати грађане да следе одређене норме у мишљењу ('режим истине'), као и у понашању, већ да ће се, у крајњој линији, радити чак и на промени људске природе... Родни феминизам је, у основи, ... заузео став Симон де Бовоар. Према овој врсти феминизма свака жена треба да буде запослена, да ради једнаке послове као мушкарац, једнако зарађује и једнако ради у кући, затим да се једнако занима за политику, да има прописане ('политички коректне') емоције према мушкарцима и, напослетку, да на тачан ('политички коректан') начин подиже и 'родно' васпитава децу како би она попримила пожељне ('андрогине') особине. То јесте облик *биополитике* – настојање елите да управља тоталитетом биолошке и друштвене репродукције становништва.“⁵⁰

Антонић користи „хришћанску параболу Адама и Еве“ као ону која, како он сматра, „најбоље одражава“ суштину односа између мушкарца и жене (односе љубави и заједништва). Том параболом он хоће да се супротстави погрешним и ненаучним тумачењима „родног феминизма“, по којима је однос између мушкарца и жене одређен било уговором, било односима подређивања (аутор користи и Хегелову синтагму о односу господара и слуге). Дакле, феноменологија Адама и Еве, коју „излаже према православном читању“, служи му за презентовање исправног/социолошког разумевања родних односа. Парабола исказује да су прво Адам

⁴⁹ *Ibid.*, 34.

⁵⁰ *Ibid.*, 36–37.

и Ева били једно, израз „рајске породице“, па је „Грехопад“ означио распад „рајске Породице“ на често егоистичног мушкарца и жену, а „заједница Адама и Еве, захваљујући љубави, успева да преживи читав низ несрећа које су из Грехопада произашле“.⁵¹

Дакле, Антонић користи ауторитет религијских метафора/парабола и православних богослова⁵² за утемељење свог, по претпоставци научног погледа на брак, породицу, односе међу половима/родовима, као и да би се супротставио, по њему, ненаучним схватањима феминистичке перспективе. То му, такође, служи за супротстављање ономе што је цивилизацијски као напредно прихваћено у међународном и националном праву и у либерално-демократским порецима, а што он назива идејама и праксама биоинжењеринга родног/радикалног феминизма. Аутор закључује: „Радикалне феминисткиње, дакле, својим концептом пожељне 'андрогиности' и амбицијом да коренито редизајнирају жене и мушкарце, заправо желе да реконструишу тог првобитног Адама (или неку његову машинско-животињску верзију). Оне желе да се играју Творца... Отуда је радикални феминизам интелектуално и друштвено неодговоран у обе своје тенденције. Када хоће да заврши посао раздвајања Адама и Еве, он жели да игра улогу ђавола. Када пак хоће да поништи раздвајање Адама и Еве, он жели да игра улогу бога. У оба случаја амбиције су неприхватљиве. Адам и Ева, такви су какви јесу, производ су историје – библијске или еволутивне, свеједно... Дакле, ако желе да се држе еволуције, родне феминисткиње би морале да схвате да еволуција захтева време, па да се треба стрпети онолико времена колико је требало да се створе садашње особине мушкараца и жена.“⁵³

Проблем с овим тумачењем је, између осталог, што иза великих речи о претензијама феминисткиња на „улогу Бога“, а поготово на „улогу „ђавола“ (вештице – Д. В.), стоји, нажалост, и једна врста притајене претње, која би – ако то и није била намера аутора – могла да има и опасне практичко-политичке консеквенције.

Оно што је за феминисткиње „сексизам“, то је за Антонића присуство разлика у особинама, темпераментима и улогама мушкараца и жена које су природно и психолошки утемељене, а не хијерархијски друштвено конструисане улоге. Дакле, разлике међу половима нису хијерархијски, конфликтно, интересно сучељене; примарни су односи љубави међу половима, а заједница Адама и Еве, која је захваљујући љубави успела да опстане и да преживи несреће након „Грехопада“, јесте, по

⁵¹ *Ibid.*, 215–219.

⁵² Слична појава позивања на религијске идеје и ауторитете у научне сврхе помиње се и у фусноти 49 у овом тексту.

⁵³ *Ibid.*, 229.

Антонићу, узор. При том, како он то описује позивајући се на православне теолошке ауторитете, женомрство из старозаветног периода је, по сведочењу јеванђелиста, замењено Христовим исправљањем неправде која је раније чињена жени њеним подређивањем и њеним схватањем као нечисте.⁵⁴ Проблем са овим тумачењем примарно је то што оно ни по чему није социолошко.

Отприлике, може се резимирати схватање Антонића – да ако има љубави међу егоистичним мушкарцима и женама данашњице, опстаће њихова заједница упркос природом и друштвом условљеним разликама међу половима, а и ако се и када се буду поправљале неке димензије лошег положаја жене, то само може да буде постепено, нерадикалним интервенцијама државе, и пре свега уз помоћ љубави: „Наравно да законодавство и држава не могу да обаве сав посао хармонизовања мушко-женских односа. Велики део посла остаје мушкарцу и жени. У том заједничком задатку најважније је 'имати љубав са собом' (Христос...), јер је 'љубав глава и савршенство' (Свети Сава...). Мушкарац који воли жену дели са њом кућне послове. Жена која воли мушкараца не мери ту деобу штоперцом. Мушкарац који воли жену подржава њене амбиције у каријери или у политици. Жена која воли мушкараца не подређује све тој каријери. Мушкарац који воли жену разуме њене потребе за поштовањем и афирмацијом. Жена која воли мушкараца не тражи од њега метаније (покајничко поклоњење до земље) због тога што су нам прабабе биле дискриминисане.“⁵⁵

Парадоксално је да све идеје којима би Антонић хтео да порекне ненаучност онога што погрешно назива радикалним феминизмом, он поткрепљује позивањем на еминентно ненаучне, религијске ауторитете, а научним концептом љубави и заједнице брака и породице назива оно што преузима од православних богослова. При том, и оно што је „рационално језгро“ његовог говора о могућим партнерским односима међу половима, стављено је у погрешан референтни оквир некакве хипостазиране љубави као „чаробног штапића“. Питање је – шта бива с помињаним кућним пословима, са каријером жене и њеним учешћем у политици, са потребом жене за афирмацијом и поштовањем, уколико мушкарац не воли жену, и шта бива са свим тим што је стављено у овом цитату у „обланду“ љубави ако нису само прабаке биле дискриминисане него дискриминација постоји и данас. И још важније – шта је са друштвеним контекстом, са институцијама, мерама социјалне политике и државне политике уопште узев. Уз то – шта ако жена није у прилици да воли неког мушкараца, шта ако неке жене и неки мушкарци имају алтернативне

⁵⁴ *Ibid.*, 218.

⁵⁵ *Ibid.*, 244.

емотивно-сексуалне изборе, шта ако жена воли мушкарца а не би да подређује све каријери, или са мушкарцем који воли жену али ипак неће да подржава њене еманципаторске интенције?

Марина Благојевић, у интервјуу поводом ове књиге, објављеном под насловом „Мушко српство против женског европејства“,⁵⁶ каже поводом чињенице да је у Антонићевој књизи она најчешће помињана и критикована: „Али, када је реч о мојим текстовима, свакако оно што ме је убедљиво највише изненадило није његово опсесивно, али ипак погрешно, ишчитавање моје прве феминистичке књиге (*Жене изван круга: професија и породица*, 1991), већ чињеница да је она објављена пре 20 година! То је био мој докторат, писан крајем 80-их година, на основу веома темељног истраживања, и у много чему пионирски рад у тој области, како у бившој Југославији, тако и шире посматрано. Запањила ме је чињеница да се Антонић фокусирао управо на ту књигу, која је у своје време била преурањена, а чија је каснија рецепција била ометена ратовима и стављањем на дневни ред потпуно другачијих тема. Антонић је на неки начин 'вади из мртвих', и тиме невољно, и сигурна сам ненамерно, одаје признање, и наравно прецењује њен утицај... И та чињеница, да се у тој мери користи књига писана крајем 80-их, а објављена '91, подсетила ме је, по ко зна који пут, на то да је Србија стала у времену. И то је оно што је заправо тужно. Тужно је што у овој општој историјској збуњености на полупериферији стално морамо да се враћамо на неке теме и доказујемо неке ствари које су већ цивилизацијски потпуно превазиђене. Просто губимо време у тој заглављености, сасвим непотребно.“

Ова ауторка такође указује на нетолеранцију и одбацивање феминизма у поменутој књизи, као и на антимодернизацијске и антиевропске поруке ове књиге: „И када бисмо остали на територији пожељног, ја не искључујем могућност да бисмо се чак и Антонић и ја сложили на тему вредности индивидуалног избора, или права мушкараца, поготову оних који не уживају патријархалне привилегије. Али, ту и јесте главни заплет. Ова књига није написана да бисмо нашли најмањи заједнички именитељ, да бисмо се бар око нечега сложили и покушали да онда размишљамо о сврсисходној друштвеној акцији. Не, ова књига је написана да би се 'патриотизам' супротставио феминизму, мушкарци женама, српство европејству, а социолошка 'наука' наводно ненаучним феминистичким теоријама.“

Анђелка Милић се критичким коментарима, такође, осврнула на многе поенте ове књиге, између осталог, на ауторово разјашњење да је мотив за писање књиге нашао у недавно донетом Закону о родној равно-

⁵⁶ Марина Благојевић, „Мушко српство против женског европејства“, *Данас*, субота/недеља, 21/22. јануар 2012.

правности, у којем су, по њему, посебно неприхватљиве одредбе које би у Србији требало да обезбеде родну равноправност у сфери рада, политичке партиципације и образовања. Такође, а везано опет за тумачење поменутог Закона, ауторка деконструира Антонићево тумачење радикалног феминизма, у којем се потпуно погрешно с радикалним феминизмом идентификују оне димензије, претпоставке и инструменти за успостављање родне равноправности који су у савременој либерално-демократској теорији и политичко-правној пракси прихваћене као цивилизацијски стандарди: „У првој глави и на првој страни студије аутор, што је неубичајено, одмах обавештава шта ће бити предмет његове вехементне критике, односно шта је повод за писање ове студије. То су три става из Закона о равноправности полова, који је Скупштина Србије усвојила 2009. године, дакле, готово деценију од инаугурације демократске власти која се заклињала да јој је гарантовање равноправност грађана по свим основама у центру свих деловања и промишљања. Дакле, када смо коначно добили ту општу 'декларацију' о родној равноправности, појављује се наш колега, критичар који доводи у питање основне постулате те законски гарантоване равноправности. Наиме, у питању су три става из тог законског текста: 1. захтев јавним и приватним послодавцима да, приликом запошљавања, дају предност 'слабије заступљеном полу'; 2. ширење квоте од обавезних 30 посто припадника 'слабије заступљеног пола' на више сектора политичког живота; 3. захтев просветним властима да прераде наставне програме у складу са 'родно сензитивним приступом'. Дакле, ради се, са становишта родне теорије и родног активизма, о три фундаментална постулата, без чијег остваривања у свакодневним друштвеним односима не може бити говора о постизању било каквог степена, не само 'родне сензитивности' друштва као таквог, него ни отклањања основних али и драстичних неједнакости које постоје у животној ситуацији и друштвеном положају мушкараца и жена у српском друштву... Захтеве које смо навели, а које аутор хоће да оспори као неразумне и немогуће, он приписује радикалном становишту у феминизму. *Ту је први неспоразум.* Ради се о захтевима који спадају у *основе* феминистичког гледања на питања остваривања равноправности и једнакости полова у друштву. Реч је о три фундаменталне сфере друштвеног живота у којима су жене биле дуго изопштене или третиране као мање вредни појединци: економији, политици и образовању. И не само да је реч о феминистичким захтевима, већ су ти захтеви, захваљујући борби жена на светском плану постали захтеви иза којих стоје Уједињене нације и све друге светске организације које се ослањају на фундаменталне принципе које постулира светска организација човечанства. Дакле, аутор изједначава споменуте захтеве са једним крилом феминистичког покрета, радикалним, што уопште не стоји. Од како су уназад 20 година и више ови

захтеви прокламовани на светским Конференцијама жена под покровитељством УН, апсолутно нема никаквог смисла приписивати те захтеве искључиво појединим теоријско-идеолошким струјама унутар феминизма.⁵⁷

4. Уместо закључка

Сексизам и национализам су међусобно сродни идеолошки трендови, а, како су доказивале Анђелка Милић, Жарана Папић и Марина Благојевић, национализам је по дефиницији непријатељски у односу на феминизам, а сексизам у социологији одражава пристајање на родну неравноправност у реалном животу.

У друштвеној стварности Србије на делу су – упоредо с елементима еманципације – и процеси ретрадиционализације, репатријархализације и клерикализације.⁵⁸

Као што је већ примећено, друштвени трендови ретрадиционализације, репатријархализације и клерикализације налазе своје упориште, пандан, подршку у оним настојањима која би да одбране родно несензибилисану „mainstream“ социологију од „штетних“ утицаја феминистичке перспективе. Напад на феминистичку социологију и на њене покушаје да деконструише „невидљивост“ родне неравноправности у теорији, представља у суштини настојање не само да се цементира традиционалистички „mainstream“ у социологији, већ и да се из домена теорије додатно ојачају поменути ретроградни друштвени процеси цементирања родне неравноправности у Србији у 21. веку.

Треба рећи да систематски покушај одбацивања феминистичке перспективе у социологији, како је презентован у књизи *Искушења радикалног феминизма*, представља део општијег тренда, а не усамљену и случајну појаву. Дакле, у питању јесте можда најсистематичнији теоријски/стручни покушај одбацивања феминистичке перспективе, али он није једини пример у домаћој стручној литератури матрице мишљења која се у суштини супротставља даљем унапређењу родних односа, односно ширењу домета женских и дечјих права, односно људских права у ширем смислу.⁵⁹

⁵⁷ Анђелка Милић, О феминизму из мушког угла – Антонић Слободан: *Искушења радикалног феминизма – моћ и границе друштвеног инжењеринга*, Службени гласник, Београд, 2011, *Социологија*, Вол. 53, бр. 4, 497–502.

⁵⁸ О узроцима, манифестацијама и смислу поменутих појава, видети, на пример: Драгица Вујадиновић, *Породичне структуре и перспективе развоја цивилног друштва и данашњој Србији*, у: Д. Вујадиновић, *Цивилно друштво и политичке институције*, Београд 2009.

⁵⁹ Видети, на пример уџбеник: Слободан Панов, *Породично право*, Правни факултет, Београд 2012 (треће измењено и допуњено издање). У закључном делу, под насловом

Слични (по идејама, а комплементарни по намерама и утицајима) трендови духовног, теоријског, практичног и политичког супротстављања еманципаторским односима у родној сфери могу се препознати и у одређеним изјавама и поступцима Српске православне цркве (СПЦ),⁶⁰ у програмским циљевима и деловању екстремнодесничарских организација⁶¹ и неких политичких партија. Удружење *Двери*⁶² – које најексплицитније заговара идеје „домаћинске“ Србије и традиционалне породице – однедавно је регистровано и као политичка партија, која је на последњим парламентарним изборима забележила резултате који нису за замаривање.⁶³

поглавља „Заштита од насиља у породици“, Панов полемише са законодавним мерама против насиља у породици: „Будућност ће сведочити о томе да ли ће племенити мотиви законодавца значити истинско хармонизовање односа или ће, услед практиковања злоупотреба, значити нови стресогени фактор модерне цивилизације. Да ли ће насиље у породици бити болест која се шири (рђавим) лечењем?“ (393) Аутор се у уџбенику позива на *Двери*, и њихове идеје о породичној солидарности и слози; то му служи и за критику одређених законодавних норми: „Одређене норме јесу правна логистика породичног/брачног сепаратизма (изгон љубави из законског појма брака, право на неверност, педоцентризам...)“ (*Ibid.*, 395–396)

Универзитетски уџбеник Панов завршава на академски неуобичајен начин – реченицом владике Николаја, теолошког ауторитета, која вероватно треба да понови идеју о томе да законодавне мере и институционални механизми против насиља у породици могу имати негативне последице: „Господ тражи зидаре, а не рушиоце. Јер ко зида добро, самим тим руши зло. Ко се пак окрене да руши зло, брзо заборава зидати добро и претвара се у злочинца.“ (*Ibid.*, 396)

⁶⁰ Видети: Коалиција за световну Србију, ур., *Шта би сваки грађанин и грађанка требало да знају о Српској православној цркви*, Београд 2007.

⁶¹ На пример, неваљина организација *Опстанак – Борба против „Беле куге“* окривљује жене (њихову еманципацију и политику абортуса) за убијање нерођене деце и користи као слоган:

„Зашто си ти, драга мајко,
Убила толико славних великих људи;
Уместо њих из твог крила
Никла је сува грана.“ (Видети: www.opstanak.org.yu)

⁶² Видети нацрт националног програма *Начертаније за XXI век*, који је 2004. године изнео „Српски сабор Двери“, уз подршку делова Цркве и Војске СЦГ. (http://uk.f611.mail.yahoo.com/ym/ShowLetter?MsgId6041_4059426_215134_1811).

⁶³ Ово је извод из програма политичке странке *Двери*, везан за породичну политику очувања патријархалног васпитања и физичког кажњавања, укидања права на абортус, свођења жене на мајку и домаћицу: „Усвојићемо законске мере које ће додатно гарантовати права родитеља на васпитање деце, укључујући њихов поглед на свет и начин живота. Спречићемо доношење квази-закона који свако, па и најблаже, физичко кажњавање детета проглашава насиљем и довољном основом за одузимање деце родитељима. Двери праве разлику између благог и васпитног физичког кажњавања деце и физичког злостављања... Законодавство у области здравства као циљ треба да пред лекара постави очување зачетог живота, при чему је главни задатак да жена у потпуности буде упозната са свим негативним ризицима који су последица абортуса... Бригу мајке о домаћинству и

У Србији, као и на било којој друштвеној тачки глобалног света, на плану родних односа је на делу сукоб између еманципаторских и традиционалистичких тенденција. Поменути сукоб се из реалног живота (свакодневице, политике, права, културе) транспонују и у друштвену теорију уопште и, посебно, у социологију. Одбацивање феминистичке перспективе у владајућој социолошкој мисли у Србији представља израз традиционалистичке тенденције очувања и репродукције родних неравноправности. Најбољи дometи феминистичке перспективе и њени потенцијали за унапређење сазнајних капацитета социологије у Србији припадају, на супрот томе, еманципаторској тенденцији унапређења родне равноправности. А када говоримо о најбољим дometима феминистичке социологије у Србији и њеним актуелним и/или потенцијалним дорпиносима унапређењу владајуће социологије, незаобилазна су имена Слободанке Недовић, Жаране Папић, Анђелке Милић и Марине Благојевић.

Слободанка Недовић (1955–2004)

гајењу деце изједначићемо са другим друштвено-корисним делатностима. Мајке које нису запослене, а имају четворо и више деце добијаће месечну помоћ у износу просечне плате у Србији, а њена брига о деци рачунаће јој се у радни стаж. Основни став Двери је: **ЖЕНИ НЕ ТРЕБА ВИШЕ ЖЕНСКИХ ПРАВА НЕГО МАЈЧИНСКИХ ПРИВИЛЕГИЈА.**“ (<http://www.dverisrpske.com/sr-cs/nasa-politika/izborni-program/mere-porodicne-politike.php>)

Dragica Vujadinović
Faculty of Law
University of Belgrade

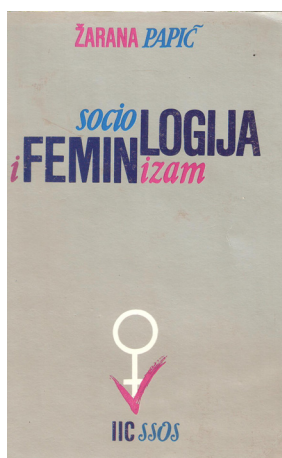
S u m m a r y

The Feminist Perspective in the Sociology in Serbia

This article is based on the assumption that introducing the feminist approach into the gender issue has had the basic cognitive-theoretical and methodological importance for the mainstream sociology. In the background of this statement there are the convictions, firstly, that the contemporary actual tendency of establishing gender equality represents an accomplishment of the civilizational standards of universal equality of all, as followed by the full respect for individual and group differences; secondly, each attempt in the contemporary sociology to keep invisible gender inequalities or to reject feminist critique of the mainstream sociological thought bears in itself the retrograde intention of keeping on and reproducing the patriarchal legacy of gender inequality; and, thirdly, if sociology really wants to understand societal reality comprehensively and objectively, it necessarily has to incorporate into its basic premises, theoretical paradigms and methodological approach the gender sensible way of thinking, as being crystallized from the best results of the feminist critique of the mainstream sociology.

The feminist perspective has been gradually and growingly involved into the mainstream sociology of the developed Western countries since a few decades ago. On the contrary, the main streams of sociology in Serbia (taken both as the independent country and as a part of the Former Yugoslavia) has simultaneously been dominantly gender insensible and closed for the feminist perspective. However, a significant and ever growing number of the sociologists of both genders in Serbia develop persistently the gender sensible approach in their analysis of the social reality. The pioneering role in that respect have had four she-sociologists: Slobodanka Nedović, Žarana Papić, Anđelka Milić i Marina Blagojević. This text is devoted to their works and considerable contributions to the contemporary sociology of Serbia.

Key words: Mainstream sociology, feminist perspective, patriarchy, gender equality, Slobodanka Nedović, Žarana Papić, Anđelka Milić, Marina Blagojević

Мирјана Рашевић
Институт друштвених наука
Београд

УДК: 316:314(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

РАЗВОЈ ДЕМОГРАФИЈЕ У СРБИЈИ

Србија се деценијама суочава са низом озбиљних популационих изазова. Отуда постоји посебна потреба да се проучавају карактеристике, детерминишући фактори, последице, законитости у кретању и очекиване промене у будућности сваког од њих. То је задатак демографа. У том смислу се поставља више питања. Најважнија су везана за изградњу институционалног оквира и едукационе основе демографије код нас, стање дисциплине, као и напоре које би демографи требало да учине како би налазе науке о становништву наметнули доносиоцима одлука. Централни део овог рада представља разматрање издвојених питања.

Тражење одговора на прво питање је уско повезано са напорима Милоша Мацура да утемељи демографију у Србији. Он је био иницијатор да се Демографија уврсти као посебан предмет у програм студија социологије на Филозофском факултету у Београду 1959, осмислио га је и био његов први предавач. Милош Мацура је најзаслужнији за оснивање Центра за демографска истраживања Института друштвених наука 1962. и његов први управник. Покренуо је и био први уредник Становништва, најстаријег демографског часописа на Балкану. Учествовао је у конституисању и раду Одбора за проучавање становништва САНУ.

Кључне речи: демографија, Милош Мацура, Србија

*Овај рад посвећујем академику Милошу Мацури
(1916–2005)*

Популациони изазови

Србија се суочава са низом озбиљних популационих изазова. Кључно обележје већ више од шест деценија демографског развоја и демографског моментума Србије (без података за Косово и Метохију) јесте недовољно рађање деце. Према последњим подацима, који се односе на 2010. годину, ниво рађања је чак 32% испод потреба просте репродукције становништва, што значи да би следећа генерација жена била за трећину мања по броју од садашње. Другим речима, са вредношћу стопе укупног фертилитета од 1,4 – ниво рађања у Србији је испод европског просека, који износи 1,6 детета по жени (Pison, 2011).

Важан узрок ниског нивоа фертилитета чини одлагање рађања (Sobotka, 2004). Тренд благог пораста броја жена у Србији које нису родиле ниједно дете у оптималном периоду живота од 20. до 35. године реги-

строван је између 1981. и 1991. године. Но, у наредних десетак година, он је интензивираан – и то за све три старосне кохорте и у централној Србији и у Војводини – а сматра се основном демографском ценом 1990-их година (Рашевић, 2006). Пописом становништва из 2002. регистровано је велико неучествовање жена у репродукцији становништва од 20. до 24. године, и релативно велико између 25. и 29. године старости односно у узрасту 30–34 године. Одговарајући удели у централној Србији износе 74,9, 43,9 и 21,8; а у Војводини 75,3, 41,7 и 19,7.

Недовољно рађање у Србији прати и његов саставни део представља претежно традиционална контрола рађања, у којој доминира ослањање на *coitus interruptus*, те последично, у случају када се трудноћа не жели или не може прихватити, прибегавање абортусу. Отуда дуга историја абортусног питања. Стопа укупних абортуса се у 2010. години процењује на 2,80. Или, другим речима, стопа укупних абортуса у Србији врло је висока – два пута је виша од стопе укупног фертилитета и међу највишима је у Европи и свету (Sedgh et al., 2007).

Дуготрајност недовољног рађања деце основни је покретач депопулације и дубоких промена у старосној структури становништва. Тако је број живорођених 2010. године био за 34,9 хиљада мањи од броја умрлих. Уједно, 2010. година је деветнаеста година заредом како се у Србији бележи негативан природни прираштај. Релативно посматрано, на 1.000 становника, стопа природног прираштаја у 2010. години износила је –4,8 промила. Истовремено, Европа као целина бележи нулти природни прираштај.

Србија спада у подручја где је процес демографског старења достигао велике размере. Процес старења становништва одвијао се с врха старосне пирамиде (повећање броја старих) и од базе пирамиде (смањење броја младих). Резултат чини то да је данас у Србији број становника старијих од 65 година за 12% већи него број становника млађих од 15 година. Више од 1.250.000 лица старо је 65 и више година. Са уделом старих од 17% у укупној популацији, Србија је међу најстаријим популацијама у Европи. Просечна старост у 2010. износила је чак 41,4 године.

И поред достигнутог историјског максимума у дужини очекиваног трајања живота од 73,8 година у 2010, Србија се и даље налази у групи од десетак земаља са најкраћим животним веком у Европи. Животни век у Србији краћи је за пет година у односу на Европску унију и чак осам година у односу на Италију, европску земљу са најдужим очекиваним трајањем живота (World Factbook, 2011). Односно, постоји јасан простор за смањење смртности становништва, како средовечног и старијег, тако и најмлађег.

У миграторној сфери такође постоји више отворених питања везаних за избеглице, интерно расељено становништво, повратнике по основу споразума о реадмисији, али и прави изазови који се тичу поремећаја

просторног размештаја становништва, као и они везани за остварење позитивног миграционог салда. Наиме, резултати популационих пројекција указују да је већи прилив имиграната важна претпоставка оптимистичког сценарија демографског развоја Србије (Никитовић, 2009), док налази дубинских истраживања показују да је иселјавање озбиљан проблем и да из земље у великој мери одлазе млади и образовани људи (Болчић, 2002; Пенев, 2008; Предојевић-Деспих, 2010).

Отуда постоји посебна потреба да се проучавају карактеристике, детерминишући фактори, последице, законитости у кретању и очекиване промене у будућности сваког од издвојених популационих изазова. То је задатак демографа. У том смислу се поставља више питања. Најважнија су везана за изградњу институционалног оквира и едукационе основе демографије код нас, стање дисциплине, као и напоре које би демографи требало да учине како би налазе науке о становништву наметнули доносиоцима одлука.

Утемељење демографије

Упркос бројним, претежно парцијалним разматрањима појединих тема о становништву, и то у оквиру других наука, првенствено економије, демографија се као научна дисциплина конституисала тек у 20. веку. Поједини аутори настанак науке о становништву поистовећују са формирањем *Популационог удружења Америке* 1931. године (Dalen, Henkens, 2012). Многи други истраживачи – Sauvy 1954, Lorimer 1959, Glass 1957, Hauser 1959 – сматрали су да су се тек средином прошлог века, после спорог и дуготрајног процеса, остварили садржински и формални услови за дефинисање демографије као засебне научне дисциплине (Маџура, 1974).

И почеци утемељења науке о становништву у Србији везују се за исти временски период, односно за 1959. годину и увођење Демографије као посебног предмета у програм студија социологије на Филозофском факултету у Београду. Милош Маџура је био иницијатор да се овај предмет уврсти у програм студија, осмислио га је и био његов први предавач. Он је демографију дефинисао као „дисциплину која тежи да покрије сва релевантна подручја знања: о садашњем стању становништва и његовом минулом развоју, о његовој детерминацији и законитостима, о могућим будућим правцима развоја, о методама истраживања и о мерама помоћи којих се тај развој може регулисати“ (Маџура, 1974).

У 1960-им годинама демографија је уведена као предмет под различитим називима – Демографија, Географија становништва, Демографска статистика – на основним студијама на Катедри за географију Природно-математичког факултета, Економском факултету и Факултету политичких наука у Београду. Истовремено или са временским помаком

демографија почиње да се предаје у оквиру студија социологије, географије и/или економије и на другим универзитетским центрима у Србији. На набројаним факултетима је одбрањено више магистарских, односно мастер радова, као и докторских теза из демографије. У периоду од 1970. до 1990. последипломска настава из демографије била је организована и на Центру за мултидисциплинарне студије Универзитета у Београду.

Године 1999. формиране су основне академске студије Демографије на Географском факултету у Београду. Милена Спасовски и Милован Радовановић најзаслужнији су за овај нови квалитативни корак у стварању едукативне основе за развој науке о становништву код нас. У првој генерацији је уписано 35, а у школској 2011/12. години 50 студената. Студије Демографије трају осам семестра, а, поред класичних демографских предмета, слушају се и они који се условно могу сврстати у модерне и постмодерне садржаје у науци о становништву. До сада је дипломирао више од 200 студената. Основним студијама касније су придружене и мастер студије и докторске студије Демографије.

Године 1962. основан је Центар за демографска истраживања Института друштвених наука. Милош Мацура је био покретач и први управник Центра. Рад и развој Центра за демографска истраживања заснива се на задацима прокламованим приликом његовог оснивања. То су истраживање развитка становништва, унапређење демографске мисли и развој научне методологије у овој области. Отуда је програм рада константно постављен широко и обухвата активности на комплексном сагледању стања, тенденција и проблема становништва Србије, региона и европских земаља. У том смислу проучавају се све појаве демографског развитка, њихове тенденције, детерминишући фактори, законитости у кретању и очекиване промене у будућности. Посебно су идентификовани и истраживани проблеми развитка становништва у савременом добу и указивано је на могуће демографске, економске, социолошке и друге последице у областима у којима је изражен популациони фактор. У низу тема које се истражују заступљена је просторна компонента, као и етничка димензија код појава у којима је она важан узрок њихових манифестација. Налази квантитативних и квалитативних анализа, укључујући и резултате дубинских истраживања, представљају, с једне стране, извор потребних знања за унапређење теоријско-методолошког оквира, а, с друге стране, основу за покушаје да се усмери политичко деловање у овој сфери.

Најзначајнији реализовани пројекти Центра за демографска истраживања Института друштвених наука јесу *The Determinants and Consequences of Population Trends* (1978), *Фертилитет становништва и планирање породице у Југославији* (1980), *Искуства популационе политике у свету* (1996), *Развитак становништва Србије 1950–1991.* (1995) и *Развитак становништва Србије 1991–1997.* (1999).

Непосредно по оснивању Центра за демографска истраживања Института друштвених наука, 1963. године, покренуто је *Становништво*, најстарији демографски часопис на Балкану, са циљем да окупи демографе и истраживаче сродних научних дисциплина. Покретач и први уредник часописа био је Милош Маџура. У протеклим деценијама у часопису је своје радове објављивало више од 100 аутора из целе бивше Југославије. Угледу и значају часописа допринели су, својим радовима, и најпознатији истраживачи из науке о становништву, као што су: Frank Lorimer, Edward Rosset, Massimo Livi-Bacci, Zdenek Pavlik, Robert Cliquet, Byron Kotzamanis, Mirjana Morokvašić...

Академик Милош Маџура

Часопис је значајно помогао и помаже развој науке о становништву, омогућава ширење релевантних знања међу истраживачима других научних дисциплина, важан је извор сазнања из демографије студентима на основним и последипломским студијама, има улогу у ширењу позитивне популационе климе и изградњи свести о важности популационог фактора. *Становништво* се високо рангира на листи Министарства просвете и науке као национални часопис међународног карактера. *Становништву* се од 2004. године придружује и *Демографија*, часопис за демографска и остала друштвена истраживања, коју издаје Институт за демографију Географског факултета Универзитета у Београду.

Милош Мацура је учествовао и у конституисању Одбора за проучавање становништва Српске академије наука и уметности 1982. године и усмеравању његовог рада као дугогодишњи председник. Одбор окупља истраживаче различитих дисциплина и истиче, разматра или чак организује рад на приоритетним темама из сфере науке о становништву. Тако је Одбор, између осталог, покренуо изучавање *Насеља и становништва области Бранковића 1455. године* на основу турског пописа, организовао расправу поводом *Социјалних и економских мера у прилог рађања 1988. године*, и спровео научни пројекат *Еволуција популационе политике у Србији од 1945. до 2004. године*. Милош Мацура је у Српској академији наука и уметности покренуо 1988. године нову едицију *Демографски зборник*, у оквиру које је издато 7 књига.

За развој демографије је битно и Друштво демографа Србије (раније Друштво демографа Југославије), које је основано 1990. Друштво, заједно са Центром за демографска истраживања, издаје часопис *Становништво* и билтен *Демографски преглед*. Ова невладина организација била је носилац више пројеката (нпр. *Demographic development of the municipalities in Serbia including economic and social issues*, који је финансирао UNFPA 2009. године), издавач низа књига, укључујући и веома тражене студије *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, из 2006, и организатор једне од највећих међународних научних демографских конференција код нас *Migracije, krize i nedavni ratni sukobi na Balkanu* 2005. Друштво демографа Србије има више од педесет активних чланова из Србије и иностранства. Први почасни чланови били су Милош Мацура и Душан Брезник.

Стање дисциплине

Демографија је наука интердисциплинарног карактера. То условљава сâм предмет науке о становништву. У демографију су конзистентно, поред завршених демографа, укључени и истраживачи који базично, према основним студијама, припадају различитим блиским наукама, и друштвеним и природним наукама. Демографијом се баве и социолози, антрополози, економисти, политиколози, географи, статистичари, математичари, психолози, лекари, историчари.

Отвореност демографије према другим наукама врло је велика. Отвореност је везана не само за различитост наука из којих долазе истраживачи, већ, последично и природно, и за методологију, теорије, емпиријске резултате, концепте примене коју демографи преузимају из других наука. Но, ова отвореност демографије истовремено је и база за продор њених налаза различите природе у друге науке.

Отвореност демографије за размену са различитим друштвеним и природним наукама представља њену снагу, јер демографија има свој

јасно изграђен идентитет. Он је створен, између осталог, чврстом везаношћу демографије за податке и њиховим екстензивним коришћењем. Та чињеница битно разликује демографију у односу на друге науке. Попис становништва и витална статистика основни су извори података који се традиционално користе у демографији.

Поред тога, последњих деценија се у демографији циљано спроводе и репрезентативне анкете дубинског типа. Научни резултат је ширење теоријских знања везаних за предмет истраживања, што, поред емпиријског значаја, омогућава верификацију и конструкцију релевантних теорија. На тај начин демографска истраживања и радови који проистичу из њих мењају свој карактер од високо квантитативних ка онима који су и квалитативног карактера.

Но, и поред тога, истраживање које је 2009. године спровела Међународна унија за проучавање становништва о ставовима својих чланова (970 њих је учествовало у интернет-анкети), показало је да постоји висок ниво консензуса о томе шта се сматра успешним демографом. То је висок ниво емпиричности. Конзистентно, Coldwell, Bongarts и Coale изабрани су као најзначајнији демографи за развој науке о становништву и истовремено као истраживачи који су највише утицали на научни рад испитаника (Van Dalen, Henkens, 2012).

Предмет истраживања, окупљање сарадника из више научних дисциплина, отвореност дисциплине и ширење методолошких могућности омогућили су да и теме којима се демографи баве буду све разноврсније и разгранатије.¹ Тако, поред општих демографа, истраживачи који се баве науком о становништву данас се могу класификовати и као „социјални демографи“, „демографи породице“, па чак и као „демографи понашања“ (Burch, 2003).

Спровођено је и више обимних репрезентативних демографских анкета којима је био истовремено обухваћен велики број земаља. Прва таква анкета била је *Светска анкета о фертилитету*, која је стартовала 1972. године (<http://www.healthmetricsandevaluation.org/ghdx/series/world-fertility-survey-wfs>). Током следећих десетак година спроведена је у чак 62 земље. После ове анкете у развијеним земљама следе два значајна истраживачка циклуса анкетног типа. То су *Анкета о фертилитету и породици*, спроведена у 23 земље током 1990-их (Festy, Prioux, 2002), и *Истраживање о прихватању популационе политике*, које је обухватило

¹ Два примера добро илуструју све већи број тема које се истражују у науци о становништву. Један од њих је да су на Европској популационој конференцији, одржаној од 13. до 16. јуна 2012. у Стокхолму радови сврстани у оквиру 110 тема, односно сесија (<http://erc2012.princeton.edu/ProgramSummary.aspx>). Други пример односи се на Светску популациону конференцију, која следи идуће године у Кореји. Истраживачи су позвани да пошаљу радове на 96 задатих тема (<http://www.iussp.org/busan2013/index.php>).

14 европских земаља у периоду 2000–2003. (Höhn, Avramov, Kotowska, 2008).

Нова анкета под називом *Истраживање о односу између полова и односу између генерација* тренутно је у току (UNECSE, 2007). Овај програм има циљ да унапреди знање за спровођење одговарајућих политичких акција и иницијатива у земљама чланицама Економске комисије Уједињених нација. Истраживање се базира на националним репрезентативним анкетама са испитаницима старим од 18 до 79 година и спроводи се у три корака са три године размака између њих. До сада је у овај програм укључено 19 земаља.

У Србији се демографи у своје истраживачком раду у највећој мери ослањају на податке пописа становништва и виталне статистике. Мада моћни статистички извори, они омогућавају тек регистровање тренда и анализу демографских појава и процеса на макронивоу. Односно, ови класични демографски извори не омогућавају анализу механизма индивидуалног понашања у сфери рађања, фактора везаних за начин живота релевантног за оболевање и смртност, као ни оних који се тичу миграторних токова.

Од набројаних великих репрезентативних демографских анкета, које су спровођене у већем броју земаља, Србија је учествовала само у *Светској анкети о фертилитету* (Брезник и сарадници, 1980). За *Анкету о фертилитету и породици* били су дефинисани сви инструменти, међутим, из разумљивих разлога, она није спроведена у нашој земљи током кризних 1990-их година. Демографи су пак покушали да надограде истраживачка знања путем спровођења већег броја анкета дубинског типа последњих година. Тако су, на пример, анкетиране жене које су одлучиле да намерно прекину трудноћу у Београду на основу упитника који је коришћен у *Истраживању о прихватању популационе политике*.

Добијени налази се чине значајним. Утврђена је информисаност и осетљивост за демографске проблеме, затим високо вредновање брака и истицање породичног живота и деце као најважније животне аспирације, као и постојање простора за пронаталитетну политику, уз регистровање субпопулације која је показивала спремност да позитивно реагује у условима спровођења одређених мера. Захтевао се нов, широко конципиран приступ у државној интервенцији у овој сфери, уз нагласак на три правца мера, а то су: финансијска помоћ породици, усклађивање рада и родитељства, као и боље могућности за збрињавање деце запослених мајки (Рашевић, 1995).

Претпоставља се да би налази добијени репрезентативним истраживањем опште популације жена и мушкараца имали већу снагу у намећању одговарајућих решења у оквиру популационе политике. Испољена је упитност, јер није уважен податак добијен спровођењем *Светске ан-*

кете о фертилитету почетком 1970-их година. Тада је утврђено да је идеални број деце изражен у ставовима удатих жена на Косову и Метохији знатно нижи, чак за више од двоје деце, од реализованог (Тодоровић, 1976/1977). Отуда би спровођење програма за планирање породице на Косову и Метохији пре више од четири деценије имало не само пун смисао, већ и јасан ослонац. Држава, међутим, није учила да постоје претпоставке за спровођење организоване акције у сфери планирања породице на овом високонаталитетном подручју.

Као и у другим научним дисциплинама, конференције имају јасну улогу у развоју демографије – и то оне које се одржавају на локалном нивоу, регионални скупови, као и европске и светске конференције које организују Европска асоцијација за популационе студије, односно Међународна унија за проучавање становништва. Демографске теме се у Србији покрећу на већем броју конференција различитих професионалних усмерења.

Најбројније окупљање истраживача у нашој средини посвећених питањима становништва одвија се на симпозијуму *Академик Берислав Бета Берић*, који почев од 1997. године организују Влада Војводине, Матица српска и Универзитет у Новом Саду. Четврти по реду симпозијум је одржан новембра 2010. године. Био је посвећен одрживом регионалном демографском развоју. Пријављено је 65, а одштампано 48 радова који су добили позитивну рецензију у тематској свесци број 131 *Зборника за друштвене науке Матице српске*, што је био случај и са радовима са претходних симпозијума.

Особеност демографије је што на њен развој утичу и популационе конференције коју организују Уједињене нације. Прву послератну конференцију о становништву сазвала је светска организација у Риму 1954. године, а другу у Београду 1965. Последња, пета по реду, под називом *Међународна конференција о становништву и развоју* одржана је у Каиру 1994. Мада су ове конференције на нивоу националних делегација влада и подразумевају усвајање политичких докумената о принципима и правцима деловања у сфери популационе политике, утицале су и на стварање институција, образовање кадрова, као и појачано и продубљено истраживање проблема становништва (Рашевић, Петровић, 1996).

На каирској конференцији у оквиру *Програма акције* (1994) постављена су нова концептуална и стратешка решења везана за репродуктивно понашање. Промовисан је значај репродуктивних права и дефинисано репродуктивно здравље. Последично су подстакнута истраживања правног и здравственог аспекта планирања породице у демографији уопште, укључујући и она везана за науку о становништву код нас. Истовремено се кроз усвојени Програм инсистира на равноправности и самоостваривању жене, што је ставило и ово питање у истраживачки фокус у демографији.

Перспективе науке о становништву

Многи демографи, мада не сви, желе да своје налазе, а поготово њихово тумачење, поделе са заједницом релевантном за доношење одлука, свесни да развитак становништва Србије, у условима одсуства јаког и константног политичког деловања, води великим популационим поремећајима средином века. Истовремено, формулисање одговарајућих политичких одлука, њихово прихватање и евалуирање захтева добру информисаност. Многе препреке онемогућавају дијалог између демографа и доносилаца политичких одлука. За њихово ублажавање је потребан и посебан напор истраживача из науке о становништву.

Искуства других земаља везана за процес вишедеценијског јачања дијалога између истраживача и доносилаца одлука показују да је ради максимизације утицаја пројеката из сфере друштвених наука на одређивање одговарајућих политика потребно у оквиру сваког пројекта спроводити следеће активности:

1. Јасно дефинисање примењивости резултата пројекта за формулисање јавних политика и унапређење доношења државних одлука. Ова димензија треба да буде део пројектног задатка. У процесу њеног дефинисања било би пожељно укључити најважније потенцијалне кориснике. Сви у истраживачком тиму током рада на пројекту треба да воде рачуна о његовом политичком профилу.

2. Формирање тима за комуникацију и дисеминацију. Овај тим формира координатор пројекта. У његовом саставу, поред истакнутих истраживача, треба да буде неко од партнера из заједнице доносилаца политичких одлука, али и новинари, представници одговарајућих невладиних организација и други. Основна улога овога тима јесте трострука. Бира дизајн за писани материјал и интернет-странице, комуницира са свим заинтересованим у оквиру тима и ван њега, и дисеминира (разглашава, чини видљивим) резултате пројекта ка свим релевантним носиоцима политика. У тиму треба да буде најмање један члан који је, у сарадњи са координатором пројекта, одговоран за материјале који се продукују у циљу дисеминације налаза важних за формулисање јавних политика, односно доношење политичких одлука. Посебан континуирани задатак овога тима јесте и да идентификује потенцијалне кориснике пројектних резултата, контактира их и интегрише у пројектне активности. Штавише, питања везана за пројекат која упућују заинтересовани тим прослеђује компетентном члану пројекта за одговор.

3. Израда и масовна дистрибуција промотивног флајера по прихватању пројекта у циљу анимирања најшире јавности за истраживање.

4. Осмишљавање и подела брошуре која треба да детаљно представи пројекат како би се заинтересовали сви релевантни актери.

5. Постављање интерактивног интернет-сајта пројекта са посебном секцијом за презентовање резултатâ пројекта, који су битни за формулисање јавних политика ради комуникације са што већим бројем заинтересованих. То су, поред доносилаца одлука у најширем смислу, и они којих се одређене одлуке могу тицати, као и сви који просуђују политичке одлуке.

6. Успостављање комуникације са особама које су укључене у процес доношења политичких одлука, као што су ауторитети на националном, регионалном или локалном нивоу, доносиоци одлука у корпорацијама, представници привредних субјеката и организације цивилног друштва. При том треба да буде јасно одређено да истраживачи деле резултате пројекта релевантне за неко социо-економско питање, изазов, или проблем са творцима политика како би им помогли да добро информисани донесу одлуку.

1. Ангажовање медија за презентовање пројектних налаза.

2. Писање атрактивног и свима разумљивог саопштења о проблему који се истражује, добијеним резултатима битним за доношење одређених политичких одлука, импликацијама налаза и препорукама, уз, на крају, опис пројекта и изношење основних података о њему.

3. Организовање дискусионих панела са циљано одабраним доносиоцима политичких одлука ради разговора о кључним резултатима истраживачког пројекта и њиховим импликацијама.

4. Одржавање завршне конференције на којој се приказују достигнућа пројекта и дефинишу питања која треба истраживати у будућности.

5. Продуковање извештаја пројекта у форми резимеа, у оквиру којег се наводе циљ, методологија, главни резултати, закључак са подвученим потенцијалним утицајем и социо-економским импликацијама налаза, као и идентификоване циљне групе за коришћење резултатâ.

6. Остваривање наведених активности подразумева поседовање специфичних знања. Отуда је важно организовати радионице у циљу подршке истраживачима за ефикасно комуницирање са неистраживачком заједницом. Такође, ове акције захтевају материјална средства и отуда је то потребно предвидети буџетом сваког пројекта (European Commission, 2008; European Commission, 2010; The Royal Society, 2006; Open Society Institute, 2010).

Демографи у Србији би, користећи ова искуства из других средина везана за друштвене науке уопште, могли учинити да се популациони изазови високо рангирају на политичким агендама, као и наметнути своја истраживачка знања доносиоцима одлука, у циљу ублажавања проблема из сфере фертилитета, морталитета и миграција становништва. Последично, истицањем социјалне и политичке корисности демографије, као и постизањем веће јавне видљивости њених истраживача, јачала би се, директно и индиректно, и сама наука о становништву.

У противном ће демографија остати оно што је и сада – „фасцинантна мала дисциплина“, како је то написао Tabutin (2007).

Похвални почетни кораци ка бољој сарадњи демографа и доносилаца одлука у Србији већ су начињени. На иницијативу демографа, Центар за демографска истраживања Института друштвених наука и Министарство рада и социјалне политике издају *Демографски преглед*, у циљу потпунијег информисања доносилаца одлука и креатора популационе климе са различитим појавама развика становништва. *Демографски преглед* је билтен, издаје се четири пута годишње на неку од актуелних тема, а намењен је посланицима републичког парламента, представницима локалне самоуправе и новинарима. До сада су објављена 44 броја.

Такође, демографи су били део пројектног тима, односно чланови и руководиоци радних група, формираних за дефинисање закона и стратегија битних за политички одговор на феномене недовољног рађања и популационог старења. У том смислу се издвајају: *Закон о финансијској подршци породици са децом*, из 2002; *Стратегија подстицања рађања*, донета 2008; и *Национална стратегија о старењу: 2006–2015.*, усвојена 2006. године. Демографи су учествовали у писању и низа других докумената стратешког типа, као што су, на пример, *Стратегија за смањење сиромаштва* (2003), *Стратегија просторног развоја Републике Србије* (2009), или *Национална стратегија одрживог развоја* (2012).

Веома је важно што су и доносиоци одлука приметили потребу за „афирмацијом улоге друштвених наука у формулацији јавних политика“. Наиме, тако је дефинисан један од седам приоритета у *Стратегији научног и технолошког развоја Републике Србије у периоду од 2010. до 2015. године*. Министарство за науку и технолошки развој посебно је уважило овај приоритет финансирањем четворогодишњих научних пројеката који се на њега односе у оквиру *Програма Интегралних интердисциплинарних истраживања*. Штавише, међу задатим темама у позиву за пројекте била је и једна демографска, дефинисана као *Ефекти демографске структуре на јавне политике*.

Развој демографије уопште зависи не само од препознавања важности њених налаза и знања од стране администрације, већ и од способности истраживача да дубље развијају науку о становништву. То је могуће учинити отварањем нових тема, надградњом теоријских концепата, и/или, како подвлаче Morgan и Lynch (2001), методолошким усмеравањем ка добијању података са микронивоа путем каузалних модела и објашњењу индивидуалних различитости у оквиру демографских феномена. Има и супротних размишљања. Тако, Lee (2001) ламентира над занемаривањем формалне демографије и данас све масовнијим окретањем демографâ истраживањима везаним за појединца.

Литература

- Болчић, С. (2002) Исељавање радне снаге и одлив мозга из Србије. У: *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: Филозофски факултет.
- Брезник, Д. и сарадници (1980) *Фертилитет становништва и планирање породице у Југославији*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Матица српска (2010) *Зборник Матице српске за друштвене науке*, број 131.
- Мацура, М. (1974) *Прилози теорији и политици становништва*. Београд: Економски институт.
- Мацура, М. и сарадници (2001) *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Мацура, М. (ур.) (1999) *Социјалне и економске мере у прилог рађања*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Мацура, М., А. Гавриловић (ур.) (2005) *Еволуција популационе политике у Србији од 1945. до 2004. године*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Никитовић, В. (2009) Србија као имиграциона земља – очекивана будућност?. *Становништво*, број 2: 31–52.
- Пенев, Г. (2008) Образовни ниво грађана Србије у иностранству, *Регионални развој и демографски токови земаља југоисточне Европе*. Ниш: Економски факултет.
- Рашевић, М. (1995) Прихватање популационе политике на индивидуалном нивоу: жене које намерно прекидају трудноћу. *Становништво*, број 1–4: 41–55.
- Рашевић, М. (2006) Одлагање рађања у оптималној доби живота – основна демографска цена 1990-их у Србији. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, број 121: 141–149.
- Рашевић, М., М. Петровић (1996) *Искусства популационе политике у свету*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Тодоровић, Г. (1976/1977) Ставови становништва о величини породице и о абортусу, *Становништво*, број 3–4/1–4: 175–190.
<http://erc2012.princeton.edu/ProgramSummary.aspx>
<http://www.healthmetricsandevaluation.org/ghdx/series/world-fertility-survey-wfs>
<http://www.iussp.org/busan2013/index.php>
- Burch, T. K. (2003) Demography in a new key: A theory of population theory. *Demographic Research*, Volume 9: 263–284.
- European Commission (2008) *Scientific Evidence for Policy-making: Socio-Economic Sciences and Humanities*. Brussels: European Commission.
- European Commission (2010) *Communication research for evidence-based policy making*. Brussels: European Commission.
- Festy, P., F. Prioux (2002) *An evaluation of the fertility and family surveys project*. New York, Geneva: INED, UNECE, United Nations.
- Höhn, C., D. Avramov, I. Kotowska (eds.) (2008) *People, Population Change and Policies – Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Volume 1 (EAPS: Springer).

- Lee, R. D. (2001) Demography abandons its core. *Annual Meetings of the Population Association of America*.
- Morgan, Ph., S. Lynch (2001) Success and Future of Demography: The Role of Data and Methods. *Annals New York Academy of Sciences*, Volume 954: 35–51.
- Open Society Institute (2010) *The Policy Brief*. New York: Open Society Institute.
- Pison, G. (2011) Tous les pays du monde 2011. *Population et Sociétés*; No. 480: 1–8.
- Predojević-Despić, J. (2010) Main territorial characteristics of emigration from Serbia to EU: from guest workers to chain migration, *7th IMISCOE Annual Conference*, Sept. 13–14, Liège, Belgium.
- Sedgh, G., S. Henshaw, S. Sing, A. Bankole, J. Drescher (2007) Legal Abortion Worldwide: Incidence and Recent Trends. *International Family Planning Perspectives*, Volume 33: 106–116.
- Sobotka, T. (2004) *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Tabutin, D. (2007) Whither demography? Strengths and weakness of the discipline over fifty years of change. *Population*, Volume 62: 15–32.
- The Royal Society (2006) Sciences Communication – A survey of factors affecting science communication by scientists and engineers. London: The Royal Society.
- UNECE (2007) *Generations and Gender Program: Concepts and Guidelines*. New York, Geneva: United Nations.
- United Nations (1994) Program of Actions of the United Nations International Conference on Population and Development. *International Conference on Population and Development*, Sept. 5–13. Cairo.
- Van Dalen, H., P. K. Henkens (2012) What is on a demographer's mind? A worldwide survey. *Demographic Research*, Volume 26: 363–408.
- Влада Републике Србије (2006) *Национална стратегија о старењу: 2006–2015*. Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.
- Влада Републике Србије (2008) *Стратегија подстицања рађања*. Београд: Министарство рада и социјалне политике.
- Влада Републике Србије (2010) *Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2010. до 2015. године*. Београд: Министарство за науку и технолошки развој.
- World Factbook (2011) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>

Mirjana Rašević
Institute of Social Sciences
Belgrade

S u m m a r y

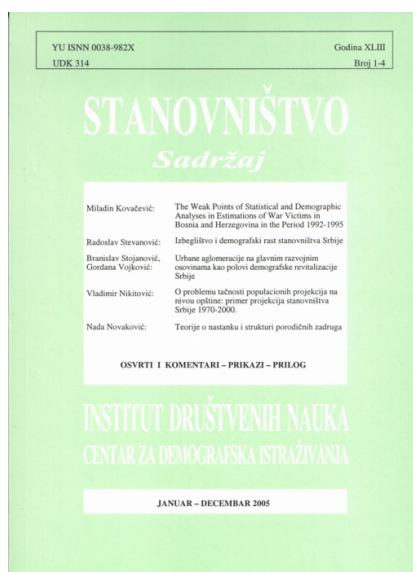
DEVELOPMENT OF DEMOGRAPHY IN SERBIA

Serbia has been facing a series of serious population challenges for decades. Consequently there is a special need to study the characteristics, deterministic factors, consequences, regularities in movements and expected changes in the foreseeable future for each of them. This is the task of the demographers. In that sense, many questions are imposed. The most significant have to do with the development of an institutional framework and educational

basis of demography in our country, the state of discipline, as well as efforts which demographers should undertake in order to impose the findings of the science on population on decision makers. The central part of this paper deals with the consideration of the identified questions.

Seeking the answer to the first question is closely linked with the efforts of Miloš Macura to establish demography in Serbia. He was the initiator to incorporate Demography as a separate subject in the program studies of sociology at the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1959. He created the study program and became its first lecturer. Miloš Macura is mostly responsible for founding the Demographic Research Center within the Institute of Social Sciences in 1962 and its first director. He launched *Stanovništvo* ("Population"), the oldest journal on demography on the Balkans, and was the first editor. He participated in the constitution and work of the Committee for Population Research within the Serbian Academy of Sciences and Arts.

Key words: demography, Miloš Macura, Serbia

ИНСТИТУТ ЗА ДЕМОГРАФИЈУ ГЕОГРАФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ISSN 1820 – 4244

ДЕМОГРАФИЈА

КБ. I

– Међузворни часопис за демографска и остала друштвена истраживања –

Штампано средstvима Министарства за науку и животну средину
Републике Србије

БЕОГРАД, 2004.

Мирјана Бобић
Филозофски факултет у Београду
Марина Благојевић Хјусон
Институт за криминолошка
и социолошка истраживања, Београд

УДК: 316:314(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

О СТАРИМ И НОВИМ ПОПУЛАЦИОНИМ ИЗАЗОВИМА СРБИЈЕ¹

Рад се бави промишљањем крупних популационих изазова са којима се суочава савремена Србија, чије су последице друштвено далекосежне, веома комплексне и услед демографске инерције, имају особине процеса дугог трајања, те ће се одражавати и на будуће генерације, друштвени систем и структуру, економију, политику и културу.

Но, они нису нови, нити специфични искључиво за Србију. Али, та комбинација наслеђеног и садашњег развитка, производи једну врсту развојног ћорсокака, карактеристичног и за друга друштва полупериферије Европе. Савремена Србија је, наиме, наследила вишедеценијско недовољно рађање, које је регистровано још 1970-их година. Данас је ниво фертилитета за око 35% нижи од потребног за просту замену генерација. Услед тога, као и већ од раније продуженог животног века становништва, у скоро свим општинама Војводине и централне Србије констатује се опадање (депопулација), тј. готово сваке године гаси се, нестаје, по једно насеље, посебно на југу и југоистоку земље.

Миграциона компонента, иако преовладава у демографској динамици од 1990-их, није успела да анулира негативно природно обнављање, нити је могла бити развојно оптимизирана, јер је реч о претежно хуманитарним, присилним кретањима (избеглице и интерно расељено становништво из бивших југословенских република и са КиМ-а, а у новије време и повратници по основу реадмисије). Уз то, током деведесетих, па све до данас, наставља се емиграција младих и образованих слојева, што све заједно појачава тренд како опадања, тако и погоршања хуманог капитала којим држава располаже.

Овакав демографски профил Србије удружен са веома нестабилним социо-економским и политичким амбијентом, значајно отежава друштвено напредовање, тј. модернизацију и индивидуализацију, па самим тим и интеграцију у глобалне токове. Излаза из ове ситуације има, пре свега у привлачењу имиграната, али и путем рехабилитације рађања, за шта су потребни континуирана политичка акција, широка друштвена интервенција, као и мењање ставова, вредности и понашања локалне популације.

Кључне речи: Србија, демографски развитак, депопулација, полупериферија

¹ Текст је настао као резултат рада ауторки, М. Бобић на пројекту Института за социолошка истраживања Филозофског факултета, под насловом „Изазови нове друштвене интеграције у Србији – концепти и актери“, бр. 179035, и М. Благојевић на потпројекту Института за криминолошка и социолошка истраживања, „Социјалне неједнакости и социјална инклузија“, бр. 47011, која оба подржава Министарство просвете и науке РС.

*Овај рад посвећујемо проф. др Ружи Петровић
(1928–1993)*

Увод

Алармантни демографски изазови с којима је суочена савремена Србија² добро су познати не само стручним круговима, већ и широким слојевима грађанства, захваљујући сензибилизацији јавности током 1980-их и 1990-их („бела куга“, угроженост, нестанак српског народа итд). Они су, међутим, веома заострени током последње две деценије, тј. од почетка постсоцијалистичке трансформације, па експерти говоре да су промене „револуционог карактера“ (Пенев, 2010: 46). Реч је о следећим кретањима, која сва имају негативни предзнак: опадање обима, бројности становника Србије, неповољне перформансе обе компоненте природног кретања (пад рађања, одлагање, пораст неучествовања у репродукцији, повећана смртност у појединим годинама и генерацијама, скраћење животног века оба пола током 1990-их, стагнација у продужавању просечног животног века након 2000. године), специфична, претежно присилна имиграција, али и „brain drain“, као и изражена трансформација старосне структуре, односно дубоко демографско старење Србије (Пенев, 2010, 2006). О свему томе биће више речи у тексту који следи.

Већ из овде наведеног види се, заправо, да Србија има многа обележја демографског режима и много развијенијих средина (Масига, MacDonald, Naug, eds. 2005); с тим да је основна разлика у томе што су друштвени узроци популационих промена код нас повезани са транзицијом, која нас је 1991. потиснула ка „полупериферији“, док су у земљама Запада они повезани са високим материјалним стандардом, ширењем индивидуализације, самоактуализације, личне еманципације (пре свих, жена) – укратко, могућностима избора и креирања властите биографије.

Почетак 21. века, завршетак турбулентних 1990-их, које су биле праћене оружаним сукобима у окружењу и НАТО-бомбардовањем Србије и Црне Горе 1999. године, политичке промене 2000. и потоња деблокада друштвене трансформације, за Србију, на жалост, није означио и демографски опоравак. Напротив. Не само да су и даље настављене тенденције заостравања неповољног демографског режима, већ ће он као такав, због дуготрајности и велике инерције демографских процеса, као и већ стабилованих неповољних структура и суморних пројекција становништва, имати значајног утицаја на будућност, како у смислу биолошког (супстанцијалног) опстанка људи, тако и економског, социјалног, политичког, културног развитка, токова модернизације, потенцијала за позитивне друштвене промене итд.

² Без Косова и Метохије (КиМ) у читавом тексту.

Јер, нема друштвеног напредовања без живих људи, како је наглашавала и Ружа Петровић. Имајући на уму тесну међузависност демографског и друштвеног развитка, односно друштва и становништва – о чему је писала Р. Петровић (1990, 1989, 1978, 1974 и другде), као и њени непосредни сарадници и наследници, али и други домаћи демографи социјалне и хуманистичке оријентације – ми ћемо прво настојати да успоставимо одговарајући аналитички оквир. Ту ћемо се позвати на сопствене, већ развијене теоријске парадигме друштва полупериферије и референтних родних режима (Благојевић, 2012, 2009), као и на *mainstream*-теорију друге демографске транзиције (ДДТ), (Бобић и Вукелић, 2011; Бобић, 2012; Петровић, 2011). Након тога следи одговарајућа контекстуална и интерсекционална анализа дијагностикованих демографских кретања, коју ћемо заокружити погледом на перспективе и стратегије рехабилитовања критичне ситуације.

1. Аналитички оквир

Друштвена трансформација у Србији као и у другим бившим социјалистичким земљама: Балкана, централне и источне Европе и СССР-а, требало је да се одвија по формули: „демократизација, приватизација и тржишна економија“, а у ту сврху су активирале тврде економске политике реструктурирања, тј. прилагођавања земљама центра или развијеног капитализма (Европи и САД), (Благојевић, 2009). У складу са Волерстајновом концептуализацијом (Wallerstein, 1979, нав. према: Благојевић, 2009: 33), друштва у транзицији су полупериферијска, тј. она заостају за центром, али предњаче над Трећим светом – периферијом (*ibidem*).

Данас је сасвим очигледно да је транзиција поништила готово све претходно постигнуте развојне предности Србије, која је у односу на остале државе источног блока, имала: виши ниво друштвеног производа и стандарда становништва, веће зараде и плате, па самим тим и већу личну потрошњу и виши квалитет живота, полутржишну привреду, економску сарадњу и културну размену са Западом, завидан ниво социјалне и здравствене заштите, образовања, становања и инфраструктурног развитка. Све се то врло брзо и драстично урушило с наступањем 1990-их, када почиње назадовање или „раз-развој“ (Благојевић, 2009): тотални политички, друштвени и економски колапс, експлозија оружаних сукоба у окружењу, у које је Србија била укључена. Транзиција, како имплицира и сâм појам, донела је једно веома магловито кретање ка капитализму неолибералног типа, са тежњом да се сустигне центар, док центар, као нека покретна мета, стално мења своју позицију, па остаје неухватљив.

Раз-развој, тј. драматично социјално назадовање, представља основну линију друштвеног, а видећемо, и демографског развитка полупери-

феријског друштва. Његове битне одлике су: огромна социјална несигурност, пад привредне активности и запослености, пад потрошње и свођење на голо преживљавање за највећу масу становника, смањена социјална заштита и стабилност, општи друштвени хаос, повећано насиље (убиства и самоубиства), огромна социјална девастација и популационо пропадање. Друштвене промене полупериферије су или пребрзе или амбивалентне, што се посебно примећује од политичке смене у Србији 2000. Међу политичком елитом влада велика конфузија око праваца друштвеног развика и опредељења за европске вредности, глобализацију, односно отпор, у име традиције и „окретања“ сопственом путу.

Једна од битних одлика савремене глобализације јесте и информализација економије, односно флексибилизација рада, пад сталне запослености, скраћење радних уговора и одговарајућих бенефиција по основу радног односа, те пораст неплаћених облика рада, рад на парче, од куће, викендом, ноћу итд., пораст илегалне трговине женама и децом, индустрије забаве, проституције и сличних активности. Повећана радна активност жена, генерално, условљена њиховим све бољим образовањем и укључивањем у тржиште плаћеног посла, не подразумева увек и нужно бољу професионалну позицију, одговарајуће награде, као и успон у каријери, као код мушкараца. У том смислу, потребно је да се у анализу уведу и *родни режими на полупериферији*, да би се на целовит начин сагледала друштвена ситуација, односно демографски контекст Србије данас (Благојевић, 2009, 2012).

Родни режими су систем моћи, улога, идентитета, пракси и дискурса, који уређују односе између мушкараца и жена у одређеном друштвено-историјском контексту. Тако родни режими посредују између микросфере личних идентитета и свакодневног живота, и макросфера становништва, друштва, економије, политике. Они су, заправо, конститутивни део тих области. Но, они дубоко кореспондирају са датим друштвом и његовим карактеристикама, тј. са одређеним контекстом.

Полупериферија изузетно интензивно користи женске ресурсе, не би ли убрзала свој развој, тј. достигла центар. Интензивно трошење женских ресурса констатовано је у свим социолошким, репрезентативним националним истраживањима Института за социолошка истраживања Филозофског факултета, током 2000-их у домену: друштвених, породичних, индивидуалних, трансформационих стратегија, потом у проучавању породице, домаћинства, интергенерацијске динамике, брака, младих, родности итд. (уп.: Милић, А., прир., 2004; Милић, А., прир., 2010; Милић и Томановић, прир., 2009; Божић и Секулић, 2010). Током транзиције додатно је појачано већ од раније велико трошење женских ресурса у јавној, а још и више у приватној сфери, јер су жене прве добијале отказе у процесу приватизације државних предузећа, затим услед пада профита

у приватном сектору, биле су и остале велике жртве мобинга, разних недолучних уцена послодаваца итд.

Сва социолошка, антрополошка и интердисциплинарна истраживања констатовала су, такође, да је од почетка транзиције наступила ретрадиционализација и репатријархализација свакодневнице и родних режима. При томе, ревитализоване снажне патријархалне идеологије служе да се неутралише висок степен зависности мушкараца од женских ресурса, односно да би се жене дисциплиновале да прихвате свој веома неповољан положај и праксу. Онда се оне не доживљавају као „жртве“, већ као „хероине“, па жртвовање и енормно исцрпљивање ресурса (личних, материјалних, социјалних, психолошких, емотивних – Благојевић, 1997) добијају „смисао“ и има пуно оправдање.

То, наравно, не значи да и мушкарци не плаћају високу цену транзиције. Напротив, учвршћивање патријархата у условима разарања друштва, када читаве социјалне групе „испадају“ са тржишта рада и бивају искључене на разне начине, као вишкови запослених, тј. као непотребни, зато што су „стари“, неупотребљиви за гомилање профита, болесни и т. сл. – производи и „кризу маскулинитета“. Тако је за многе мушкарце у Србији губитак професије и каријере, односно материјалне базе, постало симболом личног краха, што се може повезати и са порастом аутодеструкције (самоубиства, алкохолизам, наркоманија, депресивност и сличне реакције), као и насиља над женама и децом.

Уместо да се адаптирају на новонасталу ситуацију и преузму део одговорности у кући, многима је „нечињење“ и „неучествовање у женским пословима“ једини преостали бастион мушког идентитета, што, наравно, производи конфликтност и кризу брака, партнерства, интимности, стварање међугенерациских коалиција и сличне феномене, поново ојачавајући неке премодерне обрасце породичних одношења (веза мајка–син, ћерка–отац, бабе и деде са унуцима итд.). Колико је то анахроно, сведоче подаци да данас таква, традиционална друштва каква су медитеранска, профамилистичка, имају најниже нивое рађања, а да се рехабилитација фертилитета скоро до нивоа обнављања генерација, остварује у другима (северна и западна Европа), где је видан не само висок материјални стандард, већ и задовољство (жена) браком и породицом, где се социјално подржава индивидуализација и мушкараца и жена, али и ограничава дуга зависност деце од родитеља („too strong family too few children“) у општој клими родне равноправности (Бобић, 2011).

Демократизација родних режима као део „друге модернизације“ значајан је елемент социјалног контекста *друге демографске транзиције (ДДТ)* (Бобић и Вукелић, 2011). ДДТ описује и објашњава развитак популација центра од 1960-их година до данас, чије су карактеристике: ширење кохабитација и алтернативних форми партнерства, једнородитељских

породица, пораст рађања изван брака, али и наставак тенденција недовољног природног обнављања становништва из 20. века (услед континуирано ниског рађања и продуженог животног века), пораст значаја механичког кретања, посебно интернационалних радних миграција, те изражено старење становништва и нужност сталног прилагођавања социјалних и популационих политика актуелним демографским трендовима (Coleman, 2005).

Заступници ове теорије (Lestheaghe and Surkyn, 2004) сматрају да је ДДТ незаобилазна у свим индустријализованим популацијама света, а узроке виде у ширењу писмености и образовања, порасту личног стандарда, интелектуалној еманципацији (жена) и дифузији постматеријалистичких вредности. Социјални демографи и други експерти сматрају да што се друштво, економија и социјалне институције боље прилагоде, односно у мери у којој грађани брже прихвате личну одговорност за сопствену судбину и благостање – дакле, прихвате концепт детрадиционализације и „отворене будућности“ – то ће се боље и потпуније ускладити нови демографски режим, који приближава центар и (полу)периферију. Другим речима, неповољни демографски трендови (какво је, рецимо, недовољно природно обнављање у земљама OECD-а, за које Коулмен сматра да је без преседана у писаној људској историји – Coleman, 2005) могу се компензовати и рехабилитовати, захваљујући томе што је циљане, пожељне промене у сфери политике и економије могуће брже и лакше спроводити, док су демографске – промене дугог трајања.

2. Убрзано демографско пропадање („раз-развој“) Србије

На нивоу укупне популације, обим становништва Србије константно опада,³ од 7.576.837 (1991), 7.498.001 (2002), до 7.306.677 (2010). Депопулација је посебно интензивна од почетка 21. века, чак скоро три пута јача, у односу на деведесете године. Највећи пад регистрован је 2008. и 2009. године (–4,2 и –3,5 промила годишње), (Пенев, 2010). Све општине, сем оних на југу и југозападу земље, које су у већини насељене муслиманским становништвом, бележе пад своје величине. Изузетак чине и три велика урбана центра, Београд, Ниш и Нови Сад, чија популација расте, пре свега, захваљујући унутрашњим миграцијама (Никитовић, 2007).

³ Код упоређења података пописа 1991. и 2002. ваља бити опрезан, због промена у дефиницији „сталног становништва“, које је 2002. обухватило и избегличку популацију, а искључило лица која бораве у иностранству дуже од годину дана (Пенев, 2010). У попису 2011. у концепт сталног становништва уведено је и интерно расељено становништво. Почев од 2002. попис Србије се не обавља на територији Косова и Метохије. Овде наведени упоредни подаци усаглашени су са новим концептом сталног становништва из 2002.

Тако се Србија полако, али сигурно, претвара у демографску пустињу, а демографски јаз центра и периферије постаје све дубљи, чиме се ствара солидна подлога за све остале врсте регионалних, социјалних и економских диспаритета, неуједначености, заостајања.⁴

Једна важна прекретница догодила се од почетка 1990-их година. Наиме, све до тада природни прираштај Србије не само да је био позитиван, него је он представљао и доминантну компоненту демографског развитка, да би од тада одлучујућу улогу преузеле миграције. Миграциона компонента је посебно дошла до изражаја током 1991–2000. године, када је у Србију пристигло око 650.000 избеглица из Хрватске и БиХ, којима се, после 1999. придружило још око 210.000 интерно расељених лица са КиМ,⁵ чиме је депопулација земље била делимично и привремено ублажена.

Нажалост, по проценама стручњака, земљу је током 1990-их напустило око 320.000 лица разних профила (од чега око 30.000 високообразованих стручњака – Болчић, 2002), а процењује се да је „brain drain“ настављен и после 2000. У периоду 2000–2008. званична статистика бележи позитиван миграциони салдо од око 68 хиљада лица, које чине претежно Срби из околних земаља, плус повратници са српским држављанством, по основу реадмисије.⁶ Повратници би убудуће могли чинити још бројнију популацију имиграната, јер се по том основу очекује долазак преко 100.000 лица из ЕУ. Нажалост, статистички обухват емиграција није задовољавајући, због познатих проблема са подрегистровањем, те у том смислу ваља бити опрезан у погледу оцене миграционих биланса.

Миграциони профил Србије из 2010. године (ИОМ, 2012) показује, прво, да се, судећи по статистици, током времена удвостручио број држављана Србије на раду у иностранству: са 2,8% из 1971, 3,5% у 1981. години, 3,5% у 1991, на 5,3% године 2002; и, друго, дошло је до промена у земљама дестинације. Док су седамдесетих и осамдесетих земље пријема биле претежно Немачка, Аустрија, Француска и Швајцарска, последњих петнаестак година, више се одлази у Мађарску, Руску Федерацију, Велику Британију, као и прекоморске – Канаду, САД и Аустралију.

Треће, територија Србије је (постала) дестинација или транзитна зона свим осталим типовима савремених миграционих кретања: осим хуманитарних (избеглица, интерно расељених и повратника), још и тражилаца азила, потом, илегалних (трговина људима), али и, додуше

⁴ Осим у Србији, депопулација је у 2000-им, забележена и у Хрватској и Румунији, али спорије и мање интензивно у односу на 1990-е године. Истовремено, Грчка, Македонија и Црна Гора бележе пораст (Пенев, 2010: 50).

⁵ После аката насиља Албанаца према Србима и другим не-албанским групама из 2004, па и касније, у Србију је пристигло преко 4.000 интерно расељених са КиМ (Бобић, 2005).

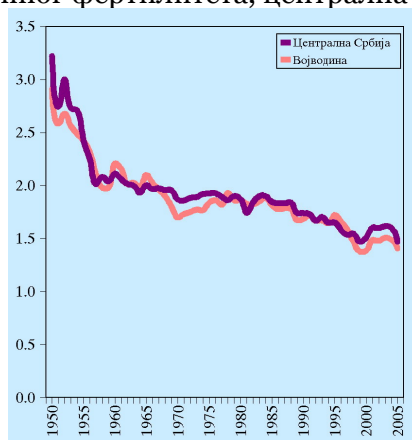
⁶ Реч је о мањинским друштвеним групама, са ниским нивоом хуманог и културног капитала (Ромима), на које се не може рачунати као на модернизацијски „квасац“.

скромних, радних имиграција. Према попису 2002. око 762 хиљаде имиграната стигло је у Србију из бивших република СФРЈ (БиХ, Хрватске, Словеније, Македоније), са уделом од 22,2% свих долазака, за које се претпоставља да су, претежно, Срби. Досељени из осталих земаља чине малу популацију (21.577 лица, или 0,9%).⁷

Према профилу из 2010. пет је појединачних држава које чине највећи извор имиграције у Србији, са тенденцијом пораста, Кина (23,2%), Румунија (16,1%), Македонија (9,2%), Руска Федерација (6,4%) и Украјина (4,8%). Док код Кинеза доминирају мушкарци, код Румуна, Украјинаца, Руса, већину чине жене, које долазе по основу породичне унификације, тј. склапања брака са локалним становништвом (ИОМ, 2012). Од око 5.000 привремених радних имиграната у Србији крајем 2010. године, највише је било Кинеза (2.777), потом држављана ЕУ (1.393), а онда оних из бивших југословенских република ван ЕУ (593). Ако ову слику о претежно хуманитарним (неекономским) и породичним интеграцијама употпунимо оном о све више илегалних, транзитних, криминалних кретања преко наше територије, као и када имамо на уму веома неповољно стање унутрашњих миграција, овај миграциони профил се може оценити као веома неповољан како за демографски, тако и друштвени развој земље.

Кад је реч о паду рађања, треба имати на уму да је ту реч о демографским тенденцијама које „вуку“ своје корене још од краја Другог светског рата (слика 1).

Слика 1. Стопа укупног фертилитета, централна Србија и Војводина

Извор: Рашевић, М., 2007.

⁷ Стално настањени чине 30% имиграната, а привремено, на период преко годину дана, 70%. Регионално посматрано, највише имиграната потиче из ЕУ, потом источне Азије, док су лица из Европе ван чланства у ЕУ, као и грађани из бивших југословенских република, ван ЕУ, мање заступљени.

У централној Србији је, наиме, још пре четири деценије, тј. 1971. године, стопа укупног фертилитета⁸ била за око 15% нижа од потребе за простом заменом генерација, а у Војводини за око 20% у Војводини⁹ (Рашевић, 2007), а још много пре тога, у годинама 1922–1926, тј. у периоду између два светска рата, рођена је последња генерација жена у Србији чије се демографско понашање у домену рађања и обнављања може сматрати оптималним (уп. Пенев, 1995: 64). Пад рађања у периоду 1990–2009. заједничка је тенденција која је хомогенизовала балкански простор, укључујући и Словенију.

У свим тим земљама забележено је смањење нивоа рађања за у просеку од 20 до 33%, највеће у Албанији и БиХ. У Албанији је број рођених од 1990. до 2008. редукован за 2/3, а у БиХ, чак за два пута, док је у Црној Гори редукација била најмања (8%), (Пенев, 2010). Ниво фертилитета је низак, тј. све је нижи из године у годину (1990. – 1,72 деце по жени, 1999. – 1,44, 2007. – 1,38), те је он данас око 35% нижи од нивоа потребних за просту замену генерација. Осим неповољног агрегатног израза, евидентне су још две његове веома неповољне димензије: старење репродуктивног модела (опадање рађања испод 30. године живота жена, односно повећање стопа фертилитета у узрасту 30–34 година, са 44,1% на 70,3%), али и пораст неучествовања у рађању. Наиме, према пописима 1991. и 2002. у старосној групи 30–39 година удео жена без деце порастао је за преко 50% (од 11,2% на 16,9%), а у млађој генерацији, када је рађање иначе учесталије, од 25–29 година, порастао је са 27,8% на читавих 43,3% (Пенев, 2010).

Како у Србији, тако и у другим земљама постсоцијалистичке трансформације, од почетка 1990-их до данас порастао је, међутим, и то значајно, удео деце рођене изван брака: 1990. био је 7,1%, а 2009. – 23,2% (Пенев и Станковић, 2010). Према детаљним демографским истраживањима, реч је о следећим просечним одликама мајки деце рођене ван брака: две трећине их је старости 25–29 година, имају претежно ниже образовање (85,8% јесте без школске спреме), незапослене су (38,2%) или су издржавана лица (32,8%) – у целини, припаднице су нижих слојева:

⁸ Показатељ који се добија трансверзалном анализом представља пресек репродуктивног понашања свих 35 генерација које су у датом моменту посматрања у репродуктивном периоду. Реч је о хипотетичком, а не емпиријском показатељу, јер се врши сумирање апостериорних вероватноћа, изведених из специфичних стопа фертилитета по старости мајке. Као извор података користи се витална статистика. Други начин посматрања је лонгитудинална анализа, којом се прати понашање једне кохорте жена, од уласка до изласка из репродуктивног периода и стиче се увид у стварно понашање и евентуалне промене модела под утицајем скупа друштвених, културних, политичких промена. Извор података је попис становништва.

⁹ Уобичајено се узима просек од око 2,15 деце по жени.

Ромкиње, жене са села, мада се током времена примећује и пораст жена са средњим образовањем. По ниском нивоу признања очинства (око 3/5), највероватније је да су деца зачета у нестабилним и пролазним везама, а да мајке нису поседовале задовољавајући ниво здравствене културе нити планирања породице. Слично потврђују и релевантна социолошка истраживања, која сведоче о занемарљиво малом уделу кохабитација (Бобић, 2004; 2012).

Отуда је реално претпоставити да већина ових мајки и њихове деце не живе са партнером, а да су ова понашања одраз вредносне либерализације у условима структурне депривације полупериферије, за разлику од центра, где жене врше слободне, али и рационалне изборе. С обзиром на то да социолошка истраживања показују како већина једнородитељских породица живи у оквиру проширених и сложених домаћинстава, то и мајке са ванбрачном деце своју егзистенцију, материјалне, социјалне, психолошке и друге ресурсе обезбеђују у ослоњу на родитеље и блиске сроднике.¹⁰

У периоду од 1992. до 2009, дакле за 18 година, број умрлих премашио је број рођених за око 411 хиљада лица, односно за величину једног Ниша и Новог Сада! (Пенев, 2010: 53) Дакле, од 1990. до 2009. апсолутни број умрлих у Србији повећан је за 21,6%, док је стопа морталитета порасла још драстичније, услед опадање величине становника током читавог периода, наиме са 10,9 на 14,2 промила! (Пенев, 2010) Док су у истом раздобљу постигнути добри резултати у смањењу смртности одојчади и мале деце, посебно на рођењу, стагнација је евидентна кад је реч о условима живота средовечних и старих генерација (65–84) (*ibidem*).

До стагнације је дошло и на плану просечног животног века. Наиме, у датом раздобљу се у Србији средње очекивано трајање живота на рођењу повећало, али недовољно, тј. како то стручњаци кажу, има још простора за његово повећање. На почетку посматраног периода, 1990. године, e_0 ¹¹ мушкараца било је 69,4 године, а жена 75,0, а током 1990-их достигнути су рекордни нивои смртности од завршетка Другог светског рата, са преко 100 хиљада умрлих годишње (Пенев, 1999), што је проузроковало смањење просечног века на 68,2 године за мушкарце и 74,0 за жене, да би се од 1996. регистровало постепено побољшање код жена, а од 2001. и код мушкараца. У 2009. просечан век мушкараца износио је

¹⁰ Истраживања ИСИ ФФ-а такође су показала да проширена и сложена домаћинства учествују са трећином у укупном броју домаћинстава Србије, и то како на селу, тако и у градовима, што, поред осталог, сведочи о израженом тренду ретрадиционализације, па и репатријархализације (Милић, прир, 2004; 2010; Благојевић, 2012; Милетић-Степановић, В. 2011).

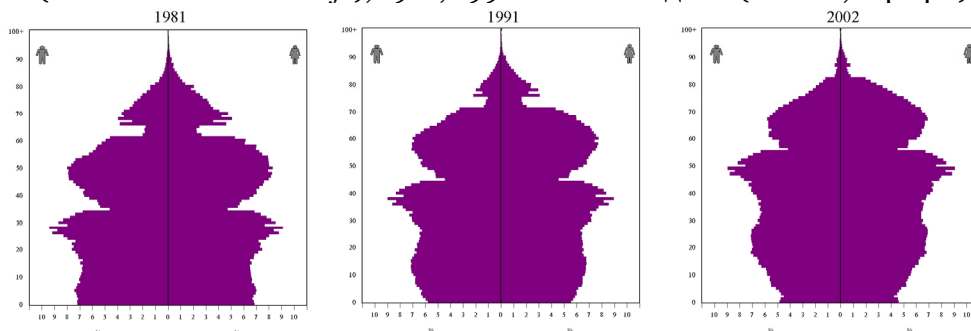
¹¹ Ово је ознака за просечан животни век на живорођењу, односно показује вероватноћу доживљења становништва у моменту рођења (нулта година).

чак 71,1 годину, а код жена 76,4¹² (Пенев, 2010). Од бивших југословенских република у Словенији је животни век највише продужен, код оба пола, за око 6 година, чиме се она сврстала у врх земаља Европе, док је Србија на њеном дну.

2.1. Старење

Као што се може видети са слика 3 и 4, становништво Србије је прешло пут од оптималне, стационарне, до тзв. регресивне старосне пирамиде, тј. оно перманентно стари, и то како са врха, тако и са дна старосне пирамиде (услед повећања удела старих, а опадања младих).¹³

Слика 3. Старосне пирамиде становништва, Србија (без Косова и Метохије), 1981, 1991. и 2002. године (*Ibidem*, стр. 48.)

У 2002. години (слика 4) старосна структура Србије трансформисана је у регресивну, са уском основом и врхом. Најшири део пирамиде заузимају генерације *baby boom*-а (47–52 године), рођене у периоду 1949–1954. године. Идући према врху пирамида се шири, јер су ту смештене генерације из времена стабилнијег рађања, док се при врху оштрије сужава, посебно кад је реч о мушкарцима, као последица дужег просечног века жена, али и ратних губитака мушке популације у Балканским и Првом светском рату.

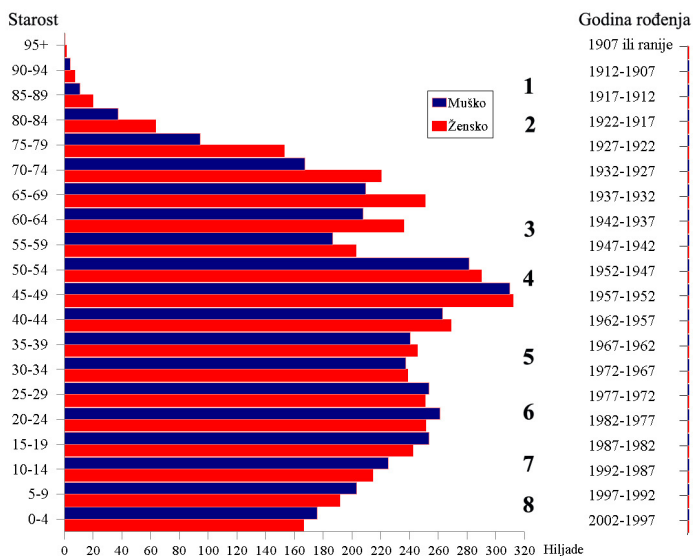
¹² У поређењу са женама, чији је век продужен за 1,4 годину, мушкарци су доживели незнатно већи напредак, продуживши живот за 1,7 година, у просеку. Кад се упореде мушкарци Србије и Исланда 1990–2008, животни век Ислањана дужи је у целом периоду и разлика континуирано расте, тако да они 2008. живе дуже за 8,3 године од Срба, у односу на 6,2 године разлике, колико је она износила 1990, док су Францускиње 1990. живеле дуже за око 6,2 године од Српкиња, а 2009. живе још дуже – наиме, 8,3 године! (Пенев, *ibidem*: 71)

¹³ Код стационарне старосне пирамиде релативно је уједначен удео млађе и средовечне генерације, а најмањи је удео старих, те се она сматра оптималном за социо-економски развој. Уместо тога, у Србији је 2002, међутим, однос старијих (65+) и млађих (до 15 година) изједначен, са тенденцијом даљег великог пораста удела старих до 2052, тј. са огромним индексом старења (однос старих 60+ према младима 0–19) од 2,62. (Група аутора, 2004). Гранична вредност овог индекса иначе износи 0,5!! Кад се прекорачи та граница, повећава се удео старих, односно, прелази се у тзв. стадијуме демографске старости (Пенев, 2006).

Према пројекцијама становништва до 2052. године, у поређењу са 2002, очекује се да ће се број старих преко 80 година утростручити, тако да ће свака четврта стара особа у Србији бити у најстаријој групи, док ће свака трећа бити стара 65 и више година (Група аутора, 2004). Демографско старење је захватило све општине, округе и субрегионе Србије, а према пројекцијама овај процес ће се нарочито интензивно испољавати током прве половине 21. века.

Почетком 21. века становништво Србије се сврстало у најстарије популације Европе и света (Група аутора, 2004). Медијална старост становништва ће се и надаље повећавати са 40,6 у 2005. години, на 46,4 године у 2050, према највероватнијем сценарију (Никитовић, 2009). Истовремено, очекује се постепено продужавање просечног животног века, посебно код мушког становништва.

Слика 4. Србија, 2002. године

- 1 - "Krnje" generacije rođene u vreme balkanskih i Prvog svetskog rata najviše stradale u vreme Drugog svetskog rata
- 2 - Povećano rađanje u kompenzacionom periodu nakon Prvog svetskog rata
- 3 - Smanjeno rađanje tokom Drugog svetskog rata
- 4 - Povećano rađanje nakon Drugog svetskog rata ("baby boom" generacije)
- 5 - Smanjeno rađanje zbog pada fertiliteta i ulaska "krnjih" generacija iz Drugog svetskog rata u optimalno reproduktivno doba
- 6 - Pavećano rađanje zbog ulaska "baby boom" generacija u optimalno reproduktivno doba
- 7 - Smanjeno rađanje generacija rođenih nakon završetka "baby boom" perioda
- 8 - Smanjeno rađanje tokom kriznih devedesetih godina

Извор: Пенев, Г., и др. (2006: 46)

3. Закључне напомене – Демографски и социјални колапс или биолошка и друштвена ревитализација Србије?

Полазећи од демографске инерције и наслеђеног неповољног популационог развитака, посебно индукованог разорним друштвеним распадом и економским пропадањем 1990-их, потом, неоствареним надама у бржи опоравак привреде и друштва 2000-их, односно бржих евроинтеграција и глобализације Србије, чини се да се отварају две перспективе (Никитовић, 2009). Једна је прихватање досадашњег демографског развитака као „наше судбине“, што ће на нас врло брзо довести до коначног популационог и социјалног слома (*ibidem*). Друга је, надамо се, реалистичнија, везана за снажну политичку интервенцију, прво у домену активирања и континуираног спровођења пронаталистичке политике, а друго, ради интензивног привлачења и друштвене интеграције имиграната из Азије и Африке, посебно старости 20–40 година, тј. у радном узрасту.

О првој мери се у нашој средини зна поприлично, али је проблем у томе што садашњи приступи и мере нису довољно родно сензибилисани, као и то што унутар професионалне заједнице демографа још не постоји адекватно разумевање узрокâ снижавања фертилитета из родне перспективе. Такође, у јавности се мало зна да на ефекте повећања рађања треба чекати бар две деценије, док новорођени почну да улазе у контингент радне снаге, поготово у условима продуженог образовања и споре професионализације. Друго, рехабилитација рађања у садашњим друштвено-економским околностима Србије не би била довољна, чак и да све девојке у репродуктивном узрасту почну да рађају по 2, 3 или чак 4 деце, што је мало вероватно, зато што су оне већ саме двоструко, троструко малобројније од генерација својих мајки и бака (Никитовић, 2009).

Треће, пораст броја беба односно младих вршиће још снажнији притисак, до саме границе издржљивости, на популацију радног узраста, посебно најактивнијег дела, 20–44 година, која ће онда морати не само да издржава све бројније и растуће старе, већ и младе генерације (повећање демографских инвестиција – за породилишта, вртиће, домове здравља, школе, итд, на привреду). Зато је, изгледа, неопходно да прихватимо имиграцију, пре свега млађих, од 20–40 година, као шансу за будући развој Србије, јер привлачење радне снаге, посебно из периферијских земаља, тренутно поправља старосно-полну структуру земље, односно њених најоптерећенијих кохорти. У том смислу би се негде крајем друге деценије 20. века, попут Италије из 1980-их, и Србија коначно претворила у земљу имиграције (Никитовић, 2009). Значајнији прилив стране радне снаге, и мушке и женске, пројектује се, међутим, тек за време придруживања ЕУ, али, пре тога, свакако ваља да им се припреми

терен, да се ради на томе да се локално становништво ослободи разних негативних стереотипа, ксенофобије, националистичких, па и фашистичких идеја о странцима, тј. онима који су другачији, да их прихвати као своје суграђане и агенсе социо-популационог преживљавања и развоја. Са своје стране, пак, истовремено и на држави стоји да активира континуиране мере и акције у правцу привлачења стране радне снаге.

Следеће решење видимо у „активном старењу“, концепту социјалног промивисања продуженог, перманентног образовања, усавршавања и продуженог рада и у познијим годинама (на парче, *part time, shelter employment*, од куће и слични облици), који би био нетржишан, односно ослобођен пореза и доприноса, макар за појединце до средине 70-их година животног века, будући да социо-медицинска истраживања показују да су то године када се још може бити друштвено и интелектуално продуктиван, ефективан и мање социјално зависан (Avramov *et al.*, 2004).

Литература

- Avramov, D., *et al.* (2004). *Active ageing in Europe. The demographic characteristics of the oldest old*, Vol. 2. Population Studies, 47, Brussels: CoE Publishing.
- Благојевић-Хјусон, М. (2012). *Жене и мушкарци у Србији. Шта нам говоре брo-јеви?* Београд: UN Women.
- Благојевић, М. (2009). *Knowledge Production at the Semiperiphery. A Gender Perspective*, Belgrade: IKSI.
- Благојевић, М. (1997). Родитељство и фертилитет. У: *Србија деведесетих*, Београд: ИСИ ФФ.
- Бобић, М. (2012). Delayed postmodern union transformation? Case of Serbia, *рукопис*.
- Бобић, М. и Ј. Вукелић (2011). Деблокада друге демографске транзиције? *Социологија*, LIII (2): 149–176.
- Бобић, М. и Н. Секулић (2010). *Родна равноправност на локалном нивоу*. Извештај о резултатима истраживања о родној равноправности на локалном нивоу у Србији, Београд: ИСИ ФФ и СКГО.
- Бобић, М. (2010). Партнерство као породични подсистем, У: Милић, А. (прир.) *Време породица. Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа, стр. 115–147.
- Болчић, С. (2002). О промени квалитета људског капитала и „одливу кадрова“. О последицама и разлозима исељавања, У: Болчић, С. (прир.), *Друштвене промене и Свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа, стр. 94–104.
- Coleman, D. (2005). „Facing the 21st century: New developments, continuing problems“ In: Macura, M., A.L. MacDonald and W. Haug, *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*, New York and Geneva: UN, pp. 11–45.

- Група аутора (2004). Старење становништва Србије и могући правци политичког одговора, *Демографски преглед*, V (17), Београд: Министарство рада и социјалне политике у сарадњи са ЦДИ ИДН.
- ИОМ – Мисија у Србији (2012). *Миграциони профил Републике Србије за 2010. годину*, Београд: Досије студио.
- Lesthaeghe, R., and J. Surkyn (2004). *When History moves on: the Foundation and Diffusion of a Second Demographic Transition*, Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels.
- Милетић-Степановић, В. (2011). *Проширена породица у Србији*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
- Милић, А. (прир.), (2004). *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневица Србије на почетку трећег миленијума*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
- Милић, А. (прир.), (2010). *Време породица. Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
- Милић, А., и С. Томановић (прир.), (2009). *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
- Никитовић, В. (2007). Србија постаје демографска пустиња, *Политика*, 30. 12. 2007: 18.
- Никитовић, В. (2009). Да ли је имиграција будућност Србије, *Демографски преглед*, IX (33), Београд: Министарство рада и социјалне политике у сарадњи са ЦДИ ИДН.
- Пенев, Г. (2010). Новije промене у популационој динамици Србије и балканских земаља, *Демографија*, књ. 7, Београд: Институт за демографска истраживања Географског факултета Универзитета у Београду.
- Пенев, Г., и Б. Станковић (2010). Карактеристике ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. века и почетком 21. века, *Становништво*, XLVIII (2): 1–25.
- Пенев, Г. (1995). „Фертилитет женског становништва“, у: Радовановић, С. (прир.). *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991*, Београд: СЗС и ЦДИ ИДН.
- Пенев, Г., и сарад. (2006). „Србија међу демографски најстаријим земљама“, у: *Наше теме* (1): 40–52 (Београд: Службени гласник).
- Петровић, М. (2011). Промене брачности и породичних модела у постсоцијалистичким земљама: Закаслела и непотпуна или специфична Друга демографска транзиција, *Становништво*, XLIX (1): 53–78.
- Петровић, Р. и сарад. (1990). *Самоубиства у Југославији*, Београд: ИСИ ФФ.
- Петровић, Р., и М. Благојевић (1989). *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије*, Београд: САНУ.
- Петровић, Р. (1981). Одлике брака у Југославији, У: Милић, А. (прир.) *Домаћинство, породица и брак у Југославији*, Београд: ИСИ ФФ, стр. 169–240.
- Петровић, Р. (1978). Друштво и становништво, макросоциолошки и демографски аспекти развоја СР Србије, Београд: Економски институт.
- Рашевић, М. (2007). „Недовољно рађање деце: Феномен који упозорава“, *Демографски преглед* (23), Београд: Центар за демографска истраживања и Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.

Mirjana Bobić

Faculty of Philosophy, Belgrade

Marina Blagojević Hughson

Institute for Criminological and Sociological
Research, Belgrade

S u m m a r y

*We devote this paper to the memory
of professor Ruža Petrović, PhD
(1928–1993)*

ON THE OLD AND NEW POPULATION CHALLENGES OF SERBIA

The paper deals with the major population challenges of contemporary Serbia. Their consequences are socially farreaching and complex, and due to the demographic inertia, they are not only long term but will have a strong, perceived impact onto future generations, social system and structure, economy and culture.

However, this demographic dynamics is neither a new one nor it is specific for Serbia only. But in the case of Serbia it is the combination of the processes, previously created and recent ones, which produce a particular 'de-development', which on the other hand also characterises other European countries of semiperiphery. Thus, today's Serbia has inherited insufficient fertility, registered as early as in 1970s. Today the fertility is even 35% lower than necessary, concerning the level of generational replacement. Established fertility below replacement combined with previously prolonged longevity brings about the depopulation in almost all municipalities of Vojvodina and central Serbia, i.e. every year one small town disappears from the country's map, especially in the southern and southeastern parts. Migrations, though dominating in the demographic dynamics since 1990s, neither could have compensated for negative natural reproduction, nor might they have been utilised as a developmental resource, because those were predominantly humanitarian, forced movements (refugees and internally displaced persons from ex-Yugoslav republics, then Kosovo and Metohija, who have recently been accompanied by readmission returnees). What makes it even more troublesome is the continuous emigration of young and educated people that has been taking place since the 1990s. These trends not only intensify the decrease of population but also the deterioration of the country's human capital. However, it must be highlighted that this demographic profile of Serbia has been tightly related to its very instable socio-economic and political setting, which altogether hamper heavily the social modernization and individualization, as well as the global integration.

The solutions are nonetheless possible. First and foremost, it is the attraction of immigrants and the rehabilitation of childbearing, both of which require strong and continuous political actions, wide social intervention as well as the change in public opinions, values and modes of behaviour of local population.

Key words: Serbia, demographic development, depopulation, semiperiphery

Слободан Панов
Правни факултет
Универзитет у Београду
panov@ius.bg.ac.rs

УДК: 316:347.6(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА ПОРОДИЧНОГ ПРАВА¹

Аутор анализује социолошку димензију Породичног права са неколико аспеката. Најпре се констатује да је противречност онтолошка особина истине, а потом се противречност посматра као узрок и сфера сусрета социологије и права. Контрадикције права и неподобност права да мотивише и снажи аутономну врлину, законито дефинише и редукцију „светлих социолошких чињеница“. Нужност интердисциплинарног посматрања феномена Породичног права имплицира и нужност социолошке димензије. Социолошка димензија Породичног права илуструје се примерима утицаја социјалног контекста на биофилију, на стопу диворцијалитета, на умањење родитељског ентузијазма и експлозивни и субверзивни раст васпитне запуштености, на насиље у друштву и у породици и на друге облике личне, породичне и друштвено-цивилизацијске патологије.

Кључне речи: социологија, право, развод, васпитна запуштеност

1. Необичности противречности

Ако је оксиморон духовита, интригантна фигура/стилизиација мисли, више могућност духа, него могућност збиље, противречност је и могућност духа и могућност збиље. Наравно, уз задржану провокативност мисаоне композиције. У својим ранијим радовима, инспирисани Ибзенoвом мисли прочитаној у Радбруховој *Филозофији права*, писали смо о неким конкретним констатацијама релевантности противречности за тачно сазнање: да и у животу и у праву нема детаља, јер детаљ кондензује истину и може да буде/јесте пресудан за финале догађаја.

Противречност/контрадикција је врло плодносан принцип. Разлог томе је двојак:

– са аспекта сазнања истине, свака контрадикција услед „варничења мисли“ боље осветљава/објашњава анализовано поље; и

¹ Прецизнији назив рада гласио би *Скица о социолошкој димензији Породичног права*. Овај квалификатив истинитије казује да овај рад јесте само пролог плодносене евиденције и анализе социолошког у породичноправном и породичном односу, пролог социолошког дискурса у настајању, трајању и престанку породичних установа, у фокусу мена једне установе и евиденције интерференције института Породичног права...

– са аспекта педагогије, корисна је занимљивост, лака памтљивост (бар у покушају) принципа који су уобличени у духу (интелектуално про-вокативне) контрадикторности.

Сâм живот, не једино истина, саздан је на начелу противречности. Живот је раст падањем (оптимистичка варијанта) или падање растом (песимистичка варијанта). Сваки успех у животу, сваки дан живота јесте приближавање дефинитивног неуспеха,² приближавање последњем дану. Сваки покрет у животу јесте неумитно приближавање непокрету, приближавање мировању. Дакле, сваки покрет убрзава сусрет/чини скорим сусрет ка непокрету.³

Од безброј противречја живота помињемо још један: живот је савез прошлости и будућности. Као што се предак заборавља и нестаје без потомака, тако ни потомак не постоји без претка: дословно/биолошки и духовно. *Гласови мртвих нису мртви гласови*,⁴ каже песник.

Противречност је и компонента система науке. Наука је организована сумња. Тада је наука и организовано сећање, а онда је наука и памћење тачног, тј. ефемерно или дуготрајније несумњивог.

А памћење је, такође, саздано у духу противречја.

Претпоставка морала, културе, истине... јесте и памћење/сећање. Ото Вајнингер, индустријски млади писац (у оцени академика Јеротића), каже да је услов морала – памћење. Памћење је морални императив, јер једино оно омогућава кајање (Вајнингер, 1986: 18). По Ничеу, памћење је претпоставка истине (о себи и другима). Ниче у свом духу, оштро вели: *Кад понос расте, памћење слаби*. Наш колега правник Јован Дучић вели да је памћење (и) услов културе.⁵

² Са аспекта верујућег, есхатологија је богата могућностима смисла, среће, вечности. Владика Николај вели да смрт није тачка, него запета у животу. Како је мала разлика, у графичком и симболичком изгледу/смислу, између тачног и погрешног изгледа смрти/схватања смрти: , не .

Смрт није антиномија живота, већ почетак промене облика егзистенције: из трулежне у стамену, из материјалне у духовну, из ефемерне у трајну...

Владика Николај каже да је „смрт победа Божија: „...Срећа је дар Божји, несрећа допуштење Божје, а смрт победа Божја... Стална срећа, без примесе несреће, постала би безбојна и досадна. Стална несрећа, без смрти, учинила би овај живот паклом без излаза.“

³ Наравно, овај аспект одговара координатама човека, логици и осећајима човека. Ипак, постоји и есхатолошка, атемпорална истина о људској егзистенцији.

⁴ Неприсутво интензивира, тј. увећава присуство: материјално/физичко одсуство вољеног бића снажи његову духовно/емотивно постојање/присуство. И Сећање је облик живота.

⁵ Елита, домаћа и страна, сведочи о важности културе за успех у данашњем свету. Рецимо, наш „е“ ентузијаста је пријатељ са Бетовеном, а оригинално *мисли* и како доктор економских наука треба да отвори ординацију. Као занимљивост помињемо и „тачно уверење“ угледнице која тумачи да је мисао о Бетовену из Поморавља иронија. За иронију,

Противречност, некада, не руши истину, већ је гради. На пример, Свети Сава је и син свог оца (биолошки критеријум) и отац своје оцу (духовни критеријум). Свети Сава је отац своје оцу, будући да је Свети Сава духовни отац замонашеном Симеону.

Противречност је животни, морални, психолошки, социолошки, индивидуални/персонални, групни/колективни/социолошки „енергент дијалектике“. Неправда, рецимо, убрзава долазак правде. На пример, Свето Писмо каже да треба љубити/ бити добар према својим непријатељима.⁶ У хришћанству се треба молити и за своје непријатеље.⁷

У духу корисне контрадикције, управо нам непријатељи чине највећу услугу, јер нас не само мотивишу, већ понекад „безалтернативно“ терају да активирамо своје таленте, потенцијале и да радом побољшамо себе. Иако то није била њихова жеља, то је објективни финале њихове зле намере. Парадокс вредан за живот: некада нам зла намера објективно више помогне него пријатељско повлађивање које нас не усавршава. Непријатељи наши јесу креатори невоље, а невоља је искушење које мобилише наше потенцијале. Само један пример о корисности невоље као „дијалектичара усавршавања“: Иво Андрић је свој роман за који је добио Нобелову награду написао у најгорим окупацијским временима. Ако је време невоље неспорно, спорно је само место стварања Андрићеве „На Дрини ћуприје“: Призренска улица у Београду, где је Андрић становао као подстанар све док није добио отказ због уласка у СК, или хотел у Врњачкој Бањи (о занимљивим детаљима видети текстове М. Савића).

Постоје три нивоа воље, три врсте воље. Аутономија је слабашна,⁸ хетерономија је демонска, а теономија је спасоносна. И слобода има врло важан супстрат противречја. Слобода човека није процват аутономије.

као облик ужеженог хумора, потребно је оно што је Херман Хесе тврдио: висока интелигенција, јер је хумор круна интелигенције. Да смо бар у неталенту одлично хармонизовани са светом, сведочи и овај пример: један светски угледник, члан врло престижног представничког дома врло угледне империје, пре неку годину је позвао господина Гетеа да посети његову силну земљу. Директор Гете-института је писмом обавестио угледника да госпо'н Гете, на жалост, из оправданих разлога не може да му испуни жељу.

⁶ О „хармоничној противречности“ говори следећа чињеница: канони дозвољавају учешће световних лица у рату и одбрану од непријатеља. Ипак, убиство у рату јесте сметња за рукоположење. Сметњу за рукоположење представља и убиство у самоодбрани и из нехата, вид. Троицки, Сергије Викторович (2011). *Црквено право*. Београд, 339.

⁷ Да корачаш путем Господњим, види се по томе ако се не срдиш кад те клевећу, ако се не љутиш када те понижавају, ако си смирен када те осуђују, вид. Свети Јован Лествичник (2003), *Лествица*, Манастир Хиландар, 27. „Зло добрим узврати, па ће ти душманин твој одједном пријатељ постати.“ „Није јак онај који друге обори на тле, него онај који се савлада при срци“, вид. Абдулах Насих Улван (2003), *Одгој дјете у исламу*. Сарајево, 557.

⁸ *Вријеме земно и судбина људска два су образа највише лудости*, пева Његош у „Лучи микроkozма“.

Слобода је послушање Божје воље. Слобода није химна воље човекове, већ химна целомудреног одрицања од сопствене воље. Слобода је слава воље Бога.

О овом противречју сјајно беседи и Јустин Поповић. Еванђеоска антиномија, регулативна идеја историје јесте у парадоксу да се мора пострадавати за небеску правду како би се вечно живело. Смрт за небеску правду јесте бесмртност и божанска вечност. Основни закон физике гласи да Земља живи Небом. Рецимо, за живот травке потребна су небеса: сунце, вода, ваздух... За живот човека потребно је све то и Више: Бог. Човек живи Богом. Човек и јесте човек – Богом. То је основни закон људског живота, видовданске етике.⁹

О контрадикторности као особини истине сведочи и педагошко искуство да је за паметну децу неуспех вреднији/кориснији од успеха. Неуспех служи да активирамо своје потенцијале и да их радом усавршимо, док победа често доведе до интелектуалног и моралног улењивања, успављивања, гордости – што је не само грех свих грехова, већ и осигурања/гарантовани пролог/освит будућних пораза.

Контрадикторност је, осим у „приватном животу“, присутна и на јавној сцени. О одмору од врлине или о отпору врлини, као одредницама духа времена, говоре и чињенице о доминацији привида и скривању, ћутању о суштини/истини данашњег духа времена. Афористична истина коју је изрекао књижевник Игнацио Силионе (роман „Хлеб и вино“), а поновио академик Милорад Екмечић, гласи да ће се фашизам будућности звати антифашизам.¹⁰

Још о хармонизованом противречју: искушеник Гојко добио је монашко име Павле. Сваки трен живота монаха Павла би сведочанство противречја: Павле етимолошки значи мали човек, хришћански посма-

⁹ Нигде се парадокс неба и земље, вели Јустин, није тако срдачно загрлио као у историји српског рода, где се народна душа венчала са небеском правдом. Земаљско се освећује небеским, временско вечним, људско Божјим. Вечно је изнад привременог, Небеско је изнад земаљског, Истинито је изнад реалног. Народ без вечне вредности јесте поворка ходајућих лешева. Народ који себичност прогласи за врховно божанство, претвара се у људождерску машину која сама себе уништава, каже отац Јустин, тачно описујући блиску будућност „реалних“, вид. текст Јустина Поповића „Видовданска етика о небеском царству у навечерје нашег 600-ог Видовдана“ у књизи *Сетве и жетве*, Београд 2007, у издању манастира Ћелије.

Богдан Жерајић, и нараштај побуњених анђела, како би рекао Иво Андрић, пева: „Ко хоће да живи нек мре / Ко хоће да мре нек живи.“ И Андрић пева: Нека живе они који умиру... болни од срамоте заједничке (*Дневник*, 8. јуна 1912.) Умримо да свагда живи будемо јесте етички принцип, а осећај за жртву јесте темељ сваке заједнице. И зрно пшенице, да би род донело, мора пасти у земљу, вид. Димитријевић, В. (2011). Гаврило Принцип, *Печат* 171: 6–21.

¹⁰ Вид. *Печат – лист слободне Србије*, 166/2011: 26.

трано – мали човек пред Богом. А онај ко је мали човек пред Богом јесте велики.¹¹

И Чехов је сведочио о противречју: кажу да му је радни сто увек био у уредном беспоретку.

Противречност као узрок и сфера сусрета социологије и права

Противречност има и своју врло значајну социолошку варијанту. У нашим претходним радовима писали смо, у оригиналној синтагми, о профитабилним алтруистима, злим хуманистима, репризи или реплици морософоса. Ако има глувих мудраца, онда је могуће да постоје и *зле добрице*.

Овај свет је препун примера ове врсте. Рецимо, *Blic*, са свим својим патриотским атрибуцијама, објављује текст о глобалним хуманистима који су, сасвим случајно, сада ангажовани на хуманом скупљању профита. Поменути лист саопштава да „лобисти за Косово наплаћују пријатељство“: као и Кушнер, и М. Олбрајт је ангажована у телекомуникацијама, Весли Кларк, *командант бомбардовања*, истраживаће угаљ за производњу нафте, Кристофер Дел је, такође, ангажован у пословима хуманог профита (шљака из Трепче, градња путева)...¹²

О модерној/актуелној пози племенитости, о стварно/истински лажном хуманизму говори следећи „детал“: на планети је 1960. године било 3 милијарде људи, од тога је гладних било 80 милиона, тј. сваки тридесет осми становник. Данас, у време „хуманитарног империјализма“, као нове доктине империјалног права, има 2,3 пута више становника, тј. 6,7 милијарди и 12 пута више гладних – 925 милиона, или сваки осми становник.¹³

Осим овог „глобалног детаља“, и један „локални/регионални детаљ“. Знаменити субјект слободе и истине обавештава пучанство да се навршава две деценије од смрти дванаест, односно тринаест бањалучких беба. Само се заборавља да се истражи и приведе правди један *детал*: да је смрт у вези са одлуком *хуманиста* из међународне заједнице да се изврши блокада/забрања допремања кисеоника за инкубаторе.¹⁴ Још једна

¹¹ Вид. Јањић, Ј. (2009). *Будимо људи – живот и реч Патријарха Павла*, Београд: 29.

¹² Вид. *Blic*, 13. јун 2012, 4.

¹³ Вид. текст „Сатанска ’лепота’ новог светског поретка“, *Печат*, 150/2011.

¹⁴ Случај „смрти 12 бањалучких беба“ био је непосредан повод за велику војну операцију „Коридор“ у лето 1992. године, током које су српске снаге успоставиле копнену везу између западног и источног дела Републике Српске, вид. Вести В 92 од 16. 6. 2012.

У Приједору је 2006. године преминула Слађана Кобас, једина преживела беба из бањалучког породицишта 1992. године, када је због затвореног коридора и немогућности

потврда о истинском хуманизму, о светости људског права на живот, о непатвореним борцима и боркињама за људска права, о социолошкој збиљи и социолошком финалу недеklarативних љубитеља и верника врлине.

Противречност коју живимо: што више борбе за човека, што хуманије теорије – то теже за човека. Пример је читав садашњи живот: и здравствена сигурност,¹⁵ и запосленост, и стална победа истине над медијском лажи, и баналност као културни диктат (корозивна фолклоризација, како би рекао песник П. Јовановић Данилов), и хиперсензитивност за језичке „гендерске“ дефиниције,¹⁶ и насиље у породици,¹⁷ а још интензивније незаинтересованост за насиље у друштву и свету (са занимљивом теоријом да насилник/окупатор/непозвани усређитељ „задржава право на самоодбрану“). Ово је логично и племенито као кад би поједини Немци на власти четрдесетих година задржали право на самоодбрану од окупираних европских народа или кад би исто учинио насилник/насилница у породици) и форсирање хедоније не као веселост болесних, већ као онколошка веселост модерног човека, модерног друштва и модерне цивилизације.

Златно доба бесмисла¹⁸ није случајно, већ је то пројектовани социјални амбијент који олакшава владавину.¹⁹

да се из Србије допреми кисеоник за инкубаторе умрло 12 новорођенчади, вид. Вести В 92, 10. 2. 2006.

¹⁵ Видети филм Мајкла Мура „Болесно“ (Sicko) о здравственом систему где неосигурање доводи до смрти девојчице афро-америчког порекла и где тзв. богата држава не лечи своје сиромашне грађане, већ то чини *непријатељска сиромашна* земља.

¹⁶ Вид. Слободан Панов, *Однос полова и васпитање*, рад који ће бити објављен у Зборнику радова са научног скупа који је одржан на Видовдан 2012. године на Правном факултету у Источном Сарајеву, Република Српска. У раду, поред осталог, питамо: да ли је родно сензитиван језик важнији од родно сензитивне егзистенције?

¹⁷ О специфичној, инструментализованој методологији вид. Антонић, С. (2012). *Феминизам и насиље у породици*. У: уредници Панов, С. Јањић Комар, М. Шкулић (2012). *Зборник радова са научног скупа Насиље у породици*, Београд: 25 и даље.

¹⁸ Раст бесмисла, за разлику од раста правде и слободе, врло је експлозиван. Један пример: „Некада је Католичка црква предњачила у цензури ‘опасних’ литерарних остварења. Данас, у складу са доктрином политичке коректности, цензорском хору се придружују и гласови невладиних организација, па је тако једна консултантска организација УН позвала на забрану Дантеове ‘Божанствене комедије’ зато што је, наводно, пуна расистичких, хомофобичних, антиисламских и антисемитских садржаја“, вид. Симић, Снежана (2012). Да ли би само Дантеа требало послати у пакао? *Печат* 22: 45 и даље.

И још један пример: Британија је 2012. године донела закон, који ступа на снагу 2015. године, да из свих службених докумената елиминира термине са полним одређењем, одраз застареле лексике патријархално-матримонијалне културе (мушкарац, жена, мајка, отац, младожења, млада...) и да се користи термин „партнер“. Закон је донет у циљу регулисања хомосексуалних бракова, како би се заштитиле душе и емоције ове популације. Лорд Џорџ Кери, некадашњи надбискуп кентербериски, коментарише да британско правосуђе напушта заштиту хришћанских вредности. О љубави Европе према

Противречност је (једна од) етиологија сусрета права и социологије. На који начин?

Осим у својој поливалентности, у својој двојности право се може разумевати и на следећи начин:

Право је феномен или исказ о савршености и несавршености.

Право је и феномен у креацији човека и феномен ван креације човека.

Најпре, право је и радосни израз хтења за савршенством човека и друштва и (али) истовремено и печална констатација те несавршености. Право у својој (класној, групној, социјално превалентној групацији, династичкој, режимској, индивидуалној...) интересној *равнодушности*²⁰ јесте неаутономно храбрење врлине. Или, можда, тачније казано: наредба врлине (не убити, не красти, не варати, плаћати порез, слушати власт итд.).²¹

У тој својој димензији право јесте, *ex officio*, подсећање на врлину (генерална и индивидуална превенција) или наредба врлине. *Prima facie*, право је израз хтења за савршенством. *Prima facie* метод иманентно говори о дистанци према истини, односно да овај метод није синоним истине. Ако би метод „првог погледа“ био истиноносан, истинит, онда не би у свом титулусу био означен првим, већ јединим или последњим, завршним за спознају. Дакле, иманентно овом титулусу јесте да постоји и наредни поглед који говори да право није (само) израз савршенства.

Право је, следствено том следећем, завршном, дефинитивном, тачном или тачнијем погледу, (и) израз несавршенства човека и друштва, тужна констатација моралне, духовне, свеукупне(?) инсуфицијенције²² човека и друштва/државе. Та инсуфицијентност права је интензивно двојака: у форми свакодневне/свакотренутне констатације реалије-болести, несавршености и у форми неефикасности лека, тј. средства лечења.

Христу сведочи и пример Ричарда Скота, лекара који је добио укор/отказ јер је са пацијентом разговарао о Христу; пример четири отпуштена радника у Британији због тога што су носили крст на ланчићима око врата; пример Реала из Мадрида, најуспешнијег клуба 20. столећа, са чијег грба је, вољом спонзора, скинут крст; вид. Милошевић, З. (2012). Европа против Христа, *Печат* 22: 42–44.

У нашим ранијим радовима писали смо о ставу епископа Николаја Велимировића о *хришћанској* Европи.

¹⁹ Писали смо да „од подјармљивања човековог тела много је лакше и ефикасније подјармити његов дух и на тај начин га употребити у сврху владавине“ – вид. Баста, Д. (1980). *Фихте и Француска револуција*. Београд: 84.

²⁰ Иронија је транспарентна.

²¹ Покушај хумора.

²² По Сартру, често смо то помињали, човек је несавршено биће које тече савршенству. Човек је подсећање на првотну, претпадну савршеност – Боголикост. Сви људски неуспеси сведоче тачност те несавршености, а сви успеси човека сведоче о почетним лествицама Боголикости и о сепаратној Боголикости.

Наиме, право је снажан сведок несавршенства човека, јер говори о одсуству, слабости или некондицији „племенитих конститутивних фактора“ човека и друштва. Као што су болнице, медицина, лекари сведочанство болести тела и духа, тако је и право сведочанство несавршености духа, тј. болести. Конкретније: да су људи поштени, не би било потребе за кривичним правом; да су људи верни датој речи, не би било потребе да се та реч констатује уговором и не би било уговорног/облигационог права; да су људи бесмртни, не би било потребе за наследним правом; да су људи мирољубиви, не би било потребе за међународним јавним правом; да су људи мудри, не би било потребе за породичним правом...

Дакле, да су људи здрави, не би било потребе за лекарима и медицином, а да су људи добри/савршени, не би било потребе за правом и правницима.

С друге стране, право је, аподиктично, неалеаторно, несавршено средство лечења, право је несавршена корекција несавршености човека. У чему је несавршеност права као лека? Овим смо на трагу још једне печалне контрадикторности: несавршеност човека и друштва лечи се несавршеним средством – правом. Можда је циљ права мање амбициозан: не излечење, већ контрола болести, не правда – већ мир? Мада има примера и да лек убија, али има примера и да је грех спасоносан, а да врлина не спасава.²³

Свака врлина је последица слободе. Врлина не настаје декретом. Врлина је чедо слободе – писали смо још у прошлом веку.

Да би врлина сијала радосном/истинитом моралном светлошћу, да би њен плам имао потребно трајање и ползу, да би плам врлине био негасив у време олуја, социјалних и индивидуалних, у време кад је плам

²³ У поговору књиге В. Рајха *Мистерија оргазма* Душан Макавејев цитира мисао једног руског студента да се за сваку тезу, за сваку тврдњу могу наћи чињенице које је оправдавају.

Следствено томе: пример да лек убија, али и пример да је грех спасоносан, а да врлина не спасава.

Према једној верзији атентата на Кенедија, лек је био смртоносан на следећи начин. Кенеди је имао проблема са кичмом (бубрезима...), па је носио појас који је помагао да кичму држи у мање болном положају. Након првог метка атентатора, који није био смртоносан, Кенедија је прслук држао у усправном положају – а тај положај га је учинио доступним за други метак који је био смртоносан. Без тог „лека“-појаса Кенеди би био недоступан за смртоносни метак.

Да је живот чудан, показају и пример да је грех, понекад, бољи од врлине. У неправним списима проф. Ђорђа Лазина читамо да је у афери „зозовача“, злоупотреби у којој је страдало доста људи (43 су преминула, а 56 отровано), они који су имали искуство „грешног дружења са алкохолом“ преживели су „грешку произвођача“, заблуду о детаљу о етил- и метил-алкохолу. Они чеднији, који нису имали дружење са алкохолом и који нису стекли неки чудан имунитет из тог сусрета, нису преживели ову заблуду произвођача.

најпотребнији – врлина мора да буде аутентична потреба и израз слободе човека.

Врлина не настаје наредбом индивидуи. За личност, наредба врлине није потребна. Следствено томе, право није најбољи архитекта вредности, право није добар градитељ врлине. Овај „сазнајни детаљ“ о иманентној недостатности права релевантан је, како у генералној тако и конкретној димензији, и за социологију.

Механизам или законитост је једноставан: аутентична врлина продукује у квантуму и у трајности/неефемерности „светле социолошке чињенице“.

A contrario: привид врлине, аподиктична ефемерност врлине, чак и издаја врлине, јесте могућност и извесност када је мотивисана/инспирирана/обезбеђена правом.

Једна илустрација квантума аутентичне ужежености за врлину у модерном друштву показује метафора М. Бећковића. На сајту *Нове српске политичке мисли* читамо део из интервјуа песника листу *Прес*: „Питати Србина да ли је за Европу или Косово, исто је што и тражити од њега да се изјасни да ли више воли мајку или лаптоп.“

Правна архитектура врлине јесте *contradictio in subjecto*.

Платон сматра да је човек двокомпонентан. Аристотел има богатије сазнање о човеку. Према Аристотелу, човек је биће саздано до тела и душе и духа.

Човек је биће богато димензијама: рационалног (наука), духовног (етика и филозофија) и душевног, емотивног (уметност, психологија). Најбоље је и најтеже наћи срећну симфонију свих димензија човека: форсирање рационалног води у социјални дарвинизам, а форсирање душевног у „сјајни изолационизам“, у отуђеност и немоћ у одбрани од невоља. Победа духа води срећној есхатологији, у загрљај Божје милости.

Смисао уметности је лепота, смисао духовног, етичког је доброта, а смисао науке је истина. Да ли је за комплетну људску егзистенцију истина²⁴ довољна? Да ли је човеку потребна и лепота, да ли је нужна и доброта?

²⁴ Подсећамо да је смисао Достојевског да ако треба да бира између истине и Христа, Христ је његов радостан избор.

Сећамо се једног ђака из средње школе који је на питање професора филозофије о крунској вредности – одговорио: „Правда.“ Професор филозофије је одговорио: „Истина.“ Тај ученик је мислио да је истина потребна, почетна чињеница за људски смисао, а да је „осми дан стварања“, креација човека делегирана од Бога, племенито усавршавање истине Правдом. Касније је тај ученик еволуирао ставом да је Слобода жижа свих врлина и да слобода супсумира све вредности, открива недостатност истине и осветљава пут правде.

Опчињеност техничким достигнућима²⁵ је опасна: епископ Николај Велимировић вели како човек треба да буде опрезан према похвалама да не би полетео без крила, и опрезан према покудама да се не би „поништио без надежди“. Наука без морала не може. Морал је последња, нежна, али и најснажнија одбрана човека и друштва пред злом. Доброта треба да буде инспирација и финале сваког научног достигнућа. Наука, да би била на ползу човеку, треба да буде као уметност: племенита, слободна, мудра – племенита слобода мудрости. Да нас болно не опомене вековно искуство казано у стиху једног песника: „Зло које куца на врата увек се представља као добро.“

Власници времена стрепе пред правдом и слободом. Прав(н)е вредности светле и пред најјачим власником времена. Знање ове вековне формуле крепи веру у идеју права и чини неограниченом моралну снагу човека и друштва. Историја казује да идеја права може обзнанити и осветлити сенке људске несавршености. Ужежени врлином права, будућност је простор где правда није реч јачег и где слобода није театар у којем „господар наређује покрет у представи подражавања живота“, како пева Тагоре.

Свако слово ове реченице има и своју социолошку димензију. Свака, уз већ констатовану недостатност права, ваљана реализација (правних) вредности смањује и патологију појединца и друштва, а социологију (и психологију) доводи у комфорнију позицију да (чешће или само) анализира „светл(и)је друштвене факте“.

Дакле, начин на који право или правна култура решава (суштаствено експлозивни) сукоб елемента савршености и несавршености, утиче и на свеукупност, на репертоар социолошке збиље. О конкретним примерима ћемо говорити касније у раду.

Друга дуалност права јесте да је то духовна сфера у којој постоји слобода креације човека и неслобода креације човека, задатост у оквиру које је могућа слобода. Мера у којој право схвата границу ове двојности одредиће и одређиваће и социолошке факте: њихову опстојност, начин постојања, (не)законитост патолошког финала или оптимистичнијег исхода.

Узалудан је, индивидуално и професионално, ентузијазам правника који (у)мисли да мења законе који не наређују, него само констатују.

²⁵ Проф. Антић пита: да ли је овако организовани силни напредак техничке стране цивилизације уништио и саму идеју врлине, праведности, па и хуманости? Вид. Антић, О. (2011). Сумрак права, *Годишњак Правног факултета у Источном Сарајеву*, I (1): 8.

3. Поливалентност Породичног права. Социолошка димензија Породичног права

(И) на почетку нашег пута „чинодејствовања у науци“ били смо власници идеје нужне поливалентности/интердисциплинарности уставна Породичног права. Метафорички казана суштина супстанце Породичног права јесте да је право, утемељено на образованом разуму, само оквир слике Истине/Ползе/Смисла, коју ће колоритима, сенчењем, значењима, упитаностима, подсећањем на бланкетност правне норме казивати читава палета интердисциплинарних знања.

Теме Породичног права су (врло) сложене и богате могућностима, по нама – и нужностима, анализе, не само са правног, већ и са филозофског, религијског, демографског, историјског, психолошког, економског, антрополошког, социолошког... аспекта. На одговарајућим местима евидентирали смо и ове метаправне аспекте (релевантне код избора садржине правне норме, али и у поступку примене правне норме), илуструјући како законописац са образованим разумом нема лак задатак да досегне идеал „хармоније различитости“.

Породично право је кондензован смисао или сублимација сваког и свих знања о Човеку и друштву. Настављајући мисао Маркса (*Више социјалног*), Бретон и надреалисти су захтевали *више психолошког*. Неким невидљивим нитима, Породично право интегрише (и) ове мисли, заправо, мора да их интегрише ако жели да ефикасно регулише своју сферу друштвених односа.

Ако је уметност победа над датостима, онда је социологија евиденција тих датости. Евиденција, не ларпурлартистичка (*l'art pour l'art*),²⁶ већ евиденција ради Бољег. Није згорег поменути и да је малограђанство хвала датости, а да је бесмислени правни формализам то исто.

У нашем уџбенику Породичног права констатовали смо ову интерференцију различитих градивних елемената у породичноправном односу.²⁷ У интерспективној анализи својстава породичног и породичноправног односа долазимо до констатације да је могуће евидентирати постојање

²⁶ По Канту, лепо је незаинтересовано свиђање. Иако ово схватање има у себи одсуство социолошког ангажмана и самодостатност солипсизма, у другачијем социјалном контексту ова мисао, овај метод, овај став може да промени рђаву социјалну збиљу. Рецимо, у време апсолутне предвидљивости „мисли“ „слободних“ „интелектуалаца“ сагласних, где чуда, са домаћим или недомашним стилем или центром мишљења, било би корисно да се, ради нужне објективности, Истине ради, да се чује и глас мислећег који има незаинтересовано, неинтересно допадање и афилацију према Истини. Мислилац који ће потврдити да је природно стање интелектуалца дисидентство, а не апологија глупости.

²⁷ Вид. Панов, С. (2008). *Породично право*, Београд: 27 и даље

различитих елемената: *етичког*²⁸ (на пример, код забране експлоатације детета и заштите детета од сваког облика злостављања – чл. 6, ст. 2 Породичног закона Србије; код одређивања правно релевантног обима крвног сродства као брачне сметње;²⁹ код забране закључења брака злоупотребом циља брачне заједнице – чл. 32 ПЗ С; код постављања правних услова за стицање или губитак права на издржавање, код дисквалификаторних чињеница за стицање статуса усвојоца...), *психолошког*³⁰

²⁸ Толстој сведочи о бројним разликама правног и етичког механизма. За аспекта „реал-политике“ занимљиво је констатовати да неостварљивост неког моралног начела говори (и) управо о виталности и важности тог начела. Рецимо, фарисејски приговор да је немогуће испоштовати Библијску норму („свако који погледа на жену са жељом, већ је учинио прељубу у срцу своме“), има противаргумент у ставу да је компас потребан иако ниједна лађа не иде по апсолутно правој линији, вид. Троицки, С. (2000). Чистота и нечистота полног живота у браку, у књизи *Православни брак и породица*. Цетиње: Светигора: 211.

О разлици „правног и етичког“ механизма и супстанце говори и проф. Троицки, С. (2011): 25 и даље.

²⁹ Код старих Грка, морал је мудрост живота човековог и стога врло важан за живот и људску срећу. Породица је била оаза моралности. Било је разврата и развратника, али увек ван дома и породице, која је увек одржавана узвишеном. Алкибијадес, ученик Сократов, био је велики господин атински, вољен због беседничког талента и дара војсковође, али неомиљен због свог разврата, вид. Дучић, Ј. (2005). *Градови и химере*. Београд: 184 и даље.

Још једна занимљивост „гледе“ поменутог Алкибијадеса: у старој Грчкој међу филозофима били су у моди „ефеби“ – младићи од 18 до 20 година живота. Љубав према младићима је сматрана аристократским, витешким обликом еротике, дорским – отменим обликом љубави. Сексуална комуникација, у тадашње доба, била је компонента образовног процеса. Аликибијадес је покушао да скрене, ову врсту, пажње свог учитеља. Неуспех у томе тотално га је преобратио: отишао је у Спарту и ступио у ову врсту комуникације са супругом спартанског краља. Краљ је био на „службеном путу“ – у војном походу. Сазнање о оваквим офанзивним намерама, Алкибијадеса је довело у још једну „транзицију личности“: отишао је у радикално другачију земљу – у Персију.

Верујемо да би Ничеово промишљање неких породичноправних дилема било врло специфично са етичког аспекта. Ниче сматра да човек у присуству морала само слуша, а да смо у породици моделовани по шаблону својих предака, да су наша осећања наслеђене предрасуде. Узевши Дионизија за свог личног бога, Ничеова филозофија је страсна, поетична афирмација и глорификација живота – природне животне снаге човека, његове воље за моћ. Ниче апсолутно релативизује морал, сматрајући да је морално само превредновање свих вредности, вид. Ниче, Ф. (1979). *Осврт*. Београд: 15, 145 и даље.

³⁰ Савремена психологија сматра да је човек биће које чине једно пространо Несвесно – Над-Ја и мање, а значајно Свесно Ја. Несвесно у индивидуи чине колективно, национално, фамилијарно, као и потиснуто индивидуално искуство након, али и пре рођења. Свесна страна човека је позорница битке између нагона сексуалног и агресивног и разума и савести, вид. Јеротић, В. (2004). *Духовни разговори*. Београд: 10 и 11.

Утицај психолошког видљив је и кроз Јунгове архетипе (отисци општељудског дуготрајног искуства, несвесни филогенетски наслеђени обрасци психе, опажања и разумевања) и кроз Фромов друштвени карактер (карактер заједнички већини чланова исте културе која регулише понашање и мишљење људи), вид. Јеротић, В. (2006). *Препоруке и прикази – филозофија, религија, књижевност*. Београд: 58 и 59.

(на пример, критеријуми за еманципацију по чл. 11 ПЗ С; код неспособности за расуђивање као брачне сметње; код фаворизујућих и дисквалификаторних околности у материји усвојења...), *педагошког* (на пример, промоција стандарда најбољег интереса детета у чл. 6 ПЗ Р Србије; у сфери личноправних односа родитеља и детета; у степену дефинисања пословне способности малолетника; у (не)регулисању правног стандарда очигледне неправде у сфери издржавања; у степеновању друштвене интервенције у начин вршења родитељских права и обавеза; о посебној „школи за усвојиоце“ према чл. 102 ПЗ Р Србије...), *здравственог* (у дефинисању малолетства као брачне сметње; у неспособности за расуђивање као брачној сметњи према чл. 34 ПЗ Р Србије; у дефинисању адоптивних сметњи у чл. 100 ст. 2 т. 3 ПЗ Р Србије; код неспособности за рад као услова за стицање права на издржавање; код старатељства над пословно неспособним лицима...), *социјално-политичког елемента* (у генералној ноти функционисања породичног механизма; у профилисању правних института заштите детета без родитељског старања; у избору критеријума за деобу заједничке имовине...) и других елемената.

Богатство различитих елемената у породичном односу³¹ захтева умеће проналажења мере њиховог уважавања и уградње у стабилно хармоничан породичноправни однос. Одсуство те вештине учиниће рад законодавца сличним (узалудној) претензији да се једном идејом објасни човек и друштво или једном бојом ослика читав свет.³²

У тој сазнајној амплитуди нужној за Породично право, дакле, врло значајну позицију има социолошки аргументацијски топос. Значај је евидентан и у фази конституисања норме, и у фази примене норме, а посебно у фази специфичног интериоризовања „модерних“, октроисаних начела/„вредности“ које инспиришу на племенити протест/буну оних чија племенитост није суспендована успехом „инжењеринга пристанка“, оних који нису *успели* у животу и постали добровољни/срећни робови. Врло занимљивим нам се чини евидентирање законитог пароксизма: да афирмација *слободе*, офанзива либерализма/либертинаже финишира у условној слободи или поништењу слободе сваког „мислиоца или субјекта“.

³¹ И целина (Породично право) и делови (породичноправни институти) комплексни су. Рецимо, анализа насиља у породици укључује психолошке, емоционалне, социолошке, културне, правне... аспекте, вид. Mary Welstead & Susan Edwards (2006). *Family Law*. Oxford University Press: 72.

³² Тако, непоштовање сложености брачног односу у Кантовом поимању брака као заједнице две особе различитог пола ради *узајамног поседовања полних одлика за живот*, неминовно је било оспорено Хегеловом критиком да је тиме брак унижен до једне узајамне уговорне употребе, вид. Панов, С. (2012). *Породично право*. Београд: 44.

О нужној поливалентности Породичног права сведочи и присуство или релевантност (и) филмске уметности. Необичну и инспиративну релацију породичноправне мисли и уметности илуструју три примера, три филма:

1. Филм „Три“ (Drei), режисер и сценариста Том Туквер. У САД, и поводом председничких избора, једна од важних тема јесу и хомосексуални бракови.³³ Овај филм, заправо, сведочи о томе да је ова тема превазиђена, застарела, и да *неоавангардизам* форсира нову тему. Фабула филма: немачки (ако је то релевантно) брачни пар има истог љубавника. Брачни пар лоциран је у авангардни слој друштва (она је етичар/-ка у комисијама за биомедицинску потпомогнуту оплодњу и коришћење људских гаметата, а он је уметнички инжењер, врло занимљива професија, која је техничка логистика уметницима, скултпорима, вајарима, перформерима...). Овај брачни пар, међусобно инкогнито, одржава сексуалне/емотивне односе са истом особом. На једном уметничком догађају сазна се истина. Најпре, по атавистичком механизму, ово сазнање последичи љутњом, али након неког периода – либерални концепт побеђује атавизам. Крај филма је сцена где, у *опћој* (како би то рекао *екс-званичник*) хармонији, на боку лежи дама (која у себи инклутира својство супруге и љубавнице), иза ње, у лирској интеграцији, у пријатнијој (од модерних и пропагираних) интеграцији, у чулној инклузији је њен љубавник, а као врхунац неоавангардизма – иза је трећи субјект: муж инклутиран, интегрисан, у свог љубавника и љубавника своје драге супруге.

Још једна породичноправна занимљивост која последичи овим филмом: дама дуго није могла да постане мајка. Након ових интеграција – то јој успева. На питање лекара о томе ко је отац детета (иако модерна техника може да методом „фото-финиша сперматозоида“ утврди ко је отац детета у случају *plurimum concubentium*) дама саопштава своју жељу да дете има два оца.

Филмска критика вели да режисер „истражује емоционални живот генерације која је спремна за нове изазове, али се још не одриче старих идеала“. Што би се рекло једноставнијом лексиком: патријархални модернисти или модерни патријархалци или заостали напредњаци или топла грудва снега (Л. Колаковски) или дрвена фуруна (М. Бећковић)...

Дакле, овај филм потврђује да је тренутно модерна тема о хомо-браковима – потпуно немодерна. Модерност више није у редефиницији брака по гендеру/полу, већ у редефиницији по броју. Овај аспект показује

³³ За анализу овог немодерног и модерног феномена вид. Антонић, С. (2011). „Истополне породице“: изазов за науку, *Социолошки преглед*, vol. XLV, no. 1: 67–100; и Антонић, С. (2011) Деца у „истополним породицама“: преглед дебате, *Антропологија* 11, св. 2.

и досадашњу дискриминацију *LGBT* особа.³⁴ Ако *L* и *G* особе (у аутентичном самотитулисању) развојем свести и дистанцијом према заостаљом, могу, у реформи/револуцији породичноправног законодавства, да закључе брак/регистровану заједницу или неки други облик интегрисаног живота, то до сада нису могле да ураде и *B* особе. Тек, надамо се,

³⁴ Са Википедије преносимо: *LGBT* (или ређе *GLBT*) је акроним који се односи на лезбејке, гејеве, бисексуалне и трансродне особе. Израз *LGBT* користи се да би се једном речју именовале различите групе. Ово је најраспрострањенији термин којим се означавају различите сексуално и полно/родно особене особе.

Пре овог термина користили су се термини као што су „хомосексуалне особе“ или „геј“, који нису укључивале све групе. Најпре, они се односе само на особе другачије сексуалне оријентације од хетеросексуалне, тако да се њима не могу означити трансродне особе. Такође, лезбијке се не именују термином „хомосексуалке“ (или слично), који се односи само на мушкарце.

Поред ове кратке варијанте, *LGBT*, све чешће су у употреби сложеније скраћенице, које укључују и друге сексуалне и полно-родне групе:

још једно **T** се додаје да би се разликовале трансродне од транссексуалних особа;

Q се додаје за *Queer* или за особе које нису сигурне у своју сексуалну оријентацију (*Questioning*); са намером да се у акроним укључе обе ове различите групе, често се додају и два **Q**;

A означава асексуалне особе;

I се користи за именовање интерсексуалних особа.

Поред ових, понекада се могу наћи и слова: **S** – за „*Straight*“; **P** за пансексуалне особе и **O** за омнисексуалне особе.

Значење скраћенице:

L – лезбијка – односи се на особе женског пола/рода и означава емоционалну и/или физичку привлачност према особама истог пола/рода. Термин *лезбијка* представља и читав идентитет изграђен на истополној оријентацији особе женског пола и/или рода.

G – геј – углавном се односи на особе мушког пола/рода и означава емоционалну и/или физичку привлачност према особама истог пола/рода. Међутим, термин *геј* представља и целокупан идентитет изграђен на истополној оријентацији особе мушког пола и/или рода.

B – бисексуална особа – особа која осећа емоционалну и/или физичку привлачност и према особама истог и супротног пола/рода.

T – трансродна особа – особа чији је родни идентитет и/или родно изражавање другачије у односу на друштвено прихваћене родне улогама. Најчешће се овде мисли на трансвестите и *cross-dresser*-е.

T – транссексуална особа – особа која има жељу да промени свој пол, као и особа која је делимично или потпуно променила (укључујући хормоналну терапију и хируршке интервенције) своје тело, изражавање свог рода и/или полног идентитета и, уопште, целокупног концепта доживљаја себе.

Q – *queer* – превазилажење стандарда и норми устаљених у неком одређеном друштву. *Queer* означава и *LGBTI* (лезбејке, гејеви, бисексуалне, трансродне, трансексуалне, интерсекс), једнако као и хетеросексуалне особе које живе ван патријархалних и општеприхваћених друштвених норми.

I – Интерсексуална особа је особа са амбивалентним полним карактеристикама (почевши од нивоа хромозома. Стари назив за ове особе, и даље примењиван у медицини, гласи „*хермафродит*“. Међутим, назив је неприкладан, јер би се њиме означила двополност с могућношћу самооплодње, која није присутна код вертебрата.

предстојећом редефиницијом брака и у његовој не само непотребној гендерској различитости, већ и по броју радосних субјеката – биће остварена права и бисексуално одређене аксиолошке мањине. Врло радосно чекамо и коначно постизање потпуне равноправности, укидање дискриминације, победу модерних, здравих снага над патријархалним, балканским, ретроградним: правну верификацију и *T* особа.

2. Филм Никите Михалкова „Утомленные солнцем 2“ / „Варљиво сунце 2“. Једна секвенција филма говори да материнство није датост, него и слобода (неплеменитог) неизбора. Фабула је следећа: током Другог рата, млади фашистички војник лежи у руској/совјетској болници и лекарка-Јеврејка га обавештава да су ране биле, потенцијално, смртоносне, али је она применила свој специјални метод и спасла/подарила му нови живот. Дакле, каже докторка, она му је у извесном, па и у дословном смислу – мајка. На ту племенитост Немац реагује згражањем поводом помисли да му је Јеврејка мајка и бежи из болнице у хладну (и праведну) руску зиму.

Филм, дакле, сведочи да материнство не настаје тренутком рођења, да материнство може да започне и током живота и да материнство није датост – већ избор.

3. Филм „Искушавање ђавола“, по нашем мишљењу, нашег најбољег режисера Живка Николића, чија је филмска поетика и мисаона интригантност богатија за неколико димензија од филмова Педра Алмодовара. Фабула филма, која је породичноправно интригантна, оваква је: у црногорском кршу (ако није плеоназам) чувена, из војни, фамилија Змајевића жени лепотицом свог сина-дику који је у Америци. Морална чврстина невесте одолева свим нападима локалних „хедониста у туђем/гостујућих хедониста“. Дуга искушења нису слабила моралну чврстину невесте, док једног дана није дошао младић из туђине.

Тај невести непознати младић, након чулног искуства и интеграције, долази у кућу Змајевића и на наговор мајке да види невесту коју су му изабрали и чували, син-дика одговара како не жели да је види, јер га је преварила. Мајка пита са ким га је преварила, а син одговара: „Са мном.“ Ово је пролог пропасти породице Змајевић и коначне победе њихових аморалних и сналажљивих комшија. Занимљив је у овом примеру сукоб правног и социјалног/моралног. Са правног аспекта, прељуба не постоји, јер је сексуални однос конзумиран између супружника. Са аспекта социјалног и индивидуалног/интимног морала – прељуба постоји, јер је учињена са мушкарцем који није био дефинисан као њен муж.³⁵

³⁵ Вид. Панов, С. (2010). Верност *versus* прељуба. *Правни живот* (10); Панов, С. (2011). Верност *versus* прељуба – Метаправни аспект. У: уредник проф. др С. Табороши, Зборник радова *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ*, Прилози

4. Чињенице Породичног права и њихово дизајнирање социологијом

Неспорно је да ова интерференција јесте врло плодносна за анализу.

Друштво које не слави врлину, друштво који чини макар на трен паузу у тој слави врлине, друштво које невредности представља као вредности, поништава суштину породице. Породица је најсензитивнија, најсуптилнија, најегзистенцијалнија мера оданости врлини једног друштва. Свака мимикрија, сваки привид, свако позерство до пароксизма се испољава у породичној збиљи. Е. Берлингуер је тачно (у смислу идентификовања факта/процеса) и погрешно (у смислу идентификовања врсте система) рекао да је систем исцрпео свој хуманистички, еманципаторски потенцијал. Можда још тачније: дуготрајни је привид да је икада и био титулар слободе и правде. „Волстритска квантификација“ није само симболичка и није само сепаратна-једноулична и није тренутна. Ту истину о суштини, ту глобалну, финалну истину сведочи не само квантитативна поларизација, већ и вредносна: 99% процената јесте врлина и будућност, а 1% је противник врлине и брза прошлост.

Ми ћемо овом приликом само евидентирати и скицирати ту релацију, уз неизбежан грех површности.

Најпре, очевидна је и фатално интензивна релација конкретног социјалног хабитуса и његова негативна конструкција бројних породичноправних чињеница, установа и односа. На пример, унутрашња димензија социјалног хабитуса, сви његови „шампионски или скоро шампион-

пројекту 2010, Београд; и Панов, С. (2011). Појам и правне последице прељубе. *Правни живот* (10).

Занимљиво је овом приликом и поводом овог филма констатовати још једну занимљивост, односно дистанцу правног и социолошког/животног. Наиме, од *Крмчије* Светог Саве, Душановог законика, Српског грађанског законика, закона из породичних односа после Другог светског рата, једном речју – током читаве српске породичноправне историје, постојала је обавеза верности, односно *a contrario* – била је забрањена, тј. није била дозвољена прељуба. Нови Породични закон Србије из 2005. године више не предвиђа обавезу верности. Овај поклон пучанству, ово увећање слободе, ово ослобођење брачних другова/супружника стега прошлости, ова либерализација важне, по В. Рајху, најважније сфере човека и друштва, ова хуманизација (не и вестернизација – јер законска обавеза верности постоји у Француској, Италији, Грчкој, Енглеској...) „брачног секса“ – остала је непозната нашем пучанству. Упркос постојању телевизије, која информира о праву да се зна све (осим...), наш народ, неупућен у домаћи/локални правни неоавангардизам, и даље ову „активност“ третира као илегалан акт, и даље овој „активности“ прилази у инкогнито форми, нетранспарентно – чиме увећава и своју инкомодацију, али и стресом угрожава своје здравље.

ски успеси“ (од најниже плате³⁶ и најгорег здравственог система до скоро шампионског квантума власника депресије и очаја, шампионског статуса у броју тражених азила...), неспорно обликују породичноправне односе: од губитка ентузијазма, губитка смисла, поништавања извесности и доминације аномије, сукоба збиље и норме на штету врлине и људскости, бесперспективног сазнања да нам је већ данас боље него сутра, слављења хедоније као болесне веселости и као онколошке забаве... Довољан је један пример. Србија је земља у којој је смрт распрострањенија од живота, у којој је умирање чешће од рађања, туга од радости, сузе од осмеха... Србија није земља биофилије – радовања животу. Годишње је у Србији више од триста хиљада више покојника него беба, Србија је, по просеку година својих становника, једна од најстаријих земаља,³⁷ Србија је пре земља печалне јесени и зиме него земља потентног пролећа. И новомиленијумски социјални и морални и идеолошки експеримент показао је *сјајне* резултате. Професор Марко Младеновић, који је сада у пензији, што се науке тиче, а активан у књижевности, док се бавио Социологијом породице, констатовао је (међу) први(ма), убиствен по српски народ, проблем депопулације и, у не само лирској предикацији, писао да

³⁶ Досадашња администрација је успела да по резултатима претекне и економску велесилу – Албанију, јер је просечна плата у Србији најнижа у региону. Конкретно: просечна плата у Србији је 333 евра, а у Албанији је 380 евра. Иако су плате најмање у региону, у Србији је највећа незапосленост; динар је у односу на евро за последње три године пао пет пута више него албанска валута лек; 800.000 људи је запослено у привредном сектору, а 1,3 милиона је пензионера; 120.000 деце живи у сиромаштву (вид. *Печат*, 222/2012, 26–30), а Булатовић, М. (2012) у тексту „Јади злочиначке приватизације“ (вид. *Печат*, 224: 16 и даље) обавештава да је 50% радника добило отказ у приватизацији која убија, а 10% радника је добило посао у приватизацији која усређује; 1,75 милиона људи у Србији је незапослено, 650.000 нередовно прима плату, 325.000 чека на плату дуже од шест месеци, 202.795 домаћинства располаже са мање од 7.150 динара месечно по члану домаћинства, док је 356 динара дневно, што је поштрошачка корпа, довољно за једну векну хлеба, 2 литра млека и један јогурт.

Каже један министар да „700.000 људи живи испод границе сиромаштва“. Да ли је њихова перспектива, ако се побољша ситуација, да више неће живети испод границе сиромаштва, већ да ће бити сиромашни?

Ови подаци су довољни да опишу лепоту, додали бисмо – демократски тражену или прихваћену, „неподношљиву лепоту постојања.“ Овај математички аподиктичан профил социјалне збиље и још не финале процеса здруженог, иностраног и домаћег, усређивања народа, пружа идеални подстицај развоју свих личних и породичних вредности и подсећа на мисао Чехова да је сиромаштво врлина, а да је беда порок. Оваква мера социјалне правде, благостања и перспективе одлична је потврда успеха бораца и боркиња за људска права, за достојанствен живот и за социјално благостање и мир, претпостављамо. Још једном се потврђује *тачном* мисао Фукујаме о крају историје.

³⁷ Србија је четврта земља у свету по броју становника старијих од 65 година, а трећа у Европи. О светском „профилу старости“, вид. Barry Mirkin and Mary Beht Weinberger: *The demography of population ageing*.

ће Калемегдан бити последњи бедем одбране Србије. Разумевајући да је Калемегдан последња стопа Београда, ипак, сматрамо да у овој, надамо се, хиперболи (хипертрофији) песимизма, Београд, у својим иманентностима, неће бити последњи бедем српске државе и српског народа. Професор Марко Младеновић је, без форсирања визионарства, предвидео тужну фактографију српске породице.

„Дијалектика наде“ у сфери Породичног права врло је занимљива. Иако популациона фактографија укида сваку перспективност и сваку реалистичну наду, неки други показатељи потенцијалну збиљу боје веселијим нијансама. Наиме, по стопи развода Србија још није достигла своје политичке, идеолошке узорне. Развод брака је врло фреквентна животна чињеница (према једној пројекцији у Енглеској стопа развода биће 37 одсто).³⁸

Ако је брак стаза до Бога једнако вредна монаштву, онда опстојност брака чини опстојним наду у непатолошку будућност. Ту „цитаделу добре будућности“, солидне бесконачности (да парафразирамо стил Данила Киша), градивни камен те тврђаве врлине и добре будућности јесте и чињеница недосегнутости стандарда васпитне авангардности или васпитне запуштености³⁹ „потомака-субјеката будућности“. Наш сликар Љуба Поповић давно је констатовао инволуцију, победу декадентног. Амерички „стил културе“ доминантнији је од енглеског или француског стила културе, манири су деградирани или сувишни, регресија вредности је победнички процес, еуфорија тренутног задовољства, потрошачки ентузијазам, модерност уместо атемпоралног, ништавило уместо смисла...

Насиље у међународним односима, насиље у друштву „у дресираним медијима“, а помоћу „инжињеринга пристанка“ (Чомски), та супстанца зла рекламира се као неинтересни хуманизам, алтруистичка племенитост, док се несавршеност у породици и неспонтана, форматирана

³⁸ Вид. Herring, Jonathan. (2004). *Family Law*. Exeter College Oxford University, Second Edition: 79. У Енглеској 40 одсто бракова заврши разводом (National Office of Statistics, 2002), а у стопи развода највише партиципирају парови где супружници имају између 25 и 29 година, в. Mary Welstead & Suzan Edwards, *Family Law*, Oxford University Press, 2006, 91; и: Cretney, Principles of Family Law by J. Masson, R. Bailey-Harris, R. Probert, London, 2008: 279. (вид. Панов, С. 2012: 119 и 127).

О променама структуре и односа у породици (смањење броја закључених бракова, повећање стопе развода, закључење брака у не баш „пролећним годинама“, повећање процената деце рођене ван брака, масован доживљај брака као темпоралне, ефемерне заједнице), вид. Спиrowић Трпеновска, Љ., Мицковић, Д., Ристов, А. (2011). *Наследувањето во Европа*. Скопље: 553–566 и Мицковић, Д. (2008). *Семејството во Европа XVI–XXI век*, Скопље: 142 и даље.

³⁹ О примерима доброг васпитања вид. Ђурковић, М. (2012), Насиље деце над родитељима: последица реформе породичног законодавства. У: уредници Панов, С., Јањић Комар, М., Шкулић, М. (2012). Зборник радова са научног скупа *Насиље у породици*. Београд: 48 и даље.

компонента сукоба, рата и зла у породици представља као полигон социјалног инжењеринга и неодољиве лакоће нужности племенитих „плаћених чимбеника“.⁴⁰

Пројектовани социјални тренд резултоваће тиме да насиље у породици неће бити конструкт оправдања постојања плаћених хуманиста, профитабилних *добрица*, већ збиља – детонатор свеукупне, индивидуалне, породичне и социјалне, пропасти (ако нема мудрости чланова породица).

Изражавамо, надајмо се, неоправдану, неосновану бојазан да ће доћи до „демократизације“ патологије: од инцидента, патологија постаје редовно стање ствари.

Поврх тога, Србија је била предмет интересовања и светских хуманиста и последице ангажовања милосрдних анђела (осим моралне савршености, нисмо приметили да је неко констатовао како ова конструкција *одише* болесним плеоназмом).

Србија је, уз помоћ пријатеља, постала земља „светле/озрачене будућности“. О овом феномену писали смо у нашем раду на скупу о насиљу у породици.⁴¹ Теорија Породичног права познаје, са аспекта полисемичности, врло занимљив „категоријални феномен“: нуклеарна породица. Овај „светли појам“ базира се на двогенерациској, двоврсној „композицији“ породице сачињене од родитеља (у плуралу или у сингулару) и потом(а)ка. Светски хуманизам, хуманизам међународне заједнице обогатио је семантику нуклеарне породице: нуклеарна породица је феномен ендемије и означава породице и појединце који су „доживели здравствену трансформацију практиковањем хуманизма“, како би то дипломатски рекао портпарол милосрђа.⁴²

⁴⁰ Др Нино Распудић, доцент на катедри за италијанску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Загребу, користи термин *NGO мафија* у емисији ХРТ „Пети дан“.

⁴¹ Вид. Панов, С. (2012). Насиље у породици: правно-теоријски контрапунктови. У: уредници Панов, С., Јањић Комар, М., Шкулић, М. (2012). Зборник радова са научног скупа *Насиље у породици*. Београд: 41 и даље.

⁴² У време НАТО-интервенције „Милосрдни анђео“, коју неки погрешно називају НАТО-бомбардовањем наше земље, страдало је 89 деце, око 2.500 цивила и 1.002 наша војника и полицајца, вид. *Курир*, 24. марта, 2008, 4. Поврх тога, осиромашени уранијум и после 800 година може да изазову рађање деце са деформитетима. У току 2002. године забележен је чест малигнитет хематозних органа код деце и чест абортус због дегенерације плода. Поврх тога, италијански министар „одбране“ изјавио је да је 255 италијанских војника оболело, а 37 умрло након учешћа у окупацији Космета, вид. *Глас јавности*, 24. 3. 2008, 7. Пораст обољења штитасте жлезде „због радиоактивног зрачења током бомбардовања“ (недостаје активни субјект бомбардовања) бележи сајт „Vesti B92“ од 26. 4. 2010. НАТО признаје да је изручио 31.000 пројектила са осиромашеним уранијумом, наша војска каже да је било 50.000, а руски извор и до 90.000 пројектила. Време распада У 238 износи 4,5 милијарди година, тако да је светла будућност скоро атемпорална, вид. Јовановић, Н. (2010). Дуван убија, уран је лековит. *Печат* 110: 9. [наставља се]

Можда и грешимо?⁴³

Да поновимо: надамо се да неће доћи ће до „демократизације“ патологије.

Литература

- Антић, Оливер (2011). Сумрак права. *Годишњак Правног факултета у Источном Сарајеву*, I (1).
- Антонић, Слободан (2011). „Истополне породице“: изазов за науку. *Социолошки преглед XLV*, no. 1: 6.
- Антонић, Слободан (2011). Деца у „истополним породицама“: преглед дебате, *Антропологија* 11, св. 2.
- Антонић, Слободан (2012). Феминизам и насиље у породици. У: уредници Панов, С., Јањић Комар, М., Шкулић, М. (2012). Зборник радова са научног скупа *Насиље у породици*. Београд.
- Баста, Данило (1980). *Фихте и Француска револуција*. Београд.
- Булатовић, Момир (2012). Јади злочиначке приватизације. *Печат* 224.
- Ђурковић, М. (2012). Насиље деце над родитељима: последица реформе породичног законодавства. У: уредници С. Панов, М. Јањић Комар, М. Шкулић (2012). Зборник радова са научног скупа *Насиље у породици*. Београд.
- Herring, Jonathan (2004). *Family Law*. Exeter College, Oxford University.
- Јањић, Јован (2009). *Будимо људи – живот и реч Патријарха Павла*. Београд.
- Јеротић, Владета (2004). *Духовни разговори*. Београд.
- Јеротић, Владета (2006). *Препоруке и прикази – философија, религија, књижевност*. Београд.
- Welstead, Mary & Suzan Edwards (2006). *Family Law*. Oxford University Press.
- Мицковић, Дејан (2008). *Семејството во Европа XVI – XXI век*, Скопље.

Др Martino Grandolfo открио је код италијанских војника повратника из Србије огроман број случајева лимфома Хочкин, које узрокује осиромашени уранијум. До сада је у Италији од тзв. балканског синдрома умрло неколико десетина војника, неколико стотина оболело, а десетине деце потомака тих војника рођене су са тешким урођеним манама. Од последица ОУ до сада је оболело и умрло и преко 300 хиљада војника САД, ангажованих у различитим светским мисијама. Др Душан Станојевић, боравећи на Косову и Метохији, говори о патологији нације: епидемији канцера, неплодним браковима, спонтаним побачајима, аномалији генетског материјала (уранијум је генотоксичан и ако погоди ћелију герминативног епитела, ствара се аномалија која траје и каснијих 60 генерација) које су повећане 10–20 пута. Извештај комисије ЕУ каже да конзумирање воћа, поврћа, меса, млека и сира на КИМ може да има смртоносне последице, вид. интервју са др Радомиром Ковачевићем, токсикологом, у тексту „Геноцид“, *Печат – лист слободне Србије*, 209/2012.

⁴³ У одличном интервјуу Богдана Обрадовића, тренера тениске репрезентације Србије, на питање страних новинара – CNN-а, како објашњава тениске успехе Србије, одговора да је то последица огромне количине уранијума из касетних бомби бачених на Србију/Југославију и да смо као последица тог хуманистичког зрачења постали спортски мутанти, вид. *Печат – лист слободне Србије*, 205/2012, 50.

- Панов, И. Слободан (2008). *Породично право*. Београд.
- Панов, Слободан (2010). Верност *versus* прељуба. *Правни живот* (10).
- Панов, Слободан (2011). Верност *versus* прељуба – Метаправни аспект. У: уредник проф. др С. Табороши, Зборник радова *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ*, Прилози пројекту 2010. Београд.
- Панов, Слободан (2011). Појам и правне последице прељубе. *Правни живот* (10).
- Панов, И. Слободан (2012). *Породично право*. Београд.
- Панов, И. Слободан (2012). Насиље у породици: правно-теоријски контрапунктови. У: уредници Панов, С., Јањић Комар, М., Шкулић, М. (2012). Зборник радова са научног скупа *Насиље у породици*. Београд.
- Свети Јован Лествичник (2003). *Лествица*. Манастир Хиландар.
- Спировић Трпеновска, Љ., Мицковић, Д., Ристов, А. (2011). *Наследувањето во Европа*. Скопље.
- Троицки, Сергије (2000). Чистота и нечистота полног живота у браку, у књизи *Православни брак и породица*. Цетиње: Светигора.
- Троицки, Сергије Викторович (2011). *Црквено право*. Београд.
- Улван, Абдулах Насих (2003). *Одгој дјеце у исламу*. Сарајево.
- Вајнингер, Ото (1986). *Пол и карактер*. Београд.

Slobodan Panov
Faculty of Law
Belgrade

Summary

The Sociological Dimension of Family Law

The author analyzes the sociological dimension of family law from several perspectives. First, it is noted that the contradiction is an ontological trait of truth, then the contradiction is seen as the cause and sphere of the encounter of sociology and law. The contradictions of law and the necessity of law to motivate and reinforce the autonomous virtue define legally also the reduction of „light of sociological facts“. The necessity of interdisciplinary observing the phenomenon of family law implies the necessity of a sociological dimension. Sociological dimension of family law is illustrated by the examples of the impact of social context on biophilia, the divorce rate, the reduction of parental enthusiasm and subversive and explosive growth of educational neglect, violence both in society and in family and other forms of personal, family and social-civilizational pathology.

Key words: sociology of family, family law, divorce, educational neglect

Наталија Јовановић
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

УДК: 316:371(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ПОЧЕЦИ СОЦИОЛОГИЈЕ ОБРАЗОВАЊА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ

Рад је приказ текста Фердинанда Маслића из 1939. године Социологија васпитања код Југословена 1918–1938. године, објављеног у часопису Педагошка Југославија Југословенског учитељског друштва, у 9. свесци. Значај овог рада, осим историјске вредности, огледа се и у научно-стручном погледу. Преглед практичних истраживања образовања и бројних проблема омладине од Љубљане до Београда могу бити инспиративни и за савремену социологију образовања. Маслић је врло детаљно анализирао библиографију и фактичко стање у социологији и педагогији и констатовао значајну и теоријску и практичну потребу за заснивање нове науке социологије васпитања (образовања) на југословенском простору. Он је дијагностиковао низ реалних социјалних проблема развоја школе и школског система и одрастања и социјализације у условима сиромаштва и развоја великих градова. Увидео је значај истраживања великих патосоцијалних проблема, алкохолизма, малолетничког криминалитета. Увид у ове „радове на терену“ од великог је значаја за настанак социологије образовања у Југославији. Занимљиво је видети којим су се питањима истраживачи бавили на почетку двадесетог века, када су се социолошки проблеми на пољу васпитања и образовања тек отварали. Такође су значајне стручне препоруке које је Маслић дао у закључним разматрањима.

Кључне речи: социологија образовања, омладина, школа, Југославија

Фердинанд Маслић, рођен 1907. године, био је професор гимназије у Земуну. Завршио је педагошко-филозофске науке у Београду, а студирао је педагогију, психологију и социологију на Карловом универзитету у Прагу. Уређивао је (1935–36) педагошки часопис *Глас недужних* и био је сарадник југословенских и чехословачких педагошких часописа. Аутор је бројних радова из области педагогије, а бавио се и преводилаштвом са чешког и словачког језика у области дечје књижевности. Познати радови су: *Индивидуализована настава у основној школи у ЧСР* (1938); *Зборно рецитовање као одгојно средство у основној школи* (Напредак 1938); *Хрватска дјечја књи-*

жевност 1918–1938 (Учитељ, 1939);¹ Стручно спремање средњошколских наставника у Немачкој (1941); у коауторству са Драгомиром Филиповићем: *Opuschorragia* (1939); *Образовање одраслих у теорији и пракси* (1967); *Преглед опште историје сурдопедагогије* (1974).

Маслић се бавио проблемима инклузије и педагогијом особа са посебним потребама. Године 1954. уредио је зборник *Прва деценија Савеза глувих*, а 1956. и књигу *Други Светски конгрес глувих, Загреб 1955 – службени материјали*.² Педагогију је схватао као аутономну науку, али и као науку која мора бити повезана са биологијом, психологијом и социологијом, и која мора имати филозофско полазиште. Залагао се за примену педагошких принципа у дидактичкој пракси на темељу егзактних научних проучавања (експерименталним и статистичким методама). Реч је о педагогу који је увидео значај мултидисциплинарног приступа у педагогији и о научнику који ће, први код нас, отворити пут сарадње педагогије и социологије, а тиме и развојни пут социологије образовања (васпитања).

У часопису *Педагошка Југославија* Југословенског учитељског друштва у 9. свесци из 1939. године, Фердинанд Маслић је објавио рад *Социологија васпитања код Југословена 1918–1938. година*, што је био почетак развоја социологије васпитања, односно социологије образовања на нашим просторима. Он сâм каже да ће говорити о научној дисциплини, која је у Америци позната као социологија васпитања (Educational Sociology), а у Француској, Белгији, Швајцарској и Немачкој под називом *социолошка педагогика* (Pédagogie sociologique, Soziologische Pädagogik). Маслић је најпре пошао од односа педагогије и социологије, и чудио се да се касно уочава веза ових наука, а да се социологија посматра тек као помоћна наука педагогије.

Он примећује да је васпитање социјална појава *par excellence*, налази се само у друштву, односно да је васпитање могуће једино у друштву. Васпитање схвата у ширем смислу: породично, општедруштвено васпитање, али и као васпитање у ужем смислу: школско васпитање. Овакву поделу васпитања Маслић користи позивајући се на дело Фр. де Ховреа и његово одређење енглеског и немачког васпитања: „Васпитање је услов социјалног живота, али и социјални живот је такође услов за васпитање.“³ Прихватајући овакав став, Маслић закључује како је неопходно да се научно испита однос између друштва и васпитања, те из тога изведу практичне консеквенције.

¹ Јосип, Демарин (1940), *Грађа за повијест педагогије Хрвата, Срба и Словенаца*. Проширено издање из *Педагошког лексикона*, Загреб, стр. 48–49.

² www.hsgn.hr/tradicija.html

³ Фердинанд Ј. Маслић (1939), *Социологија васпитања код Југословена (од 1918–1938)*, часопис *Педагошка Југославија*, Београд, 1939, стр. 179.

Фердинанд Маслић истиче и значај научног проучавања детињства или, како то он каже, научног испитивања детета и његовог развоја, како телесног, тако и душевног. Он истиче значај педоцентричког гледишта у педагогици, по којем се у настави и у васпитању полази од детета. То је, по његовом мишљењу, допринело бољем упознавању периода детињства, што је допринело развоју психолошко-антрополошких истраживања детета и њиховој примени у васпитној пракси.

Маслић се позива на ставове др А. Блахе у *Социологији детињства* да се васпитни проблем не може схватити само фрагментално, тј. једино биолошко-психолошки, него се мора схватати и социолошки, јер се васпитни процес не може одвојити од тоталитета целокупног живота. Социолошком оријентацијом васпитање добија једну димензију више, истичући да у васпитању није реч само о индивидуалном, већ и о социјалном. Потпуна личност је социјализовани индивидуум, односно синтеза Индивидуалног и Социјалног.⁴ Педагогија, по Блахи, не може за своју праксу да узме само познавање особености (детета) у телесном и душевном смислу, јер не постоји друштвено изолован индивидуум. Сваки појединац је део природног и друштвеног окружења. Маслић се посебно задржава на Блахином истицању неопходности упознавања окружења детета, уколико се жели утицати на дете. Сличне ставове Маслић је нашао и код Милана Јањушевића у његовом чланку „Васпитање и друштво“ (*Учитељ* за јануар 1937).

То су само неки од разлога што је дошло до формирања нове науке: социологије васпитања или социолошке педагогије, као граничне дисциплине између педагогије и социологије. Маслић је тврдио да се нова наука може третирати и као део опште социологије који посматра и испитује васпитање са социолошког гледишта, али и као примена научног метода социологије при проучавању васпитања. Овако, по наводима Маслића, дефинише социологију васпитања Walter Robinson Smith, у делу *Увод у васпитну социологију*. По оцени Маслића, тај амерички социолог, један од утемељивача ове дисциплине у САД, овим делом је на најуспешнији начин синтетисао ову научну дисциплину.

Осим рада Walter-a Smith-a, Маслић нас упознаје и са радовима Snedden-a, Chancellor-a и Georges-a Roum-a, за којег је социологија васпитања (образовања) само „научно и експериментално испитивање о утицају физичке и социјалне околине на развој детета“.⁵ Маслић налази да се и проф. Блаха приклања оваквом гледишту када тражи да социологија васпитања утврди научним методама како социјална околина утиче на појединце и да се ти налази примене у пракси како би се спре-

⁴ Исто, стр. 180.

⁵ Исто, стр. 180.

чили негативни утицаји, односно омогућили најповољније утицаје за подстицање васпитног идеала.

Маслић анализира дефиницију Smith-а и Roum-а, и каже да је прва преширока и неодређена, а друга преуска, на основу чега закључује да између васпитања и друштва не постоји једностран, већ узајаман однос. Узајамност односа Маслић објашњава тиме да није само васпитање условљено друштвом него и друштво васпитањем. Он зато наглашава да није довољно студирати само оне чиниоце друштвеног живота који утичу на васпитни процес већ би требало обратити пажњу и на истраживање фактора из школског миљеа који имају социолошки карактер. Поручује да је потребно проучити како и у којој мери васпитање ретроактивно утиче на друштво, позивајући се на мишљење чешког социолога др Chalupov-а да је васпитање субјективна категорија културе или цивилизације на коју се ослањају све друге организације људског друштва.

Неједнакости у дефинисању социологије васпитања Маслић објашњава младошћу ове научне дисциплине. Он подсећа и на то да је и сама социологија настала крајем XIX и почетком XX века, поставши самостална катедра и испитни предмет на универзитету. У то време социологија није нити самостална катедра, нити испитни предмет на филозофским факултетима на јужнословенском простору. Као испитни предмет спомиње се социологија у Уредби Филозофског факултета Универзитета у Београду само једном: у XI групи наука (антропоеографској) налази се као испитни предмет у разреду под „С“ као народна историја са социологијом. И на другим факултетима (католичким теолошким, правним) и самосталним високим школама (Економско-комерцијална у Загребу), где се социологија предавала заједно са другим друштвеним, правним или економским наукама. Семинари, тамо где постоје, у вези су са другим предметима (у Београду на Правном факултету постојао је Семинар за статистику и социологију).

Фердинанд Маслић нас упознаје са чињеницом да је социологија васпитања најразвијенија и најпре настала у Сједињеним Америчким Државама, и то у првој деценији XX века, иако је др W. T. Harris још 1893. препоручио да се педагогија примени на социологију: „Ни једна филозофија васпитања не може да буде добра, уколико се не ослања на социологију.“⁶ На самом прелазу у минули век, 1900. године, уведена су предавања из социологије за будуће средњошколске професоре на шест великих америчких универзитета. Већ 1926. број универзитета и високих школа на којима су студирали будући професори и учитељи народних школа повећао се на 194, где се предавала социологија васпитања.

⁶ Исто, стр. 181.

Маслић напомиње да је формирање социологије васпитања још у почетном стадијуму: у дефинисању предмета, њеном одређењу и разграничењу од сродних наука. Али су зато у методолошком смислу учињени значајни помаци: услед наглог развоја егзактних научних метода социологија васпитања је добила потпуни научни карактер ослањајући се на конкретно теренско истраживање и на објективне научне методе, те изводећи из њих објективне научне закључке. Указујући на разлику између социологије образовања и тзв. социјалне педагогике, Маслић истиче да се разлика не сме занемаривати. У покушају разграничења ових наука, он подсећа на радове неких хербартоваца (Dorpfeld, Trliper, Lietz), новокантоваца (Natorp, Wundt, Tews, Kerschensteiner) и других писаца којима је створен огранак педагошке теорије под називом *социјална педагогика*, чија је главна карактеристика била да је наглашавала социјалне циљеве васпитања.

Ова реакција на индивидуалистички правац у педагогији, где се наглашавала психофизичка природа детета, јесте педагогија, или педагогика, код Маслића. То је педагогија која једном наглашава развитак праве моралне личности, телесних и интелектуалних особина индивидуе, или припремање васпитаника за живот у друштву; једном је индивидуална, а други пут социјална. Под ознаком социјалне педагогике истицао се захтев да васпитање буде доступно свим члановима друштва, без обзира на њихово социјално порекло и имовинско стање. Другом приликом се мислило на садржаје у васпитању, односно на класност васпитања, на систем васпитања у различитим државним системима: демократским, ауторитарним. Некада су се под социјалном педагогијом, или социолошком педагогијом, наглашавали социјалистички или комунистички захтеви у васпитању. Маслић тврди да се циљ васпитања може поставити само ако се познају закони социјалне кинетике. Он истиче значај познавања органа васпитања: породице, школе, цркве, народа, државе, а како су то друштвене организације, онда је њихово научно познавање могуће само уз помоћ социологије.

Маслић напомиње да је социологија, а то значи и социологија васпитања, неразвијена у Југославији, и да недостаје теоријско полазиште за ову посебну социологију. Истовремено је указао на значај капиталног дела пољског социолога Znanieck-ог, и америчких социолога Smith-а и Chancellor-а (*Educational Sociology*, 1919), књиге Кулпа (*Educational Sociology – New York*, 1932), у Чехословачкој дело Блахе и других, као и на значај часописа у САД *Journal of Educational Sociology* (излази од 1928. године). У то време не постоји ни један социолошки часопис на југословенском простору, а чланци са социолошким садржајем објављују се у педагошким, правним, економским и општенаучно-књижевним часописима. Фердинанд Маслић уочава значај истраживања у области социологије образовања, али и констатује њихову неразвијеност услед матери-

јалних разлога и зато што је сама социологија неразвијена. Изучава се на учитељским школама по наставном плану од 1931. године, заједно са националном економијом.

На универзитету није обавезан предмет и опстаје само захваљујући ентузијазму Вићентија Ракића, доцента педагогије на Филозофском факултету у Београду, који је инсистирао на томе да се педагошки проблеми сагледају у друштвеној равни. У своја предавања је унео извесне садржаје из социологије и социјалне психологије (Психологија друштвених преображаја, Основи друштвеног реда, Начела народног образовања), али, по оцени Маслића, недовољно да педагози стекну солидно социолошко образовање, за самосталан рад у области социологије. Рад „Учитељи и психолошко испитивање наше омладине“ Слободана Поповића, професора Више педагошке школе у Београду, Маслић истиче као значајан допринос социологији образовања – посебно стога што је реч о емпиријском истраживању, где су сарадници били млади сеоски учитељи.

Похвалио је иницијативу „Друштва за социологију и друштвене науке“ за сарадњу социолога и учитеља који раде на просвећивању народа у неразвијеним крајевима. То га је навело да предложи извођење планског социолошког испитивања омладине, пошто су сва дотадашња истраживања била биолошка и психолошка, без сагледања социолошке димензије. Социолошки значајном појавом сматра алкохолизам, као једну од најраширенијих социјалних болести и као веома опасну уколико су жртве млади људи. У том смислу, Маслић подсећа на значај рад Федора Микића „Алкохолизам међу средњошколцима Дравске бановине. Анкета о алкохолизму у Југославији“, Загреб 1936.

Такође је на истом фону рад Војка Јагодича, учитеља и преданог секретара Југословенске уније за заштиту деце бановинског одбора у Љубљани. На основу испитивања изведених на 192.611 деце, Јагодић је утврдио да око 67% деце и младих у Дравској бановини готово редовно пије алкохолна пића. Он је испитивао и корелацију између омладинског криминалитета и алкохолизма, и утврдио да је та корелација врло висока. Број малолетног преступништва упадљиво је велики у винородним крајевима Дравске бановине, где је и врло висок процент омладинског алкохолизма. Истовремено су истраживане социјалне прилике ученика народних школа у Дравској бановини. Истраживани су услови становања, под којим условима ученици зарађују за живот и разни слични подаци.

Маслић указује и на значај струковног удруживања учитеља у Хрватској и Словенији и њихово ангажовање на социолошко истраживање образовања. У Хрватској је учитељски покрет организовао анкетирање са циљем утврђивања: материјалних услова школе, квалитета наставних средстава, организације наставног рада, хигијенских прилика, исхране

ученика, рада у школи и ваншколских активности ученика, међусобних односа ученика и друго.

Фердинанд Маслић је подсетио и на педагошке радове који су значајни за заснивање социологије образовања (васпитања): зборник *Утицај социјалне беде на психофизички развој деце* (Београд 1931, 6. свеска Библиотеке Централног хигијенског завода). Истраживање су спровели психолози и заводски лекари у Дечјем дому у Белој Цркви, у Дому малолетника и дому Друштва за васпитање и заштиту деце у Београду. Слична истраживања извео је приватни доцент Божо Скерља са децом Помоћне школе у Љубљани и резултате изнео у расправи „Социјално-антрополошка студија к васпитању мањвреднега отрока“. Маслић нас упознаје са тим да Словенија, у то време, има највећи број педагошких радова који имају значај за социологију васпитања, где су примењени егзактни социолошки методи и где је укупан приступ социолошки. Неки од тих радова јесу: спис Јосипа Јуранчича „Из шоле за народ“ (1930) и „Кмечко впрашање ин взгоја“ (1835); Карел Добершек, „Вплив социалних размер на развој отрока на Преваљах“ (1929); Драготин Цветко, „Социална структура дијаков на мариборски класични гимназији“ (1935).

Маслић указује и на истраживања малолетничке делинквенције: криминалитета, васпитне запуштености, социјалне и хигијенске прилике одрастања у градовима и слично („Стамбена беда као узрок друштвене дегенерације“; „Социјални узроци смртности наше сеоске деце“; „Исхрана, економске прилике и телесни развитак“; „Комунална заштита деце“). Егзактно социолошко истраживање услова образовања и васпитања Маслић види као шансу за унапређење науке о учитељу, педеутологије, која користи психолошке и социолошке методе те даје слику о учитељу и његовој функцији.

У закључку Маслић се залаже за увођење социологије као самосталне катедре на филозофске факултете, а да се за педагошке групе уведе предмет социологија васпитања; да се предавања из социологије васпитања уведу у више педагошке школе; да се предвиди за V годину учитељске школе изучавање социологије васпитања, или као део социологије; и да се обезбеде средства и наставе даља истраживања из области социологије образовања.

Фердинанд Маслић је свакако претеча модерне педагогије и утемљивач социологије образовања (васпитања) на југословенском простору, али и модеран научник у смислу сагледања потребе за егзактним проучавањем проблема у области друштвених наука. Модеран је и у томе што истиче потребу изучавања проблема у образовању из угла више наука. Наводећи и систематизујући разна истраживања проблема из области образовања, Маслић нам истовремено указује на значај и тежину ових проблема, и отвара питање реалне потребе конституисања једне научне

дисциплине која би се потпуно легитимно и исцрпно бавила нагомила-ним проблемима у области образовања, који све више имају социјалну ди-мензију. Као утемељивача социологије образовања (васпитања) помиње га проф. др Миомир Ивковић у књизи *Социологија образовања*.⁷ Рад Фердинанда Маслића *Социологија васпитања код Југословена* Ивковић сврстава у један од три најважнија теоријска полазишта социологије вас-питања/образовања код нас у периоду између два светска рата.

Литература

- Фердинанд Ј. Маслић (1939), *Социологија васпитања код Југословена* (од 1918–1938), часопис *Педагошка Југославија*, Београд, 1939.
- Јосип Демарин (1940), *Грађа за повијест педагогије Хрвата, Срба и Словенаца*. Проширено издање из *Педагошког лексикона*. Загреб.
- Миомир Ивковић (2003), *Социологија образовања 1*. Ниш: Филозофски факултет.
- Миомир Ивковић (1992), *Настанак и развој социологије образовања*. *Теме*, Ниш, бр. 1–2.
- Анка Јакшић (1989), *Социолошко проучавање образовања у Југославији*. *Марк-систичке теме*, Ниш, бр. 1–2.
www.hsgn.hr/tradicija.html

Natalija Jovanović
Faculty of Philosophy
University of Niš

S u m m a r y

BEGINNINGS OF SOCIOLOGY OF EDUCATION IN YUGOSLAVIA

This paper is a review of Ferdinand Maslić's article *The Sociology of Education in Yugoslavs 1918–1938*, published in 1939 in Volume 6 of *Educational Yugoslavia*, the journal of the Yugoslav Teachers' Association. This work is significant not only historically, but also scientifically. The review of practical research in education as well as the numerous problems encountered by young people from Ljubljana to Belgrade can be inspiring for contemporary sociology of education. Maslić provided a very detailed analysis of the bibliography and the factual state of sociology and pedagogy and noted a theoretical and practical need for the establishment of a new science of the sociology of education in Yugoslavia. He identified a number of social problems related to the development of the educational system as well as child rearing and socialization in times of poverty and development of large cities. He realized the importance of research into serious patho-social problems such as alcoholism and juvenile delinquency. The insight into this 'field work' is of great importance for the establishment of the sociology of education in Yugoslavia. It is interesting to note the kind of problems researchers dealt with at the beginning of the twentieth century, when sociological problems in the field of education started arising. Professional recommendations that Maslić provided in his concluding remarks are also of great significance.

Key words: sociology of education, youth, schools, Yugoslavia, Ferdinand Maslić

⁷ Миомир Ивковић (2003), *Социологија образовања 1*. Ниш: Филозофски факултет, стр. 38–39.

Милош Немањић
научни саветник, Београд
boban@zaprokul.org.rs

УДК: 316:7.01(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

УВОД У ИСТОРИЈУ СОЦИОЛОГИЈЕ КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ У СРБИЈИ

Ако је текст Мирка Косића „Социологија“, објављен 1912. године у часопису Летопис Матице српске, повод за организовање овог научног скупа, а оснивање групе за социологију 1959. на Филозофском факултету у Београду година заснивања академске социологије у Србији, онда трагове конституисања посебних социологија, поготово такве каква је социологија културе, треба тражити у међупростору између ова два годишита, у укритању утицаја различитих дисциплина, филозофије, историје књижевности и уметности, историје религије итд. Као наставна дисциплина појављује се у наставном плану Катедре за социологију већ 1963. године, а први број часописа за теорију и социологију културе – Култура – објављен је већ 1968. године, само годину дана после оснивања Завода за проучавање културног развитка, прве специјализоване истраживачке установе такве врсте у Србији.

Овај рад ће настојати да пажљиво изведеном анализом покаже синергијско деловање сва ова три чиниоца, али и недоследности у прихватању једног чвршићег концепта, нарочито на истраживачком пољу. У овај ток, међутим, уливаће се још неке притоке, попут социологије уметности на Факултету драмских уметности, студија културе на Факултету политичких наука итд., што неће бити занемарено, али неће ни представљати окосницу овог рада.

Међу именима, поред аутора овог рада, првог дипломираног социолога који је од свог дипломског рада, преко магистарске тезе до докторске дисертације био у потпуности опредељен за ову дисциплину, незаобилазни су и учитељи: Војин Милић, Драган Јерemiћ и Вуко Павићевић са Катедре, и Стеван Мајсторовић, као оснивач споменутог Завода и покретач једног од најпознатијих часописа за културу у Србији. Касније ће се у тај ток укључивати млађи социолози, попут Боре Џуверовића, Драгана Коковића, Бранимира Стојковића и других, али и представници других дисциплина.

Кључне речи: претече социологије културе, социологија културе, истакнути социолози, истраживачке установе културе

Претече

Институционално и теоријско осамостаљивање социологије, усавршавање њених метода и појмовно изграђивање, до чега је у Југославији дошло крајем педесетих година, били су предуслов и за утемељење и даљи развој и социологије културе и уметности. Подстицај за настанак и развој ове потоње код нас је, као и у другим земљама без дубље социолошке традиције, дошао из европских земаља у којима је социологија културе, пре свега уметности већ била афирмисана.

Међутим, као и увек када је реч о процесу развоја науке, спољни утицаји нису довољан услов за настанак изворне научне мисли. Постоји читав скуп социјално-културних услова који доводе до буђења и развоја изворне научне мисли: сам предмет се у својим развојним формама намеће проучавању (Р. Вилијамс разложно говори о претварању општег појма о култури у појам о култури као ствари по себи тек у раном XIX веку, када и социолошка мисао о култури почиње да се издваја из опште социолошке мисли), јавља се научна радозналост подстакнута већ постојећом научном традицијом, долази до научне специјализације, оснивају се нове катедре на универзитетима и ствара научни подмладак, оснивају научни институти и формира научни кадар у њима.

Ако у Југославији између два рата и није било нечега што би се могло назвати социологијом културе и уметности, развојни токови уметности, понајвише књижевности, као и жива филозофска мисао, стварали су погодно тло за актуелну рефлексiju о књижевним и уметничким токовима. „У југословенској теоријској мисли између два рата широк круг пре свега лево оријентисаних мислилаца у низу радова, који су претежно ван формалних појмовних оквира ове науке (мисли се на социологију уметности – М. Н.), даје значајан допринос социолошкој мисли о уметности“ (Социолошки лексикон: 1982). У тај контекст, поред значајних расправа Мирослава Крлеже и Марка Ристића, уклапа се и дело *Проблеми филозофије културе* (Милош Ђурић: 1929), у чијој се теоријској концепцији налази историјско поимање људске културе.

Што се тиче развоја теоријске мисли у послератном периоду, разуме се да је и пре дисциплинарног утемељења социологије културе и уметности било радова који су се бавили питањима културе и уметности, пре свега у оквиру филозофије, затим антропологије, етнологије, књижевно-теоријске мисли итд. Радови Рудија Супека, Радомира Лукића, Младена Чалдаревића, Драгана Јеремића, Војина Милића, Загорке Голубовић и других значајно су допринели каснијем развоју социологије културе. У неким од тих радова дате су и експлицитне дефиниције културе. То се може рећи за дефиницију дату у књизи *Антропологија као друштвена наука* (Загорка Голубовић: 1967), која, по неким тумачима, спада у тзв.

интегралне дефиниције културе (обухвата инструментални, сазнајни, нормативни и визионарски аспект). Милан Дамњановић, као филозоф и естетичар, такође је понудио своју дефиницију културе која се заснива на вредносном, антрополошком и етнолошко-историјском критеријуму.

Бројни су и други аутори – филозофске, књижевнотеоријске, критичарске и других сличних духовних оријентација – који су дали свој допринос развоју идеје о систематском проучавању културе и са социолошког становишта, као што су Миладин Животић, Никола Милошевић, Зоран Гавриловић, Света Лукић.

Почеци

Међутим, до зачетка социологије културе и уметности, у значењу релевантном за овај рад, долази ипак тек средином шездесетих година. Период од 1965. до 1970. године изузетно је плодан по стицају многих погодних социјално-културних услова: такоређи коинцидирају, у размаку од годину-две, превод капиталног дела *Социјална историја уметности и књижевности* (Арнолд Хаузер: 1967), превод дела *Дух времена* (Едгар Морен: 1967), превод дела *Филозофија нове уметности* (Теодор Адорно: 1968), објављивање прве *Социологије културе и уметности* (Милош Илић: 1966), објављивање још једне *Социологије уметности* (Милан Ранковић: 1967), објављивање *Социологије музике* (Иво Супичић: 1967), оснивање Завода за проучавање културног развитка (Стеван Мајсторовић: 1967), покретање првог часописа за теорију, социологију културе и културну политику *Култура* (Стеван Мајсторовић: 1968), појављивање првих истраживачких радова – „Друштвени положај слободних уметника“ (Вујадин Јокић и Светислав Павићевић: 1969), организовање наставе из социологије уметности на последипломским студијама на Филозофском факултету у Београду (Драган Јеремић: 1966/1967), организовање наставе из социологије културе на Факултету политичких знаности у Загребу (Младен Чалдаревић), организовање наставе из социологије културе на последипломским студијама на Факултету политичких наука у Београду (Ратко Божовић).

Деценија од почетка до краја седамдесетих година такође је врло плодна. Године 1972. се појављује књига *Метаморфозе игре* (Ратко Божовић: 1972), а после две године, само у једној години, четири нове књиге, међу којима и: *Естетика и социологија: Увод у савремену социологију уметности* (Сретен Петровић: 1974), *Културне потребе* (Милош Немањић: 1974). Оснива се и Завод за културу Хрватске (Божидар Гагро: 1975). Почињу проучавања позоришта и позоришне публике: „Позориште и публика“ (Вера Икономова, Тихомир Вучковић и Вујадин Јокић: 1973), као и проучавања читалачке публике *Публика јавних библиотека*

Београда (Милош Немањић и др.: 1973). Организују се студије из социологије културе на последипломском ступњу на Филозофском факултету у Загребу (Стипе Шувар: 1964/1965).

До краја ове деценије појављује се још неколико значајних књига: *Култура и демократија* (Стеван Мајсторовић: 1977), *Сновање и стварање* (Драган Јеремић: 1976), *Критика културе* (Бено Зупанчич: 1977), *Уметност у недостатку доказа* (Драгутин Гостушки: 1977), *Култура без граница* (Борисав Џуверовић: 1980). Овде треба поменути и др Сретена Петровића, професора Филолошког факултета у Београду, иначе естетичара, који је неколико година предавао социологију културе и уметности на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду.

Тако су, може се рећи, за релативно кратко време, за непуну деценију и по, основане две истраживачке установе за проучавање културе, на пет факултета у Југославији створена је солидна наставна база за едукацију из социологије културе и уметности, развила се емпиријска социологија културе и уметности, формирана је нова генерација професионалних социолога културе и уметности, изван број научних радника боравио је на специјализацији у европским и ваневропским земљама. Долази и до међународне афирмације југословенских социолога културе и уметности. Тако је 1984. године организована међународна конференција посвећена алијенацији и партиципацији у култури (Истраживачки институт Факултета за социологију, политичке науке и новинарство Универзитета у Љубљани, Југословенско удружење за социологију, Словеначко удружење за социологију, Истраживачки комитет „37“ – Социологија уметности Међународног социолошког удружења). Поднето је 16 саопштења, међу којима су била и саопштења четири југословенска социолога (Уводно излагање: Димитрије Рупел).

Развој социологије културе и уметности у овом периоду резултат је свих тих повољних токова. Појављује се још више значајних емпиријских радова, што се може тумачити као знак зрелости ове посебне социолошке дисциплине. Међу емпиријским социолошким радовима из ове дисциплине треба поменути: „Уметник у друштвеном контексту“ (Јасенка Кодрња, 1986), „Тржиште дела ликовних уметности“ (Триво Инђић: 1986), „Култура младих радника“ (Веселин Илић, Радослав Ђокић, Бранимир Стојковић: 1986), „Прва дечја књига“ (Ружица Росандић, Божица Видановић: 1987). Међу радовима који отварају нове теоријске проблеме или заокругљују неке тематске целине треба поменути: „Рад као култура“ (Веселин Илић: 1984), „Лавиринти културе“ (Ратко Божовић: 1984), „Култура као самоодређење“ (Тена Мартинић: 1986) и *Културна политика и културни развој* (Бранко Прњат: 1986). Наравно, већ у то време, средином и крајем осамдесетих година 20. века, појавиће се нова имена, као што су Драган Жунић, Предрад Цветичанин, Никола Божиловић и други.

Даљи развој

Велики импулс емпиријским социолошким истраживањима из ове области несумњиво су дале две истраживачке установе специјализованог карактера – Завод за проучавање културног развоја (Београд) и Завод за културу Хрватске (Загреб). Улога ових установа, каквих је од шездесетих година и у свету све више, врло је значајна. Социологија културе и уметности, као нова научна дисциплина, доживела је свој процват из разлога иманентних развоју науке, али су промењене функције културе у друштву и нови друштвени циљеви у вези са тим снажно утицали и на појаву нових истраживања културе и уметности те на формирање сасвим новог типа установа.

Наравно, и друге истраживачке установе, као што су Институт за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу, Институт друштвених наука у Београду, Институт за социологију и филозофију Универзитета у Љубљани, Институт за криминолошка и социолошка истраживања у Београду и остали, у својим истраживачким програмима имали су теме из социологије културе, али та истраживања нису била ни тако бројна ни тако систематска. Организовање југословенских социолога културе и уметности у професионална удружења такође је дало подстицаја развоју ове социолошке дисциплине. Секција за социологију културе Социолошког друштва Србије основана је крајем 1970-их година, на иницијативу аутора овог рада. Ова секција је организовала тематске расправе и разговоре о новим књигама.

У том контексту, ваља поменути и значајну улогу периодике. У Југославији излази велики број часописа. Међу првима појавио се часопис *Културни радник*, већ 1948. године, часопис за друштвена и културна питања, који издаје Културно-просветни сабор Хрватске, на чијим се страницама појавио велики број прилога из социологије културе и уметности. Часопис *Културни живот*, у издању Културно-просветних заједница Југославије, који излази од 1959, мада има и улогу хроничара, донео је многе значајне преводе из социологије културе и уметности, али и објавио приличан број оригиналних радова из ове дисциплине. Часопис *Култура*, једини специјализовани часопис за социологију културе, са јубиларним двобројем 120/121 за 2003. годину – „Четрдесет година часописа *Култура* (1968–2008)“, са Библиографијом прилога објављених у њему, дао је непроцењив допринос социологији културе. Посебан допринос овог часописа развијању социолошке мисли везане за културу и уметност огледа се у серији тематских бројева као што су: „Књига и читање“ (Милош Немањић: 1973, број 20), „Стрип – девета уметност“ (Ранко Мунитић: 1975, број 28), „Књижевно занимање“ (Света Лукић и Милош Немањић: 1975, број 30/31), „Настајање радничке културе“ (Бранимир

Стојковић: 1986, број 72), „Празници, светковине, ритуали“ (Јелена Ђорђевић: 1986, број 73/74/75).¹

Наравно, радове из социологије културе и уметности објављивали су и други часописи, међу којима треба поменути: *Наше теме* (Загреб), *Стварање* (Титогорад), *Израз* (Сарајево), *Обележја* (Приштина), *Књижевност* (Београд), *Разгледи* (Љубљана).

Анализа основних радова

Кратак резиме појединих од наведених радова показате и неке тенденције у теоријској мисли у социологији културе и уметности и основне оријентације у емпиријским истраживањима из ове дисциплине.

Социологија културе и уметности (М. Илић) утолико је значајна што је аутор доказао исправност своје тезе да уметност није само одређена социјалном средином већ и да сама утиче на обликовање те средине. Аутор је дао и једну интегралну дефиницију културе. Ова књига је у време своје појаве имала донекле и енциклопедијски карактер, јер је обухватила низ питања – снобизам, уметност и луксуз, хумор, боемство итд.

Социологија уметности (М. Ранковић) имала је строже циљеве и већу амбицију. Аутор је био „подстакнут не само потребом да се систематично извесна, већ релативно учвршћена сума знања из ове области, него и актуелним теоријским мотивима који су налагали комплексније улажење у поједине аспекте односа између уметности и друштва који су још увек предмет живе дискусије“. У том контексту, изнети су проблеми односа опште социологије уметности и социологије посебних уметничких врста, однос социологије уметности и социологије културе итд.

Естетика и социологија: Увод у савремену социологију уметности (С. Петровић) прилази предмету из угла естетичког промишљања. Аутор овде настоји да „на примерима модерних покушаја у социологији уметности укаже на општу немоћ савременог некритичког мишљења“, супротстављајући се на тај начин савременим реалистичко-рационалистичким оријентацијама (специфично уметничко се губи у некој другој „специји“) и емпиријској социологији (на „битно уметничко“ се позитивним методама не може ни указати). Овде су већ дати и елементи једне социологије уметничке рецепције, засноване на модерном херменеутичком методу („свака рефлексија о било којем предмету историјски је, психосоциолошки условљена“).

¹ У првој деценији 21. века млади уредници отварају нова тематска поља: „Култура сваштоједа“ (Јелена Ђорђевић, 2004), „Кина – свила на путу“ (Радосав Пушић, 2005), „Клифорд Герц“ (Александар Бошковић, 2007).

Тако, на извештан начин, ове књиге заокругљују један значајан циклус теоријског промишљања основних проблема из социологије културе и уметности. Књиге које следе већ отварају нека веома значајна, али посебна питања социологије културе и уметности.

Метаморфозе игре (Ратко Божовић) указује пре свега на структурни проблем савременог друштва – раздвајање знања и праксе и на тај начин покреће и питање људских потреба у таквом свету. У том смислу, аутор даје и значајан допринос разматрању функције уметности у једном утилитарном свету. Он је критички анализирао позицију уметности у друштву где је политика доминантна и где она намеће вредности.

У *Културним потребама* (Милош Немањић) појам *потреба* добија своје пуно антрополошко и социолошко значење. Културна потреба се тумачи као универзална диспозиција људи, која се, међутим, обликује у одређеним социјално-културним условима. У разматрању односа између културне потребе, културног интереса и културне праксе аутор полази од тога да само активан однос између људске диспозиције и предмета културне (уметничке) производње даје пуно задовољење културне потребе. У том смислу, указује се на то да културна потреба има четири значајне компоненте: психо-социјалну (мотив), сазнајну (познавање предмета), културну (способност разумевања) и социјално-економску (слободно време и економска могућност).

Међу целовитије студије несумњиво спада и *Култура и демократија* (Стеван Мајсторовић), за коју се може рећи да је један од озбиљнијих прилога критици просветитељског схватања културе у грађанском и социјалистичком друштву. Култура је, по аутору, могућа само као пут ка слободи и ослобађању човека од свих стега насталих у класној историји човечанства. У том контексту већ у овој књизи посебно значајно место добија и разматрање културе рада. Посебна пажња је посвећена и слободи стваралаштва односно стваралаштву у слободи (питања изолованости уметности, двосмислености значења државне помоћи, критичке функције уметности у државном социјализму). *Лавиринти културе* (Ратко Божовић) представља књигу која, још више заснована на вредносним судовима, значи озбиљну критичку анализу социјално-културних услова у којима култура врши своју функцију: тржишта, улоге државе, слободе односно неслободе.

Култура као самоодређење (Т. Мартинић) има своје теоријско упориште у схватању културе као система информација. Пошто, по аутору, ниједна култура, као подсистем цивилизацијског система, није затворена у себе и сама себи довољна, у односу са другим културама могуће су две крајности: затварање, условљено сопственом непродуктивношћу, или пак неодговорно отварање, условљено губитком или помањкањем сопственог идентитета.

У радове који настоје да редефинишу појам културе и да открију скривене али недовољно спознате везе између културе и друштва свакако спада и „Рад као култура“ (Веселин Илић). У овој књизи настоји се на томе да се провере неке хипотезе које се односе на утврђивање социолошких и антрополошких услова и мотива настанка културе, на испитивање првобитних облика поделе рада и корена културе рада.

Најзад, постоји група радова која са социолошког становишта разматрају однос културе и политике односно значај културне политике за културни развој. У делу *Политика и култура* (Стипе Шувар) износе се пре свега критичка запажања у односу на традиционална схватања културе, културних установа и улоге интелигенције. У књизи *Културна политика и културни развој* (Б. Прњат) систематски се излажу проблеми условљености културе мерама политике. Посебна пажња се посвећује монополизму и елитизму у културном животу, при чему се полази од тога да је монополска владавина над средствима за културу у супротности са демократском културном политиком.

Емпиријски радови

Упоредо са овим настаје серија емпиријских истраживачких радова који обухватају широко истраживачко поље, почев од истраживања структуре и друштвене улоге уметничке популације па до сложених истраживања структуре уметничког дела и његове комуникативности са публиком.

Истраживања уметничке популације заузимају значајно место међу овим радовима. „Друштвени положај слободних уметника“ (В. Јокић и С. Павићевић) једно је од релевантних истраживања положаја једне у то време нове категорије уметника – уметника који су живели од свог самосталног уметничког рада. Овде су презентовани резултати анкетног испитивања 206 слободних уметника (од 750 колико их је тада, 1968. године, било у Србији): о мотивима за прихватање овог статуса, реалним условима егзистенције, уметничкој продукцији итд. Слично овоме је и истраживање „Положај и улога уметничких удружења у СР Србији“ (М. Немањић и Р. Микашиновић), које је обухватило 13 уметничких удружења, са преко 500 чланова, и осветлило пре свега критеријуме за пријем уметника у удружења и остваривање посебних интереса чланства у њима. Истраживање „Уметник у друштвеном контексту“ (Ј. Кодрња) било је усмерено на анализу материјалног положаја, политичког утицаја и угледа као показатеља друштвеног положаја уметника.

Истраживања уметничке публике такође су бројна. Истраживање „Позориште и публика“ (група аутора) имало је циљ да комплексно испита институцију позоришта и његову културну функцију у друштву.

Ово изучавање се заснива на две велике анкете: једној спроведеној на репрезентативном узорку становништва у три града у Србији (115 испитаника) и другој спроведеној на узорку позоришне публике (941 гледалац) у четири београдска позоришта. Прво анкетно испитивање „Покушај дефинисања појма позоришне непублике“ (В. Икономова) бави се негледаоцима. Разлози за непосеђивање позоришта имају сложену социјално-психолошку позадину: непознавање позоришне уметности, прихватање стереотипа о позоришту као забави за доконе и образоване, као и објективни социјално-културни услови. Друго, „Позориште и публика“ (В. Јокић), показало је какав је доминантни тип позоришног гледаоца средином шездесетих година: у току сезоне одлази три пута у позориште и у већини случајева воли позориште. Овом типу проучавања припадају и истраживања „Читаоци београдских библиотека“ (М. Немањић), „Књига и читање у Југославији“ (Милош Немањић и Јован Јанићијевић, 1982, преведено на француски) и „Позоришна публика у Србији“ (Слободан Мрђа, 2010).

Значајан ток представљају истраживања културних потреба и интересовања значајних сегмената популације: деце, омладине, радника итд. Ту спадају „Деца и масовна култура“ (Р. Росандић и Н. Игњатовић: 1967), „Културни живот радничке омладине“ (Н. Попов, Т. Инђић и Д. Мојсин: 1968), „Културни живот сеоске омладине“ (М. Ахтик и М. Тодоровић: 1969). Истраживање „Култура младих радника“ (В. Илић, Е. Ђокић и Б. Стојковић: 1986) потврдило је полазну хипотезу да културни идентитет радничке омладине одређује њен положај између класе и генерације.

Међу сложенија истраживања спадају она која се баве пријемом културних производа и њиховим пласманом на тржишту културе, као што је „Тржиште дела ликовних уметности“ (Т. Инђић), које се оријентисало на проучавање продукције, дифузије и продаје дела уметности, показујући специфичну улогу посредника (галериста и других делатника) и колекционара.

Радови који анализирају карактеристике и формалне одлике уметничког дела и настоје да утврде кореспондентност ових карактеристика са обележјима примаоца уметничких дела сачињавају посебан ток. Истраживање „Прва дечја књига“ (Р. Росандић и Б. Видановић) себи је поставило циљ да рашчлани поруку која је садржана у одређеном корпусу дечје књижевности, при чему је пошло од хипотезе да писац на одређен начин замишља свог читаоца и његове особености, и њима саображава своје дело. Ту спада и „Друштвена критика у савременом филму“ (М. Ранковић: 1970), оригинална анализа југословенске филмске продукције између шездесетих и седамдесетих година, када се као битна карактеристика југословенског играног филма испољила све непосреднија социјална ангажованост, са изразито критичком компонентом. Овде,

несумњиво, по неким својим одликама спада и *Метафизика и психологија слике* (С. Петровић: 1986), које је нека врста пролегомене за нови теоријски приступ сликарству. Афирмисано је субјективно везивање за слику.

Постоје, несумњиво, и радови које је тешко класификовати у неку од претходно наведених група, као што је, на пример, социолошка анализа „Награде у култури“ (Бранимир Стојковић: 1987), која за предмет има политику награђивања, процес у чијој се основи налази вредновање односно оцењивање у складу с неким већ унапред прихваћеним вредностима.

Постоје, такође, и радови који су гранични са социологијом културе и уметности, као што су: *Теорија и филозофија стваралаштва* (Милош Илић: 1979), *Историја културе* (Милан Дамњановић: 1977), „Култура од до: разговори о противречјима наше културне свакидашњице“ (Миљивоје Павловић: 1980), „Контекст културе: интроспекцијске расправе о производној овисности погона друштвене опћенитости“ (Жарко Пуховски: 1979), „Духовност и рад: критика грађанског концепта културе“ (Првослав Ралић: 1975), „Ситуације и духовна кретања: филозофско-политички огледи“ (Вјекослав Микецин: 1982).

Може ли се, и поред ове продукције и свих ових доприноса, говорити о потпуно конституисаној социологији културе и уметности? Остаје питање: колико су се развиле уже дисциплине социологије уметности – социологија музике, социологија књижевности, социологија ликовне уметности итд. А колико опет има синтетичких радова? Озбиљан изазов теоријској мисли у социологији културе и уметности представља један од закључака билефелдске групе, на челу са Волфгангом Липом, „да је струци у датој ситуацији потребна не толико једна специјална дисциплина са тим именом колико узимање у обзир културне стварности у општој социологији“. У југословенској социологији културе, у радовима Стевана Мајсторовића, Бена Зупанчича, Веселина Илића, Првослава Ралића и других, учињен је покушај пробоја једног затвореног теоријског концепта културе увођењем појма културе рада. Истовремено, могло би се рећи да је бројним социолошким емпиријским истраживањима створена озбиљна грађа, која захтева нова теоријска уопштавања.

С обзиром на улогу и значај Завода за проучавање културног развитка у свим фазама истраживачке делатности, од оснивања 1967. године па до данашњих дана, овде преносимо уводни део текста из часописа *Култура* поводом 35. годишњице од оснивања ове истраживачке установе (М. Немањић, 2002, 237–240).

Настанак, почетак и развој било које установе, поготово посебне и сасвим нове институције, није могуће разумети без познавања социо-културног контекста и времена њеног настанка. Научне традиције у овом пољу истраживања није било. Угледање на неке научне установе какве

су, на пример, биле Етнографски или Балканолошки институт САНУ, тешко да је могло бити, јер су наведене установе изникле на традицији која има дубље корене. Социолошки институт, основан 1961. године, био је, такође, сасвим нова установа, чије је оснивање подстакао и делимично и омогућио дисциплинарни развој социологије на Филозофском факултету у Београду (Катедра за социологију на овом факултету основана је 1959. године, а први студенти дипломирали 1963).

Завод за проучавање културног развика – у контексту

Завод за проучавање културног развика улази тако у интелектуално поље без историјски створеног легитимитета. Позната је идеја Пјера Бурдијеа о *генези јавног смисла* и о сферама легитимности у интелектуалном пољу. Сфери легитимности, по овом значајном европском и светском социологу, који, нажалост, више није међу живима, припадају музика, сликарство, вајарство, књижевност и позориште, јер иза њих као инстанције потврде легитимности стоје универзитет и уметничке академије (П. Бурдије, 1970). Аналогно томе, у научном пољу на легитимитет могле су да рачунају само истраживачке установе иза којих могу да стану већ оформљене научне дисциплине и инстанције које стварају и научне ауторитете и научни подмладак, што са Заводом није био случај.

Већ и сâм избор назива нове установе – Завод за проучавање културног развика – сведочи, у најмању руку, о недоумици како назвати ту установу. Она није могла да добије статус научног института, а то није била ни жеља њеног оснивача, јер није испуњавала законске услове, па је зато изабран неутрални термин *завод*, а усвајање ближе одредбе о *проучавању културног развика* следило је, макар и недовољно артикулисано, идеју о томе да у култури постоји несумњив развој, који само треба распознати и подстаћи. Ипак, тај и такав Завод (користићу надаље само овај скраћени назив) није 1967. године – припреме су, иначе, трајале од 1964. године – пао на тло на којем нису већ биле посејане клице једне нове научне врсте.

Сâм појам културе као нечега по себи – како је то формулисао Рејмон Вилијамс у својој познатој књизи о култури и друштву, објављеној први пут 1958. године – био је у сазнајним оквирима извесног броја људи у овој средини, међу којима је свакако и оснивач ове установе Стеван Мајсторовић (R. Williams: 61). Фигура овог плодног интелектуалца – оснивача и уредника *Недељних информативних новина* (НИН) и листа *Данас* – обједињавала је у себи веома различите интелектуалне потенцијале. Ако бисмо ипак потражили право упориште основне делатности ове нове установе, онда би се оно најпре нашло у социологији културе и уметности, мада су се неки токови те делатности – и тада, на самом по-

четку, и у познијим фазама рада, често налазили у граничним зонама многих дисциплина: економије и организације културе, урбаног планирања културног развоја, истраживања јавног мњења усмереног на културне потребе и културну потрошњу, политикологије с оријентацијом на културну политику итд.

Што се тиче саме социологије културе и уметности, утемељеност ових посебних социолошких дисциплина у овој средини била је условљена теоријским осамостаљивањем социологије као опште науке, изграђивањем њеног појмовног апарата и усавршавањем њених метода, до чега је у Југославији, па и у Србији, дошло већ крајем 1950-их година. И мада је подстицај за развој ових дисциплина и код нас, као и у другим земљама без дуже и дубље социолошке традиције, дошао из европских земаља, пре свега из Француске и Енглеске, постојале су и унутрашње интелектуалне снаге које су утицале на развој ових посебних социолошких дисциплина. Могло би се рећи да у случају преношења и усвајања нових научних идеја увек постоји читав скуп социо-културних услова у земљи примаоцу који доводе до буђења и развоја изворне научне мисли: сâм предмет се у својим развојним формама (култура) намеће проучавању, јавља се научна радозналост, подстакнута већ постојећим зачецима новог друштвеним и хуманистичким наукама, а посебно међуутицајима различитих култура, оснивају се катедре на универзитетима и ствара научни подмладак, оснивају се институти и у њима формира научни кадар.

Овај подстицај је, такође, имао своје значајно извориште и у теоријском разграничавању с догматским схватањима која су развој друштвене свести – и културе и уметности у том оквиру, разуме се – тумачила као рефлекс објективне друштвене стварности, што се изражавало у познатој тези вулгарног марксизма о односу базе и надградње. Бројни су аутори различите професионалне припадности, али највише филозофи, социолози, психолози и политиколози, који су у раздобљу од средине 50-их до средине 60-их године 20. века утирали пут на теоријском плану савременом социолошком, и не само социолошком, проучавању свих облика друштвене свести, па и културе и уметности. У ствари, полако се напуштао тај концепт друштвене свести, а све више је почело да се говори о култури као нечем самосвојном и са сопственом динамиком развоја у склопу друштвене структуре.

У прегледном чланку урађеном за Бечки центар² крајем 80-их, дат је исцрпнији осврт на развој социологије културе и уметности у Југославији, који, нажалост, није објављен (М. Немањић: 1988). У вези с тим освртом, овде треба додати да је и пре дисциплинарног утемељења социологије културе и уметности код нас било радова који су се бавили пита-

² European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences

њима културе и уметности, пре свега у оквиру филозофије, антропологије, етнологије, књижевнотеоријске мисли итд. Радови Радомира Лукића, Драгана Јеремића, Војина Милића, Загорке Голубовић, Рудија Супека и других значајно су допринели каснијем развоју социологије културе. Овај последњи, Р. Супек, у саопштењу поднетом на Првом стручном саветовању социолога Југославије, фебруара 1965. године, разграничио је у појмовном смислу институцију културе од организације културе (драмска уметност – позориште, на пример, и поставио аналитичку схему хоризонталне и вертикалне димензије културног стварања у којој се (схеми) у првој равни као битни елементи појављују припрема, акција, оцена или анализа, а у другој стварање, саопштавање и примање (Р. Супек: 1965). Бројни су и други аутори – филозофске, књижевнотеоријске, критичарске и других сличних духовних оријентација – који су дали свој допринос развоју идеје о систематском проучавању културе и са социолошко-културолошког становишта, као што су већ поменути Миладин Животић, Никола Милошевић, Зоран Гавриловић, Света Лукић и многи други.

Међутим, до развоја социологије културе и уметности, у значењу релевантном за овај осврт, као и до развоја неких сродних и граничних дисциплина долази тек средином 60-их година, нешто пре или баш у време оснивања Завода: такоређи коинцидирају, у размаку од годину-две, преводи капиталног дела *Социјална историја уметности и књижевности* (А. Хаузер, 1967); познате антрополошко-културолошке студије *Дух времена* (Е. Морен, 1967), о којој је аутор ових редова, на основу оригиналне француске верзије, направио осврт за часопис *Гледишта* још 1965. године; *Филозофија нове уметности* (Т. Адорно, 1968); објављивање прве *Социологије културе и уметности* (М. Илић, 1966); *Социологије уметности* (М. Ранковић, 1967); организовање наставе из Социологије на последипломским студијама на Филозофском факултету у Београду (Д. Јеремић, В. Милић, В. Павићевић, 1966/67), Социологије књижевности на Филолошком факултету у Београду (М. Илић, 1973), Социологије културе на последипломским студијама на Факултету политичких наука у Београду (М. Илић, затим Р. Божовић, 1967/68); увођење одсека Организације сценско-уметничких делатности, почетком 60-их, на Факултету драмских уметности (А. Ујес).

Литература

- Бурдије, П. (1970). Интелектуално поље и стваралачка замисао, *Култура* (10): 74–109.
- Williams, R. (1961). *Culture and Society 1780–1950*, Harmondsworth: Penguin.
- Гласник Завода за проучавање културног развитка* (1980), број 1. Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Инфо* 3 и 7 (2000). Београд: Завод за проучавање културног развитка.

- Crane, D. (1994). *Sociology of Culture*. Oxford: Blackwell.
- Немањић, М. (2002). У трагању за истраживачким идентитетом, *Култура* (105–106): 237–256.
- Пројекти Завода за проучавање културног развитка 1967–1990. (1991). *Гласник Завода за проучавање културног развитка* (специјално издање). Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Супек Р. (1965). Проблеми друштвеног управљања и самоуправљања у култури. У: З. Голубовић и М. Печујлић (прир.), *Социологија: часопис за социологију, социјалну психологију и социјану антропологију VII* (2): 115–133.

Miloš Nemanjić
Belgrade

Summary

An Introduction into the History of Sociology of Culture and Art in Serbia

If the text of Mirko Kosić *Sociology*, published in 1912 in the journal *Chronicle of the Serbian Matica*, reason for organizing this Symposium, and the establishment of the group for Sociology in 1959 at the Faculty of Philosophy in Belgrade in establishing academic sociology in Serbia, then traces the constitution of special sociologies, especially those such as sociology of culture, should be sought in the space between the two volumes, the impact of the intersection of different disciplines, philosophy, history, literature, art, history, religion etc. As a teaching discipline appears in the curriculum at the department of sociology but in 1963 and the first journal of theory and sociology of culture *Culture* was published in the year of 1968, only one year after the establishment of the Institute for the Study of Cultural Development, the first specialized research facilities of its kind in Serbia. This paper attempts at carefully performed analysis, which shows synergistic effect of all these three factors, and inconsistency in accepting the concept of a closer, especially in the research field. In this flow, however, it does not go into some tributaries, such as the sociology of art at the Faculty of Dramatic Arts, culture studies at the Faculty of Political Science, etc., that are not be left out, but does not represent the backbone of this work. Among the names, in addition to the present study, the first sociologist who graduated from his thesis, master's thesis through the dissertation was fully committed to the discipline, are unavoidable and teachers, Vojin Milić, Dragan Jeremić and Vuko Pavićević with departments and Stevan Majstorović mentioned as the founder of the Institute and founder of one of the most famous cultural magazine in Serbia. Later, we will include in the course of younger sociologists, like Bora Džuverović, Dragan Koković, Branimir Stojković et al., but also representatives of other disciplines.

Key words: forerunners of the sociology of culture, sociology of culture, famous sociologists, research institutions of culture

Милан Ранковић
(1932–2012)

Драган Коковић
Одсек за социологију
Филозофски факултет, Нови Сад

УДК: "712"316(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

УЗРОЦИ КАШЊЕЊА У КОНСТИТУИСАЊУ НЕКИХ СОЦИОЛОШКИХ ДИСЦИПЛИНА КОД НАС

Многе социолошке дисциплине које су данас актуелне биле су у великом закашњењу када су у питању наша социологија и друштво. С друге стране, неке су биле значајно заступљене (нпр. социологија омладине). Говорило се чак и о „омладинологији“. У раду ће се разматрати узроци закашњења конституисања социологије образовања, социологије свакодневног живота и социологије спорта као академских дисциплина. Закашњења у конституисању наведених дисциплина на овим просторима допринела су томе да су остала многа нерешена теоријска и практична питања, „уска грла“ са којима се суочава друштво. Закашњење је утицало да многа ургентна питања остану изван социолошких разматрања.

Кључне речи: социологија у Србији, социологија образовања, социологија спорта, социологија свакодневног живота

Узроци закашњења конституисања социологије образовања

Социологија образовања је млада научна дисциплина, а њена младост је условљена: 1. развојем опште социологије и других социолошких дисциплина, али и нарастајућих друштвених проблема, који су тражили одговарајућу анализу, објашњење; 2. развојем образовања као друштвеног феномена који је својом масовношћу и експлозивношћу отворио низ нерешених питања.

Улазак социологије у „породицу“ наука које се баве образовањем није био лак; образовање се традиционално *сматрало искључивим предметом педагогије*. Када су понекад и актуелизовали социолошки аспект образовања, педагози су остајали у оквирима педагошке социологије. Има мишљења да би, због недовољног конституисања предмета социологије образовања, прикладније звучало описни појам „социолошка проучавања образовања“. Ипак, друштвене промене и њихов утицај на образовање изнедрили су потребу за социологијом образовања као самосталном дисциплином, граном социологије која може бити примењена у образовању. Организација, интеракција и друштвена промена неопходни су појмови да би се схватили образовање и све друге противречности

које произлазе из образовног процеса и друштвене средине. Социолошки центри који се данас баве образовањем веома су активни у погледу обима и проблема које проучавају. Број публикација се сваким даном увећава и може се констатовати да се убрзаним темпом умножавају социолошки наслови који су посвећени образовању.

Закашњење конституисања социологије образовања на овим просторима допринело је да су остала нерешена не само нека теоријска, већ и практична питања и „уска грла“ са којима се сусреће образовање као институција. Закашњење је утицало да изван социолошких разматрања остану многа ургентна питања, као нпр.:

- Улога образовања у целокупном животу друштва. образовање и друге друштвене институције, други облици организације (државни, пре свега). Однос образовања, привредних, културних, политичких и других институција.

- образовање као производ и чинилац друштвеног развоја. Развој и узајамна зависност технологије, производње, производних односа, организације образовања и његове улоге у друштву.

- Друштвени положај учесника у образовном процесу. Класнослојна структура оних који се образују, место образовних група у општедруштвеној и класној структури. Однос актера у образовању и њихови погледи на свој друштвени положај, ставови и погледи друштвене средине на статус наставног особља.

- Однос према образовању шире друштвене заједнице, који се изражава кроз постојећу идеологију и јавно мњење.

- Друштвени односи унутар образовања (односи наставници–ученици, разред као друштвена група, проблем друштвене хијерархије у образовању итд.).

- Изучавање начина функционисања образовања у конкретним институцијама (школе, универзитети итд.).

Нека од ових питања проучавале су и друге друштвене науке. Зато се, као и увек, појављује проблем односа између социологије и других наука које се баве образовањем.

Ипак, социологија образовања код нас је постигла значајне успехе у разматрању контекстуалне равни образовних процеса. Захваљујући озбиљнијем приступу овој дисциплини, анализирана су многа значајна питања:

1. Како конкретни друштвени услови утичу на „производњу“ и функционисање одређеног образовног система (класне, слојне и друге друштвене неједнакости).

2. Какав је повратни утицај образовног система на постојеће друштвене односе.

3. Каква је природа разноврсних веза образовања са другим институционалним облицима организованог друштва.

4. Сагледање проблема образовања појединих друштвених, демографских и професионалних група (радници, млади, одрасли, жене, студенти, инжењери, лекари итд.).

5. Зависност образовања од разноврсних друштвено-групних интереса, потреба, вредности и норми.

6. Проучавање образовања у различитим друштвеним, привредним и културним срединама.

Почетни импулси социологије образовања карактеристични су по бројности радова и *давању предности емпиријским истраживањима*. То је значило избегавање „великих теорија“ (макротеорија), које су се сматрале бесплодним и спекулативним. Изражен је био емпиризам, односно став да у основи сваког истраживања и сазнања леже чињенице које истраживач мора описати, анализирати и саопштити. Истраживања су најчешће била непотпуна и неинтегрисана у целовиту теорију. Фрагментарност истраживања је имала за последицу занемаривање опште социолошке теорије. Обично су недостајали одељци о теоријским оријентацијама и приступима у социологији образовања. Последица овакве оријентације је готово потпуни недостатак синтетизованих радова и давање предности периодичним публикацијама, зборницима, материјалима итд.

И поред изнетих једностраности и недостатака, не треба олако одбацити рана искуства социологије образовања. Наравно, важно је указати на њену фрагментарност, а често и редуccionизам кад је реч о теорији и методологији; на неке социолошке студије које не узимају у обзир најелементарније друштвене чињенице тврдећи да сви имају подједнаке изгледе („исте или сличне шансе“) кад су у питању образовање и друштвена покретљивост, будући да су школе једнако доступне свим слојевима друштва. У социологији образовања и данас је присутна дисхармонија између конкретних емпиријских истраживања и теорије. Она се покушава премостити теоријом средњег обима.

У развоју сваке дисциплине потребно је водити рачуна о равнотежи између емпиријских и теоријских истраживања. Проучавање образовања не може се свести само на „табеле“ и огољени емпиризам. На могућност таквих тенденција упозорио је и чувени Фридрих Ниче:

„Ја не обећавам нове табеле и нове распореде часова за гимназије и друге школе. Напротив, дивим се изузетно снажној природи оних који су кадри да превале читав пут из дубине емпирије па до висине правих културних проблема и поново одатле у низине најсувопарнијих правила и најпрецизнијих табеларних радова; управо зато јер ћу бити задовољан

ако се тешко дишући попнем на неко високо брдо и ако будем могао да уживам у слободном погледу. У овој књизи нећу моћи да задовољим пријатеље табела. Видим да долази време у којем ће озбиљни људи, у служби потпуно обновљеног и прочишћеног образовања и сарађујући, опет постати законодавци свакодневног васпитања – васпитања за управо то образовање; вероватно ће тада морати поново да праве табеле; али далеко је то време! И шта се све у међувремену неће десити! Можда дође до уништења гимназије, па чак и универзитета. Можда, пак дође до потпуног преображаја управо споменутих образовних установа, тако да ће њихове старе табеле касније изгледати као остаци из доба сојеница.“

Чини се да је предмет и задатке социологије образовања добро уочио познати социолог Рејмон Арон. По њему социологија образовања проучава процес организације образовања као подсистема у оквиру целог друштвеног система; ниједна институција се не може разумети, ниједна реформа замислити ни применити уколико институција или реформа није стављена у контекст. Социологија образовања, по мишљењу Арона, дели се на три поглавља: на социологију институција и процеса образовања, која се налази између „социологије уласка“ и „социологије изласка“. Социологија уласка упућује нас на друштво, породицу, друштвене класе, које су већ снажно обележили младе у тренутку кад ступају у школу; социологија изласка усмерава на потребе економије или „развоја“, израза који се пробио захваљујући својој неодређености.

Социологија образовања још трага за својим теоријско-хипотетичким оквиром, који би био погодан за проучавање образовања под утицајем промена у савременом друштву и његове повезаности са другим друштвеним институцијама.

Зашто је свакодневица релативно касно постала предмет друштвених наука?

Социологија је најчешће заокупљена структуралним анализама, као што су породица, институције организације, држава итд.; често је заостављена анализа свакодневице, свакодневних пракси, узајамности и културних интеракција. Неки приступи, нпр. *етнометодологија*, свакодневни живот сматрају јединим ваљаним нивоом социолошке анализе. Свакодневица се у многим истраживањима сматра *ауθενтичном*, а институције рационализованог друштвеног система као вештачки произведене (лажне). Онај ко занемарује свакодневицу ризикује да „прескочи“ човека, да у њему види биће које увек себи поставља „више циљеве“ и које живи искључиво за историју.

Свакодневни живот је све оно што измиче институционализацији и институцијама. Све што није било могуће установити као званично,

може се назвати свакодневним животом. То је лични живот и међу-простор између разних званичних поступака. У њему се изграђује животни континуитет бића, његов начин живота, његов лични животни стил.

Да ли се нешто важно догодило у томе што је свакодневица избила у први план? Ако је свакодневица утицала на то да се људи почну бавити углавном собом и својим личним животима и приватним интересима, ако је нестао озбиљан мотив да се човек брине за друге, а не само за себе, онда је свакодневица постала феномен о којем треба озбиљно размишљати.

1) Основна методолошка тешкоћа изучавања свакодневице јесте њена *тешка препознатљивост* и видљивост; што је предмет изучавања блискији, то теже распознајемо његову суштину.

2) Свакодневица обухвата *целину људског живљења*; она подразумева како ритам дневних аутоматизама, навика, понављања, али и изузетност и непоновљивост.

3) Изучавање свакодневице јавило се као императив друштвене науке *насупротив догматским становиштима*, која су ово подручје потпуно занемарила.

4) Егзистенцијалистичка филозофија („филозофија бриге“) поставила је ово питање у центар својих интересовања, али није разобличила отуђену природу свакодневице и није нашла адекватно решење за ове проблеме; остала је на *апстрактном индивидуалном нивоу*.

5) Свакодневицу и приватни живот савременог човека обележава *питање избора*; пошто је изгубио критеријуме које су му прописивале религија и обичајност, смисао свог свакодневног живота човек све мање налази изван себе, а све више у себи, у властитом избору, опредељењу.

6) Задатак друштвене науке, социологије свакодневице посебно, јесте да укаже на противречност свакодневице, *њено отуђење*; такође је неопходно свакодневицу проучавати кроз активности ситуиране у конкретним друштвеним и историјским околностима.

7) Све се више увиђа да комплекси питања што чине суштину свакодневног живота *више нису од секундарног значаја*.

Социологија је свакодневицу учинила упитном и направила радикалан рез у својим истраживањима. Човек се све више посматра унутар целокупног начина производње, начина живота (рад, породични односи, доколица). Социологија свакодневног живота истражује и објашњава уобичајено пулсирање друштвеног живота у разноврсним сферама (рад, слободно време, породични живот, потрошња итд.).¹

¹ И. Спасић, *Социологије свакодневног живота*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.

Свакодневни живот је дуго времена био изван филозофских и социолошких проучавања, јер се сматрао „нижим реалитетом“ (критика нижег реда стварности). Многи се питају због чега треба да се бавимо тривијалним аспектима наше свакодневице и друштвеног понашања, обрасцима који нам се несвесно дешавају више пута у току дана и из дана у дан. Међутим, проучавање „ситница које живот значе“, безначајних образаца друштвене интеракције од битног су значаја за социолошки ју свакодневног живота. Постоје бар два разлога за ова истраживања:

1) Наше свакодневне, иако рутинске активности, непрестане интеракције са другима, дају структуру и облик ономе што радимо; ако их изучавамо, сазнајемо много о себи као друштвеним бићима, организацији и начину живота одређеног друштва. Оно што је свакодневно – не мора увек бити исто. Обрасци понашања у току радних дана разликују се од оних у току викенда или празника. За време празника доживљавамо узлете и излете из наше суморне свакидашњице. Промене у животу мењају ритам свакодневног живота. Ако дипломирамо, добијемо посао или се оженимо, свакако морамо мењати своје раније навике, убрзо успостављајући друге.

2) Истраживање свакодневног живота и интеракција којима је премрежен помаже нам да схватимо глобалније друштвене системе и институције. Сви велики друштвени системи зависе од образаца друштвене интеракције у којој свакодневно учествујемо. Свакодневни живот и интеракције на селу сасвим су другачији од оних у граду, за које је често карактеристична ирационална друштвеност и необраћање пажње на друге људе. Сеоски мир замењује ужурбаност „усамљене гомиле“, градска врева и бука.

Свака култура је, на неки начин, освајање живота, његов преображај, снажно сједињавање свих животних испољавања; „култура више није луксуз појединца, никаква привилегија, већ неодољиви захтев живота; од сада је питање живота и смрти сваког човека да своје живљење смести негде између те целовитости која га превазилази са свих страна, и своје сопствене егзистенције, своје свакидашњице“.

Посматрање културе као свакидашњег живота значи истовремено *премештање средишта интересовања од културе као нечег отуђеног од људи у средиште њиховог живота*. Човек културу почиње да доживљава субјективно. Ако култура не осмишљава људски живот, већ представља умртвљену институцију, ако владајућа култура остаје изван интересовања човека, онда ће он, свакако, потражити елементе друге културе утемељене на вредностима које ће покушати „ухватити“ и „населити“ самосвојном креативношћу: нове вредности ће осмишљавати свакидашњи живот појединаца и утицати на формирање њиховог идентитета.

Већина аутора полази од претпоставке да се прикладним чине оне дефиниције које „не заклањају живот“, већ га стављају у центар разматрања, заједно са делатношћу која га прати. Мада се запажа да реч *свакодневно*, која је у оптицају тек неких двеста година, није уобичајена, истрајало се у употреби овог појма са тежњом његовог практичног преобликовања.

Просветитељство, које је задојено идејом да у одређеном друштву мањина увек креира и поклања културу, било је носилац „крњег“ схватања по којем култура егзистира изван производног живота, а у те просторе се уноси споља, васпитавањем, образовањем или културном анимацијом. Данас је ова теза тешко прихватљива и наилази на многобројна противљења. Напросто, култура се почиње повезивати са целином свакодневног живота. Културни живот није само оно што се присваја, него и оно што се даје и у чему се *активно учествује*. Постоји људска свакидашњица, разноврсна подручја свакодневног живота која треба култивирати (рад, слободно време, међуљудски односи, становање, политичко понашање итд.).

Идеју свакодневног живота посебно су подупрла феноменолошка истраживања. Феноменологија се заснива на начелу „враћати се стварима“, описивати, а не објашњавати и анализирати. У својим почецима феноменологија се појављује као протест против историзма и емпиризма. Једном, као и другом, пребацује се да су изневерили ствари. Чак су и чињенице емпиризма конструисане, а не доживљене; оне су претпостављене на почетку датог. Феноменологија се претпоставља као метод описивања самих ствари, света живота онаквог какав се показује наивном погледу изван сваке појмовне конструкције, али богат свим оним значењима која нам се указују као сама структура и суштина ствари (феномена).

Феноменологија претходи свакој индуктивној или емпиријској науци. Њен метод је неутралан, он не захтева никакву реалистичку или идеалистичку метафизику, као што ни израз „феномен“ не подразумева неко позивање на ствари по себи, већ означава само *позитивност датог онаквог како се указује*. Само у сфери чистих евидентности виде се ствари у њиховој самобитности, односно суштини. Феноменологија истражује природну праксу људи у свим њеним историјским облицима; тематски свет феноменологије обухвата све практичне творевине и облике заједништва, тј. „заједнице различитих и сложених ликова“ (Хусерл). То су, пре свега: брак, породица, држава, рат, мир, немаштина и смрт, насиље и праведност, владавина и послушност, говор, обичаји, такмичење и сарадња итд. Све набројано представља *феномене људског постојања* (Е. Финк).

Помоћу феноменолошког метода желимо да разумемо *нешто што већ постоји пред нашим очима*. Зато је за феноменологију непосредно

доживљено искуство полазна тачка. Речи се од њихове метафизичке употребе поново укључују у њихову свакидашњу употребу. Свет живота јавља се као мрежа коју ми нисмо изабрали, у коју смо увучени, сада и овде, владајућим приликама. У „усамљеној гомили“ сваки појединац једнак је сваком другом појединцу, свако долази до истог искуства, има исте наде, жеље, разочарења, одрицања. Али сваки образац униформисања везан је за образац и момент идеализовања.

Зашто се социологија спорта касно конституисала као социолошка дисциплина?

Уколико је друштвена и педагошка проблематика физичког васпитања била присутна већ у филозофско-политичким списима XIX века, утолико је интересовање за спорт, у принципу, проблем овог века. Спорт је „уплетен у одређену друштвену ситуацију“ економије, политике, културе, пропаганде, рекламе итд. Социологија спорта покушава да да одговор на *питања друштвене условљености спорта*. Њена појава није проста последица развоја савремене социологије, њеног распрострањања на све новије и новије проблеме. *Тај развој није, како неки мисле, израз моде у односу на друга социолошка истраживања*.

Социологија спорта је одговор на најургентније потребе спортског покрета, непосредни резултат тих потреба; она указује на уску зависност између развоја спорта и развоја одређених области друштвеног живота, одређених појава културе и цивилизације. Тако на пример, утицај спорта на масовну културу и обратно, узајамни односи спорта и политике, спорта и религије – питања су која за своје објашњење морају узимати у обзир друштвено окружење, савремене токове у којима доминирају индустријализација и урбанизација. Пратећи истраживања спорта, увидело се да постоји поремећена равнотежа у овом подручју између радова биолошких и психобиолошких наука и студија друштвених наука (социологија, антропологија и друштвена психологија), што наноси штету потпуном познавању спорта, ове нове друштвене чињенице.

Социологија спорта трага за одговорима на следећа питања:²

Зашто је спорт заузео тако утицајно место у разним друштвима и земљама света?

Да ли је то место добио тек данас или је увек био универзална институција слободног времена, независно од типа друштва? Какве су његове везе са радом, производњом и потрошњом у индустријском друштву?

² Z. Krawczyk: „Teoretyczne orientacje we współczesnej socjologii sportu“, стр. 145.

Какав је однос спорта и друштвене покретљивости, односно да ли је спорт шанса за напредовање људи из нижих друштвених слојева или је то само илузија напретка?

Да ли је то нова појава својствена масовном друштву и је ли повезана са индустријализацијом и урбанизацијом?

Какве су везе између спорта и других видова културе свакодневног живота?

Колико спорт има друштвени, психолошки, емоционални значај за савремено друштво и савременог човека?

Који су најважнији фактори уништавања спорта као истинске игре?

Како аматерски спорт још увек може да постоји и развија се поред професионалног и врхунског спорта?

Да ли је идентификација гледалаца са спортском екипом истовремено и идентификација са друштвеном групом или ширим глобалним друштвом? Пружа ли спорт „усамљеној гомили“, атомизованој и отуђеној од друштва, осећање повезаности са ширим колективом и на тај начин осмишљава живот појединца?

Да ли спорт спаја или раздваја народе, класе, слојеве, расе, регионе; да ли је он интеграциони или дезинтеграциони процес, да ли је у функцији консензуса или конфликта? Да ли спортски сусрети интегришу друштва или су само резултат интеграционих процеса. Колико је спорт интегрисан у савремени начин производње?

Како и зашто се спорт развио у правцу спортске индустрије и комерцијализације и да ли су индустријализација и бирократизација неизбежне и у спорту?

Да ли спорт ствара активне и стваралачке личности, или фрустриране, које често постају бремене и терет за одређено друштво?

Зашто се спорт, чије је суштинско одређење да задовољи одређене човекове потребе и омогући испољавање његове аутентичности, све више дехуманизује и доживљава одређене девијације?

Да ли је смисао спорта у савременом друштву и начину живљења људи само да компензује сферу нужности?

Теоријска сазнања која се развијају у вези са настајањем и конституисањем одређених дисциплина условљена су масовношћу појава. Кад одређени феномен, а у овом случају спорт, добије масовни вид испољавања, онда му се обраћа пажња, емпиријски се проучава и развијају се одређене теорије.

Спорт још увек нема своје место у великим социолошким системима. Уместо продубљених истраживања често се сусрећемо са „ишчуђавањем“ како су социолози мало пажње посветили спорту, или констатацијом „да су социолошка истраживања у вези са спортским феноменом

толико у закашњењу у односу на друге науке, да ово кочи спортску политику и саму спортску праксу“.

У социолошкој заједници запажено је да заслуга за подизање социологије спорта припада малом броју људи, ретким али упорним и истрајним социолозима спорта, који су до ових проблема доспели претходно се бавећи углавном класичним темама из социологије омладине или социологије слободног времена.

Истраживања у области спорта, барем кад је реч о социологији, немају дугу традицију и континуитет. Узрок томе је што се међу првим иницијаторима послератне социологије нашао велики број истраживача из круга професионалних социолога, који се нису осећали као наследници традиције и неког богатог истраживачког искуства на овом пољу.

Овакво стање и закашњење узроке има „*делимично у интелектуалистичкој и биолошкој клими XIX века*. У оним оквирима у којима је спорт игра, он не припада рационалним вредностима, тако да га интелектуалци занемарују као нешто што нема никакве вредности. Требало је чекати Фројдово откриће ирационалних човекових вредности, *психоанализу, егзистенцијалистичку филозофију и феноменологију*, да би се проблем спорта поставио у науци, и то кроз проблем игре.“ Такође је требало сачекати да се постави *проблем слободног времена* како би се социологија заинтересовала за спорт. Почело се размишљати о томе како је конструктивније стварати посебну социологију спорта. Сматрало се да је то исправнији пут него проучавање многобројних аспеката спорта и њихова појединачна синтеза.

Стоји констатација да спорт, као социјална појава, до сада није озбиљно проучаван. И социолози и људи из области физичког васпитања узимали су свуда присутни спорт *као нешто што се само по себи разумје*. Игноришу се многе његове манифестације и већина његових прикривених функција. За стручњака физичке културе спорт представља средство за постизање васпитних циљева. За готово све остале људе спорт, како изгледа, служи сасвим различитим сврхама. Ни у једном од ових случајева не схвата се његов друштвени значај. Због свега овога што је наведено јавила су се залагања за развој социологије спорта, као истраживачког подручја и академске дисциплине.

Идеја за конституисање социологије спорта све је више, јер је спорт постао масовна појава, која утиче на начин живота и понашање великог броја људи.

Литература

- Гиденс, Е. 2001. *Социологија*. Подгорица/Бања Лука: ЦИД/Романов.
- Giulianotti, R. 2005. *Sport – a critical sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Гофман, Е. 2000. *Како се представљамо у свакодневном животу*. Београд: Геопоетика.
- Houlihan, B. 2008. *Sport and Society*. London: SAGE.
- Ивковић, М. 1999. *Образовање у друштвеном контексту*. Ниш: Филозофски факултет.
- Коковић, Д. 1993. *Заборављена култура*. Нови Сад: Светови.
- Коковић, Д. 1994. *Социологија образовања*. Нови Сад: Матица српска.
- Коковић, Д. 2004. *Спорт и медији*. Нови Сад: Фабус.
- Коковић, Д. 2009. *Друштво и образовни капитал*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Коковић, Д. 2010. *Друштво, насиље и спорт*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Morrish, I. 1972. *The Sociology of Education – An Introduction*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- Петровић, К., и Хошек, А. 1986. *Прилози за социологију спорта 1–2*. Загреб: Факултет за физичку културу.
- Russell, B. 1976. *On Education*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- Scambler, G. 2005. *Sport and Society: History, Power and Culture*. Maidenhead, England; New York, NY: Open University Press.
- Спасић, И. 2004. *Социологије свакодневног живота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Dragan Koković
Faculty of Philosophy, Novi Sad

Summary

Causes of Delay in Establishment of Certain Sociological Disciplines in Serbia

Many sociological disciplines that are up-to-date nowadays have been in a great delay in our sociology and society. On the other hand, some of them were significantly represented (e.g. sociology of youth), so that the word “youthology” was coined. This paper considers causes of delay in constitution and establishment of educational sociology, sociology of everyday life and sociology of sport as academic disciplines. The delays in constitution of the cited disciplines in our milieu have contributed to the fact that there have remained numerous unsolved theoretical and practical issues, “bottlenecks” which the society confronts with. The delay effected that many urgent questions have stayed outside the scope of sociological discussion.

Key words: sociology in Serbia, educational sociology, sociology of sport, sociology of everyday life

Градимиr Обрадовић
социолог
Јагодина

УДК: 316.334(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

**ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЗАСНИВАЊА СОЦИОЛОГИЈЕ
И СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА
И ПИОНИРСКА АНГАЖОВАНОСТ СОЦИОЛОГА
НА РАЗВОЈУ СОЦИОЛОГИЈЕ РАДА
И ФОРМИРАЊУ ПРОФЕСИЈЕ СОЦИОЛОГА РАДА¹**

У периоду оснивања Групе за социологију на Филозофском факултету у Београду, о социологији рада као посебној социолошкој дисциплини говорило се само у оквиру опште социологије. Једна група социолога, још под делимичним утицајем ист-мата, заступала је мишљење да се социологија рада може свести на социологију самоуправљања; друга, сагледајући феномен рада и радне организације као врло сложен и вишеслојан део друштвене стварности, прихвата самоуправљање само као део предмета социологије рада.

У овом раду се институционални развој социологије рада прати преко више индикатора: преко концепције развоја социологије рада на факултетима – преко наставних планова и објављених уџбеника, кроз научно усавршавање кадрова (израда дипломских, магистарских и докторских радова), затим преко формирања Секције за социологију рада, издаваштва, преко јавних трибина, организовања научно-стручних скупова, преко периодике из струке (часописа Социологија рада и Социолошког билтена) и учешћа у осталој периодици, до превода, приказа и објављивања иностране литературе, библиографије из социологије рада и сличних активности.

Кључне речи: социологија рада, институционални развој социологије рада, Секција за социологију рада, стручно-научни скупови, издаваштво из социологије рада

У спомен колеги Зорану Манојловићу, бившем председнику Секције за социологију рада и уреднику „Социолошког билтена“

¹ Овај рад је требало да се напише у сарадњи са колегом Зораном Манојловићем, с обзиром на то да је био председник Секције за социологију рада, уредник *Социолошког билтена* и колега који брижљиво чува документацију из ове области. Нажалост, из здравствених разлога, Зоран није могао да се прикључи реализацији овог пројекта, па је аутор самостално приступио изради овог текста на основу властите документације. Зато рад треба схватити као прилог проучавању заснивања социологије рада у нас.

Настајање социологије рада као посебне науке

У периоду оснивања Групе за социологију на Филозофском факултету у Београду (1959) осећао се крај дискусије о предмету социологије између заступника историјског материјализма и једног новог схватања социологије које је прихватало и допринос „грађанске социологије“, мада се утицај историјског материјализма још дуго задржао као посебан предмет изучавања и имао одлучујући утицај у одређивању предмета посебних социологија, нарочито социологије рада. То „помирење“ између ових схватања друштвене науке извршила група филозофа и социолога, ослобађајући се догматских наслага „ист-мат“-а, истовремено откривајући у Марксовим радовима филозофско-социолошки и антрополошки допринос развоју друштвених наука, што је омогућило критички однос према „буржоаској социологији“, односно прихватање доприноса ове социологије општем развоју науке о друштву. Само летимичан преглед на структуру уџбеника из опште социологије (касније и из социологије рада) из тог периода указује колико се теоријска концепција „ист-мат“-а задржала у овим уџбеницима.

Од дефинисања предмета опште социологије зависило је и одређивање социологије према другим друштвеним наукама, као и одређивање посебних социологија, међу којима је и социологија рада и индустријска социологија. Борис Зихерл (*Дијалектички и историјски материјализам*, I, II, Рад, Београд, 1952) водећи је заступник историјског материјализма код нас, те, полазећи од неких општих Лењинових ставова о „буржоаској социологији“, не види у оквиру историјског материјализма развој посебних дисциплина у друштвеној науци. Сличне ставове заступао је и Илија Косановић, који у свом уџбенику (*Историјски материјализам*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1960) не разматра могућности постојања посебних социологија.

Мада се уџбеник Радомира Лукића (*Основи социологије*, Београд, 1960) по свом приступу и третирању питања опште социологије значајно разликује од сличних уџбеника почетком 60-их година, интересантан је Лукићев став о односу социологије и посебних уопштавајућих друштвених наука, у оквиру овог излагања поставља питање о тзв. посебним социологијама (стр. 33). Лукић пише: „*Ове посебне социологије су паралелне науке с одговарајућим посебним друштвеним наукама. Мислимо да се овакве посебне социологије у начелу не могу издвојити, иако је практично то, ради боље поделе рада, могуће учинити. Јер, задатак је сваке науке о једној појави да да што је могуће потпуније сазнање о њој. Очигледно је да је то могуће само ако се обе поменуте врсте сазнања повежу. Отуд излази да овакве посебне 'социологије' уствари треба да чине саставне делове односних посебних наука.*“ (33)

На једној страници свог уџбеника Анте Фјаменго разматра однос између опште и такозваних посебних социологија. (Анте Фјаменго, *Основи опће социологије*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1962), по којем проучавање „такозваних посебних социологија“ представља гранично подручје између посебних друштвених наука и социологије. Међу посебним наукама он не помиње ни социологију рада ни индустријску социологију, што изненађује имајући у виду развијеност ових социологија у Европи и САД. По Фјаменгу: *„Природније је да оне буду саставни дијелови посебних друштвених наука, јер изучавају заправо материју тих наука.“* (101)

На две странице свога уџбеника из социологије Мирко Перовић расправља о односу социологије као најопштије друштвене науке и посебних социологија (Мирко Перовић, *Увод у социологију*, „Савремена администрација“, Београд, 1962). По њему је можда боље говорити о тзв. примењеној социологији него о разним посебним социологијама. *„То са разлога што се у суштини ради о посебним областима, које се као такве посебно проучавају са социолошког становишта, па се резултати таквих испитивања излажу у целинама које се односе на те посебне области – село, породица, религија и сл.“* (16) *„Ако смо социологију означили као најопштију друштвену науку, питање је онда: да ли има оправдања и потребе таква посебна социолошка проучавања посебних области друштвеног живота оформљивати у виду неких ’посебних социологија’?“*

Општа социологија је та која дубље проучава поједине области друштвеног живота. Олег Мандић има другачије мишљење (*Увод у опћу социологију*, „Народне новине“, Загреб, 1960). Он истиче да социологија изучава постанак и развитак *„појединих друштвених установа у разним њиховим аспектима, па тиме постоје посебна подручја социолошког истраживања, а ако се ради о индустријској области – оправдано се може говорити о индустријској социологији“* (стр. 347). Али у систему социологије Мандић разликује *„два нивоа проучавања друштвених појава – социографију, која прикупља, сврстава и описује податке, и посебан део науке о друштву... који излаже опће законитости развитака конкретних друштава у одређеним епохама“* (348).

Насупрот М. Перовићу, Владимир Рашковић закључује да се социологија данас развила у низ посебних научних дисциплина, као што су социологија рада и друге, али однос опште и посебних социологија види у дијалектичком јединству односа општег, посебног и појединачног. *„У том погледу може се сматрати однос између опште, теоретске (general) социологије (као опште, ’најопштије’ науке о друштву), индустријске социологије као посебне науке и социологије управљања индустријом као појединачне научне дисциплине.“*

Нешто касније, Владимир Рашковић написаће један од првих универзитетских уџбеника у југословенској социологији рада (*Социологија рада*, Социолошки институт Србије, Београд, 1967), који ће по својој садржини и структури презентовања проблематике социологије рада представљати нешто осавремењенији историјскоматеријалистички приступ. Њега ће следити низ аутора уџбеника из социологије рада чије ће теоријско заснивање социологије рада давати мале могућности за развој методског приступа проблемима социологије рада и социолошким истраживањима у овој области.²

Када износимо разна схватања о односу опште социологије и посебних социологија, нарочито социологије рада, неопходно је истаћи рад Илије Станојчића (*Предмет опште социологије – њен однос према другим наукама*, „Савремена школа“, Београд, 1964), који је, у односу на цитиране ауторе, највише простора посветио социологији рада (153–171). Аутор каже да ово није случајно. „Разлог за избор баш ове посебне социологије лежи једноставно у чињеници што је најближа општој социологији и што је свакако најразвијенија и на теоријском и на методолошком плану. Такође и чињеница да су резултати њеног истраживања од превасходног значаја за решење актуелних друштвених збивања и један од разлога што се овде о њој посебно говори.“ (стр. 153.) На крају, проф. др Илија Станојчић закључује „да се основни задатак наше социологије рада и своди на минуциозно теоријско и емпиријско изучавање феномена радничког самоуправљања, јер то једноставно значи и писање нове главе и једне истинске научне социологије рада...“ (171) Свођење социологије рада само на социологију самоуправљања представља ограничење њеног предмета, мада је у каснијем укључивању социолога рада самоуправљање често било један од предмета проучавања.³

Поред наведеног, треба поменути неколико основних уџбеника и скрипти из социологије рада који су допринели образовању социолога из социологије рада у том периоду. То су уџбеници словеначког социоло-

² О овоме је писао проф. др Мирослав Радовановић у раду „Предмет и задаци социологије рада – Различита схватања предмета и задатака социологије рада у радовима југословенских и иностраних социолога“ (Посебно у одељку „Предмет социологије рада у схватањима југословенских социолога“, *Идеје, часопис за теорију савременог друштва*, бр. 4/1987, Београд, стр. 221–228). Критички однос према овом схватању социологије рада В. Рашковића, Данила Марковића и других теоретичара М. Радовановић је изнео у наведеном раду.

³ На Департману за социологију у Нишу социологија рада се развијала у смеру социологије самоуправљања, а из ове области одбрањено је више дипломских, магистарских и докторских радова. Планом из 1990. године избацују се из програма Социологија самоуправљања и Теорија и пракса самоуправљања, „чиме долази до чишћења идеолошких примеса“, каже се у раду објављеном у монографији *Социологија у Србији 1959–2009*, стр. 136.

лога Јожета Дерганца, Јосипа Жупанова, Милана Деспотовића, Данила Ж. Марковића, Предрага Раденовића, Војина Радомировића, Младена Стојанова, Мирослава Радовановића и других аутора.⁴

Институционални развој социологије рада

Са институционалним развојем социологије преко формирања Групе за социологију, при Филозофском факултету у Београду, и Института за социолошка истраживања, односно увођењем предмета социологије рада, праћено је и издавањем уџбеника, монографија и разних студија и научно-стручних чланака из ове области, као и израда дипломских, магистарских и докторских радова. Међутим, колико су писцу ових редова познате чињенице, остала је одвојеност између теоријског усавршавања и практичне делатности социолога рада. Готово да нема примера научног усавршавања социолога рада који су своју радну каријеру посветили практичном раду у некој радној организацији.

Такође, треба истаћи и значај издаваштва – преведених књига и чланака из ове области; издавање часописа, билтена, као и формирање секције за социологију рада и запошљавање социолога на пословима социологије рада и на другим пословима у радној организацији.⁵ Израда библиографија из одређене научне области показатељ је њеног развоја. Др Данило Ж. Марковић је објавио прву целовитију „Библиографију из социологије рада 1950–1975“ (издавач „Привредни преглед“, 1977).

⁴ Уџбеници наведених аутора су следећи:

Жоже Дерганц, *Индустријска социологија*, Љубљана, 1962.

Милан Деспотовић, *Неки проблеми социологије рада*, Правно-економски факултет у Приштини, Приштина, 1966.

Владимир Рашковић, *Социологија рада*, Социолошки институт Србије, Београд, 1967. и 1974.

Војин Радомировић, Младен Стојанов, *Елементи социологије рада*, Нови Сад, Виша школа за организацију рада, 1970.

Јосип Жупанов, *Индустријска социологија*, скрипта, Факултет економских наука, Загреб, 1972.

ИНДУСТРИЈСКА СОЦИОЛОГИЈА, зборник радова, „Наше теме“, Загреб, 1972.

Предраг Раденовић, *Практикум из социологије рада*, Завод за издавање уџбеника и наставна средства Србије, Београд, 1972.

Данило Ж. Марковић, *Основни проблеми социологије рада*, 1971; *Основи социологије рада*, 1973, Савремена администрација, Београд.

Александар Балтић, Милан Деспотовић, *Основи радног права Југославије и основни проблеми социологије рада*, „Савремена администрација“, Београд, 1973.

СОЦИОЛОГИЈА РАДА, зборник радова, „Службени лист СФРЈ“, Београд, 1973.

⁵ Пожељно је истраживање, међу бившим и постојећим социолозима у радним организацијама, на којим су и колико дуго радили на одређеним пословима. Многи социолози обављају послове који нису предмет социологије рада и себе не доживљавају у струци у којој су се школовали.

Библиографија садржи преко две хиљаде библиографских јединица 1.077 аутора. Аутор истиче да је прошло око двадесетак година од објављивања првих радова који су означили њен настанак. Аутор констатује да велики број радова не припада само социологији рада и да је написан од стручњака и научника различитог образовног профила. И поред свих примедби, то је значајан допринос у овој области.

Треба истаћи неколико студија из социологије рада, или блиске њој, које се појавиле пре формирања прве катедре за социологију: Цветко Костић, *Сељаци – индустријски радници*, „Рад“, Београд, 1955; Милош Мацура, *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије*, „Нолит“, Београд, 1958; као и преведене студије – Ж. Фридман, *Куда иде људски рад*, Београд, 1959; *Размрвљени рад*, Загреб, 1959.⁶

Монографија *Социологија у Србији 1959–2009, институционални развој* („Службени гласник“, Београд), обележава педесетогодишњицу Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду, као и формирање и развој катедри за социологију у другим републичким центрима и градовима у Србији. Институционални развој студија социологије прати се кроз развој наставних кадрова, наставних планова (не и наставних програма), рада социолошких института, реализације истраживачких пројеката и кроз научно усавршавање кадрова – магистарских и докторских студија; издаваштва: преко монографија, научних чланака, часописа, рада секција у оквиру професионалних делатности социолога, одржавања симпозијума, саветовања и сличних научних и стручних скупова. У том глобалном приказу развоја професије социолога као да није било места за шире сагледање деловања појединих секција социолога. Тако се активности у области социологије рада могу пратити само фрагментарно кроз приложене радове у монографији. А у времену формира-

⁶ У овом периоду разматрано је на јавним трибинама више тема које су биле из области рада, и социологије рада: Цветко Костић, *Сељаци – индустријски радници* (март 1954), Илија Перић, *О науци о радном човеку – ергазиологији* (мај 1955), Александра Ђурановић, *Проблематика жена у радном односу (о резултатима конгреса жена у Милану)* (април 1956), Стјепан Хан, *Продуктивност рада* (новембар 1956), Филип Папо, *Социологија Жоржа Фридмана* (јануар 1957), Слободан Боснић и Бранко Ђукић, *Социолошки проблеми продуктивности рада у грађевинарству* (фебруар 1957), Милош Мацура, *Покушај изградње међународне социјално-професионалне класификације занимања за социолошка истраживања* (март 1957), Илија Станојчић, *Хуманизација рада* (1958).

Годишња скупштина Српског социолошког друштва (16. и 17. маја 1960) имала је у свом раду и секцију за социологију рада. Разматрани су следећи прилози: Милош Илић, *О предиспозитивањима структуре и мобилности радничке класе Југославије вршеним од стране Института друштвених наука у Београду*, Крсто Килибарда, *Истраживање проблема критерија вредности људске природе човека*. У 1961/62. години одржано је предавање: Илија Станојчић, *Основни проблеми индустријске социологије*. У оквиру „Социолошке библиотеке“ у издању „Савремене школе“, објављена је књига Цветка Костића *Бор и околина*.

ња Групе за социологију, па и касније, све до 90-их година, било је друштвених, индустријских, политичких услова који су отварали поље рада социолога у привреди, индустрији, заводима за запошљавање, синдикалним и другим установама, тако да се може рећи да је то била друга поучесталости могућност запошљавања, одмах после запошљавања социолога у настави у средњим школама.

Погледајмо, само делимично, чињенице које се односе на изучавање социологије рада као научне дисциплине и на њен развој као професије. Научни и професионални развој социологије рада има судбину развоја друштвеног окружења и трансформације глобалног друштвеног система. Како је друштво захваћено стихијским процесом неолиберализма, дезиндустријализације, приватизације, дехуманизације, као да нестаје потребе за научним и професионалним развојем социологије рада. Ови ставови се могу сагледати кроз више индикатора положаја ове науке и струке. На пример, наставним планом из 1963. године, за студиј социологије рада предвиђена су три семестра (стр. 41).⁷ Статутом из 1973. социологија рада постаје само изборни предмет (43), статутом из 1983. социологија рада је дефинисана као обавезна социолошка дисциплина (45), да би се статутом из 2003. године, „болоњским концептом студирања“, свела на курс из основа социологије рада (46). У прегледу изборних „курсева“ (2009–2010) на листи изборних предмета не налази се социологија рада, мада се сме претпоставити да се проблематика социологије рада делимично може налазити у предмету економска социологија, основи социологије организације, што није довољно за проучавање и развој социологије рада.

Опредељење студената да раде дипломски рад из социологије рада – 116 (9,22%) – налази се на четвртом месту, одмах иза социологије насеља (302 – 24,0%), опште социологије (117 – 9,30%) и социјалне патологије (125 – 9,93%), што указује да је социологија рада била значајна област за изучавање и запошљавање социолога (стр. 69).

Поставља се питање колико се дипломираних социолога који су се на дипломском раду усмерили ка социологији рада и стварно определили за запошљавање у овој области, или се усмерили за даље научно усавршавање у овој области. Аутору ових редова није позната анализа која би одговорила на ово питање. Из наведене монографије сазнајемо да је у наведеном периоду одбрањено 6 магистарских радова и 2 докторске тезе из социологије рада. На Департману за социологију Филозофског факултета у Нишу одбрањено је 5 магистарских теза и 8 докторских дисертација из социологије рада, а знатно више из социологије самоуправљања...

⁷ Странице у загради односе се на текст у наведеној монографији *Социологија у Србији 1959–2009*.

Формирање Секције за социологију рада

Формирање секције за социологију рада покренула је Управа Српског социолошког друштва 1969. године.⁸ Планирано је да се чин формирања обави после стручног саветовања социолога који раде у индустрији. С обзиром на околност да средства од Фонда за научни рад нису обезбеђена за планирано саветовање, оно је одржано 8. јануара 1971. То је био први састанак социолога који раде у привредним организацијама, на којем је прихваћен предлог о формирању секције за социологију рада, а исти је Скупштина српског социолошког друштва усвојила наредног дана – 9. јануара 1971. у Београду.⁹ Тако се 9. јануар 1971. може сматрати званичним даном оснивања ове секције. У том тренутку 25 социолога било је запослено у индустријским и привредним организацијама, што показује да нова професија стиче своје место у нашем друштву.

На саветовању су поднета следећа саопштења: (1) Социолог рада у сукобу између хуманистичких и менаџерских захтева професије и друштвене праксе, *Мирослав Радовановић*, Филозофски факултет, Београд; (2) Начин праћења и проучавања интеграционих и самоуправних процеса и односа у Заводима „Црвена застава“, *Ружица Арсенијевић*, *Асен Виденов* – Крагујевац; (3) Утврђивање елемената опште и посебних структура, односа између њих и практична примена тих резултата у Заводима Црвена застава“, *Асен Виденов*, Крагујевац; (4) Неки елементи социјалне структуре и покретљивости радника Рудника бакра „Мајданпек“, *Александар Минић*, Мајданпек; (5) Неки аспекти радне стабилности факултетски образованих кадрова и висококвалификованих радника, *Милија Јаковљевић*, Ниш; (6) Један приступ проучавању флукуације на основу излазних интервјуа, *Градимиr Обрадовић*, Светозарево (Јагодина). Накнадно је увршћен рад: Образованост руководиоца за руководеће улоге у индустријским радним организацијама *Радише Деспотовића*.

Највише дискусије било је посвећено проблему места и улоге социолога у привредним организацијама. После десет година како је прва генерација социолога завршила студије, још се поставља питање „како дефинисати статус социолога у привредним организацијама, шта социолог треба да ради и да ли то може да ради, с обзиром на постојећу организа-

⁸ Управа Српског социолошког друштва (1968–1970), од које је потекао предлог за формирање Секције за социологију рада, радило је у саставу: Загорка Пешић Голубовић, председник, Манојло Бројић, Југослав Станковић, Миодраг Ранковић, Анђелка Милић, Ксенија Мићић, Војислав Ђурић, Мирјана Ђошић и Градимиr Обрадовић.

⁹ О томе је писала Загорка Пешић Голубовић: „Стручно саветовање и годишња скупштина Српског социолошког друштва“, *Социолошки преглед*, 2–3, Београд, стр. 389–392.

цију?“ (390). На саветовању су изношена разна искуства, што је указивало на нужност ангажовања Друштва да би се јединствено дефинисало профил социолога у привредним организацијама. Закључено је да треба прикупити потпуније информације шта социолози стварно раде у радним организацијама, како би се добио јединствени опис радног места социолога у складу са теоријски заснованом концепцијом социологије рада. Али овај задатак понављаће се и наредних 20-ак година, па ће одредба социологије рада остати на констатацији А. Рејноа (Reynaud), изреченој далеке 1961. године.¹⁰

Било је мишљења о могућностима организовања извесних центара, у којима би социолози радили за више радних организација, „односно везивање социолога који ће се бавити проблемима привредних организација за институте и факултете“. Али, прихватајући актуелну ситуацију у којој је запошљавање социолога могуће искључиво у појединачним радним организацијама, истакнут је проблем повезивања и координације социолога рада, посебно у вршењу истраживачких послова. Ради компарације резултата истраживања, израде јединственог пројекта и методолошког инструментарија, истакнута је потреба и донета одлука о оснивању секције за социологију рада, да би вршила координацију између социолога, организовала скупове, семинаре, заједничка истраживања и сличне активности.

„На саветовању се дискутовало и о неким методолошким проблемима са којима се срећу социолози: било је речи о предностима које пружа живот у једној конкретној радној организацији, те у вези са тим, о потреби већег коришћења непосредног посматрања и слободних разговора, о потреби квалитативних анализа које би омогућиле да се избегне схематско приказивање ситуација, о потреби стандардизације неких података ради веће могућности упоредних анализа, о неискоришћеним могућностима израде монографских студија итд. Разговарало се и о томе какав однос треба да успостави социолог са осталим стручњацима и стручним службама у радној организацији, пре свега са најсроднијим струкама: са психологом и социјалним рад-

¹⁰ „Писац је увек необазрив када хоће да дефинише дисциплину којом се бави, уместо да се ограничи на набрајање својих активности. Шта је то индустријска социологија? Најмудрији одговор би био: то је све оно што се означава тим називом – или то је све оно што раде они који себе називају индустријским социолозима... У ствари, чињеница да дискусија о деловима који постоје у научној дисциплини доводи до већег слагања него дискусија о предмету и дефиницији предмета. Активности се увек представљају као мање контроверзне од интерпретације предмета.“ (Jean-Daniel Reynaud, *Introduction*, у: J. H. Smith, *Sociologie industrielle*, UNESCO, Paris, 1961, р. 11.) Опширније и о другим одредбама социологије рада у мом раду: Г. Обрадовић, „Прилог проучавању методских прегледа у француској социологији рада“, у књизи *Човек, друштво, култура*, Јагодина, 2012, стр. 173–199.

ником, а затим са економистом и др. Дошло се до закључка да социолог не може да ради изоловано, да мора бити иницијатор координације рада свих тих струка да би се адекватније испитала реална ситуација једне радне организације, посматрана са различитих аспеката. Али је најчешћи проблем који се у пракси јавља: како ускладити теоријске и практичне захтеве, тј. како обезбедити да социолог у радној организацији врши стручне анализе и од општијег значаја и ширег обима, а не само да удовољава захтевима сервисне службе.“ (390)

Многобројна питања која су била покренута на овом првом саветовању нису могла да буду решена али су отворила путеве преко формирања секције за социологију рада, за будући заједнички рад у области социологије рада. Председници Секције за социологију рада били су др Мирослав Радовановић, др Данило Ж. Марковић, Зоран Манојловић. Годишње скупштине Секција је одржавала приликом одржавања научно-стручних скупова. На својој Шестој научно-стручној конференцији, у Бањи Ковиљачи 22–24. октобра 1981, усвојен је Кодекс професионалне етике, као и Правилник о организацији и раду Секције за социологију рада.

Научно-стручни скупови Секције за социологију рада

Руководство Секције је у дводеценијском раду, у сарадњи са предузећима и институцијама у којима су социолози радили, успело да организује *девет научно-стручних скупова*:

- I. Саветовање социолога запослених у привреди, јануар 1971. у Београду, и оснивање Секције за социологију рада.
- II. (Није регистрован.)
- III. Организација удруженог рада и друштвена околина, Бор, 1977.
- IV. Социолог у удруженом раду (?), Соко Бања, 21. и 22. 1978.
- V. Социолошки аспекти продуктивности рада, Лесковац, 1979. (?)
- VI. Удружени рад, образовање и запошљавање, Савремени систем, проблеми и задаци социологије рада, Бања Ковиљача, 22, 23. и 24. октобар 1981.
- VII. Радни морал и однос према раду у нашем друштву, Традиција и савременост у раду „Светозаревих сусрета“ и значај проучавања Светозаревих дела за развој социологије и социологије рада (обављена и оснивачка скупштина Секције за социологију рада ЈУС-а), Светозарево, 23–24. септембар 1982.
- VIII. Кадровска политика у удруженом раду и улога социјалног радника и сродних стручњака, Ваљево, април 1985.
- IX. Социологија рада, медицина рада и друштвена средина, Ваљево, 1988.

Секција за социологију рада је успешно организовала и *социолошку трибину*, осамдесетих година, у Београду, на којима су се расправљале следеће теме:

1. *Информисање у удруженом раду*;
2. *Самоуправљање и структура моћи* (заједно са Центром за филозофију и друштвену теорију ИДН-а);
3. *Деоба рада и алијенација* (заједно са Центром за филозофију и друштвену теорију ИДН-а);
4. *Руководства и руковођење у удруженом раду* (заједно са фабриком „Крушик“ из Ваљева).

Часописи „Социологија рада“ и „Социолошки билтен“

Развој науке и струке прати и издавачка делатност, која се огледа у објављивању приказа и осврта, научних и стручних чланака, теоријских и истраживачких прилога у часописима, објављивање монографија из појединих области науке, студија, библиографија, преведене литературе и сличних публикација.

Секција за социологију рада је покренула издавање часописа *Социологија рада*, три пута годишње, али је, због недостатка средстава, часопис изашао само у једном броју 1979. године. Часопис је објавио радове са саветовања у Соко Бањи 1978. Саша М. Михајловић се потписује као директор и одговорни уредник, др Данило Ж. Марковић као одговорни уредник, а др Влајко Петковић и Зоран Манојловић као уредници часописа.¹¹ Мада је изашао само један број часописа, гласило је било репре-

¹¹ Издавачки савет часописа: др Илија Станојчић (председник), др Милан Деспотовић, др Данило Ж. Марковић, Градимир Обрадовић, Љиљана Драговић, Кирил Стојанов, Миодраг Ђуричић, Радосав Манчић, Чеда Радовић и Јелена Велојић.

С обзиром на то да је реч само о једном броју часописа који представља учеснике једног саветовања и струкуру радова, навешћемо садржај овог броја: др Данило Ж Марковић, *Улога социолога у истраживању и креирању друштвених односа у организацијама удруженог рада*; др Мирослав Радовановић, *Место, улога и задаци социолога у удруженом раду*; Ђура Стевановић, *Шта истраживати у удруженом раду*; Првослав Вучковић, *Улога социолога у удруженом раду и проблеми односа теорије и истраживања*; мр Слободан Бакић, *Место социолога у организацији рада у оквиру ООУР-а*; Зоран Р. Манојловић, *Место социолога рада у организационој структури организације удруженог рада*; Ђурђица Пићурић, *Могућности и ограничења социолога у удруженом раду*; др Љубиша Крстић, *Промене у карактеру рада и улога социолога*; мр Александар Минић, *Самоуправно одлучивање – изазов за рад социолога у удруженом раду*; др Влајко Петковић, *Неформалне групе у удруженом раду*; мр Асен Виденов, *Питања од значаја за одређивање места и улога социолога и социјалних радника у организацијама удруженог рада*; др Бошко Прокић, *Улога социолога у уређивању самоуправних односа у здравственим организацијама удруженог рада*; Градимир Обрадовић, *Место социолога у остваривању кадровске функције у удруженом раду*; Мирослав Мијаиловић, *Улога социолога у програмирању мера заштите радне средине*;

зентант групе социолога у социологији рада који су ову науку изједначавали са социологијом самоуправљања. У предговору за овај број истиче се: „Основна намена му је да проучава социолошке проблеме рада и самоуправљања. У нашим условима радити значи управљати и обрнуто. Те две функције су јединствене. Зато, код нас, социологија рада је у суштини социологија самоуправљања.“ (стр. 1.)

После десет година од оснивања Секције за социологију рада (1971–1981), након пет научно-стручних скупова, после неуспелог покушаја да се одржи часопис *Социологија рада* у издању београдске издавачке куће Трибина и ове Секције за социологију рада (изашао је само један број 1979), покренут је *Социолошки билтен* као информативно гласило које је допринело праћењу активности бољем повезивању чланова Секције за социологију рада.

„*Социолошки билтен* треба да допринесе усавршавању социолога и њиховог рада на научној основи, да објављује теоријске и истраживачке радове – резултате наших и страних социолога, да својим научним и стручним прилозима помаже стручном раду социолога, да даје допринос развоју самоуправних социјалистичких односа у нашем друштву, да подиже углед социологије као науке и социологије као праксе, да организује сарадњу са сродним часописима, огранцима и секцијама, да се повезује са осталим стручним и друштвено-политичким организацијама. На тај начин часопис ће бити путоказ у решавању наше проблематике, медиј за постизање научне сагласности. Преко радова објављених у часопису социолози у нашој Републици ће се упознавати са стањем и развојем социологије рада.“ (Текст је преузет из првог броја часописа.)

Часопис није био званично регистрован, излазио је повремено (1981–1985), уз помоћ колега чије су установе или радне организације прихватале финансирање одређеног броја часописа. Редакција часописа није имала своју просторију, сва пошта достављана је колеги Зорану Манојловићу (Кировљева 25), а састанци Редакције, као и Управног одбора секције одржавани су према могућностима код колега у Београду. Динамика излажења часописа: 1981. – 2 броја (9 прилога), 1982 – 5 бројева, од

Живојин Којић, *Ставови радника у организацијама удруженог рада на реализацији конгресних одлука*. ПРИКАЗИ: Др Влајко Петковић, *Библиографија социологије рада, др Данила Ж. Марковића*; др Влајко Петковић, *Самоуправљање у југословенској теорији и пракси*; Др Љиљана Словић, *Sociology of work in the nordic countries*. ИЗ ИСТРАЖИВАЧКЕ ПРАКСЕ: Љ. Драговић – Ж. Живадиновић, *Шта се истражује у Заводу за друштвене односе и информисање ПК „Београд“*; Бранко Јовановић, *Шта се истражује у „Вискози“ – Лозница*. ИНФОРМАЦИЈЕ: Др Влајко Петковић, *Социолог у удруженом раду (са Саветовања у Соко Бањи, 1978)*; *Савремене теме из социологије рада (са Деветог светског конгреса социолога, Упсала, Шведска, 1978)*; *Списак учесника Саветовања „Социолог у удруженом раду“, у Соко Бањи, 1978*.

тога 1 двоброј (40 прилога), 1983. – 2 броја, од тога 1 двоброј (5 прилога), 1984. – 1 двоброј (9 прилога), 1985. – 4 броја, од тога 3 двоброја (23 прилога).

Штампано је око 700 страница формата А-4. Тринаест свезака као главни и одговорни уредник потписивао је Милоје Грбовић, 14. свеску потписује Зоран Манојловић. Редакциони одбор сачињавали су: др Мирослав Радовановић, Зоран Манојловић, Љиљана Гајић, Градимир Обрадовић, Лидија Симић, Милоје Грбовић, мр Веселин Шањевић; а последњи број (7/1985) уредили су др Мирослав Радовановић, Радмила Мишашиновић, мр Живорад Ракић, Градимир Обрадовић, Франо Пипловић и Зоран Манојловић, као главни и одговорни уредник.

Часопис *Социолошки билтен* одиграо је значајну улогу у институционализацији рада Секције за социологију рада, професионализацији струке, у периоду 70-их и 80-их година прошлога века, о раду ове секције остало је врло мало докумената, изузев личних бележака, позива за састанке, и покоји приказ у неком часопису или локалном листу. И сâм часопис у комплетном издању скоро је нестао због малог тиража.

У свом петогодишњем излагању часопис је окупио преко 30 сарадника. У часопису су регистровани и објављени радови са два научно-стручна скупа: са VI научно-стручног скупа у Светозареву (1982) и са VII научно-стручног скупа у Ваљеву. Према прегледу садржаја, оваква је структура објављених радова у свим бројевима: *научно-стручни радови – 48 прилога, обавештења – 20 прилога, написи о раду Секције, извештаји, програми и слични чланци – 12 прилога, прикази књига – 12, истраживања, пројекти, упитници – 5, библиографије – 4, преводи – 1, in memoriam – 3.*

Теме и аутори прилога у „Социолошком билтену“

1 – 1 *Др Мирослав Радовановић: У сусрет нашој научно-стручној зрелости и растућој друштвеној подршци и прихваћености (Коме и чему Секција за социологију рада) (бр. 2/1981).*

1 – 2 *Социологија друштвене инфраструктуре (бр. 1/1982).*

1 – 3 *Да ли је, када и зашто самоуправљање дело радничке класе? (приказ) (бр. 1/1982).*

1 – 4 *Савремена наука и коморски систем у процесу индустријализације и научно-технолошке револуције (бр. 2/1982).*

1 – 5 *Интердисциплинарност науке, образовања и иновација, приказ (бр. 3/1982).*

1 – 6 *Савремено југословенско друштво: социолошко истраживање кризе и могућности изласка, приказ (бр. 3/1982).*

1 – 7 *Социологија сазнања и самосазнања Светозаревог дела и „Светозаревих сусрета“ (бр. 6/1982)*

1 – 8 Интегративне и дезинтегративне појаве и процеси у свету рада (бр. 3/1983).

1 – 9 Социолог у привреди (бр. 1–2/1984).

1 – 10 Економска енциклопедија (бр. 1–2/1984).

1 – 11 Социологија и друштвена пракса (бр. 1–2/1984).

1 – 12 У сусрет програмским основама социологије рада: Развој савремене теорије и метода социологије рада и радништва (бр. 1–2/1985).

1 – 13 Један циљно-програмски приступ социолошком проучавању у савременој капиталистичкој производњи и управљању (бр. 1–2/1985).

1 – 14 Развој социолошко-математичке научно-стручне праксеологије (бр. 1–2/1985).

1 – 15 Језик – друштво – култура – социологија (бр. 1–2/1985).

1 – 16 Увод у социологију рада – увод у теорију, метод и праксеологију социолошког проучавања људског рада (бр. 5–6/1985).

1 – 17 Социологија рада – развој програмских основа и садржаја предмета социологије рада (бр. 5–6/1985).

1 – 18 Увод у свет рада – шта треба да зна млад стручњак у радној организацији (бр. 5–6/1985).

1 – 19 Аспектни приступ култури и културологији (бр. 7/1985).

2. *Др Милан С. Крсмановић*, Рад и култура рада (бр. 2/1982).

3. *Др Никола Цветковић*, Неколико погледа на радни морал и однос према раду у самоуправном социјалистичком друштву (бр. 4–5/1982).

4 – 1 *Др Драгица Калембер*, Тешкоће око запошљавања и рада приправника у маргиналним друштвеним срединама (бр. 3–4/1985).

4 – 2 Радни морал становника сиротињског насеља (бр. 4–5/1982).

5. *Др Влајко Петковић*, Кадровска политика у удруженом раду (бр. 3–4/1985).

6 – 1 *Др Ласло Лаки*, Неке детерминанте кадровске политике (бр. 3–4/1985).

6 – 2 Утицај сеоске односно градске средине на формирање личности и радног морала (бр. 4–5/1982).

7. *Др Олга Козомара*, О прикривеној незапослености (бр. 5–6/1985).

8 – 1 *Мр Веселин Шањевић*, Улога лекара, психолога и социолога у сузбијању стреса (бр. 1/1982).

8 – 2 Здравствена делатност и запошљавање социолога (бр. 1/1982).

8 – 3 Боловање – проблем за оболелог, његову породицу и заједницу као целину (бр. 1–2/1984).

9. *Мр Живорад Ракић*, Остваривање кадровске политике у ОУР–у (бр. 3–4/1985).

10. *Мр Добрила Јовановић*, Анализе и истраживања кадрова у функцији формирања и остваривања кадровске политике (бр. 3–4/1985).

11. *Мр Ранко Рашковић*, Актуелна питања кадровске политике данас (бр. 5–6/1985).

- 12 – 1 *Градимиr Обрадовић*, Одговорност и радно место (бр. 2/1982).
12 – 2 Библиографија радова о етици и моралу (бр. 2/1982).
12 – 3 Мотивисаност ученика за изучавање кабловских занимања, и социјално прилагођавање раду и кабловској професији (бр. 1–2/1985).
12 – 4 Прилог проучавању методских погледа у француској социологији рада (бр. 5–6/1985).
13 – 1 *Зоран Манојловић*, Библиографија Савезног завода за статистику (приказ) (бр. 2/1982).
13 – 2 Статистика и социологија (са саветовања Југословенског завода за статистику), приказ (бр. 1–2/1983).
13 – 3 Др Мирослав Радовановић, *Социологија беде и пауперизације* (приказ) (бр. 1–2/1984).
13 – 4 Мр Слободан Бакић, „Аутоматизација и радничка класа“ (приказ) (бр. 1–2/1984).
13 – 5 Др Станко Илић, *Пут у хумано друштво* (приказ) (бр. 1–2/1985).
13 – 6 Морал у учењу Светозара Марковића и данас (Приказ Зборника радова са научног скупа, одржаног 22. и 23. септембра 1983. у Светозареву) (бр. 1–2/1985).
13 – 7 Документација и израда плана кадрова (бр. 5–6/1985).
14 – 1 *Милоје Грбовић*, Симо Турудија, Психологија удруженог рада (приказ) (бр. 1/1982).
14 – 2 Структура и положај новинара у службама информисања организација удруженог рада (бр. 1–2/1984).
15. *Станоје Ивановић*, Могућност запошљавања у образовању (бр. 2/1982).
16 – 1 *Љиљана Гајић*, Проблем положаја инвалида рада у организацијама удруженог рада (бр. 2/1982).
16 – 2 Награђивање и кажњавање радника у ГРО „Напред“ (бр. 3/1982).
16 – 3 *Љиљана Гајић*, *Гошовић Нада*, *Јоцић Југослав*, *Манојловић Зоран*: Формирање радног морала у неким радним организацијама (скица за истраживање) (бр. 6/1982).
16 – 4 *Љиљана Гајић*, *Гошовић Нада*, *Јоцић Југослав*, Социолошко виђење проблема боловања у грађевинској и транспортној делатности, на примеру ГРО „Напред“–а (бр. 1–2/1984).
16 – 7 Кадровска политика у ГРО „Напред“ (бр. 1–2/1985).
16 – 8 Библиографија социолошких радова из социологије рада 1980/81. г. (бр. 1/1982).
17. *Маја Биачи*, Професионално-економска обележја Рома у Суботици (бр. 3/1982).
18 – 1 *Франо Пипловић*, „Самоуправљање и структура моћи: стабилност система доминације“ др Владимира Арзеншека (приказ) (бр. 3/1982).
18 – 2 Информатика и социологија рада (бр. 7/1985).
18 – 3 Технологија и занимање (бр. 7/1985).

18 – 4 Теме које ће се реализовати путем социолошке трибине Секције за социологију рада (бр. 1/1982).

19. *Др Станко Илић*, Радни морал и мотивација за рад (бр. 4–5/1982).

20. *Радиша Јовановић*, Иницијатива и моћ одлучивања у делегатском систему (бр. 4–5/1982).

21. *Владимир Павићевић*, Традиционално и савремено о раду код Светозара Марковића, изнето на досадашњим „Светозаревим сусретима“ (бр. 4–5/1982).

22. *Радојица Зиројевић*, Допринос „Светозаревих сусрета“ изучавању стваралаштва Светозара Марковића (бр. 4–5/1982).

23 – 1 *Надежда Гошовић*, Сусрет социолога рада на VII научно-стручном скупу у Светозареву (бр. 1–2/1983).

23 – 2 *Надежда Гошовић*, Љиљана Гајић, Девизне зараде као основа социјалне диференцијације међу грађевинарима (бр. 7/1985).

24. *Лидија Симић*, Анализа садржаја објављених информација са нивоа СООР ПК Београд, у листу *Пољоиндустрија*, за период јануар–децембар 1982. године (бр. 1–2/1984).

25. *Радмила Микашиновић-Грујић*, Планирање запошљавања у ООУР и улога социолога (бр. 5–6/1985).

26. *Јунуз Торић*, Прилог проучавању проблема развоја запослености са освртом на запошљавање младих стручних радника (бр. 5–6/1985).

27. *Радмила Темелковић*, Предлог програма мера за увођење скраћеног радног времена у Индустрији каблова „Моша Пијаде“ у Светозареву (бр. 5–6/1985).

28 – 1 *Александар Грујић*, Упитник за истраживање коришћења радних пауза радника (бр. 6/1982).

28 – 2 Упитник: „Неки показатељи односа према раду непосредних руководиоца у СООУР „Крушик““ (бр. 6/1982).

28 – 3 Анализа: Коришћење радних пауза радне организације „Крушик“, Ваљево – наменска производња“ (бр. 6/1982).

29. *Франц Молан*, секретар Председништва Привредне коморе Југославије, поздравна реч на VII научно-стручном скупу у Лозници (бр. 2/1981).

30. *Света Пантић*, председник ССРН у Лозници, поздравна реч (бр. 2/1981).

31. *Andre Leisewitz*, Soziale Stellung und Bewußtsein der Intelligenz, Christoph Leisewitz, 1973, S. 255–276, Izdavač: Pahl Rugenstein, Köln. Грађанска социологија рада о хијерархији и управљању, превод Франа Пипловића (бр. 3/1982).

32. *Јоцић Југослав*, Структура кадра у Међународној шпедицији и транспорту (бр. 3–4/1985).

33. *Верослава Танасијевић*, Којић Живојин, дипл. социолог – In memoriam (бр. 2/1981).

34. *Ђурђица Пићурић*, Мирјана Стефановић, дипл. социолог – In memoriam (бр. 1/1982).

Слика 1. Мирослав Радовановић
(1936–2001)

Слика 2. Зоран Манојловић
(1942–2012)

Слика 3. Данило
Ж. Марковић (1933–)

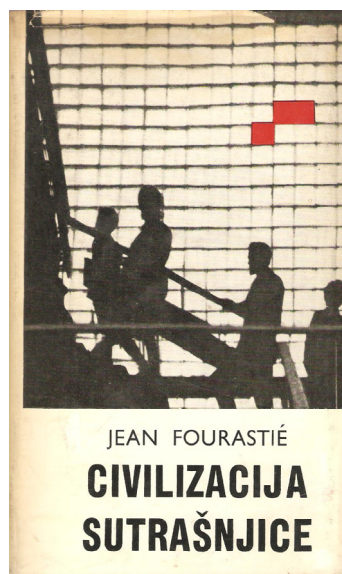
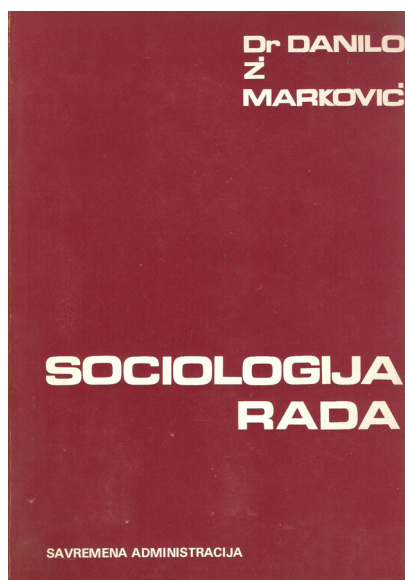
Слика 4. Научни скуп социолога рада у Бањи
Ковиљачи, 22–24. октобра 1981; на слици су:
Слободан Бакић (тада председник СДС-а),
Зоран Манојловић (председник Секције СДС-а
за социологију рада), проф. др Мирослав
Радовановић, проф. др Јосип Жупанов и други.

A Contribution to the Study of the Foundation of Sociology and Sociology of Work, and the Ground-breaking Engagement of Sociologists on the Development of Sociology of Work and Establishment of the Profession of Work Sociologist

In the moment when the Group for Sociology at the Faculty of Philosophy, sociology of work as a special sociological discipline was considered only within the framework of general sociology. One group of sociologists, still under a partial influence of historical materialism, had advocated the opinion that sociology of work could be reduced to sociology of self-management; the other, envisioning the phenomenon of work and working organization as a very complex and multi-layered sector of social reality, accepted self-management merely as a segment in the subject of sociology of work.

In this paper, the institutional development of sociology of work is traced through several indicators: by means of the development conception of sociology of work at faculties – on the basis of instructional curricula and published textbooks and through advanced training of professionals (writing graduate, postgraduate and doctoral theses), thereafter across the foundation of the Section for Sociology of Work in the Serbian Sociological Society, publishing activities, open forums and meetings, through organizing scientific-professional symposia, over professional periodicals (journals *Sociology of Work* and *Sociological Bulletin*) and participation in other publications, to translations, reviews and publishing foreign literature, compiling bibliographies on sociology of work and similar activities.

Key words: sociology of work, institutional development of sociology of work, the Section for Sociology of Work (in the Serbian Sociological Society), scientific-professional symposia, publishing activities within sociology of work

Јасмина Петровић
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у К. Митровици
Филозофски факултет

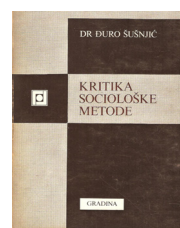
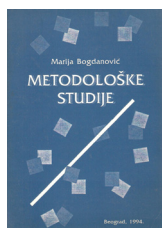
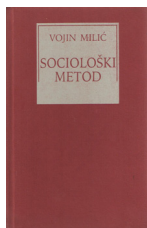
УДК: 316+30:050(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ У СОЦИОЛОШКОЈ ПЕРИОДИЦИ У СРБИЈИ*

Погодан показатељ утемељености и развоја једне науке, између осталог, јесте и занимање за њене методолошке проблеме. Према од изузетне користи, изучавање методологије се не зауставља увидом у досегнути стандард истраживачке праксе, видљив понајпре у истраживачким студијама посвећеним најразличитијим проблемима у којима се излаже и примењена научна процедура. Од посебног је значаја управо систематизација и представљање исхода проучавања одређених методолошких питања насталих као последица уопштавања резултата у промишљању и примени метода једне науке, независно од тога да ли је реч о анализи општих логичко-епистемолошких проблема, проучавању модификација метода насталих променом у одређеној парадигми и њеним појединачним теоријским конкретизацијама, или пак, проблема у осмишљавању појединих типова истраживачких нацрта, апликацији појединих метода и техника за прикупљање и анализу искуствене грађе итд.

У раду су представљени резултати анализе прилога објављених у социолошкој периодици у Србији који се односе на проблеме социолошког метода, као и методе сродних наука од значаја и за методологију социолошког истраживања. Осим исхода квантитативног увида, саопштени су и резултати елементарне анализе тематске усмерености и начина обраде методолошких проблема са циљем да се установе обим и природа интересовања научника у овој фундаменталној области. Анализирани су радови са експлицитно методолошким садржајем објављени у Социолошком прегледу и Социологији, као релевантним репрезентантима периодике у области социологије.

Кључне речи: методологија, периодика, Социолошки преглед, Социологија, тематска усмереност

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (1790/13)*, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

Уводна реч

Обележавање јубилеја какав је стогодишњица „живота“ социологије у Србији представља повод не само за пригодну свечаност у стручној заједници, него и за поглед на важан елемент њеног научног утемељења – сагледање научноистраживачке праксе и дометâ у уопштавању и систематизацији методолошких искустава у проучавању друштва. Премда је за обухват поменуте димензије развоја науке потребна анализа заснована на много ширем истраживању, које би укључило не само део социолошке периодике, него и монографске студије и уџбенике, као и анализу квалитета истраживачке праксе, природа прилога је наметнула битно сужавање предмета истраживања. Стога је у раду учињен скроман покушај да се кроз анализу дела релевантне социолошке периодике установи заступљеност и природа прилога са експлицитном методолошком проблематиком.

Анализа релевантне периодике може пружити значајан увид не само у проблем који је у фокусу пажње, него и поглед на низ карактеристика једне професије. Премда доступна пре свега ужој стручној јавности, најчешће не доприносећи популаризацији струке у најширој јавности, периодика из области друштвених наука може да буде колико „веома добро огледало духа времена, било да исказује његове главне проблеме и дилеме, или да о њима ћути“ (Golubović, 1989: 207), толико она представља и „један од најзначајнијих израза институционалног и професионалног развоја једне науке“ (Bogdanović, 1989: 215). Разноврсност садржаја и идеја на које су усредсређени прилози у научним часописима сликовито илуструје етапе у сазревању једне науке. Научни и стручни часописи поспешују процес објављивања нових резултата, доприносе формирању професионалне свести и омогућавају једноставно упознавање са новим идејама у струци (Bogdanović, 1989: 215, 216). Као органи стручних удружења доприносе и комуникацији чланова стручне и научне заједнице (Plić, Manić, 2009: 224). У складу са наведеним функцијама у научној заједници, часописи чине доступним и резултате напора да се проблематизује, уопшти, систематизује и научној јавности представе методолошки проблеми и истраживачка пракса, чиме се донекле утиче и на стандардизацију примењиваних истраживачких процедура у једној науци.

Поред усвајања одређених процедура коју припадници једне научне заједнице користе у поступку стицања нових знања, комуникација са методолошким прилозима омогућава упознавање са ризицима, недостацима и тешкоћама које проистичу из одабирања одређене истраживачке стратегије, схваћене у најширем смислу. Тиме се представници струке припремају за тешкоће које их очекују на несигурном путу овладавања сложеним предметом истраживања, какав има социолошка наука.

Методолошки допринос социолошкој науци укључује врло широк круг проблема. Он обухвата „стара“, али увек актуелна питања логичко-епистемолошке заснованости научног рада у целини, па тиме и саме социологије, упитаност над методолошким консеквенцијама појединих теоријских становишта. Ништа мање вредан допринос могу представљати разматрања могућности и проблема у примени одређене истраживачке стратегије, као и употребе појединих метода и техника за прикупљање и анализу података. Подразумева и оцену квалитета истраживања у свим његовим фазама, али и покушај да се он стандардизује, као и проучавање сазнајних домета и проблема у реализацији појединих видова истраживачких нацрта итд.

Премда су социолозима у Србији били на располагању и други часописи који су објављивали односно и данас публикују социолошке текстове, предмет анализе су била два угледна научна часописа са дугом традицијом.¹ *Социолошки преглед* је одабран као „први прави социолошки часопис код нас“ (Mitrović, 1982: 115), чији је први број (у виду зборника) објављен још 1938. године као издање првог професионалног удружења социолога и научника из сродних дисциплина оформљеног у Србији – Друштва за правну филозофију и социологију. Његово публикавање обновљено је у идентичној форми 1961. године, док у виду часописа почиње 1964. Осим професионалног удружења на нивоу Србије, као његови издавачи појављују се и угледне научноистраживачке установе, попут Института друштвених наука и Института за криминолошка и социолошка истраживања (Vukotić, 2009: 192).

Социологија је изабрана као један од угледнијих социолошких часописа у Југославији и Србији, са континуитетом трајања више од пола века, иза чијег је покретања и публикавања у дугом низу година стајало професионално удружење на југословенском нивоу,² али и Социолошко одељење Института за друштвена истраживања и Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, на којем се преко пола века у континуитету професионално образују нове генерације српских социолога. Додатни мотив да се одаберу поменути

¹ Уистину, у Србији пре Другог светског рата социолошки текстови су објављивани и у *Архиву за правне и друштвене науке*, оформљеном 1906. године у склопу активности Правног факултета у Београду, као и у часопису *Друштвени живот* (1920), који је уређивао један од најистакнутијих предратних социолога Мирко Косић (шире о предратној социологији видети у: Митровић, 1982). Након рата српским социолозима су на располагању били и други угледни часописи, попут *Зборника Матице српске за друштвене науке*, који излази од 1950. године, као и низ других часописа на југословенском простору. Ипак, при анализи смо били руковођени чињеницом да је неопходно имати у виду пре свега часописе који су орган стручних удружења.

² Реч је о Југословенском социолошком друштву, чији је орган био и часопис *Социологија*.

часописи јесу и библиометријски показатељи, што сликовито говоре о њиховом квалитету и утицајности у односу на остале многобројне часописе у Србији који објављују резултате рада социолога.³

Поглед на цифре

У часопису *Социолошки преглед*, од првог издања у виду зборника 1938. године, закључно са последњим бројем – четвртом свеском за 2011, објављено је укупно 1.848 прилога. Када се из анализе изузму написи у којима се представљају извештаји из редовног рада стручних удружења социолога и појединих тела (ЈУС-а и СДС-а) и други документи, преписка Редакције са различитим актерима из стручне заједнице, различита обавештења, некролози и слично, број научних и стручних прилога износи 1.486 (укључујући библиографије, анотације, осврте и приказе књига и других публикација). Број научних текстова (независно од тога је ли реч о изворним или прегледним радовима) у проучаваном периоду, закључно са последњом свеском, достиже 992.

У часопису *Социологија* од 1959. до краја 2011. године објављено је укупно 2.498 прилога, но када се њихово сумирање изведе по идентичном критеријуму примењеном за *Социолошки преглед*, тај број домашује 2.194. Закључно са последњим издањем за 2011. годину, број научних текстова износи 1.466.⁴

Премда методолошки проблеми социолошких и, уопште, друштвених истраживања нису добили свој посебан број нити у једном од анализираних часописа, поглед на тематске блокове у њима указује на чињеницу да је, уз „горуће“ друштвене проблеме и „традиционално“ атрактивна истраживачка подручја, методолошка проблематика, иако не често, ипак била у средишту појединих свезака часописа кроз објављене темате. Тако је *Социолошки преглед* резервисао један тематски блок⁵ посвећен наведеној проблематици: „Методолошки проблеми у социолошким истраживањима“ (1978), док је часопис *Социологија* за 53 године самосталног постојања публиковао четири тематска блока: „Дискусија о методо-

³ Податке о библиометријским карактеристикама часописа могуће је видети на сајту Српског цитатног индекса.

⁴ Детаљан преглед броја и типологије научних и стручних текстова објављених у анализираним часописима закључно са 2008. видети у тексту „Социолошки часописи“ Бојане Вукотић (187–221), објављеном у склопу обележавања јубилеја институционалног развоја социологије у Србији 2009. године (Bogdanović, 2009).

⁵ У склопу темата *Промене парадигми и мода у науци*, објављеног 1995. године, публиковано је неколико текстова који, иако у строгом смислу те речи не припадају проблематици која је у фокусу наше пажње, из угла социологије науке нуде разматрања епистемолошких проблема корисних и за истраживаче који се занимају за методологију социолошких истраживања.

логији“ (1965), „Из социолошке теорије и методологије“ (1982), „Методологија“ (1986) и „Теоријско-методолошки проблеми актуелног испитивања јавног мњења“ (1993).

Број објављених текстова са примарним фокусом на методолошке проблеме у односу на укупни број научних и стручних прилога у анализираним часописима довољно указује на осеку занимања социолога у Србији за поменуте теме. Наиме, у анализираним часописима од тренутка њиховог оснивања објављена су укупно 143 научна и стручна текста у којима је експлицитно разматрана методолошка проблематика, и то 53 у *Социолошком прегледу*, што чини 3,56% од укупног броја објављених прилога. У *Социологији* је објављено 90 таквих написа, што представља 4,10% од укупног броја објављених прилога. Када се из анализе изоставе осврти и прикази књига и научних конференција, и узму у обзир само научни текстови, слика је још алармантнија. Наиме, у оба часописа објављена су свега 103 научна текста (независно да ли су прегледни или оригинални научни радови) са методолошком проблематиком.

Ако се има у виду дужина редовног публикавања анализираних периодике, значило би да су у просеку, у два водећа социолошка часописа, објављивана непуна два методолошка научна прилога годишње. Удео научних текстова са методолошком садржином у укупном броју свих објављених прилога ове врсте (изворни и прегледни научни прилози) за оба часописа износи свега 4,19% (у *Социолошком прегледу* 3,22%, у *Социологији* 4,84%). Но, да није само занимање за методолошке проблеме у социологији и сродним наукама испотпросечно популарно, сведочи и налаз који се односи на ниску заступљеност научних чланака из свих фундаменталних научних дисциплина, на коју су указали други истраживачи, бар када је реч о прилозима у *Социолошком прегледу* (Vukotić, 2009: 198).⁶

Објављени текстови су разврстани у десет тематских категорија: општа разматрања методолошких проблема и могућности научноистраживачког рада; прилози у којима су обрађени логичко-епистемолошки проблеми социологије и других сродних научних дисциплина; текстови који се баве одређеном парадигмом и њеним непосредним методолошким консеквенцијама; прилози са систематизованим и уопштеним искуствима у примени појединих метода и техника за стварање искуствене евиденције; написи који се односе на могућности примене појединих метода (поступака) за анализу добијених података; проблеми узорковања у социолошким истраживањима; теоријско-методолошки проблеми посебних социолошких дисциплина; и, коначно, они који се односе на методолошка питања разматрана у склопу истраживачког искуства у по-

⁶ Реч је о сумирању начињеном на основу библиографије радова објављених у *Социолошком прегледу* и оцену треба узети уз одређену резерву, будући да аутор прилога није могао дубље улазити у садржински проблем категоризације текстова.

јединим областима друштвеног живота (у склопу посебних социолошких дисциплина). Разврставање текстова је као засебну категорију прилога укључило и приказе и оцене (критике) објављених књига, или представљање научних скупова и других стручних активности који се односе на методолошке садржаје. Детаљније дефинисање поменутих категорија и распоред броја објављених прилога у оквиру њих, према извору у којем су објављени, дато је у Табели 1.

Имајући у виду елементарне принципе на којима се заснива научна класификација (Milić, 1987: 602, 603; Vujević, 2006: 81, 82), потребно је указати на тешкоће при категоризацији текстова. Једна од њих је и узајамна испреплетеност проблематике која се у њима разматра. Ништа мањи проблем представља и чињеница да је веома незахвално сачинити било какву поделу и због тога што поједине теме из суштинских, садржинских разлога могу бити разврставане на различит начин. На пример, прилози у којима се разматрају поједине методе за прикупљање научне евиденције, попут анализе садржаја, рецимо, могу бити сврстани и у методе анализе података, јер коришћење анализе садржаја за стварање изворне грађе подразумева и одређен поступак при анализи података.

Сличан је пример и када аутор, бавећи се неком од метода за прикупљање грађе, разматра пре свега начин на који се може појачати епистемолошка вредност примењеног истраживачког поступка. Бављење могућношћу генерализације на такав начин добијених података, или начином на који је могуће постићи прецизност или објективност при примени одговарајућег метода, нужно залази у логичко-епистемолошки домен методологије. Оваквих примера може бити наведено више.

Због свега поменутог, категоризацију текстова треба схватити само условно. Она је начињена пре свега у склопу покушаја да се укаже на главне правце занимања социолога (па и научника из сродних струка) у области методологије, с циљем да се установи који су то домени методологије најмање заступљени, у којем правцу треба усмерити даља настојања за унапређење социолошког метода, што може бити и путоказ научном подмлатку који се истински занима за наведену проблематику.

Категорије су формиране пошто је извршен увид у садржину текстова. Кад год је било дилема потеклих од чињенице да су радови укључивали и елементе који припадају и другој категорији прилога, разврставање је учињено према доминантној садржини (примарном садржинском тежишту текста). Извесна недоследност у типологији приметна је код издвајања прилога који се баве теоријско-методолошким проблемима посебних дисциплина или пак методологијом истраживања појединих области социјалног живота у засебну групу. Недоследност потиче отуда што таква врста прилога обједињава више елемената који би допустили његово сврставање у неколико категорија сачињених за потребе истра-

живања. На пример, одређени текстови који се баве проблематиком испитивања јавног мњења истовремено, и у приближној сразмери, укључују проблеме концептуализације појма *јавно мњење*, питања квалитета примењених инструмената и интерпретације података.⁷

Као недоследност може бити протумачено и издвајање групе текстова насловљене као осврти, прикази, полемике, критике и слично, без посебних категоризација њихове садржине у поједине тематске целине. Такву одлуку су наметнула ограничења која проистичу, између осталог, и од природе самога прилога (дужина и сврха). При самом крају текста учињен је осврт на њихову садржину само у најопштијим цртама.

Када је реч о расподели текстова у наведеним категоријама, већ из првог погледа на збирни приказ података могуће је уочити да доминира заступљеност осврта, приказа и критика на публиковане радове из области методологије односно приказа научних скупова посвећених наведеној проблематици. Наиме, преко 1/4 свих објављених текстова из области методологије (28,67%) припада тој категорији прилога (Табела 1). Према наведеном не би било исправно закључити да је било хиперпродукције књига и других публикација са методолошком тематиком, већ би се пре могло претпоставити да су истраживачи, свесни осеке таквих издања у домаћем издавачком кругу, као и потребе за методолошким сазнањима, имали жељу да скрену пажњу на новине саопштене у књигама домаћих и страних аутора, односно на исходе научних дискусија наведене проблематике на научним скуповима.

По учесталости следе прилози који се односе на приказ одређене парадигме и њених методолошких консеквенција са 12,58%, односно 17,47% када занемаримо осврте и приказе.

Табела 1. Тематска усмереност текстова посматрана према извору

Тематска усмереност/ тип текста	Социолошки преглед	Социологија	Σ Ø %
Општа разматрања методолошких проблема и могућности научноистраживачког рада; осврт на примењену методологију у одређеним истраживањима	3,77 2 1,40	8,88 8 5,59	100 10 6,99

⁷ Треба указати да је одређени број методолошких текстова заправо штампана верзија саопштења са научних скупова или стручних саветовања, што на изврстан начин објашњава чињеницу да је више тема које се отварају у појединим прилозима и мања оријентација на то да се оне систематски заокругле, што је условило и потешкоће око њиховог сврставања у одређене категорије прилога.

Логичко-епистемолошки проблеми у методологији социолошких истраживања и методологији сродних наука	7,55 4 2,80	11,11 10 6,99	100 14 9,79
Приказ одређене теоријске парадигме у социологији и другим друштвеним наукама и њених методолошких консеквенција; историјски пресек развоја одређеног теоријско-методолошког правца	9,43 5 3,49	14,44 13 9,09	100 18 12,58
Примена одређене истраживачке стратегије у социологији, контрола квалитета примењене методологије; методолошке претпоставке и проблеми израде појединих врста истраживачких нацрта	7,54 4 2,79	8,88 8 5,59	100 12 8,38
Методe и технике за прикупљање података у социологији и другим друштвеним наукама; домети и ограничења; методолошки проблеми при њиховој примени; конкретизација примене на примеру одређеног истраживања; организација и теренска реализација	9,43 5 3,49	13,33 12 8,39	100 17 11,88
Проблеми узорковања у социолошким и сродним истраживањима; грешке у узорковању	0,0 0 0,0	2,22 2 1,39	100 2 1,39
Методe за анализу искуствене евиденције; домети и ограничења појединих аналитичких поступака за анализу података	11,32 6 4,20	3,33 3 2,09	100 9 6,29
Методологија посебних социолошких дисциплина у целини – трендови, стање, општа разматрања	0,0 0 0,0	3,33 3 2,09	100 3 2,09
Теоријско-методолошки проблеми истраживања појединих подручја друштвеног живота (истраживања друштвене структуре, друштвене покретљивости, друштвеног развоја, јавног мњења итд; теоријско-хипотетички оквири за поједина истраживања)	9,43 5 3,49	13,33 12 8,39	100 17 11,88
Осврти, прикази и критике књига и других публикација које експлицитно обрађују методолошке проблеме у социологији и сродним наукама; прикази научних симпозијума о методолошким проблемима у социологији и другим друштвеним наукама	41,50 22 15,38	21,11 19 13,28	100 41 28,66
Укупно	100 53 37,06	100 90 62,94	100 143 100

Поједине методе и технике за прикупљање података и методолошки проблеми у истраживању посебних сегмента друштвеног живота као предмет написа појављују се у укупној структури свих прилога са 11,89%, односно 16,59% ако се њихов удео анализира искључиво у склопу укупног броја научних чланака.

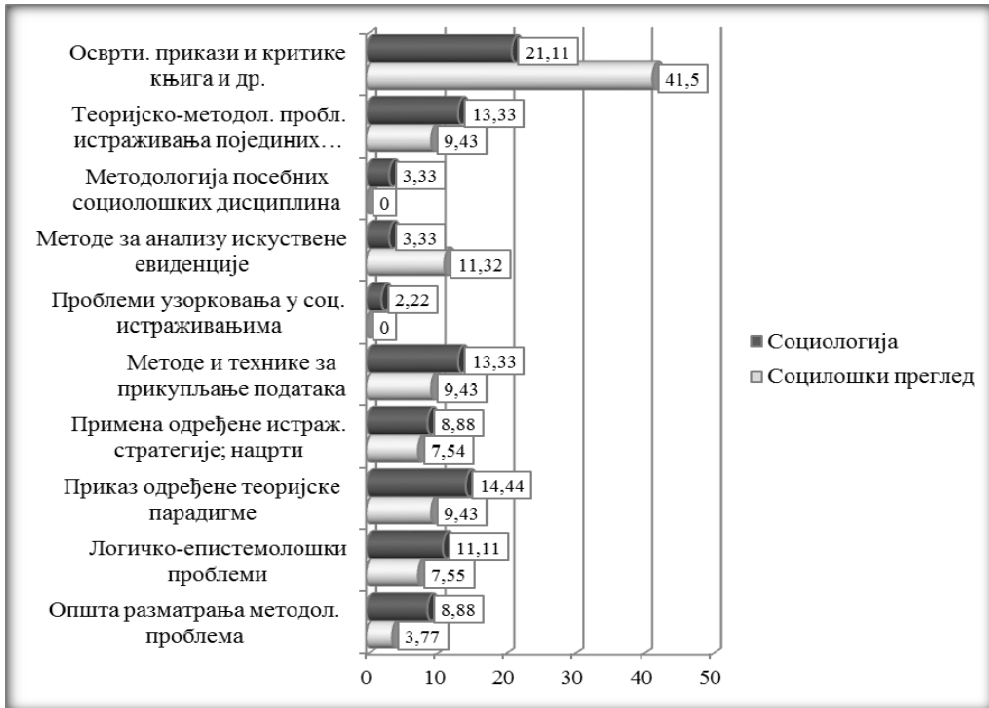
Текстови који третирају логичко-епистемолошке проблеме заузимају 9,79% у структури укупно анализираних текстова, односно 13,59% када се изоставе осврти и прикази. По учесталости најприближнији поменути категоријама прилога јесу радови у чијем је фокусу примена одређене истраживачке стратегије у социологији и сродним дисциплинама са 8,39% у структури укупног броја прилога – односно, они чине 11,65% свих научних написа. Општа методолошка питања и могућности научноистраживачког рада уопште учествују са 6,99% у укупном броју објављених текстова који су у средишту разматрања, односно са 9,70% када је реч искључиво о прилозима са научним садржајем.

Најмања је заступљеност прилога у чијем је центру заокругљен увид у методологију посебне социолошке дисциплине (2,09%) или оних који се тичу проблема узорковања у друштвеним истраживањима – 1,39%, односно 1,94% када се из анализе изоставе осврти и прикази (Табела 1).

Посматрамо ли часописе појединачно, добијамо мало другачију слику. Од укупног броја свих прилога са методолошком тематиком у часопису *Социолошки преглед* највише је простора дато управо приказима и освртима – 41,50%. Са далеко мањом заступљеношћу следе прилози посвећени поступцима за анализу података, са 11,32%. Са сличном учесталошћу појављују се прилози посвећени приказу одређене теорије и њеним методолошким консеквенцијама, или методама и техникама за прикупљање података, или пак радови посвећени теоријско-методолошким проблемима истраживања неког подручја социјалног живота – 9,43%. Нешто ређе су заступљени текстови са логичко-епистемолошком проблематиком као и они који се баве одређеном истраживачком стратегијом – 7,55% (Графикон 1).

Иако доминирају осврти и прикази методолошких радова и научних скупова посвећених методологији, у часопису *Социологија* је њихово учешће ипак сведено на око 1/5 (21,11%) од укупног броја објављених прилога са садржином која је у фокусу пажње. По учесталости следе текстови који се односе на анализу одређене парадигме и њених методолошких исхода (14,44%), потом уопштавања искустава у примени одређених метода и техника за прикупљање података и теоријско-методолошки проблеми истраживања појединих подручја социјалног живота са 13,33%. Логичко-епистемолошки проблеми су централна тема у 11,11% текстова, док општа методолошка разматрања и анализа примена одре-

ђене истраживачке стратегије чине 8,88% свих методолошких прилога објављених у овом часопису (Графикон 1).

Графикон 1. Упоредни приказ тематске усмерености текстова у *Социолошком прегледу* и *Социологији* (налаз у %)

Поглед изнутра: преглед садржаја прилога са методолошком садржином у анализираној периодици

На страницама које следе представићемо елементарне увиде из прегледа садржине методолошких текстова објављених у данас водећим српским (некада и југословенским) социолошким научним часописима *Социолошком прегледу* и *Социологији*, трудећи се да сагледамо пре свега њихову тематску оријентацију и да укажемо на детаље из садржаја појединих прилога који добро репрезентују преовладавајуће праваце занимања за методолошке проблеме у социологији.

1. Општа разматрања методолошких проблема и могућности научноистраживачког рада

Седамдесетих и осамдесетих година 20. века југословенски и српски социолози показују повећано интересовање за методолошке проблеме у својој науци. Организовање и извођење све већег броја емпиријских истраживања на поменути просторима пружило је значајну искуствену основу за систематизовање и уопштавање методолошких проблема и оцену примењене методологије. Највећи део текстова сврстаних у категорију *општа разматрања методолошких проблема и научноистраживачког рада* објављен је управо у наведеном периоду у значајнијем обиму у часопису *Социологија*. Нарочито су свеске 1 и 2 за 1965. годину биле испуњене наведеном проблематиком.⁸

Поменути текстови на прилично уопштен начин дотичу врло широк круг проблема: од комплексности истраживања друштвених појава (Supek, 1965: 97–106; Kuvačić, 1965: 21–36), преко друштвеног значаја емпиријских истраживања (Fiamengo, 1965: 79–88), до тешкоћа њиховог организовања и реализације (Klauzer, 1965: 89–95; Ćuković, 1962: 3–25). У појединим радовима се обрађује више поменутих, али и других методолошких проблема у социологији и сродним наукама, попут теоријске заснованости емпиријских истраживања, питања објективности и сличних (Marković, 1965: 5–20). Свест о значају изучавања методологије протеже се и на бригу о садржајима тога типа у уџбеницима социологије (Fiamengo, 1961: 3–22), те о тематској и садржинској усмерености социолошких истраживања (Milić, Vladimir 1978: 113–122). Прилози су врло разнородни по тематици, по нивоу општости расправе, а, коначно, и по систематичности са којом се приступа проблему.

У већем броју текстова штампаних у том периоду заступљена је врло неспецификована широка расправа о више методолошких тема и критика домета социолошке експертизе из идеалнотипског поимања науке. Сликвит пример је део опште оцене обележја социолошких истраживања у првом петогодишћу осамдесетих: „Приметно је одсуство комплементарне употребе метода и претежно коришћење квантитативних метода за прикупљање чињеница. У погледу научних објашњења, већина се истраживања, има се утисак, зауставља на опису појава, а мањи део објашњава везе, и то углавном функционалног карактера. Незнатан је број пројеката који трагају за узрочним објашњењима, а када то чине,

⁸ Тада су објављени и посебни темати *Дискусија о методологији* (у броју 1) односно *Теоријска заснованост емпиријских истраживања* (у броју 2). Такође, *Социолошки преглед* у свом темату *Методолошки проблеми социолошких истраживања*, издатом 1978 (у броју 1–2), доноси неколико прилога, тачније штампа саопштења са научне расправе посвећене методологији одржане 1977. године.

приметно је одсуство општег узрочног објашњења.“ (Milić, Vladimir, 1978: 118) Истовремено, изражен је и фон који упозорава на постојање наглашеног раскорака између фокуса на доминантне истраживачке проблеме у социологији и друштвених потреба за њеним одговорима (*ibid.*, 121), што на извештајан начин отвара питање практичне примене социолошких истраживања, али и аутономности социологије као науке.

Током поменутог периода на југословенском простору одржано је више научних скупова и расправа посвећених методологији.⁹ Релативно учесталу праксу дискусија о социолошком методу пропратила су оба часописа која штампају таква саопштења или доносе врло детаљне извештаје са расправа о методолошким питањима, што представља незаобилазну грађу за тему којом се бавимо.

2. Текстови који третирају логичко-епистемолошке проблеме социолошког метода и метода сродних наука

Премда смо поменути групу текстова издвојили као засебну, ваља рећи да су питања елементарних принципа на којима научно сазнање почива, као и епистемолошке утемељености различитих делова научно-истраживачког рада, веома често садржана и у осталим прилозима који су били предмет анализе. Такви текстови у којима је наведена проблематика потиснута у други план сврставани су у групу којој припадају по доминантном тежишту прилога.

У прилозима који су сврстани у ову групу наилазимо на разматрања „класичних“ епистемолошких проблема, попут испитивања могућности проучавања друштва на номотетски начин – са изгледом да се открију законитости у социјалном животу (Šušnjić, 1964a: 3–27), или пак домета узрочног објашњења у социологији (Šušnjić, 1964b: 69–84). Имајући у виду тренутак настанка поменутих текстова и доминацију позитивистичке истраживачке оријентације, не чуди што се у раним фазама академског утемељења социологије на овим просторима, чије се посебне гране тек конституишу, управо отварају „стара“ питања могућности откривања трајнијих правилности у друштвеним појавама.

„Ред, поредак, след, униформност, закон – то је чињеница нашега искуства и услов свих наука“, истиче аутор позивајући се на Мек Ивера, истовремено се ограђујући питањем о граници до које треба ићи када се друштвена појава изолује из обиља веза с другим појавама приликом испитивања узрочне повезаности (Šušnjić, 1964b: 70). Избегавајући стано-

⁹ У Загребу је 1963. године организован научни симпозијум о методолошким проблемима емпиријских истраживања, у Охриду 1965. године о истим проблемима проширеним на све друштвене науке. У Београду је 1977. одржано саветовање о методолошким проблемима социолошких истраживања.

виште о узајамној условљености широког круга социјалних чињеница (све је условљено свим), аутор инсистира на издвајању нужних и довољних услова за објашњење одређене друштвене појаве, наводећи низ сликовитих примера, при чему се расправа усмерава на тежину успостављања услова за проучавање узрочно-последичних веза¹⁰ у сложеном сплету детерминистичких структура друштва. При том, шире разлагање тог сплета и логичке структуре научног објашњења завршава у позивању на ауторитете марксистичке теорије о друштву, при чему се истиче, често хипостазирана, теза о утицају „историјског нивоа развитка друштва“ (*ibid.*, 80) на све друштвене ентитете, следствено и на премоћ неких од нужних и довољних услова којима одређена појава може бити узрочно објашњена. Упитаност истог аутора о могућности утврђивања законитости у друштвеним наукама употпуњена је трећим текстом, којим се испитују друштвени закони у контексту теорије вероватноће (Šušnjić, 1965: 133–135). Осим проблематизовања могућности откривања законитости у друштву, код истог аутора је отворена и расправа старог проблема о капацитету социологије за научно предвиђање (Šušnjić, 1967: 127–139).

Поред наведених проблема које тематски припадају логичко-епистемолошким разматрањима у старијим издањима анализиране периодике налазимо и радове у којима се предочавају домети индуктивне истраживачке стратегије (Мићуновић, 1965: 117–127), теоријске утемељености емпиријских истраживања (Печујлић, Голубовић 1965: 37–53) или пак ваљаности хипотеза и проблеме у вези са уобличавањем хипотетичког оквира размотрене на примерима актуелне истраживачке праксе (Лукић 1965: 55–70). У последњем случају текст поприма облик неке врсте научне критике објављених књига из чијих су садржаја примери послужили као материјал за анализу.

Изградња теорије у социолошким истраживањима (Štefan, 1982: 77–98) или, пак, питање преплитања и исхода различитих нивоа и типова анализе у социолошком проучавању друштва (епистемолошко-логичке, структурално-историјске и антрополошко-онтолошке) такође су биле теме које су почетком деведесетих година нашле места на страницама социолошких часописа (Supek, 1982: 1–24). У последњем тексту, на познатом примеру из истраживања заснованих на теоријама о производним односима, аутор је настојао да покаже сву сложеност утицаја теоријског становишта на исход анализе искуствене евиденције и, повратно, утицај налаза на емпиријско утемељење теорије, у овом случају конкретизованог на истраживању ефикасности људског рада. Истраживања ослоњена на тзв. тејлоризам, теорије о људским односима и структурализму, показују како различита теоријска полазишта у сусрету са истим

¹⁰ Експеримент се истиче као метод који може омогућити услове за таква проучавања, при чему се, због ограничености његове примене у свету социјалних чињеница, позивајући се на Диркема, аутор залаже за примену упоредног метода у социологији.

датостима, стављајући их у другачији појмовни оквир, и дајући им другачије значење, нужно воде истраживача до питања о постојаности чињеница у друштвеним истраживањима.

Сродно питање епистемолошке утемељености научне чињенице, апсолвирано на нешто другачији начин, дисциплинарно смештено на граници између социологије и филозофије, нашло се и у средишту знатно касније објављених прилога сврстаних у ову категорију. На пример, када је реч о поменутој теми, кроз критичку анализу три различита епистемолошка становишта (Попер, Флек, Кун), навођење кардиналних разлика, али и њихових сродних компоненти, тематизован је проблем утврђивања научне истине (Брдар, 2009: 289–309). Имајући у виду да је однос субјекта и објекта сазнања увек посредован полазним теоријским становиштем, мисаоним стилем или парадигмом,¹¹ истакнуто је да је спознаја научних чињеница у крајњој инстанци условљена њима. При том се наглашава да, ма како назване биле, форме уопштеног систематизованог теоријског знања зависе од сагласности научних чињеница (које стоје у њиховој основи) са емпиријском датомашћу коју сазнајно захватају.

Истовремено, имајући у виду да без усмеравајуће интерпретативне улоге теоријских уопштавања није могућ нови круг сазнања – опажања и интерпретације других научних чињеница, постављено је питање како разрешити проблем објективности – односно истинитости емпиријског сведочанства које добијамо (*ibid.*, 306). Расплет има два исхода. Према првом, могуће је тражити независно пресуђивање које долази од новог научног става, у крајњој инстанци нове научне теорије која га образлаже, чиме се неминовно обнавља питање истинитости и научне утемељености. Други исход је прихватање истинитости теорије и њеног вођства у тумачењу научних чињеница независно од критика и оспоравања (*ibid.*, 306). Приклањајући се другом решењу, аутор изражава уверење да ће позитивна епистемологија својим резултатима учинити да се унутар ње саме појави потреба саморефлексије и оцене истинитости досегнутог знања и критички став према идеологизацији науке (*ibid.*, 307).

Исти аутор се у другом тексту поново бави проблемом успостављања научне чињенице, овога пута не кроз компарацију ставова нормативне и позитивне епистемологије. Чини се то кроз поимање истинитости научног става у склопу позитивне епистемологије и теорије социјалног конструктивизма кроз анализу ставова Флека, Куна и Манхајма. Као исход разматрања следи признавање деловања механизма институционализације научне истине, при чему се он појављује у улози посредника између субјекта сазнања и предмета истраживања у чину коначног утврђивања истинитости научног става (Брдар, 2009б: 445–480).

¹¹ Синтагме које употребљавају научници чија су становишта анализирана у тексту.

3. Анализа одређене парадигме (њене теоријске конкретизације)
у социологији и другим друштвеним наукама,
и њених методолошких консеквенција

Премда одређени број радова строго узев пре припада другој фундаменталној социолошкој дисциплини – историји социјалних теорија – него методологији, део њих је увршћен у поменућу групу прилога, јер нуде шире тумачење методолошких последица полазних становишта у тумачењу друштва значајних представника појединих теоријских праваца. Знатан број радова сврстаних у поменућу категорију прилога тумачи марксистичку теорију и методолошка решења која она имплицира (Танко, 1961: 3–31; Аранђеловић, 1986: 83–101; Богдановић, 1986: 123–141; Лукић, 1986: 111–122; Илић, 1989: 371–388). Бројност радова који се баве тзв. Марксовом методом у проучавању друштва могуће је објаснити као последицу вишедеценијске доминације марксистичке визуре у социологији, с једне стране, али и чињеницом да је Маркс својим проучавањима капитализма доиста оставио узоран образац истраживања друштвених појава, с друге стране.¹²

Као сажет приказ особености Марксовог начина истраживања издвајамо текст у којем је детаљно анализиран његов начин стварања емпиријске евиденције (Богдановић, 1986: 123–141). Потреба да теорија о друштву буде што непосредније заснована на искуственим чињеницама водила је Маркса до брижљивог планирања и стварања читавог низа претпоставки за успешно истраживање. Као најзначајнији су истакнути систематизација и уопштавање резултата тек по сазревању самог предмета истраживања (у смислу кристализације доминантних друштвених односа и основних противречности у друштву које је предмет проучавања); проширивање искуственог оквира истраживања компаративним приступом; употреба комплементарних извора података, статистичких и других података насталих независно од предузетог истраживања, с једне стране, али и разноврсне искуствене евиденције створане за потребе научног проучавања капиталистичког друштва, с друге стране; изузетна критичност према коришћеним изворима, укључујући и статистичке (*ibid.*, 130).

Бављење једним од значајнијих методолошких питања када је реч о Марксовом проучавању друштва, његовом употребом компаративног приступа,¹³ тек узгредно третираним у појединим радовима, истакнута је битна димензија за заокругљивање његовог доприноса социологији (Илић,

¹² Известан подстрек да се социолози баве методолошком димензијом Марксовог дела дало је и Социолошко друштво Србије организовањем скупа на тему „Марксов метод у проучавању друштва“ 1985. године.

¹³ Премда сразмерно мало примењиваном у односу на друге истраживачке стратегије.

1989: 371–388). Учињено је то кроз детаљну анализу упоредног приступа примењиваног у проучавању капиталистичког начина производње и најширих питања друштвеног развоја с циљем да се емпиријски провери епистемолошка утемељеност појединих теоријских конструкција, попут оне о друштвено-економским формацијама. Оцена домета стратегије Марксових компаративних проучавања допуњена је и уопштавањима која се односе на објективна ограничења у коришћењу упоредног метода потеклих из самог стања науке у време Марксовог стварања.

Наиме, истакнуто је да „објективна ограничења науке неког времена у великој мери ограничавају сазнајне домете њених представника“ (*ibid.*, 385). Тиме је директно указано на важност објективних претпоставки за проучавање проблема глобалног друштва у компаративној перспективи, попут формиране и упоредиве систематске евиденције о одређеним доменима социјалног живота која би могла бити искоришћена за тај тип проучавања. Тај недостатак је уочио и сâм Маркс и своја истраживања продукционих односа заокружио је комбиновањем компаративног и апстрактно-аналитичког приступа (*ibid.*, 386).

Особености Марксовог методолошког поступка истакнуте у анализираним прилозима чине и део захтеваних стандарда у савременим социолошким истраживањима, стога су наведена разматрања актуелна и данас, без обзира на често некритичко заобилажење Марксовог доприноса социолошкој науци.¹⁴

Осим наведеног блока текстова, од којих су приказани само неки, у анализираној периодици наилазимо на више прилога који расветљавају различиту теоријску подлогу и, следствено томе, разлике у примени упоредног метода у социологији код „класика“ историје социјалних идеја. Методологија је обогаћена и прилозима у којима је размотрен далекосежан замах развоја упоредног метода у социологији из визуре еволуционистичке теорије, и то на примерима учења Моргана и Спенсера (Ilić, 1990: 249–269; Ilić, 1992: 141–152). Праћењем генезе социолошких идеја код двојице савременика, представника органског и једнолинијског еволуционизма, условљених бројним личним и социјалним околностима, у поменутих прилозима је утврђен снажан уплив полазних епистемолошких становишта на исход упоредне перспективе примењене на тумачење друштвеног развоја и на коначне закључке изведене из ових истраживања.

За разлику од еволуционизма, марксизма и других теорија у чијем је фокусу глобално друштво, руковођених идејама за развој истраживачких стратегија којима је могућ обухват друштва у целини, теоријске

¹⁴ Овом приликом изостављамо осврт на идеолошке елементе садржане у бројним интерпретацијама марксистичке теорије.

оријентације у чијем средишту је занимање за појединца и мање друштвене групе (интерпретативна социологија, на пример), сагласно својим полазним идејама, нудиле су другачији поглед на плодни истраживачки захват у проучавању друштва. Сасвим супротно од већ поменутих, представници интеракционизма, етнометодологије и других сродних учења, у сагласју са средишњим интересовањем за свакодневни живот појединца у друштву и природу његових социјалних интеракција, препоручују методолошке поступке другачијег типа. Наведене и сродне теоријске оријентације и њихове методолошке консеквенције централне су теме неколико прилога у анализираној периодици, што је показатељ да су социолози са наших простора пропратили последице оживљавања интересовања за номиналистички приступ и постпозитивистичке парадигме у методолошком приступу проучавања друштва (Pešić, 1983: 261–286; Spasić, 1991: 561–576; Filipović, 2008: 251–266).

Критичка анализа консеквенција теоријског становишта да је доминантни фокус социологије очигледно у свету социјалног, као и покушаја да се установи начин на који се конструише друштвени свет као заједнички за све актере, тема је прилога „Етнологија и њени методи“ (Spasić, 1991: 561–576). У прилогу је детаљно изложен начин на који се према етнометодологији конституишу кључни концепти у проучавању друштва и препоручени начин стварања изворне грађе. Разјашњено је да се представници етнометодологије не одричу постојање друштвене структуре, која код њих поприма много шире значење од традиционалног схватања тог појма у социологији и укључује уређеност социјалног живота, норме, вредности и још читав низ социјалних реалитета. При том је указано да се представници етнометодологије залажу да се до објашњења друштвене структуре, као и до других општих и теоријских ставова долази након детаљних, што дословнијих описа понашања појединца у конкретним друштвеним ситуацијама (*ibid.*, 564).

Етнометодолози уводе појам „индексичности“, под којим се подразумева да је ваљано разумевање социјалне интеракције једино могуће у склопу контекста у којем се она одвија (*ibid.*, 564). „Приручно знање“ протумачено као наталожено животно искуство стечено животом у једном друштву и „позадинска очекивања“, схваћена у значењу „скупа неосвешћених претпоставки које актери деле и са којима улазе у интеракцију“ (*ibid.*, 565), важни су појмови у етнометодологији и њихова улога у етнометодолошким истраживањима описана је у прилогу. Описане су и методе и технике у склопу поменутог теоријског правца, конкретизоване на примерима из литературе и учињена је слојевита критика полазних теоријских ставова и методолошких решења проистекла из њих.

Заокрет на епистемолошком плану од социологије као науке о глобалном друштву и друштвеним структурама које детерминишу живот

социјалних актера (што чини супстанцију већег броја теоријских праваца у социологији) ишао је преко историзма и различитих номиналистичких варијанти тумачења друштва и потраге за обрасцем у којем се међусобним утицајем друштва и појединца формира његов хабитус (Бурдије) ка социологији актера (Гофман, Гарфинкел и други теоретичари), до социологије субјекта (Турен) – дакле, до поимања друштва које на изврстан начин негира његову суштину, па и бит саме социологије. О процесу трансформације постпозитивистичких социолошких парадигми у наведеном смеру, узимајући у обзир неке од наведених паралелних линија трансформације, расправљало се такође на страницама новије социолошке периодике (Filipović, 2008: 251–266). Тема поменутог прилога је пре свега ефект наведене трансформације који се испољава и у кључним концептима којима се у савременој социологији све чешће оперише.

На страницама оба часописа из пера истог аутора средином две хиљадитих могло се читати о алтернативним методолошким решењима потеклим у феминизму у односу на преовладавајући истраживачки концепт (Nikolić Ristanović, 1994: 165–179; Nikolić Ristanović, 1995: 405–416). Пошто је у првом тексту објашњена епистемолошка перспектива феминизма на примеру криминолошких истраживања, између осталог, оличена у захтеву да виђење објективне науке треба да сагледа оба пола, да укључи перспективу маргинализованих субјеката (Nikolić-Ristanović, 1994: 167), размотрене су и методолошке особености, које ће касније бити истакнуте и у другом тексту. У односу на традиционални методолошки приступ, заокрет у феминизму иде у неколико праваца. Најпре се испољава као промена става према самом проблему истраживања, од избора истраживачког проблема у традиционалном приступу до његовог откривања у феминизму (Nikolić-Ristanović, 1995: 408). Потом, што је и централна тема феминистичке методологије, мења се и однос истраживача према испитанику, при чему се однос моћи трансформише у сарадничку релацију истраживача и истраживаног, чиме се манипулација испитаницима своди на минимум и побољшава квалитет добијених података (*ibid.*, 409).

Разумевајући истраживање независног научника као нешто што је више од порива у трагању за истином која је самој себи сврха, присталице феминизма се залажу за усвајање приступа где научно разоткривање стварности подразумева заинтересованост за истину, али и утицај на промену стварности, чиме истраживање добија акциону димензију (*ibid.*, 408, 411). На примеру властитог истраживања насиља над женама у рату, демонстрирано је да, поред примарног циља – прикупљања евиденције о проблему – истраживач може да утиче и на промену ситуације на терену, кроз различите облике симболичке помоћи пружене жртвама (Николић-Ристановић, 1995: 413, 414). Истовремено, рад на терену подразумева

и трансформацију личног искуства самог научника (*ibid.*, 410), који има задатак и да га забележи, остављајући тако трајан траг.

Поред свега наведеног, на страницама анализираних часописа могуће је прочитати и излагања о „класичним“ теоријским оријентацијама и њиховим методолошким исходима, попут давно рођеног историзма, који се „борио за место“ доминантног погледа на науку о друштву и кроз чувени вишедеценијски „спор око метода“ (Брдар, 1994: 107–116), прилог о типичној позитивистичкој визури социологије и поимању њеног метода код Пола Лазарсфелда (Bogdanović, 1979: 57–76), па и текст једног говора Емила Диркема, занимљивог и из методолошког угла. Наиме, *Социологија* је штампала текст Диркемове приступне беседе одржане на Филозофском факултету у Бордоу почетком школске 1887/88. године, интересантне не само због тога што је реч о првом обраћању социолога универзитетској јавности, у којем је дат преглед најважнијих праваца развоја социологије, тада још увек младе науке, већ и због тога што су у њему садржане назнаке за методолошко утемељење социологије као науке, којем ће и беседник сâм допринети (Dirkem, 2002: 193–212). У говору је, следствено одабраном начину поимања друштвених чињеница, дат осврт и на начин изучавања друштва као целине и његових појединачних манифестација, при чему се препоручују методе посматрања и посредног експериментисања – тачније, упоредне методе (2002: 206).

На крају, не треба заборавити макар само да се помену текстови изостављени из досадашњег прегледа, посвећени коренима Фромовог метода (Bakić-Damjanović, 1983: 81–87) и Веберовом истраживачком поступку (Mesihović, 1979: 77–86).

4. Примена одређене истраживачке стратегије у социологији; контрола квалитета примењене методологије; методолошке претпоставке и проблеми израде појединих врста истраживачких нацрта

Популарност квантитативне истраживачке стратегије у друштвеним наукама оставила је трага и на интересовања социолога који су објављивали у социолошкој периодици у Србији. Употреба статистичке теорије вероватноће у друштвеним наукама омогућила је примену узорковања и поузданост генерализација истраживачких резултата на популације великог обима, њихову прецизност и лакшу проверљивост. Није без значаја била ни брзина добијања налаза о великом броју социјалних чињеница. Уз наведено и друге значајне карактеристике квантитативне истраживачке стратегије, попут могућности прикупљања систематске искуствене евиденције, стандардизована процедура обраде и анализе података која води откривању правилности у друштву и слично, довеле су до доминације овог приступа у социологији. Све заједно водило је до

систематизације искуства у примени ове оријентације и покушаја да се она унапреди, чији су резултати видљиви и у обимној иностраној продукцији радова ове врсте.

У складу са наведеном тенденцијом и у анализираној периодици у првим деценијама доминирају прилози који се односе на оцену напора да се социологија математизује и учини егзактном по моделу природних наука. Стога су и релативно учестали прилози са наведеном тематиком објављени на страницама *Социолошког прегледа* и *Социологије*, било да је реч о објављеним исходима дискусија са стручних и научних саветовања, приказима књига или о изворним прилозима у целини, укључујући и преводе написа страних аутора посвећених „емпиристичкој“ оријентацији. При том, треба истаћи да се доста често наилази на узгредне напомене и критичке примедбе на рачун доминације квантитативне истраживачке стратегије, као и последица на рачун исцепканог социјалног реалитета који је предмет социолошких проучавања и када је у фокусу прилога нека друга тема. Међутим, у периодици су се нашли текстови који представљају релативно заокружене прилоге са оценом домета те стратегије, слабих тачака у њеној примени и предлозима за еластичнију и промишљенију употребу. На пример, анализирани су домети статистике примењене у социологији и испитане су њене неискоришћене могућности у друштвеним истраживањима (Penezić, 1973: 119–127) или пак критички сагледана примена математичких модела у социолошким истраживањима (Bogdanović, 1978: 23–45).

Употреба математичких модела у социологији проистекла је као последица интензивног превођења података о индивидуалном понашању (добијених врло распрострањеном употребом анкете) у квантитативну форму чињеница о друштвеном животу, с једне стране, и експерименталних истраживања малих група, с друге стране. Анализа истраживачке традиције на којој је настала њихова употреба, разлике у поимању и структури математичких модела садржаних у обимној литератури, као и њихова типологија, предмет су написа који се бави критичким преиспитивањем домета њихове примене (Bogdanović, 1978: 23–45). Истицањем сврховитости примене у ситуацијама када доприносе формулисању изричитих претпоставки о врсти, зависности, броју и природи одлучујућих чинилаца, када стварање математичких модела може допринети уочавању противречности или одређених нејасноћа у теорији из чије перспективе започиње конструкција модела, или пак постизање високог степена прецизности, нису заборављени ни ризици од њихове употребе. Они потичу од губитка очигледности, затворености и неисторичности модела, најчешће усмереног на проучавање група и појединца са становишта равнотеже и прилагођавања, што битно поједностављује предмет проучавања социологије (*ibid.*, 44).

Паралелно са сагледањем домета квантитативне истраживачке традиције, на страницама периодике појавили су се и прилози који се баве квалитативном истраживачком оријентацијом у социологији (Bogdanović, 1974: 211–228). Домети квалитативног приступа оцењени су, између осталог, и кроз оцртавање последица потискивања теоријско-садржинских проблема из истраживачких подухвата проистеклих из квантитативне методолошке оријентације, што је довело до осамостаљивања научног метода и, последично, до исцепканих представа о свету друштвеног, чиме је доведена у питање и научна релевантност таквих налаза (*ibid.*, 211, 212). Став да „и најригорознији методи могу довести до погрешних и бесмислених резултата ако се примене на проблеме за које нису адекватни“ (*ibid.*, 212) води до наглашавања значаја теоријске мисли о друштву за одабирање и примену одговарајуће истраживачке процедуре.

Врло детаљна критика слабости некритичког преношења епистемолошких решења из природних наука на проучавање друштвених појава, пружа јасне аргументе за препознавање контекста у којем се обнавља залагање за претежно квалитативну истраживачку традицију. Комплементарност извора за проучавање друштвених појава, комбинација стратегије природних и хуманистичких наука, тежња да се стекне непосредни увид у испитивану појаву и сачува њена целина и сложеност у социјалном контексту, само су неки од елемената на којима се инсистира код истраживача који примењују квалитативну истраживачку стратегију, о којима се расправља у делу о методолошким конкретизацијама тог приступа (*ibid.*, 219–228). Приказ и критика уопштавања примењених поступка у обради и коришћењу квалитативног материјала који су извели Бартон и Лазарсфелд, као и тумачење значаја секвенцијалне анализе и појединих њених фаза за организацију и тумачење искуственог материјала, и данас могу, према нашем суду, послужити истраживачима као полазно и корисно штиво у примени квалитативне истраживачке стратегије.

Поред наведених, у групу прилога коју смо насловили као *примена одређене истраживачке стратегије* сврстан је и одређени број текстова који се односе на компаративну истраживачку перспективу у социологији и другим друштвеним наукама,¹⁵ било да је реч о разматрању истраживања појединих развојних проблема модерних друштава у упоредној перспективи (Bolčić, 1986: 251–270), или о покушају да се преиспитају

¹⁵ Премда је неколико текстова који се односе на упоредни метод анализирано у склопу групе радова која се бави теоријском оријентацијама и њиховим методолошким конвенцијама, прилози које овде помињемо суштински се односе на опште методолошке проблеме специфичне за примену упоредне истраживачке стратегије, независно од полазне теоријске перспективе.

значај и одлике развоја поменути стратегије у методологији социологије и сродних наука (Mrkšić, 1969: 129–144; Drezgić, 1986: 159–175; Plić, 2000: 235–257).

Без обзира на вишедеценијску доминацију социолошких истраживања усмерених на врло ограничене сегменте друштвеног живота, најчешће спровођених на основу класичних квантитативних истраживачких нацрта, свест о значају упоредне перспективе у проучавању друштва обновљена је шездесетих година 20. века, а видљива је и на страницама анализираних периодике. Имајући у виду погодност упоредне истраживачке стратегије за проучавање сложеног реалитета какво је друштво, као и његових развојних димензија, не чуди велико занимање за наведену проблематику. Додатни разлог представља и богатство искуствене евиденције која се ствара током таквих истраживачких подухвата, што пружа основу за тестирање сложенијих претпоставки и поузданија теоријска уопштавања.

Са свим својим одликама упоредна истраживања јесу најприближнија замена за експериментална истраживања у социологији (Drezgić, 1986: 160), будући да се њима „утврђују не само правилности веза већ и односи детерминације који могу бити блиски законским тенденцијама“, па и узрочне везе (Naroll, 1968: 243; према: Mrkšić, 1969: 131, 136). Опцртавање дела историјата примене упоредних истраживања у антропологији и социологији прибавило је могућност и за сагледање пропустâ у примени упоредне истраживачке стратегије, попут оних који се тичу недостатка поузданих и систематских извора грађе погодних за коришћење у компаративној перспективи (Drezgić, 1986: 163; Mrkšić, 1969: 133), као и непоузданост критеријума за сврставање одређених друштвених творевина у одређене категорије (Drezgić, 1986: 164). О новијим покушајима унапређења упоредних истраживања, потеклим нарочито из настојања да се установе значај компаративне стратегије и проблеми при њеном спровођењу, могло се читати на страницама *Социологије* (Drezgić, 1986: 159–175). Као исход критичког проучавања бројних савремених уопштавања методолошких проблема компаративне истраживачке стратегије јавља се и став о „помирењу“ статистичког и квалитативно-историјског поступка у савременој примени упоредне перспективе у проучавању друштва.

Пар деценија након првих текстова о доминантним истраживачким стратегијама у социолошкој науци, на страницама периодике појављује се и прилог који продубљује увид у још увек актуелну дебату између супротстављених истраживачких оријентација у социологији (квантитативне и квалитативне), и то на примеру упоредних истраживања. Исход ове анализе упућује на то да употреба упоредне истраживачке стратегије и код дела класика социолошког проучавања друштва, попут Диркемових, „показује укљученост оба доминантна приступа у упоредне

студије и сведочи да они нису само ривалске оријентације, већ и да су битно комплементарни“ (Ilić, 2000: 251). Анализа савремених решења за унапређење упоредног приступа било примарно квалитативно или преваходно квантитативно оријентисаних, наводи на закључак о постојању континуитета обеју оријентација. При том, критичност према дометима и једне и друге јесте сигуран пут при даљем раду на методолошком јачању квалитета компаративне истраживачке стратегије у социологији (*ibid.*, 251).

Поред анализе доминантних истраживачких оријентација и домета примене упоредних истраживања, у периодици је могуће прочитати и прилоге који се односе на проблеме израде и реализације појединих врста нацрта истраживања. На пример, расправљано је о теоријском и методолошком утемељењу акционих истраживања (Franko, 1982: 435–448). Учињено је то најпре кроз критику истраживачке праксе у Југославији, чији крајњи ефект, према критичару, чине стерилна, неимагинативна истраживања у којима је занемарена теоријска димензија (*ibid.*, 436). Стога се и аутор залаже да први корак у акционом истраживању буде његово теоријско утемељење.

Истичући важност сарадње између истраживача и клијената у акционим истраживањима и позивајући се на типологију те сарадње код других истраживача (Sumann & Eversted), аутор даје властиту поделу тих истраживања и описује њихове циљеве: дијагностичка акциона истраживања, с главним циљем прикупљања података како би се тек оформио први увид у проблем и развило истраживање; емпиријско акционо истраживање евалуира акцију коју је клијент покренуо; партиципативно истраживање – истраживач учествује у дијагностиковању и планирању акције; експериментално акционо истраживање, у којем је истраживач присутан у свим фазама од припреме до евалуације (*ibid.*, 438). У прилогу је посебно истакнуто да је поента акционог истраживања одговорност истраживача за „праксу“ (*ibid.*, 438), као и да у његовом планирању посебан значај има расправљање о месту и стратегији примене метода (*ibid.*, 440). Као најчешћи исход такве расправе појављује се закључак о погодности методског плурализма (*ibid.*, 444) и употребе мање структурисаних инструмената истраживања, при чему није у потпуности одбачена употреба упитника. Стога је принцип триангулације пожељан, не само када је реч о одабирању техника за прикупљање података, него и на плану концептуализације и избора теоријске перспективе из које се започиње истраживање, тумаче и евалуирају његови исходи (*ibid.*, 444–448).

Осека методолошких радова у којима се систематизују и оцењују искуства у примени квалитативних метода за прикупљање и анализу података у домаћој социолошкој литератури, супротна је у последње време преовладавајућој истраживачкој пракси, али и иностраној продукцији

наведене литературе и занимању научника из сродних дисциплина. Стога и новији прилог о контроли квалитета квалитативних истраживања из пера социолога завређује да буде поменут (Ђурић, 2009: 485–502). Дискусији о различитим процедурама у побољшању квалитета тог типа истраживања примењиваним у различитим фазама истраживачког процеса, до сада етаблираној у научној пракси, претходи представљање различитих становишта о избору полазних критеријума за оцену квалитета.

Изложена су различита виђења – од оних која следе логику контроле квалитета јединствене за комплетну истраживачку праксу на општем плану, независно да ли је претежно заснована на квантитативној или квалитативној оријентацији, и развијању додатних процедура за сваки од наведених приступа, па до инсистирања на сасвим особеним поступцима примењивим искључиво на квалитативна истраживања (*ibid.*, 487–492). Описани низ најчешћих поступака у контроли квалитета квалитативних истраживачких нацрта – од концептуализације проблема истраживања и његовог ситуирања у теоријски контекст, преко примене одговарајућих процедура за прикупљање података и планирање узорка, до анализе података и писања извештаја о истраживању – води до закључка да се „најсложеније дилеме квалитативног истраживачког нацрта [...], не могу (се) решавати по некаквим формалним процедурама, већ захтевају пуну умешност и знање истраживача“, јер се квалитет истраживања не може аутоматски осигурати слеђењем низа строгих правила (*ibid.*, 490). Већ и сâм закључак изложен у овом правцу имплицира потребу за интензивном едукацијом истраживача који се користе претежно квалитативним методама и унапређивањем постојећих процедура за утврђивање интерне и екстерне ваљаности свих делова истраживачког процеса, спроведених на основу квалитативних истраживачких нацрта.

5. Методе и технике за прикупљање података: донети и ограничења; методолошки проблеми при њиховој примени; организација и теренска реализација

Када је реч о уопштавању и систематизацији методолошких искустава у примени одређених метода за прикупљање података у социологији, из прегледа тема анализираних текстова може се уочити да у посматраној периодици, у складу са дугогодишњом доминирајућом истраживачком праксом, преовладавају расправе о донетима употребе методе испитивања, при чему се најчешће претресају поједини аспекти примене анкете. При том, тематска усмереност прилога је разноврсна.¹⁶

¹⁶ Разноврстан је и начин на који су основни проблеми изнесени – од врло уопштених расправа до продубљених анализа.

Једном је то превод прилога о доприносу анкетних истраживања развоју социолошке теорије кроз концептуализацију и прецизирање појединих појмова (Lazarsfeld, 1977: 177–207); други пут је у питању одговорност истраживача приликом интерпретације налаза анкете у тзв. „policy oriented“ истраживањима (Меžнарић, 1981: 371–376) или пак сагледање могућности примене појединих видова анкетирања, попут предности и ограничења телефонског анкетирања или сажимања искуства о утицају одабраног начина спровођења анкете на коначне резултате истраживања (Stojić, 1993: 451–456; Moneti, 1983: 431–449). Заступљени су и проблеми везани за теренску реализацију анкетних истраживања (Vuletić, 1993: 467–469; Klauzer, 1965: 89–95).

Премда знатно ређе, социолозима који су објављивали своје радове у *Социолошком прегледу* и *Социологији* изазов је био и указивање на могућности примене анализе садржаја у социолошким и сродним истраживањима. Догодило се то како у време када је она, и након свог зенита у истраживањима ратне пропаганде током Другог светског рата, још била често коришћен истраживачки поступак са практично примењивим резултатима у периоду тзв. Хладног рата¹⁷ (Kaļjević, 1972: 215–229; Tanić, 1961: 98–109),¹⁸ тако и данас, када је она постала донекле потиснути начин стицања искуствене евиденције о садржајима друштвеног комуницирања¹⁹ (Pić, 2001: 453–474). Задржаћемо се на тексту новијег датума, занимљивом не само по идејама које износи када је реч о утицају друштвених околности на популарност примене појединих истраживачких поступака у стручној заједници, па и оних у оквиру саме струке, као што су помодност и пука имитација у избору проблема и њиховој обради (*ibid.*, 453, 454), него и због враћања на питање епистемолошке утемељености и особености анализе садржаја.

Несугласице око самог дефинисања анализе садржаја, њених домета и природе, видљиве су из бројних навода одређења овог истраживачког поступка. То потврђују како одређења истраживача који се сматрају

¹⁷ Израз „хладни рат“ датира од 1947. године, када га је први пут употребио Бернард Барух (Bernard Baruch), саветник америчког председника, током дебате у америчком Конгресу. Том синтагмом се уобичајено означава период од завршетка Другог светског рата до укидања блоковске подељености света (источног и западног војног савеза), време идеолошке супротстављености двају савеза.

¹⁸ Реч је о раду у којем су изнети резултати истраживања радничког самоуправљања применом поступка анализе садржаја, али је увршћен у ову категорију радова јер се у уводном делу бави дефинисањем анализе садржаја и методолошким проблемима њене примене.

¹⁹ Истине ради, веома је тешко саставити систематизацију радова насталих на основу примене једног истраживачког поступка, како због обима продукције, тако и због бројних извора у којима социолози имају прилике да пласирају резултате својих истраживања. Стога и ову оцену треба узети са дозом опреза.

класицима када је реч о методолошким расправама о анализи садржаја, тако и новија настојања да се издвоје конститутивни елементи за дефинисање особености овог истраживачког поступка. Широки низ одређења уведених у расправу послужио је аутору да актуелизује кључне дилеме када је у питању суштина анализе садржаја: квантитативни или квалитативни поступак, откривање манифестних или латентних садржаја, објективан и систематски поступак за описивање садржаја друштвеног комуницирања или интуитивно разумевање садржаја подложно упливу субјективног, поступак мерења или дискурзивна анализа, итд, што води закључку о истрајавању методолошких недоумица у погледу самог поступка (*ibid.*, 460).

Употребљивост и научна ваљаност података прикупљених анализом садржаја потиче и од теоријске заснованости принципа примењеног на разврставање материјала и тумачење коначних резултата. Сасвим оправдано, између осталог, поставља се и питање о томе да ли је домет овог истраживачког поступка пре свега дедуктивна провера постојећих теорија о симболичком понашању или је најпре реч о поступку који може да пружи нова теоријска уопштавања настала на богатој искуственој евиденцији. Разматрање проблема односа теорије и истраживања у примени анализе садржаја, између осталог, резултовало је и закључком да „већ и овлашан поглед на различита схватања могућег и/или пожељног односа теорије и истраживања при примени анализе садржаја упућују да покушаји теоријског усмеравања и теоријске интеграције резултата истраживања добијених применом овог поступка изискују извођење упоредних истраживања“ (*ibid.*, 467).

Од мање заступљених истраживачких процедура у социологији, на страницама периодике треба поменути три прилога у *Социолошком прегледу*. Први се односи на коришћење аудио-визуелних података у социолошким истраживањима, тачније, на употребу филма као техничког средства за стварање искуствене евиденције, при чему је указано на специфична обележја кинематографских података и њихов значај за социологију (Diflo, 1971: 110–123). Посебна вредност филмског материјала јесте његово верно представљање стварности, при чему се на филм гледа „као на средство за испитивање које би се користило на најобјективнији могући начин, тако да би став филмског радника и коришћење 'језика' филмске уметности били сведени на минимум“ (*ibid.*, 111). У раду је описан ток истраживања од избора индикатора, снимања података до анализе података.

Други прилог се односи на искуства у примени тзв. „квази-учесничког“ посматрања током истраживања у Пољској и Југославији (Sizer, 1974: 133–136). Разрађивањем модела односа посматрача и посматраних на терену из угла могућих односа који потичу од основног става у комуникацији, од неутралног става, преко подстицаја до акције, установљено

је девет различитих комбинација међусобних односа посматрача и посматраних (*ibid.*, 133) и дат веома уопштен и сиромашан налаз истраживања спроведеног у фабрикама у Пољској и Југославији. Сврха предузетог истраживања, замишљена као утврђивање природе релација између посматрача и посматраних у квази-партиципативном посматрању у упоредној перспективи, очито није постигнута до краја. Закључак о динамичком карактеру односа истраживач–истраживана популација и нужним ограничењима примене поменутог вида посматрања „људском ситуацијом“ (*ibid.*, 136) и низ провизорних тврдњи изречених на крају прилога сигурно је не оправдавају.

Коначно, трећи прилог о примени одређених библиометријских и просопографских поступака у проучавању историје социологије (Milić, 1988: 73–98), представља наставак бављења историјом социологије Војина Милића, овога пута с циљем да се установи присутност појединих научника и мислилаца у филозофском, научном и ширем културном животу (*ibid.*, 74). Врло темељном анализом вредности систематских извора, какви су различите статистички обрађене библиометријске базе података, попут *Списку навода друштвених наука* (Social Science Citation Index) и референтног издања *Социолошки апстракт* (Sociological Abstracts), као и анализом података објављених у њима, демонстрирано је стварање релативно заокруженог увида и омогућено прецизно мерење заступљености и утицајности стваралаца у области једне науке. Прилог је занимљив не само због резултата истраживања, већ и из угла методологије, понајпре због узорног приступа коришћењу извора насталих независно од потребе научног истраживања, критици тих извора и указивања на ограничења и могућности које они пружају када се употребе као релевантан научни извор.

Коначно, ваља поменути и новији прилог о примени фокус-групног интервјуа у научним истраживањима, јединог у анализираној периодици, упркос све распрострањенијој употреби ове методе за стварање искуствене евиденције последњих деценија (Ђурић, 2005: 1–26). Поред упознавања са кључним чињеницама из историјата примене ове методе у друштвеним наукама, текст доноси и дискусију о њеном одређењу и указивање на шире могућности његове примене у истраживањима различитих друштвених појава, било самостално, или у комбинацији са применом неке друге методе када може допринети стварању комплементарне искуствене грађе. Такође, указано је на њену могућу употребу за решавање читавог низа задатака у склопу структуре научноистраживачког рада, од употребе код дефинисања полазних претпоставки и стварања инструмента у експлоративним истраживањима, до примене у случају потребе за продубљеним разумевањем и интерпретацијом података добијених неком другом методом (*ibid.*, 8). У истом тексту је указано на

предности и ограничења овог истраживачког поступка, на главне фазе у његовом спровођењу, те важност покретања социјалне интеракције међу учесницима фокус-групног интервјуа. Текст је допуњен и другим проблемима од важности за организовање и спровођење ове врсте истраживања, попут етичких проблема или оних који се тичу контроле квалитета самог поступка.

Уз поменуте методе и технике за прикупљање искуствене евиденције, место на страницама анализираних часописа пронашли су и прилози у којима се расправља о природи социометрије и могућностима примене таквих мерења у испитивању друштвених појава (Ahtik, 1960: 103–104; Вуксановић, 2004: 309–320).

6. Проблеми узорковања у социолошким и сродним истраживањима; грешке у узорковању

Питање узорковања у социолошким и сродним истраживањима разматрано је углавном узгредно, претежно када су теме прилога биле примена појединих истраживачких поступака за прикупљање података, најчешће анкетних истраживања. Веома често се такве расправе могу пронаћи и у радовима у којима се критички сагледа квалитет истраживачке праксе у научном захватању једне области, попут испитивања јавног мњења, на пример (Свејић, 1993: 461–465). Један од ретких радова посвећених узорковању у целини у истом својству, критике праксе у истраживањима јавног мњења (Ковачевић, 1993: 457–459), доноси сумирања која се данас не могу односити на већину истраживања јавног мњења, али се дотичу одређеног броја истраживања у области друштвених наука чији се резултати објављују. Критикована пракса у занемаривању проблематизације узорка у извештајима о резултатима истраживања, укључујући и питања плана реализације узорка, циљане популације, система оцене узорка, узорачке грешке, непотпуног одговора и других неопходних поступака при примени теорије вероватноће, па се понекад нарушава објективност добијених налаза и битно одступа од захтеване прецизности у научном раду (*ibid.*, 457, 458). Изречене оцене нису изречене без уважавања објективних ограничења, која и сада прате реализацију анкетних истраживања, стога су оне актуелне и данас, те као такве заслужују пажњу социолога.

7. Методе за анализу искуствене евиденције; донети и ограничења појединих аналитичких поступака за анализу података

Прилози објављени у *Социолошком прегледу* и *Социологији* који се односе на поступке за анализу података углавном су штампани у раним издањима наведене периодике и потом након деведесетих година, а највећи број њих се односи на примену поступка мултиваријационе анали-

зе у социологији и сродним наукама. Њихова бројност не чуди, с обзиром на потребу да социологија у својим проучавањима реализује дубље сазнајне циљеве, да се издигне изнад научне дескрипције и омогући научно објашњење друштвених појава. Прегледни пионирски радови социолога о мултиваријационој анализи објављени у анализираним часописима баве се логиком њеног извођења и основним корацима у поступку утврђивања узрочне повезаности (Ђурић, 1961: 23–43; Милић, 1964: 33–71). Верујући да је њихов садржај општепознат стручној јавности из уџбеника методологије (који укључују и поменуте прилоге) у дугом низу година коришћених као основна литература при изучавању методологије социолошких истраживања, њима се нећемо бавити.

У неколико текстова усмерених на мултиваријациону анализу, потписаних од истог аутора, размотрено је више методолошких питања од значаја за њену примену у социологији. У једном прилогу је анализирана њена епистемолошка позадина, при чему је истакнут значај употребе поменутог поступка анализе података као квантитативног оруђа за поуздано закључивање о вишеструким узрочно-функционалним односима на искуственој равни и могућност откривања латентних особина. Као оруђе за примену узрочно-функционалне анализе и анализе неексперименталних података овај поступак може бити употребљен у случају добре теоријске и методолошке заснованости истраживања. У том случају он обезбеђује методолошку подлогу за проверу социолошких теорија средњег обима (Свејић, 1997а: 383–400).

У другом тексту је представљен историјат примене мултиваријантне анализе у социологији (Свејић, 1997б: 403–420). На примеру Диркемових анализа самоубистава на статистичким подацима и његовог пионирског коришћења табела контингенције са више улаза (*ibid.*, 404–407), а потом и на примеру развијања система тумачења података усложњавањем табела контингенције увођењем већег броја варијабли из Лазарсфелдових истраживања (*ibid.*, 408–412), приказан је развој идеје и логика мултиваријационих метода анализе података. Истакнуто је да је развој поменутог поступка омогућен Лазарсфелдовом и Кендаловом разрадом примене узорковања у социологији. Након постављања темеља овог аналитичког поступка „статистичко испитивање вишеструке међусобне повезаности истраживаних појава и трагање за узрочношћу постало је распрострањено и подразумевајуће у анкетним истраживањима“ (*ibid.*, 415).

Трећи прилог доноси даље разлагање употребе вишесмерних табела контингенције, при чему је посебна пажња усмерена на логлинеарни поступак моделовања ћелијских фреквенција на основу претпостављене повезаности међу варијаблама (Свејић, 1997в: 477–496). Циљ такве статистичке манипулације јесте да се из повезаности међу варијаблама од стране привидне везе како би се претпостављени значајни и смислени

однос међу променљивама посматрао у што чистијем виду. У раду је размотрен Гудменов (Goodman) допринос креирању логлинеарних модела као вида мултиваријационе анализе за проучавање номиналних података, каква је и већина којима се оперише у социологији. На сликовитом примеру развоја три логлинеарна модела истраживања повезаности скупа од четири варијабле, преузетим од поменутог аутора, и указивањем на даље правце у развоју логит-анализе код других аутора (Belanger, Pinar) приказан је значај овог аналитичког поступка за одлуку о прихватању алтернативних теоријских објашњења у социологији.

Коначно, четврти текст на неки начин синтетизује претходна разматрања кроз сумирање ефеката које производи осмишљена употреба статистичке методологије у социолошким истраживањима (Свејић, 1998: 259–277). Сарадња социологије и статистике, интензивирана нарочито на пољу анализе категоријалних варијабли базираних на вишесмерним табелама контингенције, довела је до кристализације неколико облика статистичке анализе података о међусобном односу друштвених појава, захваљујући труду више научника из обе области (*ibid.*, 273). Нови начини анализе података и синтеза резултата допринели су лакшем препознавању и исказивању повезаности међу друштвеним појавама и као такви постали су незаобилазни у социолошком проучавању стварности. Управо због свега наведеног, аутор се залаже за узајамно приближавање методологија двеју наука – статистичке и социолошке – при чему социологија разлог сарадње може у потпуности оправдати потребом да резултате сопствених истраживања учини прецизнијим и поузданијим и без позивања на до сада умногоме плодну сарадњу између поменутих наука.

Прилог насловљен као „Факторска анализа номиналних варијабли“ (Момировић, Фајгел, 1994: 369–384), објашњава процедуру анализе категоријалних варијабли уз коришћење модификованог поступка Мек Доналдове методе за одређивање латентних димензија на основу неког скупа нумеричких података. Реч је о оригиналном доприносу методологији статистике, који може бити веома добро искоришћен за анализу података и у социолошким истраживањима.

Групи текстова усмерених на поступке за анализу података на страницама анализираних часописа прикључен је и прилог који из перспективе мета-статистичке анализе оцењује квалитет статистичких обрада података у преко педесет истраживања јавног мњења, почев од 1985. године, при чему је саопштен налаз да је чак четрдесет истраживања остало на нивоу просечног стандарда по примени оцењиваних параметара статистичке обраде и испотполовични удео истраживања у којима је коришћена напредна статистичка техника за обраду података, попут мултиваријационе анализе, логлинеарног моделовања, регресије и сличних поступака (Fajgelj, 1995: 107–118).

Коначно, поменутој групи текстова припада и помало специфичан прилог о могућностима примене метода квантификације квалитативних обележја у истраживањима из области друштвених наука (Симоновић, Поповић, 2005: 327–348). Специфичан је по томе што на врло једноставним примерима показује логику избора поступка статистичке анализе категоријалних варијабли, указујући на ограничења у избору процедура управо због карактера предмета истраживања у друштвеним наукама. На примеру властитог истраживања и тестирања његових хипотеза демонстриране су одлуке о одговарајућој примени анализе табела контингенције, потом и предности превођења номиналних података у ординалне, а у складу са типом података и избор статистичких процедура за анализу.

8. *Методологија посебних социолошких дисциплина у целини; трендови, стање, општа разматрања*

Објављени радови категорисани као прилози у којима су третирана питања методологије посебних социологија, односно анализе трендова у развоју метода тих дисциплина, малобројни су. Прегледом су установљена свега три текста, од којих се један, по обиму и најдужи, односи на метод социологије сазнања (Милић, 1985: 239–293). Његове битне идеје су готово у целини пренете у уџбеник *Социологија сазнања*, од истог аутора, те ће стога изостати његово приказивање.²⁰

Рад у којем се трага за одговором о методу опште социологије (Лукић, 1966: 5–10) представља врло уопштено разматрање методолошких разлика између теоријске и емпиријске социологије и критику поједностављених становишта која их у потпуности изједначавају када је у питању метод. У тексту се проблематизује могућност преузимања метода за стварање искуствене евиденције примерених емпиријској социологији (експеримента и посматрања) и њихове примене у општој социологији, са врло јасним исходом. Поменуте методе нису примерене општој социологији, будући да се њен предмет, као сложенији и обимнији (друштво у целини), не може изучавати ни једним ни другим поступком. Стога се пажња усмерава на, како аутор каже, запостављено питање дефинисања метода опште социологије (*ibid.*, 8) и констатује да су квалитативни методи примеренији теоријској социологији, јер се целина друштва не може мерити, као и да су методи синтезе примеренији од метода анализе када је реч о спознаји друштва као целине (*ibid.*, 8). Не нудећи до краја одговор на постављено питање о томе да ли је интуиција оно што чини срж научног увида у целину социјалног, остајемо и без прецизног одговора о методологији примереној општој социологији (*ibid.*, 10).

²⁰ Изоставићемо и приказивање прилога о тенденцијама у развоју методологије савремене социологије града, јер до те свеске часописа *Социологија* нисмо успели да дођемо.

9. Теоријско-методолошки проблеми истраживања појединих подручја друштвеног живота

Бројност и садржинска хетерогеност прилога у овој категорији условили су да, због ограниченог обима прилога, одустанемо од детаљнијег приказа и анализе радова. Зато ће бити указано пре свега на тематску оријентацију установљених подгрупа. У поменутој категорији доминирају текстови са неколико тематских тежишта. У прву подгрупу би могли бити сврстани текстови који се односе на примену појединих метода или конструисање теоријско-хипотетичких оквира за проучавање одређених проблема у посебним социологијама. Ту би требало сврстати текстове који се односе на питање мерења друштвеног развоја или избора индикатора за његово прецизније проучавање, нарочито актуелно почетком деведесетих (Јanković, 1981: 37–46; Jordakel, 1981: 21–35; Krneta, 1981: 63–73). На поменути проблем се делимично односи и текст објављен у два наставка у истом годишту у различитим свескама *Социологије* (Mlinar, 1983: 21–38 и 311–324), у којем се расправља о теоријско-методолошким тенденцијама у социолошким истраживањима друштвених структура и процеса развоја. Но, поменути прилог по својој доминантној садржини припада категорији текстова усмерених на методолошке проблеме проучавања друштвене структуре, којих је такође било у *Социолошком прегледу* и *Социологији* (Milić, 1960: 3–39; Hammel, 1966: 105–120; Gredelj, 1988: 711–714).

Осим методолошких проблема у проучавању супстанцијалних домена социологије – друштвене структуре и друштвеног развоја, у прилозима су изражена и занимања за методолошке проблеме истраживања религије (Čimić, 1964: 60–75), урбаних целина (Bolčić, 1970: 69–77) и породице (Burić, 1970: 331–354; Golubović, 1966: 7–28; Hill, 1961: 41–56; Živković, 1966: 121–136).

Појачано је и интересовање социолога за методологију испитивања јавног мњења, при чему је оно изражено кроз широк низ тема, од врло уопштених, које се односе на концептуализацију појма јавног мњења, преко избора погодне технике испитивања (Poročić, 1960: 67–81) до питања о кристализацији и зрелости предмета истраживања (јавности) која га чини смисленим предметом проучавања (Milivojević, 1993: 383–394). Бројни проблеми при успостављању одређених стандарда квалитета у реализацији таквих истраживања, укључујући и мотивацију и интерес корисника истраживања (Bašević, 1993: 429–435; Biro, 1993: 425–428; Bročić, 1993: 437–449; Gredelj, 1993: 395–401; Skopljanac-Bruner, 1993: 411–417), такође су били предмет расправе у анализираним прилозима. Занимање социолога за поменути тему материјализовано је и као посебан темат приређено у склопу једне свеске часописа *Социологија* 1993. године, у време када постаје све израженија пракса испитивања јавног

мњења и када је створена довољно богата искуствена евиденција, која је омогућила целовит увид у доминантне проблеме при реализацији помених истраживања.

10. *Осврти, прикази и научне критике књига и других публикација које експлицитно обрађују методолошке проблеме у социологији; прикази научних симпозијума о методолошким проблемима*

У првим десетлећима периодике запажамо и врло живу активност социолога који су објављивали у *Социолошком прегледу* и *Социологији* нарочито када је реч о приказу књига са методолошком садржином и научних и стручних скупова и саветовања са истом тематиком. Ни овом групом прилога нећемо се бавити детаљно, но указаћемо само на осеку таквих текстова последњих деценија посматраног периода. Аутори прилога су много пута исказали своје импресије о значајним иностраним издањима од важности за методологију социолошких истраживања, али су истицали и доприносе методологији домаћих аутора. Интересовали су се за класике социолошке методологије, али и за мање познате ауторе који су свој допринос дали пре свега у унапређивању појединих метода које користи социологија. Истовремено, врло детаљно су пропраћени и научни скупови са белешкама о појединачним саопштењима. Поменути извори су значајна грађа, не само за укупну оцену занимања за методологију социолошких истраживања и учесталости и квалитета прилога методолошке садржине објављених у периодици, већ и материјал који може пружити важне информације за проучавање правца развоја српске и југословенске социологије.

Без потпуне заокружености и систематичности, са мањкавостима које нужно носи овакав тип подухвата, онима који се баве методологијом социолошких истраживања прилог вероватно неће пружити много нових информација. Претензије нису ни биле такве. Поглед уназад, када је реч о објављиваним прилозима у релевантној научној периодици из области методологије социолошких истраживања, или како год се ова фундаментална дисциплина у форми наставних предмета звала на универзитетима у Србији, пружа могућност да се сагледа у којој мери јој је придаван значај. Другим речима, може послужити у прецизирању одговора на питање колики су напор припадници струке улагали радећи на унапређењу метода властите науке. Премда није једина мера залагања да се резултати социолошких проучавања учине како систематичнијим, објективнијим, прецизнијим, тако и вреднијим за предавање у наслеђе будућим генерацијама социолога, обим и квалитет прилога у релевантној

периодици јесте један од показатеља таквог труда. Овакав напор има смисла нарочито ако се има у виду да ће се и будуће генерације социолога кретати на једнако несигурном терену друштвеног, који често измиче научној апаратури због своје сложености и динамичности, због чега су систематизована и уопштена методолошка знања од велике користи.

Присуство или пак одсуство појединих тема од значаја за стицање увида у целину социолошког метода, може бити и путоказ генерацији млађих социолога који ће се латити тешког посла – систематизације истраживачког искуства у циљу унапређивања властите струке – јер ни на једном пољу није видљива моћ и немоћ науке као на терену садржаја који се односе на њен метод. Истине ради, није сувишно подсетити и на чињеницу на коју указује Војин Милић, критикујући речи француског филозофа Поенкареа, који истиче „помало иронично почетком овог века (XX, прим. Ј. П.) да у социологији има много расправа о методу, а врло мало истраживачких резултата“ (Милић, 1978: 19). Наиме, Милић ће указати да је интензивна методолошка мисао „најпотребнија управо кад у научној пракси искрсну веће тешкоће, кад у њој нема рационалног реда, кад постоје многа нерашчишћена неслагања“ (*ibid.*, 19). Следећи овакав став, оправдано би се могло поставити питање: да ли у научној пракси Србије, када је о социологији реч, нема тешкоћа? Да ли влада завидна хармонија и рационални ред, или је реч о нечем другом? Ова питања утолико постају актуелнија уколико се има у виду и обим објављених текстова од 2000. године.²¹

Библиографија²²

- Ahtik, M. (1964). Zagrebački simpozijum o metodološkim problemima empirijskih istraživanja u sociologiji. *Sociološki pregled* 1(2–3), 126–134.
- Ahtik, M. (1960). Sociometrijsko merenje tehnikom označavanja brojevima. *Sociologija*, 2(3–4), 103–104.

²¹ У оба часописа је током поменутог раздобља, закључно са последњим свескама за 2011. годину, дакле за дванаест година, објављено тек 15 прилога са експлицитно методолошком проблематиком, од чега је свега 11 изворних научних прилога, док остало чине прикази, критике и полемике. Ако се сетимо податка с почетка прилога, уочићемо да је то двоструко мањи годишњи просек у односу на онај забележени за читав посматрани период.

²² Библиографија је нешто шира од извора навођених у тексту, будући да се у њој налази попис свих анализираних радова, па и оних који нису експлицитно помињани у самом прилогу, попут приказа, осврта и сличних радова, као и мањег броја изворних текстова, који нису шире разматрани. За проширење списка литературе одлучили смо се будући да она може бити коришћена и као својеврсна библиографија методолошких радова у анализираној периодици, када се изузму друге референце које су послужиле као извор за писање рада.

- Aranitović, D. (1988). Bibliografija „Sociološkog pregleda“ 1938–1988. *Sociološki pregled*, 22(4), 3–114.
- Arandelović, J. (1985). Staniša Novaković: Hipoteza i saznanje (Uloga hipoteza u rastu naučnog saznanja), Beograd, 1984. *Sociologija*, 27(4), 637–640.
- Arandelović, J. (1986). Iskustveno istraživanje i utopijsko mišljenje. *Sociologija*, 28(1–2), 83–101.
- Bakić, S. (1979). Computers in the Social Sciences. *Sociološki pregled* 13(1), 111–112.
- Bakić-Damnjanović, S. (1983). Koreni Fromovog metoda. *Sociološki pregled* 17(3–4), 81–87.
- Bećin, A. (1966). Brown, R. (1963). Explanation in Social Science, London. Jedna studija o objašnjenju u društvenim naukama. *Sociologija*, 8(1–2), 209–216.
- Biro, M. (1993). Pristup ispitivanju javnog mnjenja sa stanovišta motivacije. *Sociologija*, 35(3), 425–428.
- Bjelobaba, A. (1974). Promašena kritika sociološkog metoda. (Đuro Šušnjić, *Kritika sociološke metode*. Niš: Gradina, 1973) *Sociološki pregled* 18(1), 183–186.
- Bogdanović, M. (1979). Lazarsfeldovo shvatanje sociologije i njenog metoda. *Sociologija*, 21(1/2), 57–76.
- Bogdanović, M. (1986). Iskustvena osnova Marksovog proučavanja društva. *Sociologija*, 28(1/2), 123–141.
- Bogdanović, M. (1989). Trideset godina časopisa *Sociologija* – Sećanja dosadašnjih glavnih urednika, *Sociologija*, 42(2), 215–217.
- Bogdanović, M. (1990). Institucionalni razvoj sociologije u Jugoslaviji. U: M. Bogdanović (yp), *Sociologija u Jugoslaviji – institucionalni razvoj*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja FF u Beogradu.
- Bogdanović, M. (yp) (2009). *Sociologija u Srbiji 1959–2009. Institucionalni razvoj*, Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu i Službeni glasnik.
- Bolčić, S. (1965). Tendencije u razvoju metoda savremene sociologije grada. *Sociologija*, 7(4), 31–44.
- Bolčić, S. (1970). Primena metoda kvantitativne sociološko-ekološke analize u proučavanju naših gradova. *Sociološki pregled* 4(1), 69–77.
- Bolčić, S. (1986). Problemi uporedne analize i neke osobenosti novijeg razvoja jugoslovenskog društva. *Sociologija*, 28(3), 251–270.
- Bosnić, S. (1959). *The language of social research*, Glencoe, Illinois, 1957, *Sociologija*, 1(2–3), 173–175.
- Bosnić, S., Purić, Z. (1962). Aktuelni problemi naše istraživačke prakse. *Sociologija*, 4(3–4), 151–157.
- Brdar, M. (1994). Istorizam-istoricizam. *Sociološki pregled*, 28(1), 107–116.
- Брдар, М. (2009). Од нормативне ка позитивној епистемологији – проблем научне чињенице. *Социолошки преглед*, 43(3), 283–309.
- Брдар, М. (2009). Друштвени конструктивизам и позитивна епистемологија – о успостави научне чињенице. *Социолошки преглед*, 43(4), 445–480.
- Bročić, D. (1993). Exit poll – prvi put. *Sociologija*, 35(3), 437–449.
- Burić, O. (1961). Duverget, M. (1961). *Méthodes des sciences sociales*, Paris. *Sociologija*, 3(3–4), 187–190.
- Burić, O. (1970). Teorijsko-metodološki model za istraživanje porodične transformacije i njegova empirijska provera. *Sociologija*, 7(3–4), 331–354.

- Baćević, Lj. (1993). Istraživanje javnog mnjenja i njegovi korisnici. *Sociologija*, 35(3), 429–435.
- Canić, S. (1966). Mc Ewen, W. P. (1963). *The Problem of Social-scientific Knowledge*, Totowa, New Jersey. *Sociologija*, 8(3), 160–162.
- Cvejić, S. P. (1993). Kontrola greške u istraživanjima javnog mnjenja. *Sociologija*, 35(3), 461–465.
- Cvejić, S. (1997a). Multivarijaciona analiza višesmernih tabela kontingencije u funkciji uzročne analize *Sociološki pregled*, 31(4), 477–496
- Cvejić, S. (1997b). Uzročna analiza kategorijalnih podataka – predistorija i početak multivarijacione analize u sociologiji. *Sociološki pregled*, 31(3), 403–420.
- Cvejić, S. P. (1997в). Epistemološki i metodološki aspekti upotrebe multivarijacione analize u sociologiji. *Sociologija*, 39(3), 383–400.
- Cvejić, S. P. (1998). Konvergencija sociološke i statističke metodologije – mogućnost unapređenja empirijskog istraživanja u sociologiji. *Sociologija*, 40(2), 259–277.
- Ćimić, E. (1964). Problemi metodološkog pristupa u proučavanju religije. *Sociološki pregled* 1(1), 60–75.
- Ćuković, M. (1962). Neki problemi razvoja i organizacije naučnoistraživačkog rada u oblasti društvenih nauka. *Sociologija*, 4(3–4), 3–25.
- Davidović, M. (1972). Noviji metodološki radovi o analizi sadržaja, prikaz knjiga: Opšti istraživač – prilaz analizi sadržaja pomoću računara u redakciji Philipa Stonea i Analiza sadržaja komunikacije-razvoja u naučnim teorijama i tehnikama računara u redakciji Georgea Grebnera. *Sociološki pregled*, 6(3), 343–350.
- Diflo, M. T. (1971). Audio-vizuelni metod i prikupljanje podataka u sociološkim istraživanjima. *Sociološki pregled*, 5(1), 110–123.
- Dirkem, E. (2002). Kurs društvene nauke – uvodno predavanje. *Sociologija*, 44(3), 193–212.
- Dragić, V. (1989). Bibliografija *Sociologije*, 1959–1988. *Sociologija*, 31(1), 5–195.
- Đorđević, T. (1981). Implikacije neistraženog javnog mnjenja. *Sociološki pregled*, 15(3–4), 145–153.
- Drezgić, R. (1986). Novija shvatanja uporednog metoda u sociologiji i antropologiji. *Sociologija*, 28(1–2), 159–175.
- Đurić, M. (1961). Logika multivarijantne analize. *Sociološki pregled*, 1(1), 23–43.
- Đurić, S. (2005). Metodologija fokusgrupnog istraživanja. *Sociologija*, 47(1), 1–26.
- Ђурић, С. (2010). Контрола квалитета квалитативних истраживања. *Социолошки преглед*, 44(4), 485–502.
- Fajgelj, S. (1995). Evaluacija statističkih obrada u istraživanjima javnog mnjenja. *Sociološki pregled*, 29(1), 107–117.
- Fiamengo, A. (1961). Metodologija u našim udžbenicima sociologije. *Sociologija*, 3(2), 3–22.
- Fiamengo, A. (1965). Društveni značaj empirijskih istraživanja. *Sociologija*, 7(1), 79–88.
- Filipović, M. (1984). Strukturalna dijalektika kao metod istraživanja društvenih pojava. *Sociologija*, 26(1/2), 111–124.
- Filipović, M. (2008). Sociologija i postpozitivističke paradigme – neke saznajne teškoće savremene sociologije. *Sociologija*, 50(3), 251–266.
- Franko, A. (1982). Prilog teoretskom i metodološkom utemeljenju akcionog istraživanja. *Sociologija*, 24(4), 435–448.

- Golubović, Z. (1966). Teorijsko-hipotetički okvir za istraživanje promena u strukturi porodice. *Sociologija*, 8(3), 7–28.
- Golubović, Z. (1989). Trideset godina časopisa *Sociologija* – sećanja dosadašnjih glavnih urednika, *Sociologija*, 42(2), 207–209.
- Gredelj, S. (1988). Teorijski i metodološki problemi istraživanja strukture jugoslovenskog društva. *Sociologija*, 30(4), 711–714.
- Gredelj, S. (1993). Šta istražuju 'istraživanja javnog mnjenja'. *Sociologija*, 35(3), 395–401.
- Hill, R. (1961). Istraživačke strategije koje se upotrebljavaju u sastavljanju i sprovođenju projekata o porodici. *Sociologija*, 3(3/4), 41–56.
- Ilić, M. (1959). Izvanredno koristan metodološki udžbenik: König, R. (1957). *Das Interview Formen*, Köln. *Sociologija*, 1(2–3), 171–173.
- Ilić, V. (1989). Uporedni pristup u Marksovom proučavanju društva. *Sociologija*, 31(2–3), 371–388.
- Ilić, V. (1990). Karakteristike uporednog pristupa u delu L. H. Morgana. *Sociologija*, 32(1–2), 249–269.
- Ilić, V. (1992). Herbert Spenser i razvoj uporednih istraživanja u sociologiji. *Sociološki pregled*, 26(1–4), 141–152.
- Ilić, V. (2000). Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju. *Sociologija*, 42(2), 235–257.
- Ilić, V., Manić, Ž. (2009). Sociološka udruženja. U: M. Bogdanović (пр. и ур). *Sociologija u Srbiji 1959–2009. Institucionalni razvoj*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu i Službeni glasnik, 223–256.
- Ilić, V. (2011). Prvi Aleksandrinski tekst o analizi sadržaja u sociologiji. *Sociologija*, 53(4), 453–474.
- Ivanov, J. (1994). *Metodološke studije*, M. Bogdanović, Institut za političke studije, Beograd, 1993, *Sociologija*, 36(3), 340–343.
- Ivanov, J. (1996). Bogoljub Pejčić, ur.: *Metodologija empirijskog naučnog istraživanja*, Univerzitet u Beogradu – Defektološki fakultet, Beograd, 1995. *Sociologija*, 38(1), 155–156.
- Јаковљевић, Д. (2009). Поводом једног амбициозног али неуспелог покушаја унапређивања методологије друштвених наука. *Социолошки преглед*, 43(1), 103–123.
- Jakovljević, V. (1965). Integralni metodološki pristup empirijskom istraživanju u društvenim naukama, *Sociološki pregled*, 2(2–3), 81–86.
- Janković, N. (1981). O mogućnostima merenja društvenog razvoja. *Sociološki pregled* 15(1–2), 37–46.
- Jordakel, J. (1981). Analiza razvoja metodom društvenih pokazatelja, *Sociološki pregled* 15(1–2), 21–35.
- Jovanović, R. (1974). Đuro Šušnjić: *Kritika sociološke metode*, Niš, 1973. *Sociologija*, 16(2), 342–345.
- Jović, P. (1969). Šamić, M. (1968). *Kako nastaje naučno djelo*, Sarajevo. *Sociologija*, 11(4), 714–717.
- Kaljević, M. (1961). Prvi evropski seminar o korišćenju ankete, *Sociološki pregled*. 1(2–3). (1964), 135–136.
- Kaljević, M. (1964). Istinitost verbalnih iskaza. *Sociologija*, 6(3–4), 107–134.

- Kaljević, M. (1965). Jedna knjiga o međudisciplinskom grupnom istraživanju, O knjizi M. B. Luszka. (1958). *Interdisciplinary Team Research – Method and Problem*, New York, University Press. *Sociološki pregled* 1, 103–107.
- Kaljević, M. (1972). Neke mogućnosti primene analize sadržaja. *Sociologija*, 14(2), 215–229.
- Kaljević, M. (1974). Kvalitativni pristup u istraživanju društvenih pojava. *Sociološki pregled* 8(2–3), 211–228.
- Kaljević, M. (1975). Jedan istorijski pregled sociološkog metoda, Prikaz knjige Gary Easthope. (1974). *History of Social Research Methods*, Longman Group Limited, London, *Sociološki pregled* 9(1), 141–148.
- Kaljević, M. (1978). Matematički modeli u sociologiji. *Sociološki pregled*, 12(3), 23–45.
- Klauzer, I. (1965). Problemi organizacije empirijskih istraživanja. *Sociologija*, 7(1), 89–95.
- Knežević, I. (1984). Krippendorff, K. (1981). *Content Analysis*, London. *Sociologija*, 26 (1–2), 191–194.
- Kostić, D. (1961) E. Greenwood: «Experimental Sociology, a Study in Method», New York, 1957. *Sociologija*, 3(3–4), 184–186.
- Kovačević, M. G. (1993). Planiranje uzorka u anketama javnog mnjenja. *Sociologija*, 35(3), 457–459.
- Krneta, M. (1981). Osnovne metode merenja društvenog razvoja. *Sociološki pregled*, 15(1–2), 63–73.
- Krneta, M., M. Bogdanović. (1981). *Kvantitativni pristup u sociologiji*. «Savremena administracija», Beograd, *Sociološki pregled*, 16(1–2), 138–139.
- Krsmanović, T. (1977). Osvrt na primenjenu metodologiju u sociološkom istraživanju «Društveni slojevi i društvena svest» (1980). (Beograd, izdanje Instituta društvenih nauka). *Sociološki pregled* 14(2), 85–94.
- Krsmanović, D. (2000). Bibliografija *Sociologije*, 1989–1999. *Sociologija*, 42(2), 263–315.
- Kuvačić, I. (1965). Prilog metodologiji kompleksnog proučavanja društvenih pojava. *Sociologija*, 7(2), 21–36.
- Lazarsfeld, P. F. (1977). Pojmovni doprinos anketne analize opštoj sociologiji (Conceptual Contribution of Survey Analysis to General Sociology. Macrosociology). Prevela: Marija Bogdanović. *Sociološki pregled*, 11(2–3), 177–207.
- Lukić, R. (1965). Pretpostavke u nekim istraživačkim radovima. *Sociologija*, 7(2), 55–70.
- Lukić, R. (1966). Pitanje metoda teorijske (opšte) sociologije. *Sociologija*, 8(4), 5–10.
- Lukić, R. (1986). O Marksovom metodu izučavanja društva. *Sociologija*, 28(1/2), 111–122.
- Marković, M. (1965). Opšti metodološki problemi društvenih nauka u našoj zemlji. *Sociologija*, 7(2), 5–20.
- Mesihović, N. (1979). Veberov pristup istraživanju društvene strukture. *Sociologija*, 21(1/2), 77–86.
- Mesihović, N. (1980). Problemi strukturalno-funkcionalne analize u antropološko-sociološkim teorijama društva. *Sociologija*, 22(3–4), 323–338.
- Mežnarić, S. (1981). U odbranu zdravog razuma korisnika istraživanja (O odgovornosti istraživača pri posredovanju socioloških istraživačkih nalaza). *Sociologija*, 23(3–4), 371–376.
- Mićunović, D. (1965). Primena principa indukcije u sociološkom istraživanju. *Sociologija*, 7(1), 117–127.

- Milić, V. (1960). Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture. *Sociologija*, 2(2), 3–39.
- Milić, V. (1964). Uzročna analiza neeksperimentalnih podataka. *Sociologija*, 6(3–4), 33–71.
- Milić, V. (1974). Naučno istraživanje i društvena praksa (Scientific Research and Social Practice). Osvrt na knjigu T. A. Gilli-ja (1978). *Kako se istražuje*. Školska knjiga, Zagreb, 265. *Sociološki pregled*, 12(3), 161–171.
- Milić, V. (1978). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Milić, V. (1985). Metod sociologije saznanja. *Sociologija*, 27(3), 239–293.
- Milić, V. (1988). Primena nekih bibliometrijskih i prosopografskih postupaka u proučavanju istorije sociologije. *Sociološki pregled*, 22(1–2), 73–98.
- Milivojević, Z. (1993). Mogućnosti ispitivanja javnog mnjenja u tranziciji. *Sociologija*, 35(3), 383–394.
- Milošević, B. (1980). Totalitet društva kao negacija primene kibernetike i teorije sistema u društvenim naukama. *Sociologija*, 22(3–4), 277–291.
- Mirčev, D. (1974). 'Radnička anketa' Karla Marksa. *Sociologija*, 16(1), 141–149.
- Mitrović, M. (1982). *Jugoslovenska predratna sociologija*. Beograd: Izdavačko-analitički centar SSO Srbije.
- Mlinar, Z. (1983). Teoretski i metodološki trendovi u sociološkom istraživanju (prostorno) društvenih struktura i procesa razvoja (prvi deo). *Sociologija*, 25(1), 21–38; (drugi deo). *Sociologija*, 25(2–3), 311–324.
- Mlinar, Z., Spihal, S. (1986). Informatika i istraživanje društva. *Sociologija*, 28(1–2), 143–158.
- Mojsin, D. (1969). Jedan noviji pokušaj u razvoju tipološke metode: John C. Mc Kinney, J. C (1966). *Constructive Typology and Social Theory*, New York. *Sociologija*, 11(1), 176–179.
- Momirović, K., Fajgelj S. (1994). Faktorska analiza nominalnih varijabli. *Sociološki pregled*, 28(3), 369–384.
- Moneti, P. (1983). Uticaj različitih načina ispitivanja na rezultate ankete: telefonska versus poštanska anketa. *Sociologija*, 25(4), 431–449.
- Mrkšić, D. (1969). Noviji pokušaji razvijanja uporednog metoda. *Sociologija*, 11(1), 129–141.
- Mrkšić, D. (1978). Nove rasprave – stara pitanja i nedoumice (Osvrt na rad savetovanja). *Sociološki pregled*, 12(1–2), 128–133.
- Mrkšić, D. (1983). *Axiomata media* F. Bacona i J. S. Milla (*Axiomata Media in the Works of F. Bacon and J. S. Mill*). *Sociološki pregled*, 17(1–2), 77–92.
- Nikolić-Ristanović, V. Ž. (1994). Feministička kritika epistemologije i metodologije kriminološkog istraživanja. *Sociologija*, 36(2), 165–179.
- Nikolić-Ristanović, V. (1995). Moda ili nužnost: neke mogućnosti primene feminističke metodologije u savremenom društvenom istraživanju. *Sociološki pregled*, 29(3), 405–416.
- Novak, Š. (1982). Izgradnja teorije u sociološkim istraživanjima (The Constitution of Theory in Sociological Research). Preveo: Milan Brdar. Iz zbornika: *Sociology, the State of the Art*, London. (1982). *Sociološki pregled* 16(3), 77–98.
- Novaković, S. (1982). Bogdanović, M. (1981). *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Beograd. *Sociologija*, 24(1), 166–169.

- Pečujlić, M., Pešić-Golubović, Z. (1965). Teorijska zasnovanost empirijskih istraživanja (Iskustvena kritika i kritika iskustva). *Sociologija*, 7(2), 37–53.
- Penezić, V. (1973). Statistički pristup u sociološkom proučavanju nauke. *Sociološki pregled*, 7(1), 119–127.
- Pešić, V. (1983). Etnometodologija i sociologija. *Sociologija*, 25(1), 261–286.
- Petrović, J. (2008). Slađana Đurić: *Fokus-grupni intervju*. *Sociologija*, 50(3), 332–334.
- Petrović, R. (1964). Pokušaj stratifikacije područja komune za sociološka istraživanja na osnovu statističkih podataka. *Sociološki pregled*, 1(1), 80–88.
- Popović, M. (1960). Teorija i tehnika ispitivanja javnog mnjenja. *Sociologija*, 2(3/4), 67–81.
- Savin, D. (1965). James Coleman (1964). *Introduction to Mathematical Sociology*, The Free Press of Glencoe, New York. *Sociološki pregled* 2(2–3), 143.
- Savin, D. (1968). G. Calot (1967). *Cours de calcul des probabilités*. Paris, Dunod, 478. – *Sociološki pregled*, 5(1–2), 124.
- Savin, D. (1968). M. Barbut (1968). *Mathématiques des sciences humaines, il nombres et mesures*, Paris, PUF, *Sociološki pregled* (1–2), 123–124.
- Savin, D. (1968). P. Mann (1968). *Methods of Sociological Inquiry*, Oxford, Basil Blackwell. *Sociološki pregled*, 3(3), 264–265.
- Sizer, L. M. (1974). Kvazi-participativno posmatranje u među-kulturnim istraživanjima. *Sociološki pregled*, 8(1), 133–136.
- Skopljanac-Bruner, N. (1993). Neki problemi istraživanja javnog mnjenja. *Sociologija*, 35(3), 411–417.
- Slavujević, Z. (1978). Mogućnosti i neki problemi istraživačkog rada u društveno-političkim organizacijama. *Sociološki pregled*, 12(1–2), 122–128.
- Симоновић, Б., Поповић, З. (2005). Могућности примене метода квантификације квалитативних обележја у истраживањима из области друштвених наука. *Социолошки преглед*, 39(3), 327–348.
- Spasić, I. A. (1991). Etnometodologija i njeni metodi. *Sociologija*, 33(4), 561–576.
- Stojić, L. (1993). Prednosti i ograničenja telefonskog anketiranja. *Sociologija*, 35(3), 451–456.
- Supek, R. (1960). Kahn, R. L., Ch. F. Cannel (1958). *The Dynamics of Interviewing*, New York. *Sociologija*, 2(1), 161–162.
- Supek, R. (1965). Neki problemi kompleksnog istraživanja u sociologiji. *Sociologija*, 7(1), 97–106.
- Supek, R. (1982). Tri razine sociološke analize: epistemološko-logička, strukturalno-historijska i antropološko-ontološka. *Sociologija*, 24(1), 1–24.
- Šušnjić, Đ. (1964). Sumnje i poricanja zakonitosti u društvenim naukama. *Sociološki pregled*, 1(1), 3–27.
- Šušnjić, Đ. (1964). Uzročno objašnjenje u sociologiji. *Sociologija*, 6(1–2), 69–84.
- Šušnjić, Đ. (1965a). Društveni zakoni kao zakoni verovatnoće, *Sociologija*, 7(1), 133–135.
- Šušnjić, Đ. (1965b). Savetovanje o problemima empirijskih istraživanja u društvenim naukama. *Sociološki pregled*, 2(1), 91–96.
- Šušnjić, Đ. (1967). Sociologija i predviđanje. *Sociologija*, 9(3–4), 127–139.
- Tanić, Ž. (1961). Jedan vid istraživanja radničkog samoupravljanja metodom analize sadržaja. *Sociologija*, 3(1), 98–109.

- Tanko, Z. (1961). Marksov metod određivanja glavnih društveno-ekonomskih obeležja društvenih sistema. *Sociologija*, 3(3/4), 3–31.
- Vujević, M. (2006). *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vukadinović, S. (2000). Opšte metodološke teme, Đuro Šušnjić, *Metodologija*, Čigoja štampa, Beograd, 1999.. *Sociologija*, 42(4), 667–670.
- Vukićević, S. (2002). Sociološko ustanovljenje 'normativne činjenice'. *Sociologija*, 44(4), 315–327.
- Vukotić, B. (1998). Bibliografija *Sociološkog pregleda* 1988–1997. *Sociološki pregled*, 32(1), 91–128.
- Vukotić, B. (2008). Bibliografija *Sociološkog pregleda* 1998–2008. *Sociološki pregled*, 52(4), 579–608.
- Vukotić, B. (2009). Sociološki časopisi. U: M. Bogdanović (пр. и ур). *Sociologija u Srbiji 1959–2009. Institucionalni razvoj*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu i Službeni glasnik, 187–221.
- Вуксановић, Г. (2004). Богардусова скала социјалног одстојања – предности и ограничења. *Социолошки преглед*, 38(1–2), 309–320.
- Vuletić, V. (1993). Problemi u organizovanju i sprovođenju terenskog empirijskog istraživanja. *Sociologija*, 35(3), 467–469.
- Vuletić, V. (1994). Marija Bogdanović: *Metodološke studije*, Beograd: IPS, 1994. *Sociološki pregled*, 28(2), 297–300.
- Vuletić, V. (2007). Herr Ilićev kod – Vladimir Ilić, *Uporedni metod u sociologiji*, Gradska narodna biblioteka 'Žarko Zrenjanin', Zrenjanin, 2006. *Sociologija*, 49(2), 187–190.
- Zečević, A. (1966). Kaplan, A. (1964). *The Conduct of Inquiry*, San Francisco. *Sociologija*, 8(4), 134–138.
- Zvekić, U. (1974). Dva metodološka stanovišta u sociologiji prava. *Sociološki pregled*, 8(1), 153–156.
- Živković, M. (1966). Za novi metodološki pristup u statističkim istraživanjima porodiце i domaćinstava, *Sociologija*, 8(3), 121–136.
- Živković, R. (1938). Dr Jovan Đorđević: Vrednost Dirkemove metode za naučnu sociologiju (*Arhiv za pravne i društvene nauke*, januar–februar), 335.

Jasmina Petrović

Faculty of Philosophy, University of Priština
Temporarily seated in Kosovska Mitrovica

S u m m a r y

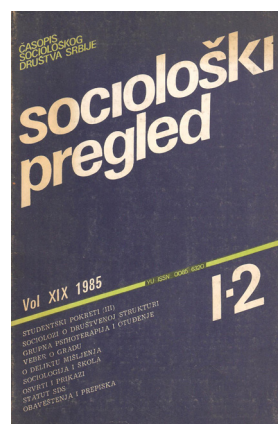
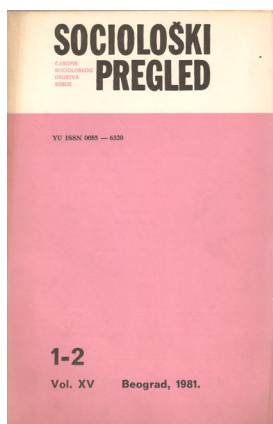
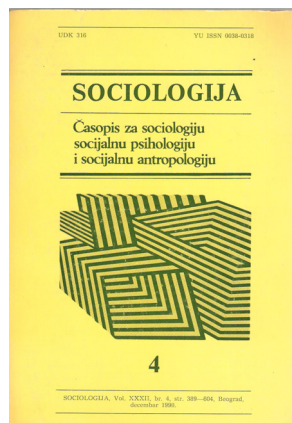
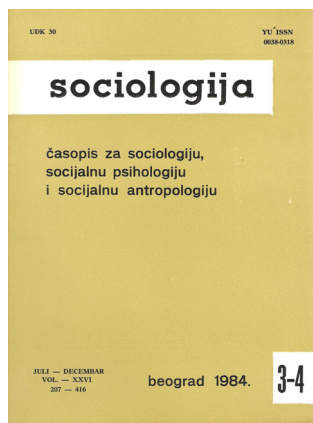
METHODOLOGICAL TOPICS IN SOCIOLOGICAL JOURNALS IN SERBIA

A good indicator of the foundation and development of any science, among other things, is the interest in its methodological problems. Although extremely useful, the study of methodology does not stop at an insight into the achieved research practice standard, evident above all in research studies dedicated to various problems in which the applied scientific procedure is presented. Of particular importance is the systematization and the presentation of the

outcome of studying certain methodological issues resulting from the generalization of results obtained during the consideration and application of the methods of a particular science, regardless of whether it is an analysis of general logical-epistemological problems, a study of method modifications created by the changes in a particular paradigm and its individual theoretical concretizations, or a problem in developing certain types of research designs, the application of certain methods and techniques for collecting and analyzing empirical material, etc.

This paper presents the results of the analysis of the articles published in sociological journals in Serbia related to the problems of the sociological method, and the methods of related sciences important for the methodology of sociological research. In addition to the outcome of a quantitative insight, the results of an elementary analysis of the thematic focus and the ways of processing methodological problems are presented in order to determine the extent and nature of the scientists' interest in this fundamental area. The papers analyzed are the ones with explicitly methodological content published in "Sociološki pregled" and "Sociologija" as relevant representative journals in the field of sociology.

Key words: sociological methodology, journals, "Sociološki pregled", "Sociologija", topical focus

Радивој Степанов
Ана Нешић
Одсек за социологију
Филозофски факултет у Новом Саду

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА ПРАВА У ПРАВНОЈ КУЛТУРИ СРБИЈЕ

Овај изворни рад има три основна дела. Први део рада, под насловом: Утицаји правне културе на правни корпус, настоји да одреди утицај правне културе као „макро-“ и „микроамбијента“ на формирање једне особене научне дисциплине као што је правна социологија. У овом делу рада дајемо оквире за распознавање правне културе путем које се омогућава функционисање правног и друштвеног поретка и дају форма и супстанција правним токовима и односима. Други део рада, Социологија права и правна култура на просторима Југославије, настоји да укаже колико су околности затечене правне мултикултуралности на југословенском простору биле подстицајан чинилац за развој правне социологије. Трећи део рада окренут је анализи проблема Социологија права у правној култури савремене Србије. Ту је оцењено да је правна култура у послератном раздобљу постала нека врста „затворене“ културе у овом делу Европе и да су због тога и она и правна социологија у Србији изгубиле корак и нису успеле да се развију у снажну, критичку, корисну и едукативну научну дисциплину (и за наше право, и за државу и за друштво).

Кључне речи: социологија права, правна култура, право, социологија, социјалне теорије, историја права

Утицаји правне културе на правни корпус

Правна култура представља такав цивилизацијски амбијент у којем настају и развијају се бројне правне дисциплине. Истовремено, правне науке шире квалитет, постојаност, вредност и домете правне културе. Поред правне антропологије, правне филозофије, правне генетике, позитивних правних дисциплина, правна социологија дала је значајан допринос правној култури. Гранање и усвајање правне културе у друштву омогућава, са своје стране и својим спецификумом, социологија права.

Право и социологија сусрећу се и проналазе у правној култури друштва, ту се међусобно преплићу и надопуњавају. Правна култура је далеко старији појам од политичке културе. А неупоредиво мање је правној култури поклоњено научне (и друге) пажње у односу на политичку културу. Правна култура је, по речима Немца В. А. Розенбаума, начин којим се исказује скуп правних вредности, знања и понашања који омогућавају

функционисање правног и друштвеног поретка и дају форму и супстанцију правним процесима. Правна култура није „правна идеологија“, људи се могу разликовати према идеолошким опредељењима и афинитетима, али ипак деле заједничку правну културу. И то се може најбоље видети кроз синхронијско-дијахронијски приказ правне културе у европској цивилизацији.

Значајан, ако не и најважнији чинилац у обликовању европске, како континенталне тако и „острвске“ правне културе, потекао је од Болоњске правне школе и угледних болоњских правника (Ирнерије, Булгарус, Мартинус, Хуго и други), почетком XII века. Цивилизацијски разлози удаљавања од „вулгарног“ права и исказивања потребе за „изворним, квалитетним правом“ оживљавају интересовање за римско право и повратак на Јустинијанову кодификацију, али то истовремено покреће ране зачетке социологије права. До препорода правне културе дошло је нарочито тзв. „хуманистичком јуриспруденцијом“ и „глобалним“ ширењем ренесансних идеја током XVI века. Правна Модерна је „широк талас рационалних идеја природног права“ и стварања грађанства, гневни раскид са традицијом, „идејно-програматски“ дисконтинуитет и рушење старих вредности.

У духу правне Модерне, „елегантни правници“ доводе у питање многе затечене правне клишее и технике хармонизације, она представља импулс за стварање дисциплине која се формира самостално и показује потребу за настанком нове научне дисциплине, као што је правна социологија.

Узлазну вертикалу правне културе од XII до XVI и XVII века обележавају: респектабилност наслеђа потеклог из римског права; развијање нових поступака (методологија) спознаје и тумачења права; прилагођавање основних тековина правне културе рационализму и модерном схватању права; постепен прелазак правне културе из есхатолошког контекста Божје државе (*Civitas Dei*) у либертерски дух „земаљске државе“ (*Civitas terrenaе*); нескривено залагање за самосталност световне власти, за лаичко схватање политике, за модерне принципе владавине права и правног ауторитета; јуриспруденција своју пажњу усмерава на тзв. „*домаће право*“, које настаје са стварањем националних држава, и на право градова, односно на градске статуте; најзад, правна наука посвећује се новим „правним материјама“, као што су: права хартија од вредности, трговинско право (*lex mercatoria*), „сукоб законâ у простору“ – нарочито сукоб правâ градова – и т. сл.

Растући захтев за стварањем домаћег права компатибилан је с процесом формирања националних држава у Европи. На тој историјској, световној и интелектуалној (менталној) матрици настаје културни образац права које израста из народног духа (*Volksgeist*). Наиме, под снаж-

ним утицајем немачког романтизма крајем XVIII века настаје „нова“ историјскоправна школа „германске провенијенције“, која у центар пажње ставља „свет човекових осећаја“, народну уметност и народни дух, језик, мит и усмено стварање сопственог народа (Жмегач, В. и др. 1986: 86 и даље).¹

Доследна анализа културног амбијента Немачке XVIII и XIX века показује да се у праву поларизују две струје: *романска* и *германска*. *Романска* струја фаворизује *римско право* (будући да оно спонтано настаје и да је „органични“ прихваћено); супротно овој, *германска* струја (историјскоправне школе) рецепцију римског права сматра правом „националном несрећом“. Али управо те околности подстичу да се знатно касније у Немачкој развије социологија права. Немачка социологија права данас представља један, од можда, најзначајнијих ресурса социолошкоправне науке.

Право у Енглеској се знатно разликује од права на континенту, иако се утицај римског права преко Болоњске школе и њених представника у овом делу Европе осетио већ крајем XIII и почетком XIV века. Захваљујући острвској изолованости, утицај из Европе био је ограничен, па тако стварна рецепција римског права никада није спроведена нити је право кодификовано. Управо због тога, у енглеској правној култури право се чини као резултат „смирене еволуције“, која није прекидана потресима и револуцијама и у којој „сачувана традиција представља основ његове вредности“ (Васић, Р., Чавошки, К. 1997: 116). Насупрот логичкој уређености права, која одликује континентално право, у енглеском, од-

¹ Током „Наполеонове епохе“ у Француској немачки романтизам легитимише *покрет националног окупљања*, који прожима *конзервативизам* и одлучан отпор правно-политичким и филозофско-универзалистичким идејама *Револуције*. На тај начин, сва подручја битна за афирмацију једне нације, као што су: језик, поезија, музика, право, филозофија, политика итд., само су „*манифестације значења једног животног принципа – народног духа*“ (Смаилагић, Н. 1970: 221). Немачки романтизам се манифестује на двојакој социјално-историјској подлози: прво, као *политички* принцип и, друго, као *културни* принцип. Као политички принцип, то је – *национална држава (Nationalstaat)*; као културни принцип, то је – *органични развијени народни дух (Volksgeist)*. У таквој правној култури рационализму природног права супротстављен је *нагонски, рефлексни осећај за право* (Kaufmann, A., Hassemer, W. [Hrsg.] 1994: 67). Између језика – као најважнијег средства комуникације – и права, као најважнијег облика регулисања друштвеног живота, постоји суштинска повезаност: они настају спонтано из објективних потреба једног народа. Према томе, као што се језик једног народа разликује од језика другог народа, тако *позитивни закони*, настали у духу једног народа односно нације, не могу бити интерполирани у културни амбијент другог народа, специфично другачијег *народног духа*. Кодификација отуда треба да буде крунски доказ једне правне културе који не може мењати „народног власника“. Препознатљиве одлике „*Volks-*“ правне културе чине: *спонтанитет* и *еволуционизам* у настајању права, *етничка припадност права*, *правних појмова* и *легислативе* итд.

носно англосаксонском праву *извори права* имају *упоредну вредност*, а конкретна решења се доносе на основу познавања чињеница *a posteriori*.²

Право у САД води порекло из енглеске правне културе, пошто се у енглеским колонијама пре стицања независности као основни извор права користило *енглеско опште право (Common Law)*, *закони (Statute Law)* и *систем правичности (Equity Law)*. Упркос енглеским „правним генима“, након стицања независности и доношења Устава 1787. године, правна култура САД испољава нека специфична обележја и карактеристике, као што су: *стабилност устава и уставних институција*, строга подела власти, посебна примена технике уставних амандмана (*amendare* – поправити), тумачења Устава која даје Врховни суд и посебно дејство и значај уставних обичаја.

Француска правна култура је, после високих домета егзегетике (егзегетске методе), почетком XIX века кодификовала материју грађанског и кривичног права. Наиме, *Грађански законик (Code civile, 1804)*, *Законик о грађанском поступку (Code de procedure civile, 1806)*, те *Трговински законик (Code de commerce, 1807.)* пружају јасну „грађанску“ оријентацију и потребу настанка правне социологије.³

Утицај француске правне културе ширио се по Европи, на северноамеричком континенту, али и на Балкану, посебно у Србији.⁴

² Специфичност правне културе англосаксонског права чине: *common law*, *законско право* и *правичност*. *Common law*, као „заједнички обичаји краљевства“, представљају неписано или опште право које је „погодно“ подељено у три врсте: *општи обичаји*, који су универзална правила целе Краљевине, *посебни обичаји*, који се односе на становнике појединих области, *обичајно прилагођени посебни закони (the laws)*, који су примењивали посебни судови опште и доста широке јурисдикције. *Писано право на снази (lex scripta, statute law, legislation)* обухвата законе или „законско право“ које доноси Парламент. Најзначајнији писани правни акти јесу: *Magna Charta (1215)*, *Други вестминстерски статут (1285)*, *Петиција о правима (Petition of Rights, 1628)*, *Habeas corpus act (1679)*, *Закон о правима (Bill of Rights, 1689)* итд. *Правично право (equity)* представља скуп правила која је пре реформе из 1873. доносио и примењивао суд лорда-канцелара. Суштину односа између правичности и општег права изражавало је начело *equity follows the law* – *правичност прати право*. Правичност је, „иако допунски, не мање неопходан извор виталног састојка права“.

³ У другој половини XIX века све европске земље из тзв. латинске породице донеле су грађански законик по угледу на француски. То је најпре био случај са Румунијом 1863, затим Италијом 1865, Португалијом 1867, Шпанијом 1889. Француски грађански законик примиле су и земље Бенелукса, а у Луксембургу и Белгији тај законик је и данас на снази. Додуше, Италија је у време фашизма иступила из ромаског правног културног круга и 1942. донела нов *Грађански законик*, по угледу и под великим утицајем немачког права.

⁴ Примера ради, француско кривично законодавство извршило је велик утицај на немачко кривично право. *Казнени законик* Пруске 1851. године донет је „под великим утицајем и надахнућем француског Кривичног законика из 1810. године“. [наставља се]

Социологија права и правна култура на просторима Југославије

На просторима Југославије приликом њеног настајања затечено је шест правних подручја⁵ и много више наговештаја правних култура.⁶

Управо због ових околности, у правном систему „прве Југославије“ не само што никада није дошло до потпуне унификације, већ је он остао хетероген, што је уносило извесну конфузију у њену правну културу, а „основна карактеристика права била је изражена у правном партикуларизму“ (Јанковић, Д., Мирковић, М. 1981: 370 и даље). Та околност, са становишта функционисања правног система и свих импликација везаних за ту околност, могла је представљати добар подстицај за правну социологију на овим нашим просторима. Подручје Војводине пре стварања Југославије налазило се у зони високо развијене европске и аустро-угарске правне културе.

Деветнаести век у Угарској у знаку је законодавне културе која се и у Европи одвија под лозинком „Zurück zu Kant“. Наиме, у Угарској је 1839. донет *Закон о земљишним књигама*, познат као Сечењијев закон. Ова врста закона је унела правну сигурност у „поседовне односе“ као темељ европске грађанске културе. Тај закон је безусловно спровођен у пракси и он је имао одговарајући учинак на војвођанским просторима у оквиру Угарске и доцније на војвођанским просторима и под државним суверенитетом „прве“ Југославије.

Међутим, пре него што је донет *Закон о земљишним књигама*, у Угарској је донет *Закон о експропријацији*, око 1830. године, који омогућава модерну експропријацију земљишта од интереса за државу и којим се омогућава градња мостова, пруга, путева, вијадукта и сличних објеката инфраструктуре од економског значаја за државу.

У деценији између 1830. и 1840. године Угарска добија један број значајних закона као што су: *Закон о правном положају фирми* (предузећа), *Закон о трговини и трговачким предузећима* и *Закон о банкама*. Надаље, 1848. године донет је тзв. *Закон бр. 15*. То је био законодавни акт о грађанској равноправности којим је правно и стварно укинута дотадашњи феудални систем у Угарској.

У Северној Америци једна савезна држава у САД и једна канадска провинција имају кодификовано право које стоји под француским правним утицајем. У САД то је држава Луизијана, а у Канади провинција Квебек (Шаркић, С., Поповић, Д. 1993: 108 и даље).

⁵ *Правна подручја* су била: хрватско-славонско, далматинско-словеначко, босанско-херцеговачко, црногорско, србијанско и војвођанско.

⁶ Наговештаји правних култура су бројнији, јер њихово порекло не потиче само из „територијалног и регионалног“ оквира већ и „транс“-статуалистичких извора, попут црквеног права, професионалне припадности, обичаја, традиције и сличних категорија.

Средином XIX века донет је у Угарској први закон „медијског“ карактера. Наиме, *Закон о слободи штампе* донет је 1848. Године 1868. прихваћена је *Одлука* да се донесе *Грађански законик Угарске* и убрзо потом настаје његова „концептуална“ верзија. Таква одлука у Угарској је дошла три деценије пре него што је донет немачки *Грађански законик*. У области породичног права донет је *Закон о браку и породици* 1896. године.

У правној култури Угарске значајно место има тзв. *Вербецијев трипартит*, из 1514. године, који уређује материју јавног и приватног права. Овај закон написан је на латинском језику, а његова троделна систематизација правних одредби односи се на лица, ствари и поступак. Тај закон био је „правни покушај“ унификације права у Угарској, што је одговарало тежњама за централизацијом власти. Овај акт је био на снази све до Револуције 1848/49. године, али су неки његови принципи и прописи важили и после тог рока „као опште обичајно право“ до 1918, па и до 1945. године (*Правни лексикон* 1970: 1280–1281).

После *Закона о уређивању односа између Аустрије и Угарске*, од 21. децембра 1867. године (*Аустро-угарска нагодба*), у Угарској је 1867. донет *Кривични законик о злочинима и преступима*, а 1879. донета је *Уредба о иступима*. Државна организација у Угарској има изражена обележја парламентаризма, док је Аустрија у оквиру „двојне монархије“ дефинисана као уставна монархија.

Простор данашње Војводине (Срем, Банат, Бачка), који је политички уобличен после Бечког рата (1683–99), након великих етничких сеоба и колонизација с краја XVII и почетка XIX века, важио је као подручје правног диверзитета. Ту су функционисала два правна система: један, војно-граничарски, који је био директно повезан за царски Беч – па ће то дати аустријску рефлексију на правну културу овог подручја; и други, угарски (паорија) – развијени феудалноправни систем (право), који се заснива, пре свега на урбарском (урбаријалном) праву. Урбарско право, или урбарски прописи, били су кодекси којима су уређивани феудални односи властеле и кметова у Угарској (од средњег века) на властелинствима, а доцније су ти односи уређивани на „државном нивоу“, као што је *Урбаријални закон* Угарске из 1835.⁷

Војводина је 70-их година XIX века па све до 1918. преко својих посланика, пре свега Милетића, водила жестоку борбу против државног централизма Будимпеште и тенденциозне мађаризације. Све време периода дуализма у Угарској се водила правно-политичка борба у парламенту за решавање „народносног питања“. У том периоду донет је у угарском парламенту *Закон о народностима*, који се *de facto* никада није усталио.

⁷ Година 1848/49. означава крај деловању привилегијског и урбаријалног права.

Специфичности деловања и утицаја угарске и аустријске правне културе на простору Војводине вишеструке су. Прво, реч је о развијеној *правној култури Угарске*, односно *Аустро-Угарске*, која се испољава у корпусу закона *уставног, грађанског и кривично-правног* карактера. Друго, неоспоран је вишевековни *континуитет* ове правне културе на широком подручју централне Европе. Треће, Војна граница је по члану 75 *Октроисаног устава* (Хабзбуршке монархије) посебна област, са посебним правним статусом. Четврто, закони грађанскоправног карактера имају значајан утицај на *развијање обрасца цивилног друштва* на подручју двојне монархије и пошто је она фактички (државноправно) престала да постоји. Пето, етничке заједнице, пре свих Срби у Угарској, који су припремали конститутивни акт о својој политичкој и територијалној аутономији (*Предлог Устава Војводине 1849. године*, који би на Благовештењском сабору 1861. усвајале и друге „народности“) нису добиле легитимитет у угарској држави и правној култури.

Постепено уобличавање правне културе у Србији у току XIX века одвијало се под утицајем великих европских правних култура. То је важило не само за правне акте уставног ранга, већ и за прво грађанско и кривично законодавство. Тај XIX век у Србији показује изразите знаке „отворености“ за етаблиране законодавне културе у Европи – од француског до немачког и аустријског законодавства.⁸

Озбиљан доказ о спремности првих изданака српске правне културе да прихвати европски правни утицај био је *Сретењски устав*, из 1835. године. Овај устав радио је Димитрије Давидовић по идејама француског изасланика Боа-ле-Конта. У ствари, тај правни акт је по мишљењу француског слависте Сипријана Робера био „француски расад у турској шуми“ (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије /1835–1941/, 1988: 23*).

Видовдански устав из 1921. није показао ксенофобију према најчувенијим европским уставним документима друге деценије XX века. Наиме, овај устав је „редигован под значајним утицајем Вајмарског устава“, нарочито у погледу одредби *социјалног и економског* карактера.

Што се тиче *Грађанског законика за Књажевство Србију*, од 25. марта 1844, он је, по оцени правних компаративиста, у највећој мери рецепција аустријског *Општег грађанског законика*, који, опет, за свој основ има римско право. Српски *Казнителни законик* (Кривични законик) из 1860. године „приближава се ондашњим европским кривичним законодавствима“ – нарочито пруском, баденском и француском. *Трговачки*

⁸ Не треба изгубити из вида да се енглеско дипломатско представништво, кад за то има прилику, „изјашњава[ло] против писаних закона у Србији“ и против рецепције иностраног права у српско законодавство (Шаркић, С., Поповић, Д.: 121).

законик у Србији донет је 1860. и он је „рађен углавном по начелима француског трговачког законика“.

У погледу рецепције европске правне културе у настајућем праву Србије карактеристично је да Српски грађански Законик имао непосредан узор у аустријском праву и да је он први пут увео Србију у „германски правни круг“. Доцније је у нашој грађанскоправној науци дошло до продора и ширења француског утицаја, који се нарочито осећа у законодавству.

Ни у ранијој српској правној историји није било зазирања и ксенофобије према развијеним правним културама.⁹ У периоду од краја XVIII и у XIX веку у правној култури Црне Горе најистакнутије место заузимају *Законик општи црногорски и брдски Петра I*, из 1798. и 1803, са *Стегом* од 1796. године, *Законик Данила* и *Општи имовински законик* из 1888. Иако није ступио на снагу, пажњу заслужује и „руски законски пројект“ из 1830. године или тзв. *Закон отечества*.

Општи имовински законик изражава високе домете правне цивилистике због чега је оцењен као „један од најбољих на свету“. Основна начела овог Законика јесу следећа: могу се озаконити само оне правне установе које живе у народу или бар имају корена у обичају, између закона и обичаја треба да постоји сагласност; приликом примене Законика свака принуда мора бити искључена; Законик мора бити разумљив како оном ко га примењује, тако и оном на кога се примењује; грађа Законика треба да буде распоређена „од конкретног ка апстрактном“; Законик не сме да смета друштвеном развоју; најзад, Законик „мора пружити Црногорцима општу слику о праву у иностранству, и иностранству о праву Црне Горе“ (Јанковић, Д., Мирковић, М. 1997: 207–208).

Правна социологија у том српско-црногорском културолошком амбијенту постепено стиче своју традицију. Валтазар Богишић је, као истакнути правник, „посебно истицао да се прихвати социолошко-историјски приступ праву, што је омогућило појаву једног веома плодног под-

⁹ Треба имати у виду да је још Растко Немањић – Свети Сава, у Солуну 1220. организовао превођење *Номоканона*, *Законоправила* или *Крмчије* – зборника византијских црквених закона и прописа и прилагодио их потребама Српске православне цркве.

Ово дело је послужило и као нормативна основа и инспирација целокупном потоњем друштвеном животу и државном устројству код Срба. Има, наиме, недвосмислених позива на Крмчију у Душановом законуку, у Жичкој повељи и повељама кнеза Лазара, а такође и у Закону протe Матије Ненадовића из 1804. – првом закону уставичке Србије. У *Законоправилу* или *Крмчији* није прихваћена теократско-харизматска теорија политичке власти по којој „царска власт може да чини све“, што је, иначе, било општеприхваћено место у ондашњој византијској правној науци. Ово упућује на закључак да рецепција византијско-римског права код Срба није била пуко копирање, већ стваралачка синтеза, која је подразумевала усклађивање с правним сазнањима и с наслеђеним нормама српског обичајног права, као и с правним утицајем суседних културних области, посебно католичког Запада (Трипковић, М. 1999: 125–131).

ручја научног истраживања на граници између права и социологије“ (Митровић 1982: 137).

У Србији се у том предратном подстицају за развој социологије права посебно истичу угледни правници Слободан Јовановић, Ђорђе Тасић, Јован Ђорђевић, Драгослав Тодоровић, Радомир Лукић и други. Они нису били социолози права, али су у неку руку били њени инспиратори и њене претече, јер су својим интелектуално-научним оријентацијама и утицајима европских правних култура, у којима су се универзитетски образовали, дали подстрек формирању научне дисциплине социологије права.

Социологија права у правној култури савремене Србије

Након Другог светског рата југословенско право, а тиме и српско право, удаљава се од осталих правних система оних европских земаља са којима је у прошлости имало успостављене везе и одређену „законодавну блискост“. Пресецање својих правних корена и постепено напуштање правне традиције сусретања са развијеним европским културама на овим просторима било је условљено првенствено идеолошко-политичким разлозима. Самоуправна (југословенска и српска) социјалистичка правна култура у послератном периоду испољава видна својства самодовољности и „затворене“ правне културе.

Правна култура послератне Југославије не афирмише европска обележја демократске правне културе. Демократија је владавина закона и институција (на законима установљених). Право је, како каже Хабермас, средство и облик рационализације неизвесности и „терора аномије“. У оквирима таквог система нема паралеле са демократском правном културом Европе, ишчезава цивилизацијски принцип да држава имплицира право и праведност, и да држава која није правна држава у ствари није држава, да право представља институционалну моћ која признаје плурализам, а сукоб интереса ефикасно држи у „границама поретка“; да правна правила никада нису успоставила систем „владавине права“ (*Rule of Law*), него су функционисала као инструменти владавине помоћу права (*Rule by Law*); да право никада није важило као поопштено правило, тј. као непристрастан и објективан оквир друштвеног живота; да „ментални код“ правне културе социјалистичког самоуправљања није био компатибилан с европском правном културом и међу њима на тој основи није било блискости и узајамног трансфера. То јесте био повод да социологија права искористи своју научну шансу.

У стручној периодици тешко је идентификовати радове из социологије права у овом полувековном раздобљу наше правне културе. Врло често су они „маскирани“ правно-теоријском анализом или правно-фи-

лозофским садржајем. Такође, у Србији ни дан-данас не постоји правно-социолошки часопис, као што га имају значајне правне културе – у Немачкој: *Zeitschrift für Rechtssoziologie*.¹⁰

Социологија права, било у монографској било у уџбеничкој верзији, није особито честа појава у „нашем“ правно-културолошком простору. Пре би се могло рећи да је социологија права спорадична и већ на тај начин „ексклузивна“ научна продукција, како у Србији тако и „шире“ у региону экс-Југославије.

Један од најстаријих, ако не и први послератни универзитетски уџбеник са српско-хрватског говорног подручја – *Социологија права* – објављен је 1965. године, а његов аутор је био београдски, скопски и загребачки професор универзитета др Рудолф Леградић. То дело је објавила „Научна књига“ (Београд), у едицији Универзитетски уџбеници, а убрзо потом, 1968. године, појавило се и друго, неизмењено издање ове књиге. Са данашњег становишта разумевања социологије права, чини се да је у питању одважан и истовремено ризикан научни покушај да се конституише социологија права „марксистичко-самоуправне провенијенције“ у правном амбијенту који настаје након доношења Устава СФРЈ из 1963. године. Структура књиге, нарочито њен други и трећи део, сведоче о покушају аутора да се у анализи правно-социолошке проблематике ослободи утицаја идеолошких и политичких наплавина, ослањањем на нов уставноправни систем и слабашну правну државу (СФРЈ) и међународни правни систем.

Тај Леградићев покушај бледи пред чињеницом претежно идеолошког „обрачуна“ са критичарима његове *Социологије права* (уводни део књиге) у које спадају: Ф. Мухић, П. Раденовић, Ж. Мајсторовић, С. Пихлер – садашњи пензионисани професор Правног факултета у Новом Саду, чијој критици и њеном оспоравању Леградић посвећује и највише простора.¹¹

Никако се не може изгубити из вида да се некако у то време на Филозофском факултету у Београду, 1966. године, у издању Института друштвених наука, консултује и међу студентима чита књига/„свеска“ (67 + 6 стр.) *Предмет правних наука* садашњег академика проф. Љубомира Тадића. Та књига, строго узев и судећи по наслову, не спада у изразит пример уџбеника или монографије о социологији права, али структура књиге и методолошки приступ проблемима права и правне

¹⁰ Ево шта каже тај часопис о сврси и циљевима којима треба да послужи: „*Die Zeitschrift für Rechtssoziologie* dient als Forum für Beiträge aus der rechtssoziologischen Forschung und Lehre, wobei das Schwergewicht auf empirisch informierten Beiträgen aus den verschiedenen Arbeitsbereichen der Rechtssoziologie liegt.“

¹¹ У књизи се виде први кораци наше озбиљне научне критике у области „правне социологије“, која, нажалост, никада није „проходила“.

науке указују на Тадићеву тадашњу научну сензибилност и отвореност према модерној правно-социолошкој јуриспруденцији и угледним представницима правно-социолошке мисли у Европи, пре свега.

У каснијем раздобљу, појављује се *Uvod v sociologiju prava* (Љубљана, 1986) словеначког аутора А. Игличара. Књига је била упућена на језички сведено подручје, што је умањило њену читалачку употребу.

Истовремено излази у *Зборнику за теорију права* (Београд, 1987) веома исцрпан и подстицајан текст М. Петровића под насловом *Појам правне социологије*. Наведени Петровићев рад био је одличан предлог за реализацију једног дугорочног „националног“ пројекта о социологији права, који је ипак остао само у корицама значајног часописа.

У времену велике оскудице, несигурности, тешке културне изолације ове земље (која је мењала и државне облике и државне називе), ратова и злочина против човечности на овим просторима, упркос политици занемаривања науке и научног стваралаштва од стране државе која се и сама распадала, појављује се двотомна књига: *Друштво и право – Историја класичних социолошкоправних теорија* (1994) београдског социолога и правника Александра Молнара. У овом обимном Молнаревом делу обухваћена је социологија права у Француској, Русији/СССР-у, Енглеској, САД, Скандинавији, Немачкој и Аустрији, као и неки „покушаји конституисања социологије права у Југославији“. Истовремено када и Молнарова студија, појавила се и књига црногорског аутора Драгана К. Вукчевића *Социолошкоправна мисао у Русији (Искусство XX вијека)* (Нови Сад, Цетиње, 1994).

После дуже паузе, из пројекта „Конституисање Србије као правне државе“ на Правном факултету у Београду 1996. године појављује се књига *Основи опште социологије права*, I део, професора Југослава Станковића. Прво поглавље књиге назива се: *Право и социолошки метод*, а друго поглавље се односи на: *Социолошки појам права*. Други део Станковићеве књиге *Основи опште социологије права* појављује се 1998. године, са поднасловом који гласи: *Стварање права* (концепт који у значајној мери подсећа на Лукићеву систематизацију стварања права у *Уводу у право*). Трећи део књиге *Основи опште социологије права* појављује се 2000. године и обухвата *Примену права*. У истој (трећој) књизи дата је и богата *литература* о социологији права. Утисак је да Молнарева и Станковићева социологија права, када су се појавиле – па ни доцније – нису добиле одговарајућу ни стручну ни медијску пажњу, а можда их неке „колеге по правно-социолошкој катедри“ ни до данас нису прочитали!? Ваљда је тако да у времену када се о „рату и оружју пева – о наци се ћути“. (Цицерон: *Inter arma – silent leges!*)

Било је најаве бившег југословенског политичара и професора Загребачког универзитета С. Шуvara да припрема социологију права;

нажалост, његова жеља није се остварила. Треба се сетити вредних „маргиналија“ о социологији права угледног хрватског правника Еугена Пусића, на пример, у делу: *Друштвена регулација* (Загреб, 1989). Целовито дело о социологији права, чини се, Пусић нема.

Угледни послератни српски правник и социолог Радомир Д. Лукић, који је био писац бројних књига и студија, чланака и расправа, који је аутор универзитетских уџбеника из *Теорије државе и права*, *Увода у право*, *Социологије*, те *Социологије морала* (1982) и *Система филозофије права* (1992), ипак, током свог живота и стваралачког рада знатно мање публикује радове из социологије права. Захваљујући хрестоматији *Преображаји идеје права*, коју је приредио академик Данило Баста, из заорава је извучен рад проф. Лукића „О појму социологије права“, објављен у *Архиву за правне и друштвене науке* 1941. године. Тај рад се, на релативно малом броју страница, бави предметом, методом социологије права, социолошким методама у правним наукама и „могућностима да социологија права даје законе правног развитка“.

Ни у сфери преводилаштва ствари код нас не стоје много боље. Наиме, у последњих двадесетак година појавиле су се само две књиге превода: *Социологија права* (Подгорица, 1997) Жоржа Гурвича и *Правна социологија* (Сремски Карловци, Нови Сад, 1992) Жана Карбонијеа.

И док је код нас социологија права више од пола века била системски потискивана и маргинализована, док је била на споредном колосеку науке и друштва, док је чамила у неком „забаченом“ углу наставних планова и програма појединих правних факултета, сведена на „изборни“, миноризован и потцењен статус, у неким европским правним културама – као, на пример, у Немачкој – социологија права грабила је „крупним корацима“ напред, подстицана императивима снажне и дуготрајне правне културе, стабилне уставности и државних институција, динамизмом друштвеног живота и развијене економије, интеграције Немачке у Европску заједницу/унију и свет. Отуда је сасвим разумљиво што је немачка правна наука у послератном периоду дала најпознатија дела и имена у области социологије права.¹² Додуше, Немачка има иза себе

¹² Blankenburg, E.: *Mobilisierung des Rechts*. Eine Einführung in die Rechtssoziologie, Berlin, Heidelberg, 1995; Geiger, Th.: *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts*, Neuwied 1964; Girtler, R.: *Rechtssoziologie*. Thesen und Möglichkeiten, München, 1976; Kissler, L.: *Rechtssoziologie für die Rechtspraxis*, Neuwied, Darmstadt, 1984; Luhmann, N.: *Rechtssoziologie*, Reinbek bei Hamburg, 1972; Luhmann, N.: *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, 1995; Opp, D.-K.: *Soziologie im Recht*, Reinbek, 1973; Raiser, T.: *Rechtssoziologie*, Frankfurt am Main, 1987; Reh binder, M.: *Rechtssoziologie*, Berlin, New York, 1989; Rechtssoziologie; у: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (hrsg. Joachim Ritter, Karlfried Gründer, 1992), Band 8: R – Sc, Schwabe & Co AG Verlag, Basel, S. 327–331; Reinhardt, H. R.: *Einführung in die Soziologie für Juristen*, Wien, Köln, Graz, 1981; Röhl, F. K.: *Rechtssoziologie*, Köln, Berlin, Bonn, München, 1987; Rottleuthner, H.: *Einführung in die Rechtssoziologie*, Darmstadt, 1987;

социолошке и правне титане, као што су Е. Ерлих, М. Вебер или Н. Луман, али Немци су пре свега имали осећај значаја за правну културу државе и нације ове посебне правно-социолошке науке.

Зашто недемократска друштва системски и систематски гурају социологију права на споредан или на слепи колосек друштва? Зашто се то исто догађа и у друштву у транзицији? Због чега социологија права у постсоцијализму нема научну и аналитичку пожељност. Зашто је социологија права овде, сада и дуго већ удаљена од конкретума права: законодавства (социологија законодавства), извршења закона (социологија егзекутиве), пресуђивања по законима (социологије правосуђа), издржавања казне (казнена социологија), корупције (социологија корупције), процеса приватизације (социологија приватизације), медијског права (социологија медијског права), социологија лустрирања итд., итд.

Код нас, у правној култури Србије није отворана чак ни „кратка сезона“ дебате о појму, значају, модерним рефлексијама правне социологије ни код правника ни од стране социолога.

Социологија права је одавно респектабилна наука која се бави друштвеном „функцијом“ права тако што истражује улогу и утицај права у друштву и политици (оперативна социологија права), утицај друштва и политике на само право (генетичка социологија права), улогу правосуђа у доношењу праведних одлука (правосудна социологија), правну заштиту и правну сигурност појединца и његове личности (социологија људских права) и поверење субјеката права у државне органе.

Према неким савременим становиштима правна социологија сагледа *право као комплекс образаца понашања који испуњавају већи број функција*: регулација заједничког живота људи, легитимирање власти, правно ограничавање постојећих односа моћи и власти, разрешавање социјалних конфликта, институционализација политичког управљања друштвом. Сведено на једну јединствену формулу, могло би се рећи да правна социологија настоји да проникне у *интердепенденцију* (унутрашња зависност) и *функционалну повезаност* права и не-правног друштвеног феномена (Raiser 1985: 5, 7–8).

Тимашев (Timashev) каже: „Људско понашање у друштву, у мери у којој се оно односи на право, предмет је нове науке – социологије права“ (наведено према: Montrose 1954/1955, стр. 122–135). Правни социолог Хол (Haal) каже: „Социологија права је теоријска друштвена наука која се састоји од генерализација о друштвеним феноменима у мери у којој се оне односе на садржај, сврхе, примене и ефекте правних правила.“

Stone, J.: *Lehrbuch der Rechtssoziologie*. Recht und Gesellschaftsformen, Band I, Freiburg, 1976; Ziegert, A. K.: *Zur Effektivität der Rechtssoziologie: die Rekonstruktion der Gesellschaft durch Recht*, Stuttgart, 1975; итд., итд.

Извесна критика правној социологији упућена је будући да она у своју дефиницију „уводи фактор правних правила“. Многи правници су осетили да правна правила нису темељна обележја друштва и сама захтевају објашњење у смислу других фактора. Ипак, ако се фактор правних правила изостави, као што то жели Келзен, остављени смо насамом са општом социологијом. Са друге стране, Ерлих (Ehrlich) је учио да се „живи закон“ налази у стварним народним „стварима“, а не у службеним правилима.

Дакле, време је да се отвори један опсежан дискурс о правној социологији који ће нам помоћи да укупно видимо боље и смелије моменте који су били, који су сада и који стоје пред нама у култури права и у друштву.

Литература

- Blankenburg, E. (1995). *Mobilisierung des Rechts*. Eine Einführung in die Rechtssoziologie. Berlin, Heidelberg: TÜB.
- Cotterrell, R. (1995). *Law's Community: Legal Theory in Sociological Perspective*. Oxford: Clarendon Press.
- Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* [6. Auflage] (hrsg. A. Kaufmann, W. Hassemer), (1994). Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag.
- Geiger, T. (1964). *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts*. Berlin: Hermann Leuchterhand Verlag GmbH.
- Girtler, R. (1976). *Rechtssoziologie*. Thesen und Möglichkeiten. München.
- Гурвич, Ж. (1997). *Социологија права*. Подгорица: ЦИД.
- Horster, D. (1999). Gesellschaftsanalyse oder Gesellschaftsveränderung. U: *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, Bonn, No. 5 (432–435).
- Iglićar, A. (1986). *Uvod v sociologijo prava*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Јанковић, Д., Мирковић, М. (1997). *Државноправна историја Југославије*. Београд: „Драганић“.
- Карбоније, Ж. (1992). *Правна социологија*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Келсен, Х. (1927): *О границама између правне и социолошке методе*. Београд: Геца Кон.
- Kissler, L. (1984). *Rechtssoziologie für die Rechtspraxis*. Neuwied: Darmstadt.
- Јанковић, Д., Мирковић, М. (1981). *Историја држава и права народа Југославије*. Београд: Научна књига.
- Кркљуш, Љ. (1995). *Историја политичких и правних институција Војводине*. Нови Сад: Stylos.
- Леградић, Р. (1968). *Социологија права*. Београд: Научна књига.
- Luhmann, N. (1972). *Rechtssoziologie*, 1. Reinbeck: Rowohlt TB GmbH.
- Luhmann, N. (1972). *Rechtssoziologie*, 2. Reinbeck: Rowohlt TB GmbH.
- Luhmann, N. (1995). *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Luhmann, N. (1999). Recht als sociales System. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, Juni 1999, Jg. 20, Heft 1 (1–13).
- Лукић, Р. (1991). О појму социологије права. У: *Преображају идеје права. Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду [1841–1941]* (прир. Д. Баста). Београд: Правни факултет у Београду.
- Марјановић, М. (2009). *Социологија права*. Нови Сад: Правни факултет – Центар за издавачку делатност.
- Митровић, М. (1982). *Југословенска предратна социологија*. Београд: Издавачко-истраживачки центар ССО Србије.
- Montrose, J. L. The Nature of Legal Sociology. Dublin: *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, Vol. XXIX, Part III, 1954/1955, pp. 122–135.
- Молнар, А. (1994). *Друштво и право*. Историја класичних социолошкоправних теорија, књига 1–2, Нови Сад: Visio Mundi.
- Opp D. K. (1973). *Soziologie im Recht*. Reinbek: Rowohlt.
- Паунд, Р. (1997): Предговор. У: *Жорж Гурвич: Социологија права*, Подгорица: ЦИД (9–16).
- Паунд, Р. (2000). *Јуриспруденција*, књига I. Београд, Подгорица: ЦИД.
- Паунд, Р. (2000). *Јуриспруденција*, књига II. Београд, Подгорица: ЦИД.
- Паунд, Р. (2000). *Јуриспруденција*, књига III. Београд, Подгорица: ЦИД.
- Петровић, М. (1987). Појам правне социологије. У: *Зборник за теорију права*, III, Београд: САНУ, књ. 7 (93–138).
- Правни лексикон (1970)*. Београд: „Савремена администрација“.
- Пусић, Е. (1989). *Друштвена регулација*. Границе знаности и искуства. Загреб: Глобус.
- Raiser, T. (1987). *Rechtssoziologie*. Frankfurt am Main: A. Metzner.
- Rechtssoziologie. У: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (hrsg. Joachim Ritter, Karlfried Gründer, 1992), Band 8: R – Sc, Schwabe & Co AG Verlag, Basel (327–331).
- Recht: 1–2–3* (hrsg.: Löwisch, M., Grimm, D., Otte, G.), (1985). Frankfurt am Main: Gerhard und Grimm.
- Rehbinder, M. (1989). *Rechtssoziologie*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Reinhardt, H. R. (1981). *Einführung in die Soziologie für Juristen*. Wien, Köln, Graz.
- Röhl, F. K.: (1987). *Rechtssoziologie*. Köln, Berlin, Bonn, München: Carl Heymanns Verlag KG.
- Rottleuthner, H. (1987). *Einführung in die Rechtssoziologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Савињи, К. Ф. фон (1988). *Законодавство и правна наука*. Подгорица: ЦИД.
- Смаилагић, Н. (1970). *Хисторија политичких доктрина*. Антика, средњи и нови вијек. Загреб: Напријед.
- Социолошки лексикон (1982)*. Београд: Савремена администрација.
- Станковић, Ј. (1996). *Основи опште социологије права*, књига 1. Београд: Правни факултет Универзитета.
- Станковић, Ј. (1988). *Основи опште социологије права*, књига 2. Београд: Правни факултет Универзитета.
- Станковић, Ј. (2000). *Основи опште социологије права*, књига 3. Београд: Правни факултет Универзитета.

- Степанов, Р. (1997). *Прилози социологији права и политике*. Нови Сад: Футура.
- Степанов, Р., Вукадиновић, Г. (2002). *Теорија права II*, Петроварадин: Футура.
- Степанов, Р., Вукадиновић, Г. (2003). *Модерност права*, Петроварадин: Футура.
- Степанов, Р. (2003). О пројекту новог устава Србије, „*Права човека*“, Београд, 3–4 (9–23).
- Степанов, Р., Деспотовић, Љ. (2004). *Увод у јуриспруденцију*. Основни појмови систематике, теорије и социологије права. Нови Сад: Stylos.
- Степанов, Р. (2006). *Појмовник права*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за медијске студије.
- Stone, J. (1976a). *Lehrbuch der Rechtssoziologie*. Recht und Gesellschaftsformen, Band I. Freiburg.
- Stone, J. (1976b). *Lehrbuch der Rechtssoziologie*. Recht und menschliche Interessen, Band II. Freiburg: Rombach.
- Silbey, S., and Sarat, A. (1989). Reconstituting the Sociology of Law: Beyond Science and the State, in: David Silverman and Jaber Gubrium (eds.), *The Politics of Field Research: Beyond Enlightenment*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, pp. 150–172.
- Stone, J. (1976). *Lehrbuch der Rechtssoziologie*. Recht, Macht und Gerechtigkeit, Band III. Freiburg:.
- Шаркић, С. (1999): *Општа историја државе и права*. Београд: „Драганић“.
- Шаркић, С., Поповић, Д. (1993). *Велики правни системи и кодификације*, Београд, „Савремена администрација“.
- Тадић, Љ. (1966). *Предмет правних наука*. Београд: Институт друштвених наука.
- Трипковић, М. (1999). *Социјалне теорије*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије /1835–1941/* (1988). Београд, Нова књига.
- Вебер, М. (1976a). *Привреда и друштво*, I, Београд: Просвета.
- Вебер, М. (1976b). *Привреда и друштво*, II, Београд: Просвета.
- Вукчевић, К. Д. (1994). *Социолошкоправна мисао у Русији. Искуство XX вијека*. Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Цетиње: Издавачки центар „Цетиње“.
- Вукадиновић, Г., Степанов, Р. (2001): *Теорија права I*, Петроварадин: Футура.
- Врбан, Д. (2006). *Социологија права. Увод и изворишне основе*. Загреб: Голден маркетинг, Техничка књига.
- Зборник матице српске за друштвене науке*, Нови Сад, 1993, бр. 95.
- Ziegert, A. K.: *Zur Effektivität der Rechtssoziologie: die Rekonstruktion der Gesellschaft durch Recht*, Stuttgart, 1975.
- Жмегач, В., Зденко, Ш., Секулић, Љ. (уредили, 1986). *Њемачка књижевност*. Загреб: Свеучилишна наклада ЛИБЕР.

Извори с интернета

- www.rechtssoziologie.info/ – 11k
- www.uni-giessen.de/~g111/vrs.htm – 3k
- rds.yahoo.com/S=2766679/K=rechtssoziologie/v=2/SID=e/l=WS1/R=6/H=0/NW=1/*
- www.rwi.unizh.ch/rehbinder/persoendlich/cv_engl.htm
- www.ekof.bg.ac.zu/nastavnici/bivsi/Legradic.html

www.lrz-muenchen.de/~wlm/pews2000.htm – 6k

www.lrz-muenchen.de/~wlm/soclaw.htm – 6k

www.rechtssoziologie.info/ – 11k

www.uni-giessen.de/~g111/vrs.htm – 3k rds.yahoo.com/S=2766679/K=rechtssoziologie/v=2/SID=e/l=WS1/R=6/H=0/NW=1/*

www.rwi.unizh.ch/rehbinder/persoendlich/cv_engl.htm

http://rds.yahoo.com/S=2766679/K=rechtssoziologie/v=2/SID=e/l=WS1/R=6/H=0/NW=1/*-www.rwi.unizh.ch/rehbinder/persoendlich/cv_engl.htm

Radivoj Stepanov
Ana Nešić
Faculty of Philosophy
Novi Sad

S u m m a r y

SOCIOLOGY OF LAW IN THE LEGAL CULTURE OF SERBIA

This paper has three main parts. The first part, entitled *Influences on Legal Culture on Legal Corps*, tries to determine the influence of legal culture as a „macro-“ and „micro“-environment for the formation of a distinctive scientific discipline, such as sociology of law. In this section we provide a framework for recognition of legal culture, that allows the functioning of the legal and social order and provide form and substance of legal trends and relationships. The second part: *Sociology of law and legal culture in Yugoslavia*, attempts to show how the existing legal circumstances of multiculturalism on the Yugoslav territory were a supportive factor for the development of legal sociology. The third part analyzes the problems that the *Sociology of law in the legal culture of modern Serbia* faces. It is estimated that the legal culture, in the postwar period, became a kind of „closed“ culture in this part of Europe and that is why legal sociology in Serbia lost a step and has failed to develop into a strong, critical, useful and educational discipline.

Key words: sociology of law, legal culture, law, sociology, social theory, history of law

Мирослав Ружица
Београд
miroslav.ruzica@gmail.com

УДК: 316:314(497.11)
Претходно саопштење
Примљен: 1. 10. 2012.

БАЛКАНСКИ ВЛАСИ/АРОМАНИ/ЦИНЦАРИ – ТЕЗЕ ЗА НЕШТО ДРУГАЧИЈЕ ЧИТАЊЕ БАЛКАНСКЕ И СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ И КУЛТУРЕ –

У свом прилогу аутор описује историјски развој и савремену судбину балканских Влаха/Аромана/Цинцара, који су играли значајну улогу у политичком, економском и културном животу готово свих балканских земаља. Посебна пажња је посвећена текућим споровима у вези с влашким идентитетом и статусом у балканским земљама, укључујући Србију.

Кључне речи: Балканско полуострво, Власи, Аромани, историја Србије, идентитет

У историји Балкана, више него било где другде на нашем континенту, много више чињеница је у служби објашњавања прошлости, а далеко мање оних које прошлост проучавају да би објасниле садашњост.

Теодор Капидан, 1936

Увод

Колапс комунизма у 1989, а посебно ЕУ програми људских и мањинских права недавно су отворили 'влашко питање' на Балкану. Извештај о Ароманима (АДОЦ 7728) Савета Европе и Препорука 1333 поставили су оквир за Влахе/Аромане широм региона, али и у дијаспори, да започну заговарање њихових етничких, културних и језичких идентитета и права. Ново појављивање Влаха/Аромана отворило је неке старе, али донело и нове контроверзе. Знатан број њихових лидера у Србији, Македонији, Бугарској и Албанији заговара да су Власи/Аромани у ствари Румуни и да је Румунија њихова земља-матича. Супротан став долази из Грчке у којој се тврди да су Власи/Аромани у ствари Грци, а њихова култура грчка. Обе земље имају своје интерпретације о пореклу и историји Влаха/Аромана, али и излажу разноврсним притисцима балканске Влахе да прихвате понуђене идентитете, као и политичку патронажу. Само мањина међу Власима на Балкану и у дијаспори инсистира на властитом и посебном идентитету (види белешку 1).

Недавни сукоби на тлу бивше Југославије обновили су нека стара супротстављања. Делови хрватске историографије и даље сматрају да су

Срби из Хрватске (и Босне) поглавито влашког порекла, тј. потомци оних који су бежали пред Турцима или које су насељавани од стране Османске империје (Мирдита, 2009: 159–164). У српској историографији и даље су присутни они који Влахе виде у кључу посебног професионалног статуса: трансхумантни сточари који су у немањихкој држави или током османске владавине живели у оквирима специфичног правног и пореског режима (Ćirković, 1997: 178 и 182–183). Укратко, балканске историографије су све донедавно ускрачивале посебан културно-етнички идентитет Влаха, као што су и игнорисали њихов могући допринос у обликовању својих друштава. Ту лежи и објашњење зашто Власи нису истраживачка тема или јавна агенда. Историја овог народа без државе тако је опскурна, пуна предрасуда или у потпуности игнорисана.

Сврха овог прилога је да покрене расправу о неким темама које се тичу опстајања и препорода балканских Влаха/Аромана, као заједничке европске културне баштине. Њихово опстајање је веома упитно не само због убрзане асимилације, већ и због многих контроверзи и неслагања која се тичу њиховог порекла, драстичних економских промена и специфичних притисака због националних политика, али и ривалитета балканских земаља. Други циљ је указивање да су данас нестали или потпуно маргинализовани Власи/Аромани кључно утицали на миграције и етничку структуру Балкана и Србије, али и на обликовање тзв. 1) 'балканског патријархалног обрасца' и 2) стварање балканске чаршије, посебно београдске чаршије. И да то треба валоризовати.

Ко су Власи

Власи су потомци латинизованог, али староседелачког балканског становништва Римског Царства. Израз *Влах* су стари Германи користили да означе поданике Римске империје. Назив је касније прихваћен у Византији, Отоманском Царству, као и код Словена. Током времена редукковано је на остатке латинизованог становништва Балкана. Поред овог, постоје још на десетине локалних имена којима се назива ова популација, а израз *влах* има различита значења, често погрдна, у појединим срединама (Трифон, 2011: 14–15).

Власи себе, међутим, зову Армани, Рмани, Румани – дакле, Романи. Интернационално се највише користе имена Власи и Аромани. Аромани су они који су обликовани грчком културом и живе у простору северне Грчке, Албаније и Македоније. Урбани Власи из Македоније, Србије и југозападне Бугарске називају се и Цинцари, а они из Србије инсистирају да се зову искључиво тако. И, на крају, Власи који су некада живели у залеђу јадранске обале од Котора до Велебита називани су у венецијанској традицији Моровласи или Морлаци, као и Нигри Латини – дакле, Црни

Власи (Прага, 1993: 156–157, 200; Жиречек, 1962: 39–41). Алберто Фортис их је учинио европском културном сензацијом у свом путопису „Путовање по Далмацији“ у 1774 (Фортис, 2004: 5–33; Wolf, 2001). То се име одомаћило у Венецији и Италији, али не и код домаћих Влаха (Шарић, 2008: 64).

Када су стари Словени почели миграције ка Балкану у шестом и седмом веку, аутохтона и преримска, али латинизована популација повукла се у утврђене градове на Јадрану или побегла у ланац динарских планина, као и дубоко на југ данашње Грчке, чак до Пелопонеза. Разорени су, међутим, и многи градови, па су се и урбани Романи осули на острва или побегли у планине. Стара и новопридошла популација обновљених градова јадранског (и албанског) приморја временом се асимиловала у Словене и почетком 16. века изгубила свој језик и идентитет (Дубровник, примера ради). Други Власи, они који су побегли у планине, брзо су пасторализовали свој начин живота, са трансхумантним сточарством као главном економијом, кланско-племенском структуром (катуни) као кључном друштвеном формом и (касније) православљем као доминантном религијом (Казер, 2002: 76–77). У средњовековним документима називани су *pastores romanorum* (Прага, 1997: 166). Слично важи и за албанску планинско-пасторалну популацију.

Када су словенске заједнице почеле да граде своје средњовековне државе, Власи су постепено прихваћени и толерисани, али су наставили своју паралелну пасторалну егзистенцију, институционализовану путем тзв. 'влашких закона', дакле специфичних правних и пореских режима (Ćirković, 2004: 113–114). Унутар њих постојала је и блага подела рада на 'људе од оружја' и 'путнике' (сточаре и караванције). Османска освајања према западу Балкана изазвала су драматичне миграције балканских Влаха (и Словена) ка Хрватској, Босни и Угарској (15–17. век). Османлије су почеле да користе ове Влахе (и Словене) за војни транспорт, али и као војнике (акинције, арматолози/мартолози, војнуци). Аустрија и Венеција деловале су слично и створиле посебне војне саставе уз границу са Османлијама. Пребегли Власи/Словени чинили су језгро ових формација, касније названих *војна граница* (Роксандић, 2003: 73–88).

Националне историографије о пореклу и идентитету

Постоје многе контроверзе и никад окончана дебата око порекла и идентитета Влаха, као и расправа о њиховим географским коренима и миграторним путевима. Писани и други документи екстремно су ретки. Ови трансхумантни сточари нису произвели било какву писану евиденцију све до половине 18. века. Балканске националне историографије су, међутим, поједностављено и романтизовано интерпретирале властите националне повести, у којима су нарације о Власима увек маргиналне,

једностране или их и није било (Мирдита, 2003, 2009; Трифон, 2011; Winniffrith, 1987; Schwandler-Sivers, 2004).

Прича о историји сваке балканске националне државе подлеже сличном обрасцу. Дакле, нација *A* живи у извесном подручју од памтивека или је дошла у ту област са јасним етничким и културним идентитетом ('примарна аквизиција'); њена национална или државна територија ширила се или смањивала током времена, али је њено језгро неупитно, а захтеви за проширење су сами по себи разумљиви и не треба их посебно доказивати (Geary, 2007: 22–23; 52–53); страна владавина могла је трајати и вековима, али није могла да промени основна национална обележја; и на крају, ривалски етнички или политички захтеви других нација са којима нација *A* живи или дели простор и институционални поредак – без утемељења су и рутински се одбијају. Унутар таквог концептуалног оквира, нација да Власи (или било која етничка група) могу бити или јесу територијални претходници или културно, језички или политички једнако легитимни, а често и важни чиниоци у изградњи идентитета нације *A* такође се рутински одбацују, јер су без основа. Управо такав образац највећим делом и објашњава зашто нема објективних и критичких интерпретација о присуству Влаха или њиховом утицају на историју и садашњост балканских држава.

Крајем 20. века, међутим, нова истраживања о етничком пореклу и идентитету на тлу Европе донела су нове концепте и евиденцију, који постају подстицајни оквир да се критички интерпретирају и етногенезе балканских народа, укључујући и Влахе. Овде ћемо приказати само неке од тих идеја. Једна од њих је пионирски рад Рудија Паула Линднера о концепту раносредњовековног номадског племена „Шта је то било номадско племе“, који може помоћи и за разумевање балканских етногенеза. Џон Фајн (John Fine) је то сумирао на следећи начин: „Племе није било етничка група, већ састав или следбеници вође. Племена-у-настанку би се обично називало по имену клана којем припада вођа. Тако су Скити, Сармати, Хуни, Авари и други били састављени од група коњаника-ратника које су потицале из многих језичких група – Иранци, Турци, Хуни – који су колективно носили име доминантне групе у датом тренутку.“ (Lindner, 1981; Fine, 2006: 25)

У таквом кључу изгледа треба читати и настанак многих Европљана, али је исто тако вероватно да су се и *оригинални* Бугари, Хрвати, Срби и други појавили у историји као (малобројне и) измешане дружине номадских ратника у трагању за новим пашњацима и пљачком или чак бежећи од сличних али моћнијих степских номада и њихових конфедерација (Goldstein, 2003: 36, 41; Heather, 2009: 405–406; Geary, 2007: 210–212). Као сточари-ратници-коњаници, наметнули су се локалном становништву, успоставили своје протодржаве, дуго били војно-управна

елита, одвојена језиком и начином живота од маса којима владају, и у трајну баштину оставили своја имена. Балканска историја између 200. и 1000. године нове ере снажно је обликована серијама инвазија многобројних централноазијских номадских племена која су за своја кретања користила осу исток–запад (McNeal and McNeal, 2003: 100–103).

Готи, Хуни, Лангобарди, Авари, Бугари, Кумани, Печенози и други у таласима су долазили у простор омеђен Карпатима и Дунавом, затим прелазили Дунав и угрожавали Рим и његовог наследника Византију, али и асимилацијом или даљим мигрирањем губили своју индивидуалност. По запажању Неагу Ђувара, нигде у античким провинцијама Римске империје нису аутохтони формирали своју државу, већ су то чинили Франци, Лангобарди, Вандали и други. Миграција ратара Словена била је специфична: масовна, спора, децентрализована и трајна по последицама. Аварско царство их је укључило у свој војни и цивилни поредак те увело у историју, тако што је на рубовима царства омогућило стварање првих словенских протодржава, и распршило их по Балкану и усмерило противу Византије. Укратко, Словени су постали Словени доласком на границе Царства – дакле, настали су у суочавању са Царством, објашњава Флоријан Цурта.

Исти концепт се може применити и за саме Влахе. Они такође јесу или су изворно вероватно били мешавина различитих аутохтоних племена и старих Римљана, тј. њихових војника, распршени по простору Балкана. У неким подручјима успели су да одрже свој језик и културу; у другим областима били су асимиловани и изгубили матерњи језик. Али су као трансхумантни сточари (тј. полуномади који су непрестано у покрету између летњих и зимских пашњака) дуго очуавали неке базичне црте сточарског клана, дакле заједнице коју чине више сложених или проширених породица. Реч *катун* је вероватно староалбанска, а значила је *шатор* или *заклон*, тако да поред социјалне организације живота означава и привремена планинска и летња насеља (Ботица, 2005: 38–40). Укратко, живели су у катунима, који су били високо у планинама, стално се пењући уз планину због летњих пашњака и у јесен силазећи у тражењу зимске испаше, као и трагајући за изгледима за пљачку.

Као што је добро познато, кључни елемент економије ових специфичних полуномада, поред сточарства и караванског транспорта, била је и пљачка. Специјалисти то називају стални 'мали рат', дакле сукоби око пашњака, појила, узајамна крађа стоке или хајдучија, али и отимачина добара од сељака, каравана и урбаних средишта. У Грчкој и Србији *хајдуци* су у народној поезији описивани као јунаци и борци за *народну ствар*. Клод Ферифел је у анализи грчке народне поезије закључио да су хајдуци у првим верзијама приказивани негативно, а да јунаци постају много касније. Указује и на затегнуте односе сељака и њихових заштит-

ника-хајдука. Тако изгледа да је већина песама о хајдучима-јунацима испевана (и записана) накнадно (Шарић, 2008: 81–82; Трифон, 2011: 20; Зундхаузен, 2009: 60–67). Нудећи повољне изгледе за нове пашњаке и пљачку, али и због свог 'влашког статуса', влашки кланови су били атрактивни за многе прото-Србе, Хрвате, Црногорце, Бугаре и посебно прото-Албанце да им се придруже, али је временом бивало и обратно. Албански сточарски кланови уживали су такође *влашки статус* и мигрирали у правцу Херцеговине и приморја током 12. и 13. века (Мулић, б. г.: 111–113). Није изненађујуће да неки (влашки, црногорски и албански) кланови деле заједничке претке, тако да неки говоре и о предосманској влашко-албанској, као и влашко-албанско-словенској симбиози у простору између Скадра, Дубровника и Призрена. Херцеговачка и црногорска племена и братства обликована су овим латинизованим полуномадима, али и њиховом властитом и коначном славизацијом. Озбиљније истраживање о клану Паштровића, о старијој прошлости пољичке републике код Сплита или херцеговачким сточарима, популацији Сињске крајине, Буњевцима у Војводини или сточарима на Велебиту у 19. веку сигурно би открило бар делом влашко порекло.

Важно је нагласити да су влашке миграције и ратнопљачкашки походи, као и традиционална хајдучија, обликовали етнографску (и језичку – новоштокавштина) структуру и културу централног Балкана, посебно динарског басена. Ове сточаре-ратнике користили су Византија, немањика Србија, а посебно Османлије, да штите нове границе, караванске путеве, мостове или кланце; били су и кључне ударне снаге или од државе подржани јуришници (акинџије) који сеју страх и панику у кључу 'спаљена земља'. Аустрија и Венеција користили су Влахе (*stradiotti*) на исти начин (Роксандић, 2003: 103, 117–121; Храбак, 1996: 56–57). Али су и ови нововековни 'Власи' могли бити скупине које говоре старобалкански вулгарни латински, али и словенског и албанског језика или најчешће бити билингвални. Знатан део бежао је пред наступајућим Турцима, али су већину поменуте империје, а посебно Османлије, пресељавали широм балканског простора, регулисали њихов статус и инкорпорирали их у специфичан војни, а касније и институционални поредак од 16. до 18. века. То је значило почетак краја за већину централнобалканских Влаха, њиховог језика и идентитета. Неки су, међутим, преживели. Они нестали су оставили свој специфични траг.

Обнова, оспоравања и изгледи

Векови су, наравно, радикално променили њихову привреду и социјалну организацију, као што су и драстично редуковали њихове енклаве или оно што би се могло назвати *влашки архипелаг* – дакле, мале за-

једнице рапштркане по великом простору Балкана. Како због убрзане асимилације, као и културне и политичке маргинализације, али и видљиве социјалне мимикрије Влаха, нема поузданих статистика о њиховој бројности на Балкану. Саме влашке заједнице процењују да их у Бугарској има 86.000, у Србији 200.000 и 186.000 у Македонији, али чак 0,7 милиона у Албанији и 1,6 милиона у Грчкој. Ови бројеви су претеривања, наравно. Али то исто важи и за званичне статистике које исказују између 10.000 и 40.000 Влаха у појединим балканским земљама.

Међутим, покрет обнове однедавно доноси нову евиденцију или нове и увећане процене у контексту самоидентификације влашких заједница. Најбољи пример за ово чини Албанија, у којој је број Влаха од само неколико хиљада за мање од једне деценије *порастао* на (полузваничних) 200.000. Овде не наводимо изворе информација, јер их сматрамо само оријентационим и непоузданим.

Као што је већ речено, колапс комунизма и ЕУ политика мањинских права, отворили су поново 'влашко питање' на Балкану. Фокус је на коришћењу властитог језика у јавној комуникацији, као и његовом развоју, затим о образовању и верској служби, као и о праву на културну аутономију. У том контексту, за сваку културно-етничку мањину, да би се одржала и напредовала, изгледа да је најбољи друштвено-институционални оквир космополитско и вишејезичко окружење сложених држава, као што су били Османско и Аустријско царство. Стварање националних држава на Балкану током 19. и 20. века фрагментисало је и угрозило влашку древну полуномадску економију стварањем државних граница. Долази и до национализације пашњака, нарочито после Првог светског рата, а то наводи многе Влахе на миграције.

Ове нове државе су затим стандардизовале властите језике и културе изградњом образовних мрежа, масовним медијима, обавезном војном службом и другим мерама. Њихов стални и растући национализам у формули држава-нација-територија, као и узајамне напетости и сукоби, изложили су влашке заједница додатним асимилационим притисцима. Економска модернизација променила је њихове економије и насеобине, док су комунистички режими паралисали њихово самоорганизовање. Другим речима, недавно започети покрет обнове вероватно је дошао сувише касно. Асимилација је веома одмакла, земље у којима живе индиферентне су или чак нетрпељиве, 'румунско-грчка поларизација' постаје веома контрапродуктивна, али су и унутрашњи капацитети влашке локалне и регионалне елите, изгледа, врло слаби. Спољни притисци и утицаји остају снажни, па скоро у потпуности доминирају *влашким агендом*. О томе више у следеће два поглавља.

Да ли је Румунија земља-матица за све Влахе

За успех могућег влашког препорода важно је разумети шире балканско окружење, као и контекст у кључу тзв. румунско-грчке поларизације. Ова поларизација ограничава могућу обнову Влаха тако што их фрагментује и излаже снажним притисцима. Кључна тема постаје статус Влаха као националне мањине, који специфично дефинишу и заговарају Грчка и Румунија. Укратко, Власима се нуде опције да буду Румуни или Грци. Прихватање таквог *избора* имплицира далекосежне последице за будућност Влаха – дакле, њихово нестајање. Али је од скоро подједнаке важности и један други проблем: како сачувати бар основне елементе влашког идентитета, као што су језик, културна баштина, верска пракса, затим елементе њихове древне економије, као и неке њихове традиционалне насеобине или специфичну и симболичку инфраструктуру ('Дан Аромана', фестивале, литературе).

Као што смо већ навели, део Влаха/Аромана у Србији, Македонији, Албанији и Бугарској пледира да су Власи у ствари Румуни, да је Румунија њихова земља-матица и да су румунски језик и правопис њихов стандард. Мањински део истакнутих вођа Влаха из Албаније, Македоније и Србије (па и Грчке), иако уважава заједничко порекло језика, културе и имена, верује да Власи имају свој властити идентитет и специфичан језик, који треба даље стандардизовати, као и да је њихова култура такође особена, а религиозна пракса уникатна.

Територија данашње Румуније била је колонизирана и латинизирана од стране Римске империје, која је тамо владала приближно 150 година (Танасока, 2001: 97–104; Анонимни аутор). Након римског напуштања Дакије у трећем веку наше ере не постоје писани или други материјални документи који би потврђивали присуство Дако-Романа за скоро 1.000 година. Румунска академска заједница покушава да на основу археологије и лингвистике доказује тезу о континуитету дако-романске културе, али мађарске, немачке и грчке академске заједнице доводе у питање ову тезу.

Тек у 12. веку Власи се појављују на позорници балканске историје. На територији данашње Румуније нешто касније формирају своје прве кнежевине. Након османских освајања на Балкану у 15. веку њихове две кнежевине очувавају своје полуаутономије. Једна од њих се звала Влашка. Након уједињавања (1859) Румунија започиње процес стандардизације свог језика на основама латинског. Ћирилица је још раније замењена латиницом, а старословенски језик њихове цркве замењен је (новим) румунским стандардом. Национална историја и култура су редизајнирани како би се назначило да је земља својеврсни баштиник Римског царства.

Тиме Румунија почиње да буде атрактивна Власима из региона као потенцијална земља-матица. Овакав став је службено подржан интензивним активностима у отварању румунских школа на Балкану, потписивањем међународних споразума, омогућавањем да се верска служба врши на румунском језику, као и обезбеђивањем стипендија за младе или спонзорствима за студије и истраживања за влашке лидере. Све ово се назива 'румунска пропаганда'.

Проблеми који се рађају тичу се дилеме да ли сродан језик и његово порекло могу подржати овакав став. Иако изгледа да се балкански Власи могу разумети када се служе својим дијалектима, они су вековима живели потпуно одвојено. Многи су различитог етничког порекла и под утицајем других доминантних култура. За Влахе из Македоније, Грчке, Албаније и Хрватске, њихова историја, локални дијалекти и културни идентитети стварани су без непосредних контаката са *рођацима* из Румуније.

Контроверзе се даље продубљују са значењима и преклапањима израза 'Роман' и његових варијација, као што су: Румунија, Румелија, Романи. Византинци су себе звали 'Римљани', Османлије су звале знатне делове своје европске територије 'Румелија', а новонастала Бугарска почиње свој живот у две државне творевине, од којих се једна звала 'Источна Румелија'. И на крају, постоји толико географских топонима на целом простору Балкана који се корене у речима *Рим* или *Римско*, мада ниједан од њих нема везе са земљом и народом Румуније.

Грчки приступ и интерпретација

Грчки званични став гласи да нема етничких или националних мањина у овој земљи (осим странаца). Тако се Власи виде као Грци, мада ови као матерњи језик користе древни провинцијски дијалект латинског језика (Абадзи, 2003). Овакав необичан став брани се и доказује у бројним студијама и документима. Укратко, тврди се да су Власи по пореклу Грци, односно потомци локалне (грчке) популације и војника Римског царства који су били стационирани да чувају путеве (*Via Egnatia*) и планинске пролазе у ширем подручју планинског венца Пинд(ус).

С друге стране, изгледа да се римска 'Пета македонска легија' увек регрутовала у локалу у огромном простору некадашње провинције Македоније, односно из различитих староседелачких племена. Познато је и да је римска војска била кључни фактор латинизације локалног становништва. То се догађало пре колапса Западног римског царства у 5. веку. Такође је, међутим, добро познато да је латински као званични језик империје напуштен у Византији већ почетком 7. века. И зато је заиста потребно чудо да се објасни како су велике групе латинског језика у данашњој северној Грчкој преживели пропаст Византије, дугу владавину

Османлија и два века доминације и искључивости Грка. За Грке, то су Грци, а то је трајна и широко распрострањена интерпретација о Власима и њиховом идентитету; регионално и у ширем европском окружењу, таква интерпретација се одбацује.

Оваква грчка позиција имплицитно постаје концептуални оквир и за негирање тезе о 'румунском континуитету'. Теза о румунском континуитету тврди да су древни Дако-Романи (али који су историјски такође живели и јужно од Дунава, на простору данашње Србије и Бугарске) преци данашњих Румуна и да они непрекинуто живе на територији данашње Румуније, као и у неким другим деловима Балкана. Теза заговара да су снажни таласи миграција ишли махом од севера ка југу, дакле од Карпата и Дунава ка Србији, Македонији, Бугарској, Албанији и Грчкој. Зато се и локални Власи широм Балкана виде као потомци ових северних миграната, односно да су видљиво обележени њиховим дуготрајним присуством.

Ослањајући се на језичке, археолошке и историјске студије, мађарски, немачки и грчки истраживачи, међутим, долазе до сасвим супротних закључака. Они сугеришу како је једва могуће да је римска провинција Дакија, која је последња освојена, а прва напуштена од стране Римског царства и, уз огромно присуство придошних Словена, поседовала способност да сачува свој латинитет и још га прошири широм Балкана.

Укратко, истраживања наслућују да Румуни можда и нису директни потомци латинизованих Дачана. Нема ни историјских извора о њиховом присуству северно или јужно од Дунава пошто је римска провинција Дакија евакуисана у трећем веку наше ере. Њихова теза је да су Румуни у ствари потомци оних који су као полуномадски сточари дошли с југа Балкана (као и јужно од Дунава, из данашње Србије и Бугарске). И додатно, тврди се да су и древни средњовековни латинизовани становници Дакије одавно изумрли. Тако испада да су Румуни само једна линија древних сточарских миграција централно-балканских Влаха (Лоте, 1980).

Балкански Власи и Аромани данас

Балканску влашку заједницу данас чине две основне културно-етничке групе. Прва живи у простору источне Србије и северозападне Бугарске и традиционално се називају Власи. Друга су Аромани (Цинцари), пореклом са југа Балкана. Некада бројна група централнобалканских Влаха у ширем простору динарског басена нестала је асимилацијом или миграцијама. Њихови трагови још постоје.

Уз грчко-румунску поларизацију, која замагљује и паралише нарације о пореклу и могућем препороду Влаха, заговарање јединства Влаха, али кроз две специфичне групе, велики је изазов, али је то и наша

полазна теза. На једној страни, 'румунска пропаганда' види све балканске Влахе као властиту дијаспору, али и предузима многе практичне мере да се ова интерпретација акционо подупре након успостављања Румуније као државе у 19. веку.

На другој страни, Грчка, земља са највећом влашком популацијом, али и капацитетом за њихову еманципацију, онемогућава да ови слободно истражују свој идентитет и користе и развијају свој језик, укључујући језик верске службе. Она им, истина, допушта групна и политичка права, али само да изразе свој 'хеленизам'. Ова поларизација, наравно, ограничава размену идеја, комуникацију и сарадњу у постављању влашко/ароманског проблема као регионалног (на Балкану) или европског питања (као заједничка европска културна баштина).

Влашке заједнице су тако између чекића и наковња. Румунија још увек покушава да се понаша као земља-матица, а румунски званичници заступају овакав образац у дијалогу са својим колегама у Албанији и Македонији. Локални влашки лидери у овим земљама траже састанке са румунским званичницима и од њих захтевају директну подршку. И на крају, бројне стипендије и потпоре нуде се за студије, истраживања, конференције и публикавање радова у Румунији и регионално. Постоје и стални напори за промоцију румунског језика у верске сврхе, а то укључује и у Румунији образоване свештенике. Не престају ни дискретни покушаји за стварање 'влашке цркве', али у саставу Румунске православне цркве.

Грчка делује по истом обрасцу. Нуди радне дозволе албанским Власима, донира фондове њиховим организацијама и даје стипендије за студије у Грчкој. То подразумева и изгледе локалним истраживачима и локалним лидерима да учествују у растућем броју пројеката. Очекивани резултат је да су влашке заједнице у Албанији и Македонији подељене у прогрчке или прорумунске групе, а само ограничена мањина покушава да буде аутономна. Оваква ситуација паралише влашке заједнице у овим и другим земљама и ограничава их да начине консензус око идентитета, имена, језика, традиција које треба сачувати и оживети, као и да артикулишу заједничку регионалну стратегију коју би заговарали интерно и интернационално. Део ових контроверзи види се и на примеру Влаха у источној Србији у следећем поглављу.

Власи источне Србије

Власи источне Србије су етнички, језички и просторно сродни Румунима и живе на територији коју оивичавају Дунав, Морава и Тимок. У нашој култури и научној заједници њих зову Власи. Али, као и другде на Балкану, и ови себе зову другачије – Румани. Њихов знатан део је аутохтон у овом простору, а део је мигрирао са севера из данашње Руму-

није током 18. и 19. века (Zbucsea, 2002: 7–15). Неки наслућују да је некадашња снажна концентрација Влаха у овом простору била брана за ширу кооперацију и размену Србије и Бугарске у касном средњем, али и раном новом веку (Трифон, 2011: 103). Нико не зна колико тачно Влаха живи у источној Србији, али процене гласе да овде има око 60.000 Влаха (као и око 40.000 Румуна у Војводини).

Ови бројеви се базирају на последњем званичном попису 2011, али и ове пописе треба читати са опрезом. У последњих 50 година број Влаха се, наиме, у пописима кретао се од 1.500 до 102.000. Очито су неки други чиниоци утицали на ове огромне варијације. Слично важи и за процене саме влашке заједнице. Варијације су велике, а број Влаха се увећава и сеже и до 200.000 (постоје и непоуздане процене да у Србији живи и око 10.000 урбаних Цинцара). Овдашњи Власи су донедавно били полу-номадски сточари, живе и даље у компактном подручју, одржавају свој *народни* језик и традиционалну културу, мада је процес асимилације веома одмакао. Језик Влаха источне Србије – или, прецизније, његова два наречја – сродна су, а један сасвим близак једном од румунских дијалеката. То је, међутим, био језик без писма. Тек недавно долази до покушаја његове стандардизације, али је и то оспоравано у погледу квалитета и прихватљивости.

Одмах је видљива и контроверза: две сродне групе живе у непосредном суседству Румуније, али су различите њихове опште позиције, као и капацитети да се самоорганизују. Исто је видљиво да обе групе имају ограничене контакте, комуникацију и међусобну размену. Румуни из Војводине имају јасан румунски идентитет, језички стандард и своју мрежу удружења и установа (школе, културне центре, медије, као и политичку заступљеност на локалном нивоу). Били су признати као национална мањина још далеке 1934. године и тај статус уживају и данас. Њихови рођаци с друге стране Дунава, међутим, нису имали дефинисан мањински статус. Нису имали школе или образовање на свом *народном* језику, а српски је и језик њихове верске службе. До распада Југославије имали су свега неколико асоцијација, тако да су започели своје самоорганизовање тек у раним 1990-има.

Помињани извештај Савета Европе унео је нову енергију и дао оквир за акцију, али и имплицитну међународну подршку. Одмах након промене режима у Србији (2000), а на бази „Декларације о новом демократском систему заштите и унапређења права мањина у СР Југославији“, Форум за културу Влаха припремио је брошуру „Власи или Румуни источне Србије и ’власко питање’“, коју је објавио Хелсиншки одбор за људска права. Њено језгро чине захтеви да Власи постану национална мањина чија је држава-матица Румунија, румунски језик њихов стандард, као и да верска служба буде на румунском. Они такође траже да образо-

вање, медији, јавна комуникација буду (делом) на румунском. Додатно захтевају и културну аутономију, односно да слободно стварају своје уставне и програме у контексту очувавања властите културе (Форум, 2002).

Ипак, време је показало да ове идеје нису постале заједничка платформа Влаха. Изгледа да тачке раздора нису биле само сујете, ривалитет лидера или њихове политичке амбиције, већ добрим делом разлике у разумевању влашког идентитета и у статусу *влашког* језика. Стране у спору указују и на политичке притиске или могућу патронажу који потичу из Румуније, али и Србије. Ипак је очито да постоје групе које заступају идеју специфичног идентитета и залажу се за стандардизацију *народног језика*. У томе добијају и подршку из Савета Европе након 2008, јер се у његовим документима сада користе оба израза за мањинско становништво источне Србије (Румуни, Власи). Тако се нови Влашки национални савет, који би требало да буде њихово репрезентативно тело, у својој 'Платформи Влашке заједнице' залаже за посебан идентитет и језик Влаха, различит од румунског, нормирање оба његова наречја, као и прихватање ћирилице и латинице као писма. Подржава и школовање на *народном језику*, властите медије и издавачку делатности, рад на речнику, и предлаже оснивање културних центара у општинама у којима живе Власи, изградњу посебне етно-влашке куће, као и симболичко обележавања неких важних догађаја и личности у историји њихове заједнице (Платформа, 2010).

У томе су подржани од одређеног броја влашких удружења и партија (Форум културе Влаха, Заједница Влаха Србије, Гергина – удружење за очување идентитета, традиције и културе Влаха, Влашка демократска партија Србије). Жестока опозиција, тзв. прорумунска, долази од Савеза Влаха Србије, *Ariadna Filum*, Друштва Румуна-Влаха 'Трајан' и Влашке демократске партије. Читањем медијског извештавања расту недоумице око чега се препиру и разликују групе у спору. Оптужују једни друге за исте или сличне ствари, мењају своје позиције и савезништва током времена. Најбољи пример је управо Форум за културу Влаха.

Недавно реаговање Румуније поводом српске кандидатуре за ЕУ, као и ужарена реаговања из Србије, указују и на прикривене факторе утицаја из обе земље. Рецимо, најављено отварање новог румунског конзулата у Зајечару или вест да Румунска православна црква установљава своју парохију у Прахову доводе до нових поларизација унутар и изван влашке заједнице. Не треба, међутим, заборавити да се СПЦ опире употреби влашког или румунског за локалне Влахе, као и да даља употреба зависи од локалних епископа. Оспоравања и влашког и румунског идентитета, са тезом 'Власи су Срби' такође су утемељена у традицији, инерцији и предрасудама. Прелиставања web-страница или десничарских гласила то лако потврђују.

Ако за тренутак занемаримо етнички или мањински статус Влаха, онда културно одржавање ове специфичне групе постаје кључно питање. Власи су староседеоци, негују особену културу у којој су њихов *народни језик* и религиозна пракса особени. Све донедавно њихова кључна економија била је полуномадско сточарење и с њим повезана производња и животни стил. Живећи у компактним руралним (и урбаним) просторима, сачували су неке облике древне економије, чије су функције данас више да интегришу и одржавају заједницу него да имају економске циљеве.

Мада је земља приватна и фрагментисана, традиција се чува тако што се држе заједничка стада оваца или говеда, као и групно напасује стока након жетве, а некадашњи колективни пашњаци враћени су сеоским заједницама и могу их користити сви. Још постоји много пастирских колиба, па чак и малих насеобина високо у планинама, које служе и као викендице за време сезоне паше. Мали град Злот је познат по годишњем окупљању званом 'Бачијање у Злоту'. Овај скуп у касно пролеће окупља локалну заједницу за колективну мужу оваца и крава, обраду млека и производњу сира. То се догађа на оближњој планини, где се специјално грађене колибе користе и одржавају. Њихова раскошна одећа, богата кухиња и многобројни фолклорни обичаји прате сезонске циклусе. Њихова духовна култура, посебно култ мртвих, угаони је камен њиховог религиозног и породичног живота, а веома је жива у сеоском подручју.

Аромани (Цинцари)

Друга група су Аромани. Зову их и Цинцари, као и Македо-Румуни у Румунији. Они су различитог етничког порекла и под директним утицајем грчке културе, језика и историје. Данас се концентришу на планини Пинд(ус) у Тесалији/Грчкој, као и на тремеђи Албаније, Грчке и Македоније. Традиционално су били трансхумантни сточари на широком балканском простору, мигрирајући од југа ка северу и западу Балкана.

Током дуге турске владавине део њих се специјализовао за транспорт, трговину и, уз пљачку-хајдучију, посебне војне формације. На основу овакве специјализације, бројна, моћна и богата трговачка класа створена је између 17. и 19. века (Stoianovich, 1960). Била је то вишејезична класа, али су грчки језик и култура дефинисали њихов културни и социјални статус. Њихов влашко/аромански језик се одржао и постао извор идентитета, традиције и социјалне интеграције унутар групе.

Њихов економски и културни центар током 18. века био је Москопоље у данашњој Албанији, уз низ мањих градова у Епиру, данашњој северној Грчкој и Албанији. Ту су се вековима укрштали путеви међународне трговине, нарочито они који су водили од Цариграда и Солуна ка Драчу и Венецији, дуж старе римске Виа Игнатија. У једном кратком пе-

риоду Москопоље је постао други по величини град империје половином 18. века и центар влашке културе, са својим школама, црквама, штампаријама и сличним институцијама. Локалне турске паше су га, међутим, више пута пљачкале и коначно уништиле у другој половини 18. века. Већина локалних Влаха је избегла и започела миграције ка северу.

Основали су више полуградских и градских насеља у данашњој Македонији и родописким планинама Бугарске, а градили су их високо и скривено у планинанима. Ова насеља и данас постоје, али су махом напуштена. На основу породичних традиција и усмене историје, показује се да ова насеља постају важно извориште идентитета и 'места сећања' за Аромане. Другим речима, породице могу генерацијама живети у западној Европи и САД, али Мецово, Ливада, Влахо-Клисурса, Крушево или Битољ остају средишњица за културно-просторно утемељење, колективно памћење и идентитет. Али изгледа да су везе између њихових ближих и даљих заједница увек биле слабе.

Избеглице из Москопоља су такође засновале своје трговачке колоније дуж обала Дунава и Саве, у Београду, Земуну, Новом Саду, Панчеву, Загребу, али и у Будимпешти, Темишвару, Букурешту и Бечу (Stoianovich, 1960). Тамо су затекли многобројне и раније приспеле 'православне трговце'. Ови су колективно називани 'Грци', али су међу њима најбројнији били Власи и Срби/Рашани. У контексту студије Трајана Стојановића, могли бисмо их звати „балканска православна трговачка класа“. Ова група је доминирала у међународној, али и домаћој трговини Османског царства када је ово обухватало Угарску, делове Хрватске и Трансилванију. И након протеривања Османлија из ових области (после 1690) ова група доста дуго чува свој монопол у трговини између Османлија и Угарске.

У овој групи треба тражити зачетке српске буржоазије у Војводини и Славонији, јер се већински Власи и малобројни Грци временом асимилирају у Србе. Након иницијалног трговачког статуса, знатан део ове групе окреће се индустрији, али и образовању и новим професијама (правници, лекари, професори, новинари). Неке од тих група постале су касније веома активне у ослободилачким покретима Грчке, Бугарске, Албаније и Србије. У неким балканским државама настанак чаршије, урбане културе и прве градске елите везан је управо за ове Аромане (Цинцаре). То, изгледа, посебно важи за Београд током 19. века (Поповић, 1998).

Аромани/Цинцари с југа Балкана успели су да се одрже и сачувају свој идентитет, културу и локални језик, произашао из старог провинцијског латинског. Томе су очито допринели њихова концентрација на малом простору ('Пинд[ус] као колевка етноса'), затим скривитост и изолација у планинском окружењу, као и њихово свесно избегавање контакта са другима. Како запажа Никола Трифон: не може се одолети а да не кажемо како су Армани (Аромани, Цинцари) преживели историју

само снагом избегавања, заобилажења, остајући по страни догађаја. Управо у томе можда лежи њихова посебност (Трифон, 2011: 139). Подржани од властите дијаспоре са Запада, као и румунске академске заједнице, успевају да стандардизују свој језик и изграде мреже и удружења. Знатан део и даље наставља да живи у одређеним областима и све до недавно су делом живели од сточарства и негујући своју специфичну културну, фолклорну, музичку и религиозну традицију. То се тиче, пре свега, планинског масива Пинд(ус) у Тесалији, јужне Албаније и малих енклава у Македонији. Друга половина двадесетог века, међутим, доноси драстичне промене. Сезонско полуномадско сточарство се напушта, пољопривреда се модернизује, почињу миграције ка урбаним центрима и у иностранство, а преовладава процес асимилације.

Цинцари/Аромани у Србији су, међутим, готово нестали. Од кључних актера у обликовању чаршије, урбане културе и привреде Србије у 19. веку, постали су малобројна и маргинална група чији је главни задатак властито одржавање и могући препород. Званични пописи показују да се као Цинцари изјашњава свега неколико стотина људи, али њихова заједница процењује да их може бити и до 10.000, наравно, са потомцима несигурног идентитета.

Оживљавање заједнице почиње 1991. оснивањем „Српско-цинцарског друштва – Луњина“. Циљеви 'Луњине' су оживљавање заједнице, окупљање око њених програма, скупљање артефаката о Цинцарима, њиховој историји, култури, језику и фолклору. Организују скупове, јавна предавања и издавање публикација, као и заговарање извесних аспеката 'цинцарског питања'. Изгледа да њен web-site (www.scd-lunjina.org) постаје главни инструмент деловања. На њему има вести из заједнице, колекција музике и слика, али и докумената, тј. ауторских текстова на српском и енглеском о различитим аспектима историје и садашњости и њихове заједнице.

Ипак, и даље нема систематске анализе о бројности и структури њихове заједнице, као и њеним активностима. Зато смо одустали од описа Цинцара у Србији данас, као и од отварања 'цинцарског питања.' Одлучили смо, међутим, да прилог о улози Цинцара у стварању (београдске и српске) чаршије и урбане културе уврстимо у одељак који следе, назван „Трагови несталих Влаха“.

Трагови несталих Влаха

Морлаци и динарски Власи

Домицилни динарски Власи и нововековни Морлаци чинили су језгро централнобалканских Влаха. Први су били аутохтона популација динарског басена и у континуираној размени, али и сукобима са далма-

тинским градовима. Били су и у сталним миграцијама између 10. и 14. века, не само због полуномадског сточарења, тј. у трагању за пашњацима и пљачком, већ и због турбулентне историје Балкана. Унутарвизантијски ратови (уништење Самуилове државе 1014, на пример) или сукоби држава прозашлих из Византије били су чест разлог за њихове миграције ка западу полуострва, који је планински, био ретко насељен и периферијски, односно изван фактичке контроле централних власти. Разлог за миграције је било и учешће Влаха у ратним сукобима, на пораженој страни, наравно.

Масовне епидемије 14. века или одбијање да се потчине феудалном поретку Византије и других балканских земаља такође су изазивали миграције Влаха ка периферији Балкана, тј. у динарски планински базен који је нудио обилне пашњаке, али и релативну аутономију. И на крају, суше и климатске промене покретале су ове полуномаде у далеке крајеве, па и преко Дунава (Антонијевић, 1989: 147–156). Као доказане ратнике, локални владари, гувернери или великаши су се трудили да их укључе у своје војне формације. Рецимо, *сињски власи* су чинили језгро војске бана Младена Шубића из Брибира у 14. веку (Ботица, 2005: 38–39, Храбак, 1996: 49). Заузврат су добијали ограничену аутономију, тј. да изабирају своје кнезове, примићуре и војводе, као и властито обичајно судство и специфични (повољнији) порески статус – дакле, да живе у складу са својом традицијом.

Османлијска освајања Балкана истовремено су постала звездани тренутак Влаха, а посебно Влаха-дошљака, званих Моровласи или Морлаци, али и почетак њиховог нестајања на простору динарског басена који чине Велебит, Динара, Биоково и Проклетије. Војно ширење Османлија омогућавају управо Власи, јер су чинили покретљиве и ударне јединице њихове војске. Иницијално су регрутовани из дубине балканског простора (Македонија, Грчка) и ширили ка северу и западу.

Овај рани период Османлијских освајања (14. и 15. век) изазвао је велике миграцијске промене (Ćirković, 2004: 60–61). Хришћанско становништво данашње Македоније, Албаније и Србије покретало се ка северу, преко Дунава у Угарску, али и поново бежало у планине и слабо насељена подручја, придружујући се архипелагу постојећих влашких планинских заједница. Херцеговина бива матично средиште Влаха, из којег се шире на север и запад, али и мигрирају у њега са југа и североистока ('Стари Влах', на пример) (Мулић, б. г., Шарић, 2008).

Влашки дошљаци *латинизују* део херцеговачке популације, али даље у дубинама Босне долази до њихове славизације (Храбак, 1996: 49–50). Долази и до 'погорштачења равничара', дакле бежања равничарског становништва у планине, као и снажног оживљавања трансхумантног сточарства. У периодима мира и стабилности или након великих епидемија, међутим, динарски венац поново постаје резервоар за обнављање становништва градова и речних долина.

Током 15. и раног 16. века турске спахије и паше организовано насељавају Влахе у гранична подручја, тако да ничу катуну широм Херцеговине и северне Далмације. Чести ратови Венеције, Аустрије и Османлија доводе нове таласе Влаха све до Велебита.

Ако користимо венецијанску терминологију и ове нове Влахе назовемо Моровласи, долази до њихове бројчане доминације над Власима староседеоцима. Ови други се повлаче на запад и север или их трансплантирају на острва (пре свега, Крк), као и у данашњу Истру (Чичи у простору Учке). Ове мале влашке заједнице сачувале су свој латинитет до данас (Чичи) или дошле до свог физичког нестанка (Крк, крај 19. века).

Стабилизовањем граница Османлија са Венецијом и Аустријом (крај 15, 16. и 17. век) долази до драматичних промена и почетка губљења влашке индивидуалности. Започиње, наиме, процес територизације Влаха. Власи се насељавају у напуштена села и улазе у институционални поредак Османлија (а нешто касније Венеције и Аустрије) (Roksandic, 2002: 88–102). Дакле, губе знатан део својих војних функција, јер их замењује професионална војска (у коју и они улазе, наравно), али као сточари (и увек спремни ратници) и даље уживају извесне повластице. Међутим, полако губе и свој културно-етнички идентитет, па, као и остали хришћани, постају обична раја (Куделић, 2007: 130; Ћirković, 1997: 184; Шарић, 2008; Казер, 2002: 106).

У Млетачкој Далмацији њихова села настају и претварањем зимских приморских пашњака у сталне насеобине. Њихов социо-културни образац, међутим, опстаје и распознаје се у диспергованој структури насеља, те у патријархалном обрасцу проширене породице. „Тип разбијених малих села, тј. патронимичких заселака одаје у ствари територизовани катун.“ (Шарић, 2008: 69–70) *Transhumance* сточарство (у слободном преводу – сезонско сељење стада 'преко земље') представљало је важан елемент морлачког идентитета (уз становање у планини, као и нехај за пољопривреду), па када оно губи значај, почиње 'деморлакизација'. Али њихова територијализација доводи и до убрзане асимилације и претапања у околни словенски свет. Део босанских Влаха постају муслимани, мањи део аустријских и млетачких Влаха покатоличен је, а већина остаје у православљу и поступно улази у корпус српске нације у 18. веку. Белешка о томе следи.

Јесу ли Власи у ствари били Срби? Или су Срби били Власи?

Из речника и логике излагања произлази да су у великим балканским миграцијама од 14. до краја 17. века главни актери били Власи. То се, међутим, не зна – стварно се не зна ко се све селио под османлијским

окриљем. Они који тврде да су то били искључиво Власи, као и они који сматрају да су у питању Срби, наступају са унапред формулисаном тезом. Досадашњи обим и квалитет истраживања не може потврдити или оповргнути ове тезе. Крајњи резултат је, међутим, познат, али како се, када и где то догађало – још је мистерија.

Таласи миграната крећу на запад или север под именом Влаха. Турци настављају византијску традицију и под тим именом регрутују хришћанске сточаре. Ови сточари-ратници, мигрирајући, чувају своју културу и организацију. Венеција и Аустрија их привлаче нудећи им сличан статус и аутономију. У томе предњачи Аустрија, са својим *влашким статутом*, који постаје оквир не само за одржавање посебног социјалног статуса, већ и каснију националну еволуцију.

Власи губе свој древни језик током 16. века, преузимајући словенска имена и обичаје, посебно када започиње њихова територијализација. Па ипак, њихова самоидентификација, као и мале заједнице, опстају у широком словенском мору. Пажљиво читање званичних докумената, путописа и личне кореспонденције открива информације да се њихов латинитет понегде одржао и до половине 18. века, као и да је део њих билингвалан; очувало се и мноштво личних имена и презимена и изван динарског венца, као и сточарска терминологија у словенским језицима. Да и не говоримо о огромном броју влашких топонима. Постоје и белешке да након свих тих промена Власи одржавају властити идентитет својом ношњом и неким обичајима.

Све до половине 18. века православне цркве теже универзализму православно-хришћанске екумене, која имплицитно треба да има и универзалну државу као свој оквир. Тако бива и са Пећком патријаршијом, која постаје *национална црква* кад и већина других. Зато је на лабавим основама и теза да је у пословењењу-посрбљавању Влаха и ширењу српске националне свести изван свог историјског средишта најзаслужнија СПЦ. Другим речима, влашка асимилација у словенско-српски свет десила се пре *модерне националне ере*.

Тек од половине 18. века долази постепено до симбиозе православља и идеје српске нације. Све до тада римска црква и православље бивају најшири оквир идентитета за хришћане Балкана. Али истовремено, већ више векова Пећка патријаршија, односно доцније Карловачка митрополија, постају кључне агенције у којима се чува немањихка традиција, старословенски језик и писмо, и трагови државности и културе. Њих ће полако *национални мобилизатори* у Аустрији претакати у националну свест и програм. Укратко, временом и миграцијама Власи нестају као културно-етничка група. Ипак, у трајну баштину остављају нешто што ће истраживачи назвати *балкански патријархат као културни образац*. О томе у следећем поглављу.

Балкански патријархат као културни образац

На основу систематских и темељних истраживања, Карл Казер у својој књизи *Породица и сродство на Балкану* износи тезу о вези Влаха, пастирства и патријархата на Балкану (Казер, 2002: 65–67). Укратко, сматра да су балкански Власи-сточари утемељили балкански патријархат као особени и трајни културни образац ('динарско друштво'). Стваран вековина унутар динарског басена, овај се образац ширио изван матичног подручја због ратова, мењања граница, климе или епидемија, управо влашким миграцијама. Касније се показало да је образац веома отпоран на промене, што је довело до синтагми као су 'закаслела историја', или 'тврдокорне традиције'.

Док Карл Казер сматра да је трансхумантно сточарство тај активни чинилац који ствара балкански патријархат, Марко Шарић инсистира и на важности природне околине какву чини планина. Дакле, живот на планинама, окружењу изузетне несигурности и неизвесности у вези с имовином и самим животом, намеће да 'сроднички односи постају витални облик социјалног (и економског) удруживања' – речју, адаптирање које води ка снажним агнатским језгрима, заснованим на патрилинеарности, патрилокалности и сложеним облицима домаћинства ('задруге', 'куће').

Модел приписује мушкарцима у односу на жене не само друштвено доминантну, већ и тлачитељску улогу. Исто се тиче и владавине старијих мушкараца над млађим. Једно и друго довело су до јачања балканског породичног домаћинства и патрилинераног система сродства (Казер, 2002: 67).

По Шарићу, у овом горштакком свету људи у крвно повезаним скупинама, непокорност геометријским просторима и свакој формализованој власти, као и видљива осамљеност, постају трајне особине; херојски кодекс бива главна вредност ('вир крајишка'), а непокорност кључна врлина. Важна је и Казерова опаска да у суровим условима планине, осим породице и рода, сточари нису имали никакве алтернативне социјалне мреже за суочавање са несигурношћу и неизвесношћу. „Морлачка култура“, сумира Марко Шарић, „одгојена је тако на традицијама пастирства, четовања и пљачке. Импулзиван и необуздан карактер морлачких горштака објашњавао се животом у планини, климом, патријархалним структурама, мобилношћу, културом прехране, а све у моделу што је подручје брдовитије и непроходније, то је и индивидуална диспозиција неспутанија и примитивнија.“ (Шарић, 2008: 81–82)

Планине су како природне, тако и историјске границе; на њиховим ободима настају многобројне крајине и крајишта који, у садејству географско-социјалних и политичких чинилаца, додатно доприносе раздвајању, изолацији, дисцентричности и партикуларизму локалних планин-

ских популација, али, што је важно, и консолидацији старобалканских патријархалних структура на ширем простору (Роксандић, 2003: 68–71). Уз то, динарски венац је увек био препрека за повезивање приморја са севером, али и простор додира, сукоба и раздвајања империјалних амбиција. И иначе скрајнут, задобија трајни периферијски статус као гранични појас ('тронећа') између Османлија, Аустрије и Венеције, а његове разнолике крајине обележавају места напетости, сукоба, али и стварања истог културног обрасца. У суштини, периферијски статус имплицира да се живот одвија изван државних оквира када је у питању Турска, односно да Аустрија не показује посебно интересовање за овај простор, осим у војне сврхе.

И једно и друго указује на својеврсно замрзавање и успоравање модернизације, тј. чврстог политичког оквира и стабилности. То су и несталне и *немирне* границе, са непрестаним мањим и већим ратним дејствима у којима већински учествују Власи на све три стране, често и као вишеструки пребези. „Недоступност значи и самосталност“, запажа Марко Шарић и додаје да је „горштачка самосталност имала своје романтично и херојско лице, али и виолентно и сурово наличје“ (Шарић, 2008: 65). У таквом контексту, додаје Казер: „Тиме се физичка сила идентификује са правом и законом“ и изражава у прекомерном насиљу, грубости и мржњи према непријатељу (Казер, 2002: 101). Фрагментација и изолованост утицали су на то да Власи не успеју да створе политичке јединице, али је ширење старобалканских структура услед њихових миграција утицало је на губљење језика, индивидуалности и нестајање.

За модерног истраживача важно питање је ширење и упорно одржавање овог патријархалног обрасца ('динарског друштва'), односно и то да ли се могу препознати његови утицаји и у нашем времену. Зато ево и неколико истраживачких питања – претпоставки и хипотеза:

– Чини се да се 'балкански патријархални образац' још може препознати у централним деловима динарског базена (Лика, далматинско залеђе, Херцеговина, Црна Гора и Проклетије, као и подручјима босанског простора дуж границе са Хрватском).

– 'Динарско друштво' је у таласима *слало* мигранте у Војводину, Србију, Далмацију и, уопште, у велике градове; знатан део њих је организовано (присилно?) сељен.

– Оригинално 'динарско друштво' увек је било трусно подручје или епицентар етничких, револуционарних или ратних дејстава; људски животи, земља и имовина били су овде непропорционално девастирани. Након завршених сукоба, велики број ратних лидера из подручја преображавао се у војну и политичку елиту победника и, бар делом, преносио описани културни образац. И последњи сукоби (1991–1995), односно степен њихове бруталности, жестине и хаотичности, индицирају да је и овде на делу 'културни образац'.

– Западна Србија, Војводина-Банат и мање рубне општине око великих градова понајвише су излагане таласима миграција у последњих двеста година. Због различитих традиција и историје, имиграциона подручја имали су неједнаке капацитете за апсорпцију миграната. Војводина је дугорочно демонстрирала отпорност и стабилност, али су у другим срединама створене 'патријархалне оазе' отпорне променама. Тако су, примера ради, миграције из Црне Горе и Херцеговине током 19. века учиниле мигранте већинским становништвом Србије све до Велике Мораве. Са собом су донели и свој културни образац: 'катунска села' (породични засеоци), задругу, изразити конзервативизам, спору еманципацију жене, мањак алтернативних социјалних мрежа, као и 'ратнички менталитет', склоност популизму, ауторитаризму итд.

Ово су само иницијална питања, која подразумевају прецизни концептуални оквир и читаве серије темељних истраживања. Не треба, наравно, заборавити ни валоризацију наших иницијалних теза о 'балканском патријархалном обрасцу', као и улози Влаха у томе.

Цинцари и стварање балканске (београдске) чаршије

Чаршија је великим делом дар несталих Цинцара. 'Балканска православна трговачка класа' трајно је уткана у просторима данашње Војводине и Славоније од 17. века. Последње две деценије 18. века биле су период када су Цинцари доминирали северно од Саве и Дунава. Половином 19. века почиње процес убрзане асимилације, али којем претходи снажан ривалитет са Србима у бизнису и око језика у школама и цркви. Познати су сукоби у Трсту око цркве, као и у Темишвару 1790. у вези са доприносом за градњу цркава и школа. Црквено-школске општине Грка/Цинцара постају оквири за симбиозу религије и економије у којима се чува идентитет, дају смернице световне и духовне оријентације, али и подупиру активизам заједнице.

Убрзо у Војводини наступа и период трајног раздвајање школа на грчке и српске, али и постепеног гашења грчких школа. Током 19. века сеобе Цинцара у јужну Угарску престају и преусмеравају се ка Србији. У Србији, у мору сеоског живља, 'Грци' чине мајушну трговачку и урбану елиту крајем 18. и у првој половини 19. века. У 'Грке' спадају различите групе православне вере, а најбројнији су Цинцари, чије се миграције са југа Балкана ка Београду могу пратити у различитим изворима. Током 19. века доминирају у трговини, предузетништву, администрацији, а онда и у слободним професијама. Крај 19. века доноси асимилацију која имплицира два обрасца њиховог каснијег постојања. Први је приватни, у којем се чува језик и традиција, а други јавно-професионални, у којем делују као стандардни представници српске културе и економије.

Цинцари су носиоци економске модернизације у Србији средином 19. века. Њихова међународна трговина, знање језика и рачуна, навике и алати, као и књиге и писменост улазе у пословни и културни живот Београда и Србије. Цинцари практично постају учитељи домаћих трговаца и предузетника. Њихове 'трговачке компаније' – дакле, нешто између кооперативе и деоничарског друштва, односно коморе и традиционалног еснафа – постају заметак корпорација, тј. модерног, бирократско-професионалног управљања. Оне заступају чланице, лобирају, врше унутрашњу контролу пословања, а појављују се и као јамци за кредите. У Србији нема 'трговачких компанија', али делују цинцарски картели, контролишу трговину на велико, повезани породичним линијама, као и цинцарским трговачким везама у иностранству; након одласка Турака из градова, 1867, долази до прилива Срба у грчко-цинцарско окружење чаршије. При крају века Срби полако преовладавају у београдској чаршији, али и у другим градовима.

Јавни живот постаје, такође, простор у којем доминирају Цинцари, а пре свега је уочљива њихова снажна заступљеност у новој професионалној и културној елити (лекари, адвокати, професори, администратори-политичари). Не треба заборавити на економско-социјални контекст у којем варошка популација у Србији чини 1834. само 6,1%, а 1910. године 13% укупног становништва (Sundhausen, 2009: 163). Године 1887. Београд има само 35.000, а 89.000 становника 1910.

То је окружење у којем настају прве модерне професије, унутар којег Цинцари видљиво доминирају. Прва интелигенција ствара се у овом кругу. Нове професије су малобројне и споро се умножавају: адвоката има само 45 у 1885, а 124 у 1910; лекара је било 11 у 1885, а 47 у 1910. години; наставника основних школа има 79 у 1885; професори и учитеља средњих школа: 56 у 1885, а 184 у 1910. Велика школа има три факултета и само 35 професора у 1885, а 1914. било их је 104 (Стојановић, 2008: 187–189). Настаје и економско-културни јаз између цинцарске трговачке елите и Срба, ситних трговаца и занатлија придошних из унутрашњости; Цинцари су виђени као експлоататори и лихвари, бујају предрасуде и напетости.

Занимљиво је запажање Д. Поповића о промени односа трговаца – муштерија. Традиционално би купци започињали контакт са *газдом* љубећи му руку. *Газда* је дуго био 'Грк'. То се споро, али сигурно мења при крају века. Начин становања Цинцара, њихов животни стил и навике постају предмет имитације придошлица, као и имућнијих сељака. Цинцари видљиво доминирају и као оснивачи јавних и приватних школа (на грчком и српском језику) у Београду, Шапцу и Смедереву, као и градитељи цркава и у оснивању задужбина. Известан број њихових зграда-задужбина и данас красе главне улице Београда, Земунa, Панчева. Изглед чаршије све до 1880-их одаје традиционални балкански стил. Али и започиње градња западних кућа и модерно планирање простора.

У врху социјалне и просторне хијерархије налазе се Цинцари и Грци, а 'грчки' укус преовладава – одећа, храна, манири. У хришћанским деловима града дуго доминира 'грчки градски образац'. Говорити грчки, ићи у грчку школу или бити члан 'градског читалишта' постаје културни образац, али то указује и на паралелан живот 'грчке' и српске заједнице. Дуго се у неким срединама одржава грчки језик и у локалној администрацији. Тако нас Д. Поповић обавештава да је општински одбор у Смедереву расправљао на грчком, а и прилаже листу 'обштинара београдских' из 1865. године, на којој доминирају цинцарска имена.

Укратко, наша култура припада њима у 19. веку, али је битно што је та култура веома слична, да не кажемо истоветна с осталим балканским урбаним средиштима, а печат јој дају управо Цинцари. Према Николи Трифону, управо су Власи/Цинцари носиоци балканског патријархалног обрасца, а балканска закаснела и кривудава модернизација била је плодно тло да се образац дуго негује и одржава. Посрбљивање културе и економије, као и самих Цинцара, ипак је неизбежно. Видљиво је управо међу трговцима и започиње тек када су Цинцари схватили да Срби побеђују Турке. Тако Срби постају већина не само у становништву већ и трговини, бизнису и администрацији.

Колико су на то утицали директни и индиректни притисци средине, дакле видљива и невидљива условљавања да се остане у врху бизниса, социјалне и професионалне хијерархије, о томе мало знамо. Више знамо како су мешани бракови и мимикрија били важан канал асимилације, као и социјалне промоције у средини која се мења. Традиционална цинцарска мимикрија у прихватању имена, презимена или културе (рецимо, преузимањем славе), као и припадност православљу, допринели су брзој асимилацији.

Највећи део ових запажања долазе из главног, а можда и јединог извора за улогу Влаха у нашој културној историји – Душан Поповић *О Цинцарима* (1937). Други део његове књиге (Грађа за историју породица и Регистар, стр. 311–480) такође је веома важан, јер наводи близу 2.000 имена Цинцара у Србији и Војводини у периоду од више од 150 година који су уткани у економски и културни живот наше чаршије. Низ краћих или дужих биографских белешки индицира да је реч о важним трговцима и привредницима, јавним личностима и интелектуалцима, али су многа имена и белешке дате без систематског уграђивања у времену, простору и стварним улогама. На том трагу су важне и публикације Миливоја М. Костића (Костић, 1994) или Прибислава Б. Маринковића *Великани – знамените личности у историји Срба* и други његови радови о Цинцарима-задужбинарима и добротворима, као и њиховим брачним везама са Србима (Маринковић, 2005). Критичком анализом само ових публикација, али и њихових извора, прича о Власима би била много потпунија.

Овај одељак остаје само прва скица о важној и неистраженој теми о значају интелектуалне елите и улози образовања у иницијалном стварању државе, институција и културног обрасца, као и улози Цинцара у обликовању ових процеса. Душан Поповић закључује своју књигу „да је задатак балканске науке да проучи овај аспект културне историје Балкана и Србије“. Али, као што је већ назначено, улога Влаха/Цинцара у нашој историји, као и обликовању наше културне историје, никада није била озбиљна истраживачка тема. Поменута књига Душана Поповића, као и општи увиди Зорана Јањетовића (Јањетовић, 2001) и неких других, остају практично једини покушаји. Овде остављамо по страни радове Алексе Ивића, Славка Гавриловића или Богумила Храбака, јер ови о Власима говоре у сасвим другом контексту.

Након 1989. појављују се први озбиљнији радови о Власима, али у Хрватској. У оквирима пројекта Драга Роксандића „Triplex Confinium“ изашло је више текстова који Влахе/Морлаке анализирају у једном ширем сазнајном оквиру. Занимљива је и важна продукција Зефа Мирдите, загребачки Институт за повијест, о балканским Власима. Његове две књиге су прави мајдан извора, литературе и информација. Истина је да би његове интерпретације требало да су мало целовитије, систематичније, али и поузданије. У Србији, међутим, још нема систематских и на науци заснованих истраживања. Преовладава публицистика, односно извори који тек треба да критички вреднују евиденцију, као и да је приказују у једном ширем концептуалном и друштвеном оквиру. Слично важи и за веома обимну и активистичку публицистику о Власима у Македонији.

У Србији један број Цинцара окупљених око „Луњине“, или инспирисан њеним деловањем, сакупља и објављује прилоге о Цинцарима у јавном животу и економији. Ови прилози се заснивају на оралној и породичној историји, породичним и личним оставштинама и медијским извештајима. То је најчешће изворна грађа, коју тек треба критички валоризовати, систематизовати и интерпретирати. Таква каква постоји, и ова грађа указује да евиденција о Власима постоји, али је скривена или мање видљива. Другим речима, поновно и пажљиво читање извора и литературе сигурно би Влахе учинило много видљивијим у нашој историји и култури. За академску заједницу то, изгледа, још увек није истраживачка агенда.

Уместо закључка

Имплицитни циљ овога рада чини формулисање оквира за подстицање регионалне стратегије која може да помогне у стварању услова неопходних за културну обнову Влаха. У том контексту, може да послужи концепт Светске банке о *indigenous people*. Тиче се популација које су не само аутохтоне у неком подручју и живе у компактним простору, поседују

особени језик и културу, већ и користе земљу и друге материјалне ресурсе на колективни и традиционални начин.

Концепт тако имплицира да екстерне интервенције и пројекти (путеви, бране, крупна индустрија и рудници) могу угрозити и структурно наносити штету аутохтоној економији и традиционалној култури, као и да би требало предузети неке заштитне мере. Слично важи и за специфичне програме за одржавање неких аспеката њихове древне економије и начина живота. Укратко, изгледа да Власи источне Србије, као и Албаније и Грчке, испуњавају већину ових захтева, али не и економских.

Модерна економија и цивилизација стигли су и на обале Балкана и променили начине производње, пољопривреде и становања. Традиционална натурална економија и колективна употреба земље сада су прошлост и не могу се обновити. Но, њихови остаци и преживели облици могу постати оквир да Власи одржавају властити групни идентитет, културу и духовни живот. Познато је да остаци влашке натуралне економије и колективног коришћења земље и даље постоје у Албанији и у окружењу Пинд(ус)а у Грчкој, као и делимично у Србији.

И коначно, *влашки препород* је још увек у иницијалној фази. Очекује да ће нове наднационалне мреже, као што су друштво „Farsaroul“ из САД или Унија за аромански језик и културу са немачког Универзитета Freiburg снажније лобирати своје агенде кроз регионалне, европске и међународне институције. Наша сугестија овде је да се 'влашко питање' мора поставити као заједничка европска културна баштина. Зато је неопходно да се ова тематика систематски истражује и документује, као и подржи свеобухватним, међународним и независним истраживачким програмом. Додатна подршка је такође потребна да охрабри Влахе да креирају регионални, независни и проактивни скуп докумената, догађаја и акција, као што су конференције, фестивали и социо-економске симулације њихове древне традиције и слично.

Када је у питању сама 'балканска влашка заједница', преко је потребан бар минимални консензус око заједничког имена, заједничке стратегије заштите и развоја њиховог језика, развоја мрежа и програма за изградњу симболичке и институционалне инфраструктуре за подстицање њихове комуникације, сарадње и интеграције. Без 'панвлашког/свевлашког консензуса' њихова садашњост ће бити екстерно обликована, а истраживања наставити да буду малобројна, несистематска и пристрасна. То посебно важи за Србију, чија академска заједница не показује интерес за Влахе/Аромане као истраживачку агенду. Тиме, међутим, пропушта да боље разуме и властиту историју и културу. Зато овај прилог упућујемо и као апел за увршћивање ове тематику у активну истраживачку агенду.

Белешка

1. Овај рад се базира на “The Balkan Vlachs/Aromanians – Awakening, National Policies, Assimilation”, презентован на Конференцији АСН, Београд, септембар 2006. Као предлогак је послужило мало теренско истраживање у Србији, Македонији и Албанији (2002–2004) за потребе Светске банке. Текст је објављен у: ДОКУМЕНТИ, vol. 5, број 2, 2008 (Скопје), а може се наћи и на: www.scd-lunjina.org.

Литература

- Abadzi, Helen: *The Vlachs of Greece and their Misunderstood History* (2003), www.farsarotul.org/n126_1.htm
- Antonijevic, Dragoslav: ‘Cattlebreeder’s Migration in the Balkans through Centuries’, у *Migration in Balkan History*, Београд, 1989, стр. 147–156;
- Ботица, Иван, ‘Прилог истраживању најстаријег спомена влашког имена у хрватској историографији’, Загреб: *Радови*, Vol. 37, 2005: 35–46.
- Фортис, Алберт, ‘Пут по Далмацији’, Сплит: Марјан Тисак, 2004.
- Форум за културу Влаха, *Власи или Румуни источне Србије и ’Влашко питање’*, Бор: Хелсиншки одбор у Србији, 2002.
- Ђирковић, Сима, *Работници, војници, духовници: Друштва средњевековног Балкана*, Београд: Equilibrium, 1997.
- Ćirkovic, Sima, *The Serbs*, Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Fine, J. A. Fine, *When Ethnicity did not matter in the Balkans*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006.
- Geary, Patrick, *Мит о нацијама: Средњевековно порекло Европе*, Београд: Цензура, 2007.
- Goldstein, Ivo, *Хрватска новијест*, Загреб: Либер, 2003.
- Heather, Peter: *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, 2009.
- Храбак, Богумил, ‘Срби у Далмацији и Боки Которској од почетка 16. до краја 20. века’, у: *Српски народ ван граница СР Југославије – Зборник радова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996, стр. 49–81.
- Јањетовић, Зоран, ‘Улога Цинцара у стварању српске елите и модернизацији српског друштва’, 2001; http://dokumenta.scd-lunjina.org/free/Cincari_i_elita.pdf
- Јиречек, Константин, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Београд: Научно дело, 1962.
- Казер, Карл, *Породица и сродство на Балкану: Анализа једне културе која нестаје*, Београд: Чикоја, 2002.
- Костић, Миливоје М., *Успон Београда*, Библиотека града Београда, 1994.
- Куделић, Златко, ‘Исусовачко извјешће о крајишким немирима 1658. и 1666. године и о марчанском бискупу Габријелу Мијакићу’, *Повијесни прилози* 32, 2007: 119–182.
- Lindner, R.: ‘What was a nomadic tribe?’, *Comparative Studies in Society and History*, 1982, Vol. 24, No. 4, pp. 689–711.
- Lote, Lois, L. (ed): *Transylvania and the Theory of Daco-Roman-Rumanian Continuity*, 1982; www.hungariahi.hustory/lib//trans/transoo.htm.

- Маринковић, Прибислав Б., *Великани – знамените личности цинцарског по-рекла у историји Срба*, Београд: Луњина и 'Крагуљ', 2005.
- Мирдита, Зеф, *Власи у хисториографији*, Загреб, Хрватски институт за повијест, 2003.
- Мирдита, Зеф, *Власи – старобалкански народ*, Загреб: Хрватски институт за повијест, 2009.
- Мулић, Јусуф, 'Друштвени и економски положај Влаха и Арбанаса у Босни под османском влашћу', <http://mlicanin.weebly.com/uploads/3/0/9/1/3091963/i.2.jusufmulic.pdf> (без ознаке за годину), стр. 111–146.
- McNeill J. R. and William McNeill, *The Human Web*, New York: Norton, 2003.
- Поповић, Д. Ј., *О Цинцарима – Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд: Прометеј, 1998.
- Praga, Giuseppe, *History of Dalmatia*, Pisa: Giardini Editori e Stampatori, 1993.
- Роксандић, Драго, *Triplex Confinium*, Загреб: Барба, 2003.
- Schwandner-Sievers, Stephanie: 'Times Past: References for the Construction of Local Order in Present-day Albania', in: Todorova Maria (ed.), *Balkan Identities*, London: Hurst & Company, 2004, pp. 103–128.
- Stoianovich, Traian, 'The Conquering Balkan Orthodox Merchants', *Journal of Economic History*, Vol. 20, No. 2 (June, 1960), pp. 234–313.
- Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2008.
- Tanasoa, Nikolae-Serban: 'Balkan Romanity', in: Theodorescu, R., and Barrows, L. C.: *Politics and Change in Southeastern Europe*, Bucharest: Unesco/Cepes, 2001.
- Трифон, Никола, *Цинцари – народ који нестаје*, Београд: Луњина, 2010.
- Шарић, Марко: 'Планине и морлачки свет у Далмацији: Екохисторијски осврт', у: *Економска и екохисторија*, Vol. 6, Бр. 6, 2008, стр. 55–94.
- Winnfrith, T. J., *The Vlachs: The History of a Balkan People*, New York: St. Martin Press, 1987.
- [Анонимни аутор], 'The Origins of the Rumanians', www.history.hu/lib/dunay/dunay/02.htm.
- Wolf, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Зундхаузен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд: Clío, 2009.
- Zbucea, Gheorghe, *Румуни у Тимочкој крајини*, Editura MIRTON, Timișoara, 2002 (двојезично румунско-српско издање).

Miroslav Ružica
Belgrade

Summary

Balkanian Vlachs/Aromanians/Tzintzars – Theses for a Somewhat Different Reading of Balkan and Serb History and Culture

In this paper, the author delineates the historical development and contemporary destiny of Balkan Vlachs/Aromanians/Tzintzars, who have played a significant role in political, economical and cultural life in almost all Balkan countries. A special attention is paid to current controversies about Vlach identity and status in Balkan countries, including Serbia.

Key words: the Balkan Peninsula, Vlachs, Aromanians, history of Serbia, identity

Жељко Љ. Крстић
Казнено-поправни завод
за малолетнике у Ваљеву
zekando@gmail.com

УДК: 316:343.8(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ИСТОРИЈСКА СОЦИОЛОГИЈА ЗАТВОРА У СРБИЈИ: ОД ОКОВА ДО „НАРУКВИЦЕ“

Циљ рада је да преко расположиве литературе уочимо фазе развоја српских затвора, стручно речено, системом извршења кривичних санкција у Републици Србији, са акцентом на три велика затвора/КПЗ-а: у Сремској Митровици, Пожаревцу и Нишу. Они су настали на тековинама Аустро-угарске монархије – КПЗ Сремска Митровица, КПЗ Ниш на тековинама Отоманског царства, где су се користили окови. КПЗ Забела је наш аутохтони изум, који је најпре био замисљен као малолетнички затвор, да би временом постао затвор строго затвореног типа. Занимљиво је да су у српским затворима крајем 19. века жене и мушкарци издржавали казну заједно, све до 1897. године, када је у Пожаревцу изграђен посебан државни затвор за жене, на месту где се налази и сада. Такође, занимљиво је да се у институционалном развоју српских затвора могу уочити неколико фаза, и то прва фаза, која се односи на период оснивања. Друга фаза се односи на функционисање затвора у краљевини Југославији, када су постојали лаки и тешки – окови. После Другог светског рата, у институционалном развоју се могу уочити фазе – једна у којој су затвори били под патронатом Секретаријата унутрашњих послова, да би се временом нашли при Министарству правде Републике Србије, где се и данас налазе, под окриљем Управе за извршење заводских санкција. Смртна казна у Југославији је укинута званично 2002. Од 2009 године у Србији су почеле да се примењују алтернативне санкције.

Кључне речи: затвори, окови, васпитне установе, казнени заводи, наруквице, Србија

Народна изрека

„Више вреди грам власти него брдо памети.“

Уводни део

Тренутно се у Србији налази 29 затворских установа, у које је смештено преко десет хиљада осуђених и притворених лица. Њих чине пре свега Централни затвор у Београду са Специјалном затворском болницом, и три највећа затвора, односно КПЗ у Сремској Митровици,¹ где казну издржавају и странци, КПЗ „Забела“ у Пожаревцу, при којем се налази Специјално одељење, и КПЗ у Нишу.²

По својим специфичностима у систему извршења издвајају се женски затвор у Пожаревцу,³ али и Казнено-поправни завод за малолетнике у Ваљевоу, као и Васпитно-поправни дом за малолетнике у Крушевцу. *Основна разлика између ове две установе је што се у Ваљевоу издржава затворска казна, док се у Крушевцу спроводи васпитна мера упућења*, коју доноси Суд на предлог Центра за социјални рад. Остало су општински затвори, где се махом налазе *притворена лица*, којима још нису изречене правноснажне судске пресуде.

Сем статуса притвореног и осуђеног лица, постоји и шири појам који се односи на лица лишена слободе. Тај шири појам подразумева пре свега боравак лица мимо своје воље у *тоталним установама*.⁴ У *Социолошком лексикону* одредница „затвор“ разматра се са: правног, пенолошког, системско-организационог и социолошког аспекта: „У социолошком смислу, појам з. је синоним за тип тоталне институције у којој се посебним режимом и специфичним односом службених лица према осуђенику успоставља посебна реалност у којој се процесом мортификације губе сваки субјективитет и самосвојност. З. у социолошком смислу означава и „друштво у друштву“, односно постојање посебног формалног или

¹ „Установа је изграђена по наредби аустро-угарског цара Фрање Јосифа у периоду од 1895. до 1899. Од завршетка Првог светског рата, тј. до 1941. године, Казнено-поправни завод је био у саставу казног система Краљевине Југославије, а од завршетка Другог светског рата до данас своје функције остварује у систему извршења кривичних санкција СФРЈ односно Републике Србије.“ Видети: Марић и Булатовић, 2004, 62; и: www.mpravde.gov.

² „Изградња модерног завода је почела 1908. године. Балкански ратови су успорили изградњу. Централни део првог павиљона изграђен је до 1910 у духу заједничке концепције заједничког издржавања казне и без могућности класификације осуђених лица. У истом затвору издржавали су казну осуђеници мушког и женског пола, све док није одлучено да осуђене жене издржавају казну у Заводу у Пожаревцу.“ Видети: Марић и Булатовић; 2004, 71; или: www.mpravde.gov.

³ „Према историјским подацима изграђен је 17. 6. 1874. Све до 1866. године казни завод се налазио у Ћуприји. Те године, указом кнеза Милоша Обреновића, казни завод је премештен у Пожаревац. Осуђене жене су пресељене 25. октобра по старом календару и било их је укупно 38.“ (Марић и Булатовић; 2004, 87)

⁴ У *Политици* је 10. 4. 2012. објављен текст под насловом: „Сваки десети психијатријски пацијент присилно хоспитализован“, о људима који се мимо своје воље задржавају у специјализованим установама.

неформалног затворског друштва, тј. заједнице. Бројни поједници, јавне личности, научници и покрети залажу се за укидање з. као нехуманих установа или бар за хуманизацију услова извршења затворских казни и, посебно, поштовање права, интереса и личности осуђених.“ (Milosavljević, M., 2007, 667).

Предмет нашег рада су затвори, као и њихова *правна регулатива*, почев од 19. века па до данас. Важно је истаћи да су наши домаћи затвори, захваљујући релативно доброј организованости, постали алтернатива за многе институције у друштву, те за један део садашње осуђеничке популације представљају *азил за бескућнике*, али сваким даном уточишта за све већи број скривених наркомана. Реч је о све већем броју осуђеника који су наркомани, а у затвору издржавају казну због кривичних дела имовинског карактера.

*Ипак, наша главна тема је историја домаћих затвора, где нам је жеља да уочимо и укажемо на нека општа места која су се и дан-данас сачувала у раду и поступању са осуђенима. Такође, може се претпоставити да је стражарска служба била и остала главна и најбројнија у свим затворима,*⁵ без обзира на то што „после саветовања управника и шефова васпитне службе у Београду 1953. долази до посвећивања веће пажње проблему преваспитања. Те године се оснива Одсек за преваспитање...“ (Монографија *КПЗ Ниш 2010*, 143.)

Стиче се утисак да служба за преваспитање ни дан-данас, после шездесет година свог постојања, није створила свој *професионални идентитет*. Сем тога, служба за преваспитање се поделила по „професионал-

⁵ Новинар РТС-а *Милан Поповић* обишао је током 2004. све српске затворе припремајући серијал „Досије затвор“, који је и емитован. Евоцирајући успомене након седам година, он наводи: „У поменутих затворима је служба обезбеђења личила баш на државу, тачније на велика државна предузећа. Било је оних који су ту доспели после неколико курсева, месечних обука, са мало школе и још мање искуства. Као и свако предузеће, затвори су имали више типова радника (у овом случају стражара), а из неформалних разговора јасно је било где спадају. *Насилници* – они који су се докопали радног места не зна се како, а моћ коју им даје палица апсолутно су окренули у службу лечења својих фрустрација, па су деведесетих година у Сремској Митровици, на пример, уместо службене, користили бејзбол-палице. *Други тип стражара* одговарао је службеницима државних фирми који се не мешају у свој посао. Гледа како да што мање учествује у збивањима. Пије кафу, гледа телевизију и чека да све ово прође. Да му, за почетак, прође смена. *Трећи тип су били мали привредници*. Што рекао један тешки осуђеник, наш инсајдер у једном затвору: 'Милане, чекам да ми дође овај мој у ноћну, немам више кредита.' Они су набављали све. Шта ти падне на памет. *Четврти тип су породични људи*. Помало у страху. Свесни да шта год радили, зло унутар зидина може да сачека њихове најближе напољу. Унутра су криминалци, а не деца у обданишту. Такви људи су чинили бар трећину страже. У неформалним разговорима су само кукали и молили за дан када ће њихова служба 'бити очишћена', како кажу. Као што су многи, а и данас, жељни да у њиховој фирми завладају правила игре и да најбољи најзад добију шансу да напредују.“ (*Време*, бр. 1102, 14. 2. 2012.)

ним шавовима“, где су се издвојили доминантни дефектолози – специјални педагози и „остали“, које чине: социолози, психолози, педагози, андрагози, социјални радници. *Са давањем на значају служби обезбеђења, која је по образовању знатно испод затворских васпитача, затворске власти су одржавале „мир у кући“, који никада није могао да прикрије скривени антагонизам између многобројних стражара и малобројних васпитача.*

У међувремену је Служба за преваспитање 2009. године променила назив у *Службу за третман*, изменама Закона о извршењу кривичних санкција (*Службени гласник РС*, број 72). Уведене су и *алтернативне санкције*, које подразумевају и *повереника*. Он се бира, углавном, из редова затворских васпитача, а он, поред осталог, контролише осуђено лице што на својој нози носи *наруквицу*, боравећи у свом стану или кући. Пошто је некада осуђено лице носило на својој нози *окове*, различите тежине, *циљ рада је да покаже у којем се правцу у Србији развија систем за извршење, са наруквицама на нози*. Односно, да ли се увођењем алтернативних санкција сâм по себи решава *проблем адекватне казне* или продубљује *социјални јаз* између осуђених лица, који већ постоји у сваком затвору. „У трагању за решењем насталих проблема (висок процент пораста кривичних дела, 'пренасељеност' затвора, рецидивизам, непримерена казнена политика, неефикасност процеса ресоцијализације у поступку извршења казне затвора и др.) однедавно се у Србији кренуло са увођењем *алтернативних санкција – казне рада у јавном интересу и условне осуде са заштитним надзором*. У ту сврху су предузети неопходни кораци на одабиру и едукацији кадра, а потом и стварању конкретних судова у локалним заједницама за реализацију ових санкција.“ (Видети: Монографија *КПЗ Ниш 2010*, 233.)

1. Појам и предмет историјске социологије

Историјска социологија је: „дисциплина која користи опште референтни оквир, објашњавалачке моделе и истраживачке технике социологије у истраживању историјских друштава, њихових структура, развојних праваца и стручних појава“ (Antonić, S. 2007, 574). Антонић наводи да „предметни распон И.С. обухвата више врста истраживања: 1. Преиспитивање социолошке теорије у светлу историјских чињеница. 2. Испитивање историјске појаве у светлу социолошких теорија. 3. Испитивање неке социолошке појаве истраживањем њене историје. Овај приступ се користи за испитивање сложених појава, као што је моћ. 4. Упоредно истраживање неке социолошке појаве. Социолошка појава (попут револуције) може, у различитим временима и на различитим местима, да има више појавних облика, чијим се поређењем утврђују тзв. узрочне правил-

ности (енгл. *Causal regularities*). Према начину поређења, овај четврти приступ се може поделити на: а) истраживања у којима се користи индивидуализирајуће поређење (*individualizing comparison*); појава има један облик који проучавамо на најважнијим примерима; б) истраживања у којима се користи универзализујуће поређење (*universalizing comparison*); појава има један облик који разматрамо на свим значајним примерцима; в) истраживања у којима се користи генерализирајуће поређење (*generalizing comparison*); појава има више облика, а ми је разматрамо на свим примерцима; г) истраживања у којима се користи обухватајуће поређење (*inclusive comparasion*); појава има више облика, а ми је изучавамо на заједничком примеру; најзад, д) истраживање општих друштвених структура у временској равни; у оквиру овог потприступа присутна су четири угла посматрања: *светско-историјски* (настоји да изнађе логички или хронолошки редослед типова глобалних друштвених система); *светско-системски* (настоји да опише суштинске везе унутар највећих друштвених структура); *макроисторијски* (унутар датог светског система проналазе се и описују велике структуре – државе, регионални начини производње, асоцијације, компаније, армије итд., као и процеси пролетеризације, урбанизације, акумулације капитала, државотворство, бирократизација итд.); *микроисторијски* (појединци и групе се сагледавају као део наведених структура и процеса, дакле 'анали тички', а не 'херменеутички'.“ (Видети: Antoniћ, S. 2007, 574–575).

1.1. *Ограничења и донети историјске социологије*

О границама историјске социологије говорио је *V. Badie* 1992. године, када је у свом раду „Analyse comparative et sociologie historique“ навео: „Све ове границе се кристалишу у једном суштинском проблему на који су критичари историјске социологије често скретали пажњу, а то је немогућност провере постављених хипотеза. ... Озбиљност критике мора поборнике историјске социологије нужно навести на напуштање једног доброг дела терена који су мислили да су освојили... сада је донекле јасно да се објашњења историјске социологије више не могу сматрати каузалним и да она мора другачије и скромније заснивати своју експликативну претензију. У најмању руку хеуристичка, у најбољем случају интерпретативна и разумевајућа, историјска социологија социолошки анализира поједине историје; упоређивати их значи онда указивати на њихов плуралитет, начин на који се оне разликују, тачније – показати зашто нису сводиве на исте експликативне варијабле. Мимо овог 'сужавања' експликативне претензије историјске социологије, и даље се поставља проблем проверавања, само на другачији начин. Исто тако, на који начин можемо проверити умесност нивоа једног поређења које жели да буде описано? ... Овде вероватно дотичемо суштину недостатка методо-

логије својствене историјској социологији. Није сигурно да је она спремна да тај хендикеп премости у блиској будућности... Па ипак, да размере ових методолошких потешкоћа буду кочница развоју социолошке перспективе; за њену употребу у друштвеним наукама нема замене, и још ништа није равно компаративном расветљавању за које је она способна.“ (Видети: Lalman, M. 2004, 172.) Ипак: „Питање које истраживачи у историјској социологији и даље постављају јесте: како је могуће историјску анализу довести у везу са проучавањем садашњости, односно, како нам изучавање настанка и историјског развоја одређених друштвених појава омогућава њихово разумевање данас.“ (Ристић, Д. 2011, 104).

1.2. Релевантна питања Дениса Смита

Денис Смит поставља релевантна питања: да ли историјски социолози раде као „аутсајдери“ или као чланови одговарајућег „естаблишмента“; друго, на који начин поступају са проблемом укључености и дистанцирања; треће, да ли су оријентисани на теорију, емпиријску генерализацију или примарно истраживање историјских чињеница; и, четврто, које стратегије објашњења усвајају.“ (Smith, D. 2001, 185) Он истиче да: „Оно што је важно да није да ли јесте или сте били ‘аутсајдер’ или члан ‘естаблишмента’, већ је то једна пре свега ствар избора или способности како да третирасте искуство које вам је доступно на основу било ког од ових повољних положаја.“ [истакао Ж. К.] (Smith, D. 2001, 187)

У следећем поглављу, „Укљученост и дистанцирање“, Смит, на основу поуке из приче наводи да: „дистанцирање повећава шансе за опстанак“. Аутор даје упутства – вештине за историјског социолога – и наводи да је Норберт Елијас: „доказао да историјски социолог може да буде како укључен у предмет анализе тако и дистанциран од њега: укључен у смислу уживљавања или улажења у људске ситуације које се испитују; дистанциран у смислу способности да умањује вредност емоцијама оптерећених одговора, како би се упутио путем јасне перцепције. Историјски социолози се оваквим вештинама могу да оживе удаљена времена, места и људе и учине их значајним и разумљивим.“ (Smith, D. 2001, 189) „... уведена је разлика између четири начина поступања са односом укључивања (способност уживљавања у ситуацију одређених учесника и специфичним историјским ситуацијама и способностима њиховог евоцирања) и дистанцирања (способност да се процеси и односи посматрају непристрасно, снижавајући вредност политичке и моралне оријентације и емоцијама оптерећених одговора). Идентификоване су четири тенденције: ‘истражни судија’ је кадар да постигне стваралачку равнотежу укључивања и дистанцирања која се међусобно допуњују; на супрот томе, у случају ‘страначког експерта очевица’ ауторова припадност одређеном гледишту ограничава његову или њену способност

дистанцирања, а напор дистанцирања спречава отворени израз или неговање тог гледишта; 'научник' постиже висок степен дистанцирања на рачун укључивања; насупротив томе 'адвокат' изражава висок степен укључивања на рачун дистанцирања.“ (Smit D. 2011,193). У поглављу „Истраживање, генерализација и теорија“ аутор сумира без изненађења да *Ентони Гиденс* и *Талкотт Парсонс* имају изразиту склоност према теоријској конструкцији...“ (Smith, D. 2011, 198)

1.3. Гиденсово виђење затвора и алтернативне казне

Гиденсова виђења затвора у Великој Британији нису далеко од ситуације у нашем домаћем извршењу: „Последњих година систем кривичног права у Британији постаје строжи. Долази до сталног *пораства броја затвореника* [истакао Ж. К.]. Уз то, судови у Енглеској и Велсу преступнике много чешће кажњавају вишегодишњим затворским казнама него судови у другим европским земљама. Неки критичари изражавају бојазан да се, у том погледу, Британија сувише приближила Сједињеним Државама, које имају најстрожи систем кривичног права на свету.“

„У америчким затворима тренутно се налази више од 2 милиона осуђеника, док још 4 милиона чека на издрицање пресуде. ... У америчким затворима ради више од 500.000 људи, а влада издваја 35 милијарди долара за одржавање система. Казнени систем све више постаје приватизован, јер приватне компаније могу да склопе уговоре са државом о изградњи и управљању затворима за прихват све већег броја затвореника. Критичари оптужују да се све више развија један 'затворско-индустријски комплекс': њега чини велики број људи – укључујући бирократе, политичаре и затворске службенике – који улажу у постојећи затворски систем, али и његово даље ширење... Велики број људи у САД залаже се за *смртну казну* [подвукао Ж. К.].⁶ Године 1999. 71 процент испитаника изјавио је да подржава смртну казну, док је 21 процент био против.“ (Gidens, E. 2007, 249)

Гиденс наводи због чега лоши услови за издржавање казне у затворима у Великој Британији, где су осуђени „лишени не слободног кретања,

⁶ Смртна казна је званично у Србији укинута 2002. године. За извршење смртне казне био је надлежан Виши суд, односно председник Вишег суда, који је образолово комисију за извршење смртне казне. Комисију су чинили: судија вишег суда као председник комисије, окружни јавни тужилац или његов заменик, управник затвора или његов заменик, као и лекар затвора. Сам чин извршења се спроводио на основу Упустава о поступку извршења смртне казне, којим је предвиђено и да се одреди дан, час и место извршења. У присуству комисије два сата пре извршења утврђује се идентитет осуђеног лица... осуђеник се предаје припадницима милиције одређене за извршење смртне казне. С. К. се извршава без присуства јавности, рано ујутро, по правилу ван насеља. Председник вишег суда може одобрити да извршењу смртне казне присуствују научни и стручни радници који имају интерес да присуствују извршењу.“ (Видети: Трипуновић, Ђ. 1988, 11–18.)

већ немају право на доходак, друштво својих породица и некадашњих пријатеља, на хетеросексуалне везе, сопствену одећу и друге личне ствари“, доводе до контраефеката, који од затвора стварају „универзитете за криминал“. По Гиденсу до тога долази јер се у наведеним [нехуманим, пр. Ж. К.] условима „ствара зид између затвореника и слободних људи него што се усклађује понашање с нормама друштва. Затвореници морају да се прилагођавају окружењу које је потпуно другачије од оног 'напољу', и навике и ставови који су стекли у затвору најчешће су потпуно супротни онима које је требало да стекну.“ (Gidens, E. 2007, 248).

Иако наводи да је процент рецидивизма у Уједињеном Краљевству „узнемирујуће висок“ и износи 60 процената свих мушкараца који су издржали казну затвора, Гиденс уочава да „нема једноставних одговора на питање да ли затвори 'функционишу' или не. И ако затвори, по свему судећи, не успевају у процесу рехабилитације затвореника, они, ипак, на изванредан начин одвраћају људе од криминала. ... И ако они који су већ у затвору неће бити од тог одвраћени, непријатности затвореног живота могу у великој мери утицати на друге... *Са друге стране, што су услови у затвору повољнији, то затвори више губе ефекат одвраћања од криминала.*“ [Истакао Ж. К.]

Гиденс је свестан да: „затвори заиста 'склањају' неке опасне појединце са улица, пракса указује да се морају пронаћи друга средства за одвраћање од криминала. Краткорочне мере, као што су реформе по којима би затвори требало да буду пре места за рехабилитацију него за одслужење казне, и експерименти са алтернативним начинима кажњавања, као на пример, програми за обављање друштвено корисног рада, морају се даље испитивати...“ (Видети: Gidens, E. 2007, 250–253.)

1.4. Статус притворених лица

Оно што је највећи проблем домаћих затвора у Србији, који је уочен и у руским затворима, јесте *статус притворених лица*.⁷ О томе је у недељнику *Време*, бр. 528 од 15. 2. 2001, писао „специјално из Москве“ *Ненад Шебек*, који је навео да „... се у ћелијама одржава строга дисциплина и постоји неписани кодекс правила и понашања између самих затвореника... Потиче још из Стаљиновог доба, када је затвореника било

⁷ Заменик заштитника грађана *Милош Јанковић* задужен за права лица лишених слободе (у полицији, затворима, психијатријским и специјалним установама) и руководилац Националног механизма за превенцију тортуре, у тексту „У притвору без кревета“ (*Политика*, 30. 5. 2012.) наводи да у многим полицијским станицама не постоје просторије за тзв. полицијски притвор, па се осумњичени задржавају у канцеларијама. А и у притворским јединицама затвора постоје смештајни проблеми. Током посета г. Јанковића затечени су притвореници који немају кревет, већ спавају на душецима – такозваним коцкама.

толико много да није било економично нити је било могуће наћи довољан број чувара. Уз нешто ситних привилегија, створена је затворска хијерархија која је и дан-данас на снази... у руским затворима седи више од милион људи... Услови у затворима у којима се служи казна много су бољи од оних у притвору. Тамо је ситуација катастрофална... Нема телефона.“

Скоро десет година касније члан Анархосиндикалистичке иницијативе *Ратибор Тривунац*, осумњичен за дело међународног тероризма, који је у притвору Централног затвора у Београду провео „готово шест месеци“, истиче проблем притворених лица: „... притвореници нису осуђени, тако да се све време наводно претпоставља да нисте криви, а третирају вас много горе него осуђенике у затворима, јер у притвору имате право на посету породице једном у 15 дана. Немате могућност никакве комуникације са спољним светом, па ни телефонске. У том смислу сте у много горој ситуацији него у затвору. Услови су такви да већина притвореника после шест месеци жели да пређе у затвор, јер у затвору имају могућност да се шетају више, да раде.“⁸

2. Развој правних затворских регулатива у Србији

У монографији српских затвора, под називом *Систем извршења кривичних санкција у Републици Србији*, објављеној 2004. године, аутори др *Б. Марић* и мр *И. Булатовић*, наводе хронологију доношења највиших правних аката, закона, који су поставили *темељ нашим затворима, односно заводима, како се и дан-данас називају*. Историјски развој српских затвора наведен је и у Монографији Нишког завода, с тим што је допуњен новим прописима из 2010. Осим тога, као изворе сам користио и дневну штампу, која је пратила увођење алтернативних санкција и стављање „наруквица“ јавним личностима.

„Пошто наш први Кривични законик из 1804. г. који је донео *Прота Матеја Ненадовић*, није предвиђао казну лишавања слободе, она ће бити уведена 1807. г. Карађорђевићим криминалним законом. Тек Казненим закоником из 1860. г. прописане су следеће казне: смртна казна, заточење, затвор, лишење звања и новчана казна. Казна лишења слободе детаљно је регулисана Правилима о домаћем реду у казнено-поправним заводима у Београду, Нишу и Пожаревцу, која се потом у неколико наврата мењала и допуњавала. У првом делу правила детаљно је регулисан положај осуђеника у казнено-поправном заводу, од момента пријема, па све до условног отпуста. Други део Правила односи се на поступање са осуђеницима. У овим правилима била је присутна идеја

⁸ Објављено у *Политици*, рубрика „Погледи“ – „Шта да се ради“, 13. 4. 2010.

интерне класификације осуђеника како би се спречио феномен 'криминалне инфекције', односно негативни утицај једних осуђеника на друге.“ (Марић и Булатовић, 2004: 9).

2.1. Баште окованих осуђеника

Да се наша домаћа затворска пракса, једним делом, стварала и рађала на тековинама Османског царства, показују подаци о нишкој „Робијашници“, где су се користили и тешки окови, али се са осуђенима поступало сличним методама, као и данас. С тим што се наш данашњи, увек присутни „капо“, односно физички најдоминантнији осуђеник, који заводи ред уз одобрење управе међу другим осуђеницима, у 19. веку звао „динарац“. Наиме: „Одмах по ослобођењу Ниша и околине од Турака 1867, формирана је робијашница на простору данашње тврђаве...⁹ То је био први казнени завод у саставу Србије. У њему су већ 1883. г., после Тимочке буне, када се војска и полиција сурово обрачунала са устаницима... били затворени устаници осуђени на временске казне. На дугогодишњу робију осуђено је 567 побуњеника. Најтеже осуђени на казне у дугом временском трајању и са тешким оквима, били су смештени у просторијама турског арсенала... Током првог светског рата, од 1915. до 1918. затвор у Тврђави су преузели бугарски окупатори. Велики број Нишлија и родољуба са југа Србије одвођен је, нарочито после угушења Топличког устанка 1917. г., и затваран у 'Тврђавски затвор'... У 'робијашници' нису примењиване никакве методе, средства ни облици третмана и преваспитања осуђених лица. Чуvari су живели у посебним просторијама у самој тврђави, управник и његов заменик ретко су контактирали са осуђеницима. ... У свакој соби у којој су осуђеници боравили, био је постављен собни старешина, који се називао 'динарац'. То је био осуђеник, по правилу писмен, задужен да се брине о потребама осуђеника, дисциплини, хигијени, раду и здрављу. Жалбе, молбе и захтеве осуђеник је могао да пошаље управнику једино преко 'динарца'. 'Динарци' су били под строгом контролом стражара. ... На удаљеним економијама подизане су мање просторије, у којима су боравили осуђеници који су имали третман слободњака. [У ваљевском затвору и сада постоји економија са малим просторијама где бораве осуђени, пр. Ж. К.] Најтежи положај имали су они осуђеници који су оковани проводили највише времена у ћелијама,

⁹ Да су у далекој српској историји у тврђави затварани људи, потврђује чињеница да „постоје записи о постојању затвора у смедеревској тврђави за време турске владавине. И у каснијим временима у тврђави су затварани људи. [И кула Ненадовића почетком 19. века у Ваљеву је била једно време 'апсана, допунио Ж. К.] ... Затвор је био смештен у Малом граду у кули број 3, која се налазила испод воденог рова... У време велике експлозије муниције у смедеревској тврђави 1941. г. погинуо је велики број осуђеника који су се налазили у тврђави везани ланцима.“ (Марић и Булатовић, 2004, 155–156)

и били повремено извођени на рад са оковима (тежине 2,5 до 10 кг). Многе баште које су они обрађивали називане су у то време 'баштама окованих осуђеника'.“ (видети: Монографија, КПЗ Ниш, 2010, 33–36).

Занимљиво је да је *проблем адекватне класификације осуђеника остао актуелан и данас*. Иако се према новопридошлим осуђеницима врши процена ризика,¹⁰ добијени бодови, *још увек, не обавезују*. Сем тога, пропис, односно институт *условног отпуста* осуђених и данас игра веома битну улогу. Условни отпуст и данас представља „вентил“ како за осуђене тако и за саме затворе, који су сваким даном све пунији. Дакле, као да је реч о отпусту који је у форми закона донет 22. маја 1869. као Закон о условном отпуштању криваца из казнителних заведенија, а ту је и Упутство за извршење закона, по којем се кривци условно пуштају из казнених заведенија. (Видети: Марић, Булатовић, 2004: 19.)

По важећем ЗИКС-у осуђени који издржава казну у нашим затворима има право да пише молбу за условни отпуст након две трећине издржане казне (до пре пар година била је потребна половина издржане казне за писање молбе). Међутим, да ли ће осуђени „добити“ услов, не зависи само од суда и јавног тужиоца. Јер, на основу његове молбе стручни тим односно његов васпитач пише мишљење о његовом целокупном понашању. Обично најбоље „пролазе“ реалистична мишљења, у којима се наводе и дисциплинске казне и награде уколико их је осуђени имао.

Већу шансу у преусловљавању казне имају осуђени који користе тзв. *ванзаводске погодности*, од оних који не излазе из затвора. Један од параметара који је битан за суд свакако су и минимално изречене казне затвора, о чему осуђени слабо говоре, већ када пишу мобу за условни отпуст, онда иду на неписано правило: „Ако прође, прође.“ У већем броју случајева судови доносе позитивне условне отпuste. У пракси се ретко дешава да се на позитивну одлуку суда жали јавни тужилац. „После доношења Закона о заштити државе 1921. г. и Шестојануарске диктатуре 1929. г. у казненим заводима је био велики број политичких затвореника чланова Комунистичке партије.“ (монографија, Ниш, 2010).

„Казнени законик из 1930. г. предвидео је казне лишења слободе: робију, заточење и затвор. Робија се могла изрећи у трајању од две до двадесет година, а могла се одредити да се издржава са оковима или без окова. *Постојале су две врсте окова – лаки и тешки*. *Лаки окови* износили су 2,560 кг, а *тешки* 5,120 кг. Суд је био дужан да у пресуди одреди да ли ће се робија издржавати са оковима или без њих и коју ће врсту окова осуђени носити. За поједине врсте кривичних дела било је предви-

¹⁰ За осуђене до три године затвора ради се тзв. мали ризик, а на основу испитивања се добијају процене које значе да је осуђеник: ниског, средњег и високог ризика. За осуђене преко три године примењује се тзв. велики ризик, на упитнику од четрдесет страница и из петнаест области – добијају се исти нивои ризика.

ђено обавезно ношење окова. Према женама и малолетницима није било могуће изрећи казну са оковима. Осуђени на робију издржавали су казну у 'робијашницама' и били су дужни да раде тешке физичке послове.“ (Марић и Булатовић, 2004, стр. 13.)

2.2. *Комунисти као организатори затворске побуне*

„После великог штрајка политичких осуђеника из 1936 г. у казненем заводу у Сремској Митровици, Министарство правде и управа Казненог завода у Сремској Митровици донели су одлуку да већи број осуђеника буде пребачен у остале казнене заводе широм Југославије... Масовни штрајк осуђеника 1936 г. у КПЗ Ниш су организовали комунисти, који су били издвојени од осталих осуђеника и са којима је комуникацију имао само управник. Њима су се придружили и остали осуђеници. Осуђени комунисти су успели да добро и плански организују свој рад, који више није имао понижавајући карактер, да оформе своју библиотеку и редовно добијају дневну штампу.“ (Монографија *КПЗ Ниш*, 2010, 40–41)

Занимљиво је да је и данас у ваљевском КПЗ-у за малолетнике свим осуђенима приступачна штампа, као и библиотека са књигама. „Током 1984 г. ваљевски КП дом је био претплаћен на следеће часописе: *Политика* (4), *Политика експрес* (4), *Спорт* (4), *Борба* (4), *Илустрована политика* (2), *НИН* (2), *ТВ ревија* (2), *Фронт* (2), *Темпо* (2), *Интервју* (2), *Политикин забавник* (2), *Новости 8* (2), *Сремске новине* (1), *Побједа* (1), *Дневник* (1), *Напред* (1), *Омладинске новине* (1) и *САМ* (1). За 1985. г. планирано је да се број примерака *Политике експрес* удвостручи, пошто је утврђено да је то лист који је најпопуларнији код осуђеника.“ (Извор: осуђенички лист *Будућност*.)

„Одмах после другог светског рата, 1947. године, донет је Кривични законик. У овом законик, поред осталих казни, донете су и казне лишења слободе са принудним радом и лишење слободе. У току 1948. г. донет је *Закон о извршењу кривичних санкција* (ЗИКС, који искусни пенолози, добри познаваоци затворске праксе, називају и затворским Уставом, пр. Ж. К.). Мада је *ирски систем* извршења казне сматран најнапреднијим системом и као такав нашао примену у многим развијеним земљама, ипак он у нашој средини није прихваћен – *боравак осуђених у ћелији*. Услед тога законодавац се определио за систем скупног или заједничког издржавања казне осуђених лица. Овим Законом дефинисани су принципи законитости, индивидуализације, хуманизације, класификације, стручног третмана, образовања осуђених лица“. (Марић и Булатовић, 2004: 15)

2.3. Крцун и Макаренко

Како су се после Другог светског рата решавале битне ствари, понајбоље говори начин отварања Васпитно-поправног дома у Крушевцу. Први управник Дома у Крушевцу *Милорад Бисић* каже: „Почетком маја 1947. године боравио сам поводом прославе Дана победе у Београду. Тих дана ме је позвао на разговор Слободан Пенезић – Крцун, тада министар за унутрашње послове НР Србије.¹¹ Приликом разговора саопштио ми је да има у плану да ми повери извршење једног задатка, који је на неки начин нов за мене... Пенезић је говорио да у Србији постоји један мали број дели[н]квената, да су та деца смештена на Ади Циганлији, јер не могу с обзиром на узраст бити упућена у затвор. Зато је потребно, наставио је Пенезић ту децу склонити на једно место и према њима применити систем преваспитања који одговара том узрасту, јер је то друштвено веома значајан проблем... Пенезић ме је питао да ли сам чуо за Макаренка. Пошто сам одгорио потврдно, уручио ми је књигу *Педагошка поема*, штампану на руском и 3 милиона динара, то је било све за пут у Крушевац.“ (Видети: Монографија *ВПД Крушевац*, 2007, 012–013.)

„После доношења новог Кривичног законика 1951. г. уследила је и измена Закона о извршењу казни. Значајну новину представљало је и увођење посебне униформисане формације – страже казнено-поправних установа за њихово обезбеђење, уместо народне милиције, која је до сада вршила ове послове.“ (Марић и Булатовић стр. 15–16). Да је заправо *реч о дисконтинуитету*, односно да је и раније постојала затворска стража као засебна формација, потврђује податак да је „према списку особља нишког Казнено-поправног завода од 13. 3. 1926, у Заводу је највише било чувара – стражарског особља.“ (Монографија *КПЗ Ниш*, стр. 39.)

¹¹ *Политика* је објавила текст Свете Јокића „Јубилеј „Дома милиције“, где се говори „о чувеној згради, дугогодишњем седишту некадашњег Градског СУП-а, а сада Полицијске управе за град Београд... Градња је започета 1950 г. недалеко од железничке станице „Дунав“. Све грађевинске послове обављали су затвореници окруженим наоружаним стражарима... Пред крај априла 1952. обављено је свечано отварање, којом приликом су у дворишту стајале поређане чете позорника, саобраћајаца, коњаника, ватрогасаца и других припадника милиције. Њима се, са оближњег балкона, краћим говором обратио и пожелио сретно усељење и успешан рад у новом објекту – Слободан Пенезић Крцун, тадашњи министар унутрашњих послова Републике Србије. (*Политика*, рубрика „Међу нама“, 25. 4. 2012.)

2.4. Голи оток,¹² клица малолетничког затвора у Ваљевоу

Званични почетак дана Казнено-поправног завода за малолетнике датира од 19. јула 1965,¹³ када су формиране прве службе и примљени први кадрови. Први малолетници су приспели из казнено-поправних установа у Зеници и Идризову. Завод је био савезног значаја, примао је малолетнике са целе територије бивше СФРЈ, без Словеније, која је имала своју установу у Добу при Мирни. У протеклом периоду долазило је до премене ресора, па је целокупан систем извршења кривичних санкција Југославије 1. јула 1968. прешао из ресора Унутрашњих послова у ресор Правосуђа. (*Путокази*, бр. 43, 1999.)

Можда је „копчу“ са Голим отоком понајбоље описао *Божо Поподић*, радник страже у разговору објављеним под насловом „Портрети“ у 11. броју *Будућности* из 1983. Он наводи да је као радник страже почео у Билећи, а да је након непуних годину дана премештен на Голи оток, где је радио на различитим местима. Као млад и амбициозан стражар, годину дана је провео у Новом Винодолу, Бакру и Гргуру – издвојеним насељима, где је било више од 100 осуђеника. „Радио сам са њима као командир радилишта...“ У пролеће 1960. године премештен је поново у Оток у матични уред, на пословима матичне евиденције... „На отоку сам радио и једно време у пријемном одељењу, где сам упознао новодошле раднике пријемног одељења *Старовић Слободана* и *Пунишу Ђукића*, оба педагога, који ће заједно касније прећи у КП Дом за малолетнике у Ваљевоу, и од којих је први касније био управник дома у Ваљевоу, а други начелник службе за преваспитање.“

Отварању малолетничког затвора у Ваљевоу претходио је Закон о извршењу кривичних санкција из 1961. године, када су донета и Правила о извршењу казни лишења слободе. Овим законом у члану 23 предвиђено је оснивање нових казнено-поправних институција, као на пример, институције за малолетнике или казнено-поправне установе полуотвореног и отвореног типа. Године 1964. при великим КПЗ-има отворена су одељења затвореног типа. (Видети: *Марић, Булатовић*, 2004, 16.)

¹² „Од јула 1949 г. до децембра 1956. на Голи оток и на Свети Гргур је допремљено је шеснаест група. Оне су пристизале четворомесечно, сваке године по три. Прве три, убрзано дотеране од јула до средине новембра сматрају се средње великом, са по хиљаду до две хиљаде људи... Једанаеста и дванаеста из 1952. биле су сличне онима из првим трима, а последње, од 1953. г. до 1956, релативно малобројне. Гргурски логор за административце распуштен је децембра 1956. У исто време је распуштен и логор за осуђене на Голем отоку. Али, годину и по дана касније, острво Свети Гргур ће поново добити логорску функцију, која ће трајати три године. Од 1958. до 1961. логор на Светом Гргуру ће још једанпут примити неколико стотина до хиљаду заточеника. Године 1961. биће други пут распуштен и више се неће обнављати.“ (*Михаиловић Д.*, 2005, стр. 31–32).

2.5. Затворска болница у ЦЗ-у

„Нови облик болнице Це-зеа постао је, као посебно одељење Државног СУП-а, готово с отварањем те зграде, која је по предању, зидана по пројекту руских инжињера, а по угледу на фамозни Синг-Синг, и која, на срећу, никад није била пуна затвореника. Али тек 1. маја 1969. године основана је Казнено-поправна установа – болница у Београду... остаће податак да се на дан оснивања у тој болници налазило осам болесника са изреченом мером безбедности. На петнаестогодишњицу, број је нарастао на чак 271! Био је то плод тадашње праксе психијатријских установа, у целој земљи, да одбијају пријем оваквих пацијената, али и спремност дугогодишњег управника др *Вукосава Вучковића* да прими све који су чамили по разним затворима, самицама, па и били остављени на слободи без надзора којима је судским решењем изречена мера безбедности.“ (Крстић, М., 2008, 64).

Некад: „1972. г. донет је Закон о извршењу кривичних санкција. Ипак овим Законом нису формиране установе отвореног типа, већ су само афирмисана одељења отвореног типа при већим КПЗ. Готово читавих двадесет година систем извршења кривичних санкција функционисаће без ових установа. Тек ће ЗИКС из 1998. отклонити овај крупан недостатак и празнину.“ (Марић, Булатовић; 2004, стр. 17.) Ступањем на снагу ЗИКС-а 1998. дошло је до значајних *измена у погледу категоризације установа* за извршење кривичних санкција. ... Према степену обезбеђења и начину поступања са осуђеницима, поред већ постојећих завода отвореног, полуотвореног и затвореног типа, уводе се и они уз *појачано обезбеђење* и посебну пажњу приликом поступања са осуђеним лицима.

3. Затворске побуне у Србији

И ако постоје изузетно оскудни подаци о свим побунама у српским затворима после Другог светског рата, долазимо да је у основи свих „новијих“ затворских побуна у Србији био *захтев за амнестију осуђених лица*. Такође се може уочити да су у позадини затворских побуна и „*спољни фактори*“.¹⁴ Тако да у побуни из 2000. године, сем унутрашњих фактора, запажамо притисак Запада за ослобођење Албанаца, али и руски Закон о амнестији, који је донет исте године. Чињеница показују да су побуне из 2000. по својој снази и обиму биле најмасовније и најбруталније. У постојећој литератури налазимо да се прва побуна десила 1974. (година доношења Устава СФРЈ, пр. Ж. К.), о којој постоје веома штур подаци.

¹⁴ У Русији је пред крај 2000. године донет Закон о амнестији, на основу којег је око 130.000 људи пуштено на слободу, и то оних који нису извршили тешка кривична дела. (*Време*, бр. 528, 15. 2. 2001.)

Аутори у својој књизи *Побуне у затворима Србије* износе податак: „Систем извршења кривичних санкција у нашој земљи памте различите побуне, од оних са трагичним последицама по запослене и осуђене, каква је, рецимо, била побуна осуђеника у Казнено-поправном заводу у Нишу 1974.“ (Марић Б. и Радоман М. 2001, 95). У монографији Казнено-поправног завода у Нишу, посвећена стогодишњици постојања о овом догађају, наводи се само једна реченица: „Половином јануара 1974. године, група осуђеника је изазвала nerede у Дому.“ (Монографија *КПЗ Ниш*, 2010, 47)

Да су државни и политички ломови имали огромне утицаје на затворе, говоре и догађаји у КПЗ Сремској Митровици када је 1990. године дошло до побуне осуђеника: „Пред распад СФРЈ скупштине републике Словеније и Хрватске су једнострано у мају 1990. донеле одлуку о линеарној амнестији за осуђена лица која су осуђена по законима ових република... имајући у виду ове одлуке, те оцењујући климу тадашњег стања у затворима у Републици Србији, где се још није хтело чути о амнестији осуђених лица, представници Покрајинског секретаријата су упозорили руководство да би осуђеници (који су постављали захтеве о линеарној амнестији осуђених по законима Републике Србије) могли организовати побуне... То се и десило 1. 8. 1990. у КПЗ Сремска Митровица, када су „осуђеници обавестили раднике службе обезбеђења и привредно-инструкторске службе да ступају у штрајк. По престанку штрајка, од августа до новембра месеца радници установе су се суочавали са проблемом ишчекивања амнестије... Скупштина Републике Србије је заседала тек 26. 11. 1990, а први осуђеници су по донетом Закону о амнестији пуштени са издржавања казне тек 28. 11. 1990.“ (видети: Марић, Б., и Радоман, М., 2001, 96–101).

3.1. Октобарска побуна 2000. године

„Крајем 2000. године у Казнено-поправном заводу у Нишу, али и у другим затворима у Србији, избила је побуна, која је, због спаљивања објеката, оставила велике последице на живот осуђених.“ (Монографија *КПЗ Ниш*, 2010, 49) Иза ове реченице крије се велика драма која се одвијала у КПЗ Сремска Митровица, КПЗ Ниш и КПЗ Забела¹⁵ истом жестином. Наиме, у побунама, које су се и дословно као пожар прошириле по свим великим затворима, било је *општих места*. У свим затворима осуђени су преузели власт унутар затвора, тако што су се ослободили присуства свих службених лица (службе обезбеђења, васпитача, инструктора).

¹⁵ „Темељи Казнено-поправног завода у Забели, онаквог како га данас познајемо, постављени су половином 19. века. Стручна комисија 1912. године примила је објекте модерног казнено-поправног завода за малолетнике. То значи да Завод није конципиран за популацију која тренутно издржава казну.“ (www.mpravde.gov.rs)

Организована је осуђеничка служба обезбеђења. Чак су организовали своју здравствену службу, где су поставили свог човека, осуђеника. Преговори су се водили директно са коминистрима, који су били представници прелазне владе. „Када је стигло обавештење из Министарства правде да ће по успостављању реда, односно поштовања Правилника о кућном реду казнено-поправних завода, бити покренут поступак за доношење Закона о амнестији, осуђеници су сумњичаво гледали у папир који им у том тренутку није ништа значео... Уместо олакшања, појавило се очекивано незадовољство: „Шта ће нама папир? Ми хоћемо амнестију! Јесу ли они нормални?“ (Марић, Б., и Радоман, М., 2001, 279)

Како је функционисао неформални осуђенички систем, који је у побунама дошао до свог пуног и огољеног функционисања: „Осуђеници су формирали „кризни штаб“ који координира активности, прати рад стражара и управе и контролише кретање потенцијалних цинкароша. ... Цинкарошем је био проглашен чак и један осуђеник на смрт који је извршио тешко самоповређивање... Створена је дисциплина на бази компромиса, а равнотежа страха одржавала је стање недефинисаних односа.“ (Марић, Б., и Радоман, М., 2001, 279)

На једноме месту аутори наводе случај када је дошло до *великог раслојавања осуђеника*. Тако да су на једној страни били осуђени који су се шепурили у цивилним оделима и добијали пакете од сто килограма. На другој страни су били осуђени „галијаши“, који су носили осуђеничке униформе, али и богате пакете, „надајући се малој срећи“ (видети: Марић, Б., и Радоман, М., 2001, 326).

Епилог побуне из 2000. године: „Побуна осуђених лица трајала је од 6. 11. 2000. до 12. 2. 2001. године. По дужини трајања и начину манифестовања ово је јединствен случај у светској пенолошкој пракси. И после доношења Закона о амнестији,¹⁶ остаје отворено питање да ли је побуна завршена. Коначан биланс побуне је шест жртава, неутврђен број

¹⁶ *Vreme* је у броју 528, од 15. 2. 2001. објавило текст Роксанде Нинчић под насловом „(Пре)широка амнестија“, у којем се наводи да је Народна скупштина Републике Србије почетком недеље усвојила Закон о амнестији за дела на која се односи републичко законодавство ... биће амнестирано 4.167 особа, изузев осуђених за обљубу или противприродни блуд над немоћним лицима и млађим од 14 година... док се очекује да Савезни парламент у оквиру своје надлежности учини то исто у петак 12. фебруара.“ Ако би се изнела суштина, могло би се рећи да је републичку амнестију издејствовала побуна осуђеника у србијанским затворима, док је иза савезне амнестије „у политичкој позадини о амнестији за Албанце (којих има између 600–700) јак притисак Запада да се они ослободе... Пре посете главног тужиоца Хашког трибунала Карле дел Понте, Београду тај захтев је чак имао примат у односу на испоручивање Милошевића и осталих Хагу. Како сазнајемо, Запад је од Југославије тражио да из затвора пусти све Албанце, с тим да се они који се не могу амнестирати (према савезном закону осуђени за тероризам) пребаце на Косово да додуже казну...”

тешких телесних повреда, силовања и других кривичних дела, као и огромна материјална штета. ... *Поред огромне материјалне штете, дошло је до рушења постојећег концепта издржавања казне у три највећа казнено-поправна завода, јер је уништено неколико објеката за смештај осуђеника са најтежом криминогеном структуром личности. Пад професионализма једног броја запослених и њихово солидарисање са осуђеницима по разним основама, активно или пасивно, свесно или несвесно учешће у организовању побуне, представља алармантан сигнал да стање у извршењу кривичних санкција захтева темељну анализу на основу које ће бити извршена реорганизација овог система...*“ (Марић, Б., и Радоман, М., 2001, 374–375)

О побуни из 2000. године не прећуткује се ни у Монографији КПЗ-а Ниш, где се, поред слика које приказују запаљене павиљоне и Дом културе, наводе и конкретни подаци да је: „након побуне откривен дугачак подземни тунел, кроз кога су осуђени планирали бекство. Такође, занимљив је податак да се најмилитантније осуђеничко језгро, које је чинило 40-ак осуђеника, предало накнадном акцијом.“ (Монографија *КПЗ Ниш*, 2010, стр. 230.)

3.2. Затворске побуне из 2007. године

Још један Закон о амнестији, који је требало да буде усвојен почетком 2007, довео је до побуне осуђеника, која је по сценарију подсећала на побуну из 2000, а која је угушена у КПЗ-у Ниш: „Припадници Жандармерије су, како нам је речено, преко зидина стигли до барикада постављених прексиноћ испред улаза у павиљоне и потом дошли до самих спаваоница, претходно савладавши 'интерну стражу' коју су организовали сами осуђеници. Поуздане информације говоре да су затвореници пружили жесток отпор специјалцима. Од раних јутарњих сати све расположиве мобилне здравствене екипе и санитетска возила Хитне помоћи Ниш, Војне болнице Клиничког центра Ниш били су ангажовани на збрињавању повређених затвореника. На Хирушкој клиници и у њеној амбуланти до око 11 часова је радило осам интервентних аекипа... Један од повређених осуђеника кратко је рекао: 'Претучени су ни криви ни дужни. Они који су организовали протест сакрили су се к'о мишеви у рупама, к'о бабе...' У нишком затвору је све мирно и под контролом. Стражари, који су синоћ под принудом осуђеника морали да напусте круг казамата, сада су у 'појачаном' саставу на својим радним местима.“ (*Политика*, 25. 11. 2006.)

4. Алтернативне санкције у медијима

О алтернативним санкцијама у јавности је први проговорио 2009. године специјални педагог *Дамир Јока*, тадашњи начелник из Управе за извршење кривичних санкција при Министарству правде Републике Србије. Те године је у Србији 15 лица издржавало казну ван затвора, а, на основу Кривичног законика и Закона о извршењу затворских санкција из 2006, Јока је објаснио да „постоје кривична дела која нису за затвор, али нису ни за опраштање... Реч је о лицима којима су изречене блаже казне судске казне за нехатна дела у трајању од три године која ће уместо упућивања у затвор 'робијати' на слободи уз радно ангажовање у јавном интересу на пословима... Он додаје да овај вид извршења санкција предвиђа и боравак осуђеника у кућном притвору, електронско праћење као и рад у хуманитарним организацијама, старачким домовима и свим другим установама од јавног интереса. Казна се не може извршавати у приватним фирмама и компанијама.“ (*Политика*, 15. 6. 2009.)

Алтернативне санкције су биле и предмет семинара кривичара који је средином септембра 2009. одржан на Златибору. Утиске са семинара је пропратила *Политика*, која наводи да се: „Рад у јавном интересу и кућни притвор уведени код нас изменама Кривичног законика, а казна рада у јавном интересу већ се примењује и даје добре резултате. Осуђени за лакша и углавном нехатна кривична дела обављају послове у јавним предузећима. Казна *рад у јавном интересу* не може бити краћа од 60 часова нити дужа од 360 часова. Конкретну врсту посла одређује повереник Управе за извршење заводских санкција Министарства правде, а повереничка служба надзире и извршење.“ (*Политика*, 27. 9. 2009.)

Повереничка служба је задужена и за: „Кућни притвор који је uveden изменама Кривичног закона. За *Наташу Новаковић*, правног саветника у мисији ОЕБС-а: „Најшире посматрано, алтернативне санкције су све оне кривичне санкције које на значе лишење слободе, односно затварање осуђеника у неку установу или институцију.“ (*Политика*, 2. 4. 2010, текст под насловом: „Разлози затворске пренасељености“, објављен у рубрици „Шта да се ради: Како заштити права особа лишених слободе“.)

У истим новинама, у броју од 16. 11. 2009, сада већ директор Центра за обуку у Нишу *Дамир Јока*, поред законског оквира за казну кућног затвора, *Закона о кривичном поступку*, наводи неопходне техничке предуслове: „Да би се електронски надзор током кућног затвора успешно примењивао, потребна је добра припрема... Цена једне електронске јединице је око 5.000 евра... то је мање од онога колико кошта затвореника, што износи и до 7.000 евра годишње, у зависности од установе и категорије ухапшене особе... Јединица се користи дуго и за више осуђеника узастопно... Иако их жаргонски називају 'наруквицама', електронске

јединице ће се носити на нози. Закопчаваће се око глежња на нози, а преко ГПС система ће бити у вези са централном службом за праћење. Комфорна је и водоотпорна. Одлуком суда одређује се зона или путања којом осуђеник може да се креће.“ (*Политика*, 22. 2. 2012.)

У тексту „Наруквице’ више не изнајмљујемо“ наводи се да је током 2011. реализовано 70 извршења казне затвора у кућним условима са електронским надзором. Тренутно се на издржавању казне кућног затвора уз примену електронског надзора налази 140 особа... Прва пресуда са казном „кућног затвора“ и електронским надзором у Србији почела је да се извршава 5. јануара 2011. З. Ј. из Краљева постао је први осуђеник којем је на ногу постављен одашиљач за електронски надзор. Он је правоснажно осуђен на пет месеци затвора због тешког дела против безбедности јавног саобраћаја. (*Политика*, 22. 2. 2012.)

Резултате рада канцеларије за алтернативне санкције у Ваљеву, после прве године, сумирала је повереница *Весна Марковић*, специјални педагог: „Казне од 60 до 360 сати рада у јавном интересу осуђени су одслужили у јавним комуналним предузећима..., а најчешћа кривична дела су крађа струје, неплаћање алиментације, учешће у тучи, поседовање дроге, кривична дела из области безбедности јавног саобраћаја... Од септембра прошле године почела је реализација алтернативне санкције затвора коју осуђени реализује у просторијама у којима живи, такозваног кућног притвора... Ове санкције које трају до годину дана су последице пресуда по озбиљним кривичним пријавама, као што су недозвољено поседовање оружја, стављање у промет опојних дрога, тешка дела против безбедности саобраћаја и других.“ (*Напред*, 20. 6. 2012.)

Закључак

Ако се изведе реалистичан закључак о развоју затвора у Србији, може се рећи да се и данас дају уочити општа места, која су била карактеристична и пре сто година. Реч је пре свега о доминантној затворској стражи и осуђеницима, који су по систему капоа заводили ред у осуђеничкој популацији. У правној регулативи се осећа континуитет и напредак када је реч о *квалификацији установа*.

Чини се да је и даље остао изражен *проблем класификације осуђеника*. Томе је допринео и *слаб статус службе за преваспитање*, која се у свим затворима налази на маргинама, као и васпитачи. Такође, после Другог светског рата уочено је да је амнестија увек била „врӯћ кромпир“. У неким ситуацијама она је била *изнуђена од спољних фактора* (Словенија и Хрватска ’90-их, и Европска заједница у 2000. години, када је проглашена амнестија у Русији), али и *унутрашњих затворских побуна*, од којих је она из 2000. највећа по обиму и последицама, које се и даље осећају.

Званичне информације о постојањима приватних затвора у Србији у јавности су први пут обелодањене за време акције „Сабља“ 2003. Блиц је 23. 3. 2003. објавио текст под називом „Откривени приватни затвори“, у којем се наводи: „МУП Србије је данас саопштио да је на основу изјава ухапшених припадника земунског клана дошло до тачних података о локацијама објеката које је та банда користила за држање отетих лица. Ови објекти, углавном викендице и салаши, коришћени су као приватни затвори за држање особа (најчешће бизнисмена) током отмица, које су у последњих годину дана биле специјалност ове групе.“

Мишљење о сврсисходности приватних затвора недавно је дао државни секретар Министарства правде Републике Србије Слободан Хомен, који сматра да: „Установе за извршење кривичних санкција ... представљају објекте од највећег безбедносног ризика, па је једино могуће да држава руководи њима... И ако једно притворено или осуђено лице кошта државу 15 евра, он сматра да 'апсолутно није време да се о српским затворима говори као о могућем приватном бизнису'.“ (Политика, 20. 2. 2012.) Затвор је за појединце и те како добар бизнис, само га треба легализовати. Како? За почетак, алтернативне санкције треба да су транспарентније. Стиче се утисак да се без потребе наглашава афирмативни контекст.

Сликовит приказ:
окови и технички уређаји
за алтернативне санкције

Усмено излагање на конференцији: Социологија не може без права, јер да би један социолог разумео функционисање неке институције или установе, потребно је да упозна прописе, односно законе, уредбе, правилнике... У свом раду сам истакао три битне тенденције које доминирају у нашим затворима у протеклих сто година. Најпре је уочљиво да је у нашим затворима *била и остала доминантна служба обезбеђења*, која је и најбројнија. *За васпитну службу се може рећи да ни после шездесет година свог постојања није изградила свој професионални идентитет.* Чак се може рећи да су са променом назива у Службу за третман престали да, макар званично, постоје и васпитачи, који су названи *носиоци третмана.*

При свему томе, осуђени су варијабла која се најмање мењала, у суштинском смислу. То што су се уместо гуња и опанака почеле *ностити патике air max*, не значи да се некадашњи „динарац“ није у међувремену трансформисао у лидера осуђеничког колектива. У самом раду, испоставило се да је *поглавље о затворским побунама добило на значају током самог писања.* Главни разлог свих затворских побуна јесте *амнестија.* Наиме, сви велики државни и политички ломови рефлектовали су се на затворска дешавања, тако да су се у новијој историји све побуне дешавале у битним тренуцима: 1974. године, када је донет Устав; 1990, када је започео распад СФРЈ; 2000. године, са петокобарским дешавањима; и 2007, када је изостало доношење Закона о амнестији. Такође је било занимљиво уочити тенденције у америчким затворима ка приватизацији, као и сличност између наших и руских затвора када је реч о статусу притворених лица. Између та два искуства лебди Гиденсова констатација да се за правом и адекватном санкцијом, која би спречила криминал, и даље трага. Наше искуство пак показује да не треба помишљати на окове и смртну казну, која је укинута. Међутим, треба изрицати адекватне казне, тако да и алтернативне санкције треба заслужити, а не добити.

Наведени радови

Монографије, речници, литература

100 година Казнено-поправног завода у Нишу (1910–2010), Група аутора; Београд: Министарство правде Републике Србије, Управа за извршење заводских санкција, Alta Nova.

Антонић, Слободан (2007): Социологија, историјска. У: *Социолошки речник*, приредили Аљоша Мимица и Марија Богдановић, 574. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Марић, Борислав, и Булатовић, Иван (2004): *Систем извршења кривичних санкција у Републици Србији*, Београд: Удружење пенолога Србије.

- Михаиловић, Драгослав (2005): *Кратка историја сатирања*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милосављевић, Милосав (2007): Затвор. У *Социолошки лексикон*, приредили Аљоша Мимица и Марија Богдановић, 667. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Рашковић, Драган (2007): *Васпитно-поправни дом Крушевац – 60 година постојања и рада: 1947–2007*, Горњи Милановац: Графопринт: Васпитно-поправни дом Крушевац.
- Костић, Милан (2008): *Непознати*, Београд: Службени гласник.
- Гарић, Душанка, Начелница за третман Управе за извршење заводских санкција, Предавање о алтернативним санкцијама, одржано у КПЗ Ваљево – 4. марта 2011.
- Гиденс, Ентони (2007): *Социологија*, Београд: Економски факултет.
- Смит, Денис (2001): *Успон историјске социологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Трипуновић, Ђорђија (1988): *Умље и безумље (прилог изучавању смртне казне)*, Београд: Народна књига, Нови Сад: Књижевна заједница.
- Лалман, Мишел (2004): *Историја социолошких идеја*, Том II: *Од Парсонса до савремених социолога*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марић, Борислав и Радоман, Миленко: (2001) *Побуне у затворима*, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Удружење правника Југославије.

Часописи, штампа

- Ристић, Душан (2011): „Историјска социологија: између догађајности и структурације“, *Социолошки преглед*, год. XLV (јануар–март 2011), бр. 1.
- Дерикоњић, Мирослава (2009): „Кућни затвор тек крајем следеће године“, 16. 11. 2009. *Политика*, Београд, www.politika.rs/.../Kucni-zatvor-tek-krajem-sledece-godine.lt.html
- Дерикоњић, Мирослава (2012): „Осуђеници и притвореници остају под државном капом“, 20. 2. 2012, *Политика*, Београд; www.politika.rs/.../Osudjenici-i-pritvorenici-pod-drzavnom-karom.lt.
- Дерикоњић, Мирослава (2012): „’Наруквице’ више не изнајмљујемо“, 22. 2. 2012, *Политика*, Београд, www.politika.rs/index.php?lid=lt&show=rubrike&part
- Нинчић, Роксанда (2001): „(Пре)широка амнестија“, *Vreme*, бр. 528, стр. 14–15.
- Нововић, Будо (2009): „Робијање ван решетака“, 15. 6. 2009, *Политика*, Београд, www.politika.rs/rubrike/Hronika/Robijanje-van-reshetaka.lt.htm
- Петровић, Александра (2009): „Дан затвора вреди 1.000 динара“, *Политика*, 27. 9. 2009, Београд: www.politika.rs/rubrike/.../Dan-zatvora-vredi-1_000-dinara.lt.html
- Поповић, Милан (2012): „Стража – бијем, гледам ТВ, шверцујем или се гадим“, *Vreme*, br. 1102.
- Тодоровић, Тома (2006): „Специјалци угушили побуну“, *Политика*, Тема дана, Београд: www.politika.rs/rubrike/Hronika/t12988.lt.html
- Ђирић, Слободан (2012): „Све је боље од затвора“, *Напред*, Ваљево, 20. 6. 2012.

Ђорђевић, Катарина (2012): „Сваки десети психијатријски пацијент присилно хоспитализован“, *Политика*, Београд, 10. 4. 2012.

Шебек; Ненад (2001): „У затвору, или код куће“, *Време*, бр. 528, стр. 50–51.

www.politika.rs/.../Svaki-deseti-psihiјatriјski-pacijent-prisilno-hospitalizovan...

www.Fasper.bg.ac.rs.nastavnici-Zoran-Plc-predavanje.

www.mpravde.gov.rs.

Законски прописи

Закон о извршењу кривичних санкција (*Сл. гласник РС*, бр. 85/2005, 72/2009 и 31/2011).

Правилник о третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица (На основу члана 63. ст. 7 Закона о извршењу кривичних санкција). *Службени гласник РС*, 85/05 и 72/09.

Правилник о кућном реду казнено-поправних завода и окружних затвора (*Сл. гласник РС*, бр. 72/2010 и 6/2012).

Кривични законик, *Службени гласник РС*, 88/2005 и 107/2005.

Џелјко Крстић
KPZ Valjevo

Summary

HISTORICAL SOCIOLOGY OF SERBIAN PRISONS: FROM SHACKLES TO BRACELETS

The aim of this paper is to explore available literature and identify developmental stages of Serbian penitentiaries, or put in more accurate terms, the criminal sanctions system of the Republic of Serbia, by focusing primarily on three large prisons known as KPZs – The Penal and Correctional Institutions in Sremska Mitrovica, Požarevac and Niš. These institutions sprung from different traditions: KPZ Sremska Mitrovica is the remnant of the Austro-Hungarian Monarchy, KPZ Niš was influenced by the legacy of the Ottoman Empire, while KPZ Zabela stands as an autochthonous Serbian invention, one that was initially designed as a juvenile correctional facility, only to be transformed over time into a maximum security prison. It is interesting that up until the late 19th century Serbian prisons incarcerated a mixed male and female population, until in 1897 a separate female penitentiary was built in Požarevac, in the same location it still occupies today. It is also worth saying that the institutional evolution of Serbian prisons took place in several phases. The first phase marks the foundation of the mentioned facilities. The second phase relates to penal institutions which operated in the Kingdom of Yugoslavia, divided into regular prisons and the so-called hard labor, or “the shackles”. After the Second World War, these institutions went through different phases when they came under the jurisdiction of the former Internal Affairs Secretariate, only to be eventually transferred to the Ministry of Justice of the Republic of Serbia, whose integral part they still are, under the jurisdiction of the Directorate for the Execution of Penal Sanctions. The capital punishment was officially abolished in Yugoslavia in 2002. In 2009, Serbia started applying alternative penal sanctions.

Key words: prison, shackles, correctional facilities, penal institutions, bracelets, Serbia

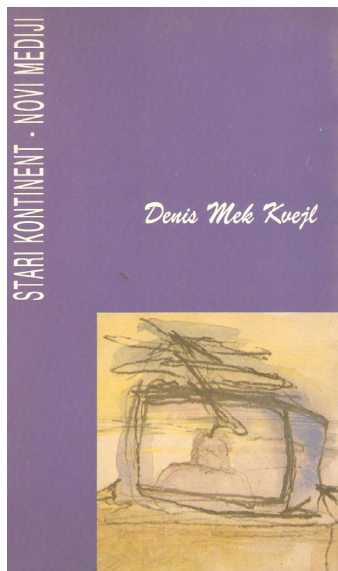
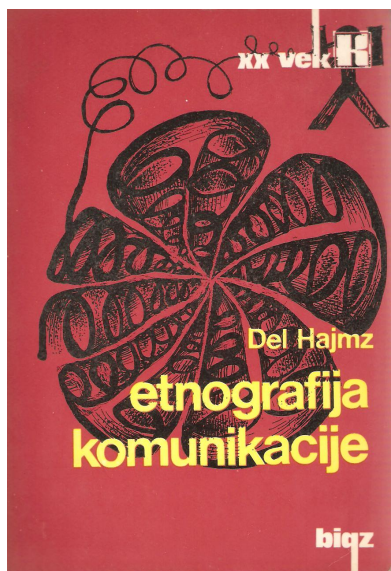
Немања Звијер
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

УДК: 316:7.017(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА ВИЗУЕЛНОГ – МОГУЋИ ПРАВЦИ БУДУЋЕГ РАЗВОЈА СОЦИОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ

Рад ће имати циљ да скрене пажњу на једну релативно специфичну социолошку (под)дисциплину и да је покуша позиционирати на домаћу социолошку мапу. Реч је о социологији визуелног, чији се приступ друштвеној стварности чини адекватним с обзиром на чињеницу да је данашње српско друштво (као, уосталом, и глобално) окупирано и презасићено визуелним садржајима, што самим тим у одређеној мери ствара потребу за увођењем нешто специфичнијих социолошких приступа. У том смислу, у тексту ће се укратко осврнути на генезу ове социолошке дисциплине, а затим ће се изложити кључне теоријске и методолошке карактеристике, да би се потом осврнуло на оно што би се могло назвати њеним еквивалентима у домаћој социологији. Основна идеја рада заправо биће покушај да се представи једно, бар за нашу социологију, релативно ново социолошко становиште и да се укаже на то као на један од могућих праваца развоја домаће социолошке науке.

Кључне речи: социологија, социологија визуелног, визуелни садржаји, слике

1. Увод

Чини се да узредна напомена теоретичара нових медија Лева Мановича (L. Manovich) да ми данас живимо у тзв. „фотографској култури“ (*photographic culture*) у великој мери говори о карактеру савременог друштва. Може се рећи да ова синтагма у једном ширем смислу упућује на доминацију слике као такве, односно на њену изражену присутност како у култури тако и у друштву уопште. У том смислу, изгледа да не би било претерано говорити о доминацији визуелног, што је посебно карактеристично за тренутну етапу друштвеног развоја, јер смо данас сасвим сигурно више него било када раније изложени и окружени сликама. С тим у вези, француски теоретичар Ги Дебор (Guy Debord) истиче да је у друштвима у којима преовладавају модерни услови производње живот представљен као огромна акумулација призора (Debor, 2003: 8).

Распрострањености слике у савременом друштву у знатној мери доприноси и веома раширена употреба екрана. Манович сматра да је екран вековима коришћен за презентацију визуелних формација – од ренесансног сликарства до филма, али је тренутно (заједно са рачунаром), како овај аутор оправдано примећује, основно средство приступа сваком облику информације, било да су то непокретне слике, покретне слике или текст (Manović, 2001: 11). На овај начин екран доприноси и веома лако приступу визуелним медијима, који су сами по себи носиоци изражене визуелизације, а чија глобална распрострањеност шаље слике различитих садржаја широм планете. Појава и пре свега ширење телевизије је у овом погледу одиграло можда и пресудну улогу, с тим да никако не треба заборавити филм, јер је, како кажу аналитичари медија Херман и Мекчесни (Herman, McChesney), филмска индустрија на више начина остала предводница у унапређивању глобалног медијског система (Herman i Mekčesni, 2004). Уз ове, интернет, као можда и најглобалнији масовни медијум (у овом контексту независно од тога да ли га посматрамо као тренутно последњу еволутивну фазу у развоју медија или пак као револуционарни искорак који увелико превазилази оквире медијске сфере), који је у својој раној фази био претежно наративног карактера, све више је „окупиран“ визуелним садржајима. Веома популарне друштвене мреже, као и други облици интернет-заједништва, у све већој мери комуницирају путем слике.

Треба рећи да није само виртуелни простор заокупљен сликама, већ и јавни. Канадска новинарка Наоми Клајн (N. Klein) у својој познатој књизи *Не лого (No Logo)* показује како су различити корпорацијски брендови¹

¹ Сам бренд, који представља светски познату робну марку, може се посматрати као облик визуелизације одређене робе, с тим да је, како примећује Н. Клајн, успешним корпорацијама на првоме месту производња брендова, а не робе (Klaјn, 2003: 27).

окупирали урбане пејзаже билбордима и сличним рекламним паноима, наводећи да је у Северној Америци и Канади готово сваки већи град искусио понеку варијанту рекламног преузимања, ако не читавих зграда, онда аутобуса, трамваја или таксија, при чему је овај процес отишао тако далеко да постоје случајеви брендирања целих квартава, па чак и градова (Клајн, 2003: 66–67).

Србија сигурно није изопштена ни из једног од претходно наведених трендова. Због тога се чини да такви, релативно особени друштвени услови у одређеном смислу стварају потребу коришћења специфичнијих социолошких приступа у проучавању карактера савременог друштва. Један од таквих би могао бити и социологија визуелног.

2. Историјска перспектива – претече и развој социологије визуелног

Даглас Харпер (Douglas Harper), професор на Одељењу за социологију универзитета Дукејн (Duke University) у Питсбургу, сматра да су за развој социологије визуелног од посебног значаја били визуелна етнографија у антропологији као и документарна фотографија (Harper, 1998: 24). У том смислу овај, а и други аутори,² тврде да су за појаву и утемељење социологије визуелног биле кључне студије „Балинежански карактер: фотографска анализа“ (*Balinese Character: A Photographic Analysis*, 1942) Грегорија Бејтсона (G. Bateson) и Маргарет Мид (M. Mead); и „Визуелна антропологија: фотографија као истраживачки метод“ (*Visual Anthropology: Photography as a Research Method*, 1967) Џона и Малкома Колијера (John & Malcom Collier).

Књига „Балинежански карактер: фотографска анализа“ представљала је у одређеном смислу специфичан случај у дотадашњим антрополошким теренским истраживањима, и то пре свега због изразито екстензивне употребе фотографије, али не као помоћног, илустративног, средства, већ као средства помоћу којег се могу вршити одређена теоријска уопштавања. Аутори ове студије су начинили преко 25.000 фотографија, од којих је 759 изабрано за објављивање, при чему су саме фотографије сортиране према поглављима у књизи, а поглавља су била повезана са категоријама које су биле културолошки специфичне за Бали. Тако сређене фотографије су представљале различите перспективе о једној теми или су пак изложене у низу показивале како се одређени друштвени догађај развијао кроз време (Harper, 1998: 26). Обимно коришћење фотографског материјала сами аутори су објаснили неадекватношћу и културолошком лимитираношћу (енглеских) речи (цит. према: Harper, 1998: 25).

² Grady, 2007.

Важност ове књиге се, према Дагласу Харперу, огледа пре свега у томе што су се фотографије сматрале делом процеса посматрања, а уз то је понуђен и један нови модел интеграције слика и текста који би се могао применити у друштвеним наукама.

Као што је напоменуто, осим студије „Балинежански карактер“, као посебно утицајна издваја се и књига *Визуелна антропологија: фотографија као истраживачки метод*. Ова студија покреће бројна питања о употреби фотографије у теренским истраживањима. Аутори у том смислу разматрају практично коришћење фотографске технике у одређеним истраживачким ситуацијама, при том истичући неколико особених. Они се посебно осврћу на тзв. фотографско мапирање терена, затим на фотографско бележење материјалне културе и техничких достигнућа, на снимање друштвених интеракција и односа, као и на коришћење фотографије у интервјуима (у овој области су дали посебан методолошки допринос социологији визуелног, о чему ће бити више речи у наставку рада). Иако су превасходно били усмерени на употребу фотографије у истраживачке сврхе, Колијерови такође дају објашњења и за употребу филма и видеоа, па чак нуде и техничка упутства и савете за коришћење ових средстава. Важно је нагласити управо то да се аутори у књизи отворено залажу за употребу фото-апарата и камере као легитимних истраживачких алатки, односно као средстава за прикупљање података (Collier, 1986).

Премда су две поменуте антрополошке студије утицале на развој социологије визуелног, оне свакако нису једине које су користиле фотографију и уопште стављале истраживачки акценат на визуелно као такво. Може се рећи да се у културној и социјалној антропологији визуелни подаци екстензивно користе најмање од средине 19. века, утирући на тај начин пут специфичном приступу антропологије визуелног, док се у академској социологији може наћи рано коришћење визуелних података већ између 1903. и 1915. године, али сама социологија визуелног као таква није успостављена све до седамдесетих година XX века (Schnettler, 2008: 60–61).³ Својеврстан замајац израженијој употреби визуелних средстава у социологији, па самим тим и развоју социологије визуелног, био је чланак Хауарда Бекера (Howard Becker), из 1974. године, једноставног назива „Фотографија и социологија“.

³ Даглас Харпер наводи да је социологија визуелног своју егзистенцију започела током шездесетих година XX века, а да су први социолози који су се бавили визуелним били инспирисани документарним фотографима који су радили на многим проблемима за које су сами социолози осећали да недостају у социолошким плановима тога доба (Harper, 1998: 28). У складу са тим, Џон Грејди (John Grady), професор социологије на колеџу Витон (Wheaton College) у Масачусетсу, сматра да је социолошко интересовање за интерпретацију слика створених у култури подстакнуто све снажнијим културним и друштвеним утицајем масовних медија на популарну културу, и то још од почетка XX века (Grady, 2007: 63).

У поменутом тексту аутор даје једну врсту упоредне анализе фотографије и социологије, покушавајући да нађе што више заједничких тачака између ове две области. Једну од основних проналази у поимању фотографије и социологије као два начина истраживања друштва (Becker, 1974: 6), те у том погледу наводи низ тема и проблема који су били у сфери интересовања како фотографа тако и социолога (заједнице, социјални проблеми, различите друштвене групе и класе, „амбијент урбаног живота“). Сматрајући да је фотографско истраживање друштва често интелектуално танко и да није аналитички густо (*analytically dense*), Бекер предлаже да фотографи морају дубље упознати само друштво, а у томе им најбоље могу помоћи социолошке теорије и социолошка сазнања (он, наравно, није искључив, па наглашава да теорије друштвених наука не морају неминовно побољшати научни садржај фотографија). Са друге стране, социолозима се саветује да се уче фотографији (у техничком смислу пре свега) и самим тим постану фотографски усавршенији (*photographically sophisticated*) (Becker, 1974: 11–12).

Мада се овај покушај повезивања фотографије и социологије на први поглед може чинити доста једноставним, Бекер је свестан бројних проблема који се могу појавити, од којих су неки специфично фотографски, док се други јављају и у социолошким теренским истраживањима. Тако овај аутор посебно скреће пажњу на проблем истинитости (у смислу потешкоћа у утврђивању да ли је неки догађај постављен и снимљен искључиво у сврхе фотографисања или представља запис нечега што се дешава рутински, као део уобичајених активности), затим проблем адекватног узорковања, као и проблем рекативности, односно утицаја присуства и активности посматрача (фотографа/социолога) на објекте посматрања. Ту је такође проблем добијања приступа у објављивању резултата истраживања који морају бити у складу са законским и етичким обзирима, где се пре свега мисли на очување анонимности и избегавање да било ко буде повређен или на неки други начин оштећен (овај проблем овде има посебну тежину, јер су у питању визуелни документи).

У истом часопису у којем је изашао чланак Хауарда Бекера, две године касније, Ервинг Гофман (Erving Goffman) је објавио рад који је накнадно, са неколико измена, публиковао као засебну студију под називом „Рекламирање рода“ (*Gender Advertisements*). Иако није рађена на трагу Бекерових увида (аутор је користио концепт рамске анализе⁴ у комбинацији са семиотичким приступом), ова студија представља једну

⁴ Рамска анализа (*frame analysis*) могла би се, најједноставније говорећи, одредити као начин интерпретације стварности од стране њених актера. Гофман стварност схвата као „друштвену“ (дакле, не као нешто што је природно дато, већ нешто што је створено, тј. конструисано), па „трага за универзалним процесима структурисања искуства и правила којима се они руководе“ (Spasić, 1996: 110–111).

врсту пионирског рада из социологије визуелног,⁵ пре свега због интензивног коришћења фотографског материјала, али у смислу третмана тог материјала као „података који су сами по себи вредни анализе, а не као zgodних илустративних извора“, што у оквирима социологије представља редак и узоран пример (Smith, 1996). Гофман у овој књизи анализира начине на које су приказани женски ликови у рекламним фотографијама неколико различитих часописа и новина. У те сврхе користи 508 фотографија, које су разврстане у различите скупове, при чему сваки скуп слика прати одређени текст.

Гофман трага управо за приказом рода (*gender display*), под чим подразумева конвенционално портретисање рода, који је схваћен као културно установљен корелат пола (Goffman: 1979: 1). Дакле, Гофман се бави начинима представљања припадности одређеном полу које је под снажним утицајем културолошких конвенција. Ови прикази рода, по њему, могу „иконички одражавати фундаменталне карактеристике друштвене структуре“ (Goffman: 1979: 1). У овој констатацији се заправо може огледати и значај социологије визуелног, јер се анализом слика (било покретних или непокретних) у једном друштву могу лакше маркирати неке његове кључне структурне карактеристике. Управо то чини и Гофман, спроводећи једну врсту анализе сликовног узорка (*pictorial pattern analysis*),⁶ при том утврђујући главне начине приказивања рода које је поделио у неколико категорија: „релативна величина“, „женски додир“, „рангирање по функцији“, „породица“, „ритуализација потчињавања“ и „дозвољено повлачење“. Сви ови модели дају стереотипне приказе жена, саображене њеном тадашњем друштвеном статусу (потчињеност, потенцирање сексуалне привлачности, заузимање секундарних позиција и улога, материнство, зависан положај, неозбиљност).

Студија „Рекламирање рода“ обично се не помиње као кључно дело за развој и утемељење социологије визуелног,⁷ вероватно и због тога што то у одређеном смислу већ јесте утемељена социологија визуелног. Антоњина Клосковска (Antonina Kloskowska) сматра да је једна од карактеристика развоја социологије у 20. веку „све већа специјализација, која се изражава у раслојавању социологије и издвајању низа субдисциплина, од којих се неке и унутар себе деле“, при чему је овај процес, по њој, резултат све веће улоге емпиријске оријентације (Kloskowska, 2001: 7).

⁵ Поједини аутори сматрају да је ова Гофманова студија заправо класик социологије визуелног (Smith, 1996).

⁶ Smith, 1996.

⁷ Осим аутора и њихових дела која су претходно наведена, у литератури се још наводе као посебно значајни теоријски утицаји неомарксиста из тридесетих година XX века, затим радова (посебно о фотографији) Валтера Бенјамина, дела припадника Франкфуртске школе, као и аутора попут Рејмонда Вилијамса (Raymond Williams), Стјуарта Хола (Stuart Hall) и Ролана Барта (Roland Barthes) (Grady, 2007: 64).

Дакле, дисциплинарна дифузија социолошке науке⁸ са једне стране је, како сматра Клосковска, производ интензивније емпиријске праксе, док, са друге, може бити одговор на неке нове (специфичне) правце развоја друштва, нове феномене и појаве. Чини се да је оваква ситуација била на делу и у случају социологије визуелног, јер је њено дисциплинарно издвајање произашло како из емпиријских поступака чији се квалитативни искорак огледао у употреби нешто специфичнијих (визуелних) приступа, тако и из, такође, специфичног општег друштвеног стања, које је карактерисало све веће присуство визуелних садржаја.

Ако би појам дисциплине означавао посебно подручје унутар једне науке, односно један њен огранак, онда би се социологија визуелног односила на, условно речено, визуелну сферу друштва – односно, бавила би се различитим визуелним аспектима друштвености. Под тим би се, на пример, могле подразумевати визуелне представе класне односно слојне стратификације (анализа начина приказивања припадника одређених класа или слојева), начини визуелизације различитих друштвених група, затим приказивање одређених друштвених организација и институција (нпр. анализа начина репрезентовања религијских објеката или војних институција), или пак анализа начина приказивања носилаца различитих друштвених улога и положаја. Поменути аспекти, који никако не сачињавају коначан списак, не посматрају се само за себе, већ се, речима Гофмана, посматрају као иконишка одражавања одређених (некад фундаменталних) карактеристика саме друштвене структуре. Дакле, аналитичким посматрањем преовладавајућих визуелних садржаја у једном друштву (било на филмовима, телевизији, рекламама, новинским фотографијама, и другим сликовним изворима) можемо, у одређеној мери, осветлити његов специфичан карактер, који не мора увек бити манифестне природе.⁹

⁸ Гранање социологије у различитим дисциплинарним правцима може изгледати као њена атомизација, која би даље могла водити смањењу оштрине фокуса и губљењу истраживачког компаса. Да би се ово спречило, социологију би вероватно требало ограничити на неколико дисциплина и њих даље развијати. Ипак, како је друштво ентитет који се непрестано мења, тако се чини и да би социологија морала, бар у извесној мери, да одговори на друштвене промене. Један од одговора би могао лежати и у њеној дисциплинарној специјализацији и усмеравању пажње на неке специфичне друштвене проблеме и питања, који би можда остали социолошки непримећени у ширем дисциплинарном приступу. Као пример за својеврстан дисциплинарни плурализам у социологији могао би се навести двотомни зборник *Социологија 21. века (21st century sociology: A reference handbook)*, који, посебно у другом тому, доноси знатан број нетрадиционалних социолошких приступа (математичка социологија, социологија тела, социологија емоција, социологија смрти и умирања, социологија забаве, социологија хране и јела итд.).

⁹ Амерички теоретичар медија и медијске културе Даглас Келнер (Douglas Kellner) сматра да филм може помоћи у интерпретирању друштвене и политичке историје једног периода, при чему је уверен да критичка тумачења филмова могу олакшати разумевање

Са друге пак стране, одређивање социологије визуелног као засебне социолошке дисциплине можда може бити проблематично, с обзиром на то да визуелно као такво није попут других друштвених феномена који су предмет различитих социолошких дисциплина (породица, политика, рад, религија и т. сл.). Џон Просер (Jon Prosser), са Факултета за педагогију, друштвене науке и право Универзитета у Лидсу (University of Leeds), социологију визуелног узгредно и без образлагања, заједно са визуелном антропологијом, сврстава у поддисциплине (Prosser, 1998: 102). О социологији визуелног као поддисциплини можда би се могло говорити онда када она постаје део неке друге, већ установљене социолошке дисциплине, што је најчешће случај када се у истраживању одређене проблематике користе њени методи. Тако је Чарлс Сачер (Charles Suchar), декан Колеџа за лепе уметности и друштвене науке универзитета Депол (DePaul University), у једном свом истраживању различитих стилова центрификације користио специфичну методу социологије визуелног (Suchar, 1997), о којој ће касније бити нешто више речи.

Као једна врста аргумента који би ишао у прилог дисциплинарној консолидацији социологије визуелног може се узети њено званично етаблирање 1983. године са формирањем Међународне асоцијације за социологију визуелног (*International Visual Sociology Association*),¹⁰ која почиње са издавањем часописа *Visual Sociology* (који је 2001. године преименован у *Visual Studies*, што је назив под којим се објављује и данас). Средином осамдесетих година 20. века у часопису *Current Sociology*, званичном часопису Међународне социолошке асоцијације (*International Sociological Association*), читав број (бр. 3 из 1986. године) био је посвећен социологији визуелног, што би се могло сагледати као једна врста врхунца у њеном развоју и ширењу.¹¹

Међутим, постоје мишљења да осамдесете године нису биле у потпуности „златно доба“ социологије визуелног, јер је, упркос напорима да се прошири поље деловања, њен утицај ограничаван од стране тада све популарнијег пројекта студија културе (Schnettler, 2008: 61). Супротно томе, у појединим случајевима наглашава се управо релевантност студија културе за саму социологију визуелног (Harper, 1998: 24). Иако се не објашњава детаљније у чему би се састојала та релевантност, може се

савремене америчке културе и друштва (Kellner, 2010: 12, 17). Чини се да филм, као изразито визуелна форма, може, на мање или више експлицитан начин, репродуковати доминантне друштвене дискурсе једног периода и на тај начин пружити увид у одређене тенденције и процесе који се могу одвијати у једном друштву.

¹⁰ Grady, 2007: 63.

¹¹ Са овим се слажу и други аутори, наглашавајући да је овај врхунац карактерисало издавање неколико међународних часописа и значајних антологија, као и одржавање великих конференција (Schnettler & Raab, 2008).

претпоставити како она лежи у чињеници да су ауторима, који су припадали хетерогеној области студија културе, визуелни аспекти стварности, посебно из сфере популарне културе, често били предмет проучавања (видети шире у: Ђорђевић, 2008). На овај начин се, у одређеном смислу, потенцирало истраживање визуелних димензија друштва, што је на посредан начин могло утицати и на афирмацију социологије визуелног.

Студије културе, које имају одређених, махом формалних сличности са социологијом визуелног, нису социолошка дисциплина по себи, јер имају веома наглашен интердисциплинарни карактер. За разлику од тога, у стриктно „социолошкој сфери“ знатно израженију сличност са социологијом визуелног имају социологија културе, као и дисциплине проистекле из ње – социологија уметности и социологија филма.¹² Повезаност социологије визуелног и социологије културе огледа се пре свега на нивоу самог предмета, јер визуелни садржаји који су предмет проучавања социологије визуелног најчешће (иако не увек) долазе из сфере културе. У формалном погледу однос између ове две дисциплине могао би се, слéдећи Сретена Петровића (Petrović, 1991: 243–244), описати као однос опште и посебне социологије, при чему се између њих успоставља принцип подређености, који се односи на извођење визуелног, као нечега посебног, из културе као општег.

Слично томе, ако би се посматрао однос социологије визуелног и социологије филма, може се рећи да је социологија визуелног усмерена пре свега на визуелни аспект филмског медија и покушава ту визуелну сферу тумачити и објаснити одређеним друштвеним контекстом. За разлику од тога, социологија филма је усмерена на филмски медијум, као, условно речено, тоталну појаву која укључује и анализу значења саме филмске слике, али и разматрање различитих структурних елемената самог филма (друштвене околности у којима је настао, различите утицаје који су условљавали његову продукцију, питање финансирања, анализу публице, анализу рецепције филма и т. сл.).

3. Кључне теоријске и методолошке карактеристике

Визуелно је, дакле, централна категорија у социологији визуелног. Како је то једноставно формулисао Џон Грејди, ова социолошка дисциплина користи слике и друге визуелне приказе да анализира културу и друштво (Grady, 2007: 63). У том смислу социолози „сакупљају и репре-

¹² Сретен Петровић, у настојању да покаже дисциплинарно издвајање социологије уметности, сматра да је „социологија културе полазна теоријска дисциплина у заснивању социологије уметности“, а социологија филма би била једна врста посебне социологије уметности, заједно са социологијом књижевности, ликовних уметности, музике и позоришта (Petrović, 1991: 238–239).

зентују податке о визуелним димензијама друштвеног живота“ (Wagner, 2002: 161). Слично претходно наведеном, аргумент за социологију визуелног који даје Даглас Харпер укључује једноставну сугестију да социолози „снимају“, односно бележе (*record*) визуелне аспекте стварности као део релативно конвенционалних истраживачких активности (Harper, 1998: 24).

За социолошки приступ визуелном могло би се рећи да има две стране. Са једне, визуелно се узима као предмет проучавања, а са друге оно може послужити као методолошко средство. Конкретније речено, то подразумева 1) анализу визуелних садржаја насталих у неком друштву, како би се више сазнало о самом том друштву или о неким његовим одређеним аспектима, као и 2) коришћење различитих визуелних помагала да би се објаснили одређени друштвени феномени, али и поимање самих визуелних садржаја као примарних извора података. Ову својеврсну дихотомију наглашава и Даглас Харпер раздвајајући две велике области социологије визуелног – емпиријску и симболичку – и једноставно наводећи да је разлика међу њима у томе што неки социолози користе фотографије за проучавање друштва, док други анализирају фотографије које су друштвено произведене (Harper, 1988: 55).

Анализа визуелних садржаја произведених у једном друштву заснивала би се у великој мери на семиолошком приступу (Harper, 1998: 24), при чему овај приступ готово нужно упућује на име Ролана Барта. Међу ауторима који су блиски социологији визуелног Барт се сматра посебно утицајним у проучавању визуелних продуката културе, а често се наглашава његов став да је културне продукте најбоље сагледати као системе знакова (Grady, 2007: 64). Било да анализира слику која рекламира резанце (Барт, 1979) или пак класичну новинску фотографију (Барт, 2001), Ролан Барт јасно раздваја два нивоа сваке слике – денотативни и конотативни. Први ниво би подразумевао да слика, иако није стварност, представља њен „савршени аналогон“, док је други ниво „начин на који друштво исказује своје мишљење о њој“ (Барт, 2001: 220). Денотативна раван се, дакле, односи на слику као такву, док конотативна обухвата, Бартовим речима казано, „лелујави низ“ означених, тј. подразумева генерисање нових значења, најчешће посредованих историјом и културом.¹³

¹³ У контексту основне идеје овог рада важно је питање конотативног значења, а на то упућује и британски теоретичар културе Стјуарт Хол (Stuart Hall), наводећи да „значи попримају своју пуну идеолошку вредност – чине се отворенијим за артикулисање са ширим идеолошким дискурсима и значењима – на нивоу њихових 'асоцијативних' значења“ (Hol, 2008: 280). Питање идеологије и њене репродукције у визуелној сфери у извесном смислу отвара могућност за повезивање социологије визуелног и критике идеологије. Идеолошко-критички приступ се у овом случају може сагледати као једна врста допунског средства у визуелној анализи, јер може помоћи лакшем идентификовању

У том смислу, Барт сматра да је свака слика, као таква, полисемична (Bart, 1979: 469), односно вишезначна. Због тога је у том обиљу различитих значењских нивоа потребно пронаћи одређени систем, при чему се може рећи да управо ово представља суштину самог семиолошког приступа, јер „један од најважнијих задатака семиологије јесте да утврди постојање система у наизглед несистематским значењским облицима“ (Гиро, 2001: 39).

Вишезначност слике, коју Барт посебно наглашава, у великој мери зависи и од самог контекста. Хауард Бекер сматра да управо одређени контекст даје значење некој фотографији (Becker, 1998: 88). Независно од тога са којом намером је начињена (Бекер разматра документарну фотографију, новинску фотографију и оне фотографије које би спадале у домен визуелне социологије), њено тумачење, односно учитавање значења у фотографију, зависи пре свега од контекста. Или, како се то каже на једном другом месту, „производња и значење визуелних материјала никада нису без културног контекста“ (Marvasti, 2004: 66).

Осим овога, такође треба имати у виду да су све слике, независно од њиховог односа према свету, друштвено и технички конструисане (Harper, 1998: 29). Слика, било покретна или непокретна, увек настаје у друштву. Ова чињеница може имати двострук утицај на слику. Њено конституисање је у том смислу директно зависно од доминантних трендова, тенденција и процеса који се одвијају у једном друштву (или пак у широј епохалној равни), али и од нивоа техничко-технолошке развијености. Поменути утицаји се такође јављају и на нивоу прецепције слике, а самим тим и њеног тумачења.¹⁴ Ово заправо значи да би приликом анализе неке смишљено произведене слике (филмске, телевизијске или рекламне) све поменуте факторе требало узети у обзир.

Када је у питању сама слика, Џон Грејди сматра да се у социологији визуелног може уочити консензус око три основне претпоставке: 1) слике су иконичке конструкције, што значи да су оне визуелне представе нечег смисаоног које је неко створио из неког разлога у одређеном временском тренутку; 2) слике садрже бихејвиоралне и симболичке информације, у смислу да, поред тога што је ухваћено камером у тренутку сликања, а што може бити мање или више јасно, фотографије могу говорити и

идеолошких садржаја, који због специфичне природе визуелних медија често остану неопажени. Ово је посебно изражено у производима индустрије културе, чија је примарна функција усредсређена на забаву и разоноду (филмови, серије, рекламе), а који, опет, могу заступати и промовисати интересе одређених група у друштву и уједно их приказивати као природне и опште.

¹⁴ Кад је у питању публика, треба имати у виду да ће доживљај одређене слике зависити од година старости, што посредно утиче и на ниво визуелне писмености (Marvasti, 2004: 69). Генерацијске разлике у том погледу могу играти веома значајну улогу.

о томе како су направљене али и ко их је направио; 3) слике су део комуникацијских стратегија (Grady, 2007: 64–65).

Међутим, осим консензуса о неким стварима, постоје такође и неслagaња око других. Џон Вагнер (Jon Wagner), професор на Школи за образовање Универзитета у Калифорнији, као посебно значајне за социологију визуелног наводи две студије „Истраживање засновано на слици“ (*Image-based Research*, 1998) и „Истраживање визуелног“ (*Researching the Visual*, 2000).¹⁵ Разматрајући њихове предности и недостатке, аутор наглашава својеврстан парадокс који се огледа у томе што књига *Истраживање засновано на слици* сугерише да усмеравање на слике може проширити наше научно поље гледања, док књига *Истраживање визуелног* сугерише управо супротно – да слике могу сузити оно што гледамо и шта смо склони да видимо (Wagner, 2002: 169). Вагнер наводи да аутори потоње књиге критикују 'самопрокламоване истраживаче визуелног' због превеликог фокусирања на слике, пре свега фотографије, што је оријентација која скрива друге видљиве димензије друштвеног живота (Wagner, 2002: 166).

Може се приметити да, иако је фотографија један од кључних извора података у социологији визуелног, она нипошто није једини нити најприкладнији, а усредсређивање искључиво на њу може се приметити и код многих научника који се баве визуелним. Један од њих је и Даглас Харпер, који помало иронично наводи да нема разлога зашто фотографија мора доминирати емпиријском социологијом визуелног, осим чињенице што се показала као невероватно корисна (Harper, 2005: 748).

Емпиријска раван социологије визуелног обухвата конкретне методолошке поступке који се користе приликом спровођења истраживања. Ови поступци су у највећој мери слични оним из стандардног арсенала социолошког метода уз веће или мање варијације. Једна од таквих варијација јесте да се фотографија поима као податак, односно да се фотографисање може сматрати процесом прикупљања информација. Као једна од предности камера/фотоапарата наводи се и та да може сакупити информације које не може људско око или друге направе за снимање (Harper, 1988: 61). Ипак, неопходно је нагласити да таква врста информација мора бити организована и представљена из стриктно социолошке перспективе, јер се, ако се ово не уради, може створити визуелна информација која ће несвесно рефлектовати субјективне претпоставке истраживача (Harper, 1998: 34).¹⁶

¹⁵ Овај аутор помиње и зборник радова чији је он био уредник *Слике информација: фотографија у друштвеним наукама* (*Images of Information: Still Photography in the Social Sciences*, Beverly Hills: Sage, 1979).

¹⁶ На неопходност теорије приликом коришћења фотографије у социологији први је упозорио Хауард Бекер. Теорија у том смислу може бити подлога фотографског испитивања, али исто тако Даглас Харпер наводи да слике могу бити организоване у секвен-

Треба нагласити да истраживачки потенцијал документарне фотографије лежи у интерактивном процесу у којем су фотографије коришћене као начин одговарања или проширивања питања о одређеној теми (Suchar, 1997: 34). Ова констатација упућује на једну специфичну технику која се користи у визуелној социологији. Реч је о фото-елицитацији (*photo-elicitation*). Ову технику први су описали и користили Колијерови (Collier, 1986: 99–115), а она је временом постала један од најпримењиванијих поступака визуелног истраживања. Фото-елицитација представља једноставну варијацију на тему отвореног интервјуа, само што је у овом случају интервју (разговор) стимулисан и вођен сликама (Harper, 1998: 35). То практично подразумева да се у току разговора испитанику показују одређене фотографије (унапред одређене у зависности од дефинисаног теоријског оквира) како би се од њега „измамили“¹⁷ одговори за које се може претпоставити да их не би дао да нису коришћене фотографије.¹⁸

У том смислу, могу се користити фотографије које људи имају у својим кућним колекцијама, што може бити врло корисно код истраживања људске свакодневице, као и приликом социолошког проучавања породичних или омладинских структура. Коришћење фотографија приликом вођења интервјуа такође може послужити за постављање питања о друштвеној и културној стварности. Осим личних, Харпер наводи да се могу користити и архивске фотографије (Harper, 1998: 35), као и фотографије које су начинили истраживачи, али и други, укључујући и субјекте истраживања (Grady, 2007: 65).¹⁹

„Измамљивање“ одговора од субјеката коришћењем фото-елицитације може се употребити и приликом истраживања сећања на прошлост, јер би, може се претпоставити, сећање на прошле догађаје (било афирмативно или негативно) сигурно било другачије да се испитаницима показују одређени препознатљиви симболи те прошлости или да се пак користе њихове личне „визуелне белешке“. На тај начин се фотографије понашају као једна врста медијума комуникације између истраживача и испитаника омогућавајући да интеракција међу њима буде у извесном

цијама које истражују социолошке идеје, при чему ови визуелни наративи могу истраживати циклусе у културном животу (Harper, 1998: 35). Исти аутор на другоме месту наводи да, како фотографске слике изолују момент у времену, оне могу измерити евентуалну промену поново фотографишући исти или сличан друштвени феномен (Harper, 1988: 62).

¹⁷ Превод енглеске речи *elicitation* гласи *измамљивање*.

¹⁸ У литератури се јасно наглашава како многи етнографи сматрају да дискусија о фотографијама са субјектима измамљује непроцењиве информације које се можда не би појавиле у интервјуу (Grady, 2007: 65).

¹⁹ Харпер наводи да један облик фото-елицитације може бити давање испитаницима да фотографишу своју околину (и да коментаришу фотографисано) како би се боље сагледали ставови субјеката (Harper, 1988: 65).

смислу вишесмерна, а одговори које испитаници дају далеко интензивнији и вишеслојнији.

Осим фото-елицитације, може се поменути и нешто специфичнија техника коришћења која би се могла превести као нацрт снимања (*shooting script*). Најједноставније речено, нацрт снимања је заправо листа истраживачких тема или питања која могу бити испитана преко фотографске информације (Suchar, 1997: 34). Нацрт снимања може имати дво-струку функцију, јер представља једну врсту водича за социолошко посматрање како би се што боље уочили одређени обрасци у фотографијама, али би такође могао послужити и за стварање фотографског записа који се може користити за социолошку анализу (Suchar, 1997: 35). Раније поменути Чарлс Сачер користи ову технику за стварање категорија преко којих ће вршити сакупљање, организацију и анализу посматраних података (Suchar, 1997: 36).

За разлику од ове технике, која је релативно комплексна (а због карактера овог рада не може јој се посветити више пажње), постоје и други приступи који представљају незнатне варијације стандардних социолошких метода. Једна од таквих се односи на прикривено и отворено сакупљање визуелних података (*covert and overt methods of visual data collection*). Први метод подразумева скривено коришћење визуелних справа за снимање, а његов циљ је стварање визуелног записа одређеног догађаја (или било чега другог) у његовом нормалном одвијању, јер се може претпоставити да би присуство истраживача/фотографа могло утицати на његово уобичајено одвијање,²⁰ док други метод подразумева активно присуство, при чему се испитаницима објашњава смисао и сврха пројекта. У овом случају, истраживач се у одређеном смислу може ставити у ситуацију коју фотографише, како би то на изванредан начин редуковало баријеру између посматраног и посматрача (Sampron, 2007: 50–52). У принципу, оба ова метода су слична посматрању са учествовањем и без њега, само што се, уместо обичне физиолошке перцепције и накнадног записивања и вођења белешки, користе различита визуелна помагала.

Поред наведеног, Џон Грејди сматра да једна од заоставштина за социологију визуелног од стране антрополога и других јесте метод „слика генерисаних од стране субјекта“ (*subject-generated imagery*). У овом типу истраживања уређаји за снимање се дају самим субјектима (Grady, 2007: 66), уз инструкције да сликају оно што они сматрају значајним, с тим што би се опсег значајног касније ограничио циљевима истраживања.

²⁰ У оквиру овог метода могу се користити сочива са великим зумом како би се снимиле слике са велике раздаљине у односу на субјекта, или пак потпуно скривене камере.

Овај метод може бити погодан када се истражује нека осетљива група или поткултура у друштву.

Важно је нагласити да методи социологије визуелног не подразумевају само коришћење фотографије и других слика. Видео-записи такође могу бити корисни у методолошком погледу. Видео-записи као социолошка врста података показују неколико карактеристика: они су природни подаци док год су добијени једноставном регистрацијом, садрже велико богатство сензуалних аспеката (слике, звуци, покрети и сличне представе), мање су под утицајем истраживачевих интерпретација (од нпр. белешки са терена), такође садрже богатство детаља приступачних за накнадну анализу, омогућавају очување специфичне 'хронологије' и на тај начин чувају оригиналност ситуације боље од било које форме текстуалне дескрипције (Schnettler, 2008: 59–60).

Наравно, снимљена интеракција се не може посматрати као једноставно документовање ситуације, јер је оно ипак посредовано специфичном природом визуелног медија. Због тога, анализа видео-података мора бити допуњена етнографским теренским радом и другим облицима друштвеног истраживања (интервјуи, анкете), јер ограничавање анализе искључиво на визуелне податке и њихово тумачење носи са собом опасност од доношења погрешних и искривљених закључака (Schnettler, 2008: 72).

Видео-записи не чине крај листе средстава која се могу користити приликом социолошких истраживања која имају карактер визуелног. У том погледу, може се говорити о својеврсној револуцији која је дошла са широком употребом рачунара (као и различитих рачунарских програма), са интерактивним потенцијалом компакт-дискова (CD), али и са самим интернетом (Harper, 2005: 750–751).

4. Домаћи еквиваленти социологије визуелног

Као што се могло приметити из претходних редова, социологија визуелног је у западној социолошкој сфери достигла одређени ниво у развоју и одређен статус (мада су и даље оба далеко слабија од неких других социолошких дисциплина). У домаћој социолошкој науци то ипак није случај. Аутор ових редова имао је доста потешкоћа у проналажењу домаћих еквивалената социологије визуелног. Међу малобројнима се може навести осврт социолога Радована Марјановића на књигу „Уметност просека – есеј о социјалној употреби фотографије“ (*Un art moyen – Essai sur les usages sociaux de la photographie*, Paris: Les Editions de Minuit, 1970). Овај осврт се појавио 1975. године у часопису *Култура* и даје неколико занимљивих увида у социолошки аспект фотографије. Као прво, Марјановић, следећи кључне тезе аутора књиге, наглашава друштвено-интегративни карактер фотографије, поимајући је као „сред-

ство бележења и репродуковања најсвечанијих тренутака друштвеног живота, тренутака када група афирмише и реафирмише своје јединство“ (Марјановић, 1975: 170). На овај начин се фотографија смешта у домен приватног и породичног живота, истовремено се везујући за друштвену структуру констатацијом да се, „као таква, више (...) ’практикује’ код слабије интегрисаних, нижих и средњих слојева становништва (па и ’нове буржоазије’), и то претежно градског, док је за још интегрисано сеоско становништво или нешто непознато или је ’луксуз“ (Марјановић, 1975: 170). Треба имати у виду да се овај навод не односи на тадашње југословенско друштво, већ на француско, и да су то налази од пре 40 и више година, па је сасвим јасна њихова застарелост из данашње перспективе. Међутим, чини се како би било социолошки релевантно да се и данас може доћи до података колико и да ли фотографија има интегративну улогу (нпр. на породичном нивоу), али с обзиром на слојну припадност, образовни статус и средину у којој се живи (урбана/рурална).

Поред разматрања о естетском карактеру фотографије (у које се овде неће улазити), Радован Марјановић следи структуру књиге у којој се даље говори о новинарској и о јавној фотографији и њеним специфичностима. Ова друга фотографија би такође данас у ери интернетом посредоване визуелне комуникације такође била интересантна за проучавање, при чему би сâм појам јавности (а самим тим и јавне фотографије) морао бити темељно редефинисан.

Упркос неколико занимљивих опсервација, поменути прилог је ипак само осврт на књигу која се бавим визуелним, али није као такав рад о визуелном или рад који користи визуелно. За разлику од тога, може се поменути текст Ђокице Јовановића о страдању нишких Рома током Другог светског рата (Јовановић, 2008). Предлог за текст је био документарни филм који је аутор приложио уместо уобичајеног усменог излагања на једном интердисциплинарном скупу.²¹ Овај документарни филм, под називом *Овај живот поклоњен ми је*, састоји се од сведочења преживелих Рома. Аутор на основу ових аутентичних излагања изводи закључке о положају, стварности и судбини Рома у Нишу током Другог светског рата. Овде је значајно то што је, услед недостатка архивске и друге грађе о овој проблематици, визуелни материјал заправо коришћен као један од основних извора података за извођење одређених закључака. Треба још напоменути да документарни филм не представља сирову визуелну грађу, већ је стилизован и у знатној мери саображен естетици документаристичког филмског приступа, што је била заслуга режисера једне ромске телевизије из Ниша (Јовановић, 2008: 84). На овај начин грађа

²¹ Реч је о скупу *Култура сјећања: 1941*, одржаном 23. и 24. новембра 2007. у Бањалуци под покровитељством немачке фондације „Friedrich Ebert“.

која је представљена у филму може имати рецепцију која ће бити шири од уских научних кругова.

Још једна књига која се бави Ромима, само из сасвим другачије, религијске перспективе, може бити значајна када се говори о „домаћим верзијама“ социологије визуелног. Реч је о књизи *Устала Јемка (текије, тарикати и шејхови нишких Рома)* Драгољуба Ђорђевића и Драгана Тодоровића. Ова невелика књига превасходно се састоји од три интервјуа са ромским шејховима различитих дервишких редова три ромске текије у Нишу. Поред тога, у књизи се налази 20 врло квалитетних фотографија у боји које су аутори забележили током интервјуа дајући тако самој књизи једну додатну визуелну димензију. Те фотографије нису проста илустрација одређених тврдњи, него представљају извесну допуну самих интервјуа и додатни, визуелни извор података. Фотографије махом приказују унутрашњост све три текије, уз доста интересантних детаља,²² али и неке дервишке ритуале. Уз ово, филмски је снимљен главни дервишки обред, при чему тај видео-материјал износи преко два сата и само по томе је, према тврдњи аутора, ексклузиван (Ђорђевић, Тодоровић, 2009: 15). Овај филмски запис је смештен на CD који је објављен заједно са књигом. Иако није професионално обрађен, видео-материјал пружа увиде у начине вршења религијских ритуала (у овом конкретном случају дервишких), па као такав такође има одређену сазнајну вредност.

На крају, може се можда поменути и књига *Идеологија филмске слике*, потписника ових редова. У овој књизи предмет проучавања су партизански филмови, који се поимају као једна врста културних артефаката социјалистичке Југославије. Ова остварења се не посматрају сама за себе, већ се прати на који начин су конструисали централне идеолошке аспекте и доминантне вредносне оријентације система у којем су настали. Ову књигу би у домен социологије визуелног могло сврстати то да је филмска слика као таква примарни извор података, а њена потенцијална значења се покушавају тумачити првенствено курентним друштвеним (при чему се посебна пажња посвећује идеолошко-политичким факторима), али и историјским контекстом.

Осим тога што се хтело показати да филмови могу представљати једну врсту лакмус-папира који на више или мање посредан начин детектује преовладавајуће друштвене тенденције и да као такви могу бити легитиман предмет социолошког проучавања, анализа изабраних филмова у својој крајњој консеквенцији послужила је и да би се донекле објаснила једна друга појава, тзв. визуелна идеологизација (појава репре-

²² Може се овде само приметити да би, вероватно, визуелно-сазнајни ефект био много израженији да су фотографије већег формата и да су распоређене тако да једна фотографија заузима једну страну (у књизи, две фотографије стоје на по једној страни).

зентовања политичких идеја и идеолошких садржаја путем визуелне форме). Поред овога, може се напоменути и да се у самој књизи налазе слике (не претерано доброг квалитета), које су заправо фотографије извучени из анализираних филмова, али оне у овом случају не превазилазе своју илустративну функцију.

5. Закључак

Оно што би се могло извести као генерални закључак јесте да домаћу социолошку сцену карактерише невелик број студија које би се бар делимично могле подвести под социологију визуелног. Због тога се сасвим сувисло може запитати: зашто је то тако? Зашто у домаћој социологији нема више социолошких визуелних истраживања или бар студија које би у извесној мери гравитирале овој социолошкој дисциплини? Можда се може претпоставити да је у питању извесна конзервативност научне средине, у смислу да се са релативним неповерењем гледа на сваки нетекстуални приступ друштвеној проблематици.²³ Или је пак у питању неповерење према визуелним изворима података услед њихове често изражене субјективности? Вероватно се као могући могу навести и чисто материјални разлози, у смислу скупе опреме која би била потребна за практично извођење теренског истраживања, али и касније обраде визуелно забележеног материјала.

Могуће је да од свега наведеног има понечега, али и да су уједно у питању неки сасвим други разлози (који су промакли аутору овог текста). Како било, да било, недостатак истраживања и монографија овакве врсте свакако може чинити домаћу социолошку науку, условно речено, сиромашнијом, али, са друге стране, може такође бити снажан замајак према неким новим правцима развоја домаће социологије.

Литература

- Bart, R. (2001). Fotografiska poruka. *Prelom* 1 (1): 219–227.
Bart, R. (1979). Retorika slike. *Treći program* (41): 465–477.
Becker, H. (1974). Photography and Sociology. *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, no. 1: 3–26 <<http://lucy.ukc.ac.uk/becker.html>>, 20. 2. 2012.
Becker, H. (1998). Visual Sociology, Documentary Photography and Photojournalism: It's (Almost) All a Matter of Context. In: J. Prosser (ed), *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers*, London: Falmer Press, pp. 84–96.

²³ Џон Просер сматра да недостатак слика вуче корене из трајног утицаја квантитативне епистемологије, као и из чињенице да квалитативна парадигма користи речи или понекад бројеве, а тек врло ретко слике, осим као приказе речи и бројева (Prosser, 1998: 100).

- Bryant C. D. and D. L. Peck (eds.). *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Campion, B. (2007). *Photography as a Method of Visual Sociology* (master thesis). Sydney: College of Fine Arts, The University of New South Wales.
- Collier, J. and M. (1986). *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Debor, G. (2003). *Društvo spektakla*. Beograd: Blok 45.
- Ђорђевић, Д., и Д. Тодоровић (2009). *Устала Јемка (текује, тарикату и шејхови нишких Рома)*. Ниш: Филозофски факултет.
- Ђорђевић, Ј. (prir.) (2008). *Studije kulture – zbornik*. Beograd: Službeni glasnik.
- Goffman, E. (1979). *Gender Advertisements*. New York: Harper and Row Publishers.
- Giro, P. (2001). *Semiologija*. Beograd: Plato.
- Grady, J. (2007). Visual Sociology. In: C. D. Bryant and D. L. Peck (eds.), *21st Century Sociology: A Reference Handbook (volume two)*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, pp. 63–70.
- Harper, D. (2005). What's New Visually?. In: N. K. Denzin and Y. S. Lincoln (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*, London: Sage Publications, pp. 747–761.
- Harper, D. (1998). An Argument for Visual Sociology. In: J. Prosser (ed), *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers*, London: Falmer Press, pp. 24–41.
- Harper, D. (1988). Visual Sociology: Expanding Sociological Vision. *The American Sociologist* 19 (1): 54–70.
- Herman, E. i R. Mekčesni (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Hol, S. (2008). Kodiranje, dekodiranje. U: J. Ђorђевић (prir.), *Studije kulture – zbornik*. Beograd: Službeni glasnik, str. 275–286.
- Jovanović, Ђ. (2008). ... Чuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata. V: S. Bosto, T. Cipek i O. Milosavljević (prir.), *Kultura sjećanja: 1941*. Zagreb: Disput, str. 83–93.
- Kellner, D. (2010). *Cinema wars: Hollywood film and politics in the Bush–Cheney era*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Klajn, N. (2003). *Ne logo*. Beograd: Samizdat B92.
- Kloskovska, A. (2001). *Sociologija kulture*. Beograd: Čigoja štampa.
- Manovich, L. (2006). Image Future. *Animation: An Interdisciplinary Journal* 1(1): 25–44.
- Manovič, L. (2001). *Metamediji*. Beograd: Centar za savremenu umetnost.
- Marvasti, A. B. (2004). *Qualitative Research in Sociology: An Introduction*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Marjanović, R. (1975). Fotografija, društvo i sociologija. *Kultura* (29): 166–177.
- Petrović, S. (1991). *Kultura i umetnost*. Niš: Prosveta.
- Prosser, J. (1998). The Status of Image-based Research. In: J. Prosser (ed), *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers*, London: Falmer Press, pp. 97–112.
- Schnettler, B. (2008). Vision and Performance. The Sociolinguistic Analysis of Genres and Its Application to Focussed Ethnographic Data. *Qualitative Sociology Review* 4 (3): 59–83.

- Schnettler, B. & J. Raab. (2008). Interpretative Visual Analysis. Developments, State of the Art and Pending Problems. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 9 (3) <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0803314>>, 5. 3. 2011.
- Smith, G. (1996). Gender Advertisements Revisited: A Visual Sociology Classic. *Electronic Journal of Sociology* <<http://www.sociology.org/content/volo02.001/smith.html#2b>>, 13. 5. 2012.
- Spasić, I. (1996). *Značenja susreta. Goffmanova sociologija interakcije*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić“.
- Suchar, C. (1997). Grounding Visual Sociology Research In Shooting Scripts. *Qualitative Sociology* 20 (1): 33–55.
- Wagner, J. (2002). Contrasting images, complementary trajectories: sociology, visual sociology and visual research. *Visual Studies* 17 (2): 160–171.
- Звијер, Н. (2011). *Идеологија филмске слике*. Београд: Филозофски факултет.

Nemanja Zvijer
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

S u m m a r y

VISUAL SOCIOLOGY – POSSIBLE DIRECTIONS OF FUTURE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY IN SERBIA

The aim of this work is to draw attention to a specific sociological (sub)discipline, visual sociology, and try to position it on domestic sociological map. The visual sociology approach to social reality seems appropriate given the fact that the current Serbian society (as indeed also global) is occupied and saturated with visual contents, which therefore creates the need to introduce more specific sociological approaches. In this context, the paper will outline briefly the genesis of the visual sociology, and then it will be exposed the key theoretical and methodological characteristics. After that we will try to trace its equivalent in Serbian sociology. The basic idea of the paper will be an attempt to introduce a relatively new sociological point of view, at least for Serbian sociology, and to point out that as one of the possible directions of development of our sociological science.

Key words: sociology, visual sociology, visual contents, images

Силвано Болчић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:32(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ИСКУСТВА И ДОМАШАЈИ „АНГАЖОВАНЕ“ СОЦИОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ ТОКОМ ПРОТЕКЛИХ ПЕТ ДЕЦЕНИЈА

У раду се разматрају општи смисао и неки видови „ангажованости“ социологије: „ангажованости“ ради легитимизације дневне политике, али и „ангажованости“ којом се научно анализира друштвена реалност, да би се у друштву покренуле друштвене промене које воде хуманијем свакодневном животу свих чланова друштва. Назначени су услови који би повећали друштвену потражњу за социолошком професијом, али и нова теоријска и примењена знања која би ишла у сусрет потребама друштва за социолошком експертизом. У раду се анализирају и два значајна „случаја“ ангажованости социологије, где та ангажованост није допринела друштвеној афирмацији социологије, примарно због неспремности тадашњих политичких моћника да уваже социолошка сазнања о друштвеној реалности. Оба „случаја“, која се јављају почетком 1980-их, онај у вези са „марксистичким образовањем“, као и онај у вези са ангажовањем социолога у тзв. Крајгеровој комисији, била су у знаку идеолошких противљења модерној социологији, те антимодернизацијских тенденција у превазилажењу дубоких кризних процеса у тадашњој Југославији. Дата је релативно целовита историјско-социолошка слика актера уплетених у наведене случајеве „ангажоване“ социологије. Упозорено је да су разорна друштвена дешавања у Југославији и Србији током 1990-их на особен начин отворена расправама о „настави марксизма“ и о друштвеној кризи у Југославији почетком 1980-их.

Кључне речи: ангажована социологија, примењена социологија, друштвена криза у Србији, спорења о настави марксизма, социолози и „Крајгерова“ комисија

Увод

Друштвена и академска афирмација социологије у Србији након II светског рата била је сложена, са низом противречних тенденција. Могло би се рећи да су 1950-е прошле у ослобађању „академске“ социологије, каква се практиковала у високошколској настави, од „дијаматовског“ наслеђа, те да истинска *друштвена* афирмација социологије почиње после оснивања Групе за социологију на Филозофском факултету у Београду и започињања првих целовитих професионалних студија из области социологије школске 1959/1960. године.¹

¹ Целовитији приказ развоја Групе за социологију дат је у раду С. Болчић, М. Богдановић, 1998: 103–117.

Током 1960–1980-их година било је дужих и краћих раздобља приметне *популарности социологије као науке и као професије*, што је било у складу са трендом афирмације социологије у свету, генерално, па и у тадашњој „новој Југославији“. Многи су јавни посленици („друштвено-политички радници“, али и многи из других области друштвених наука) означавали своја „казивања о друштву“ *социолошким анализом*, а себе су често „*титулисали*“ *социологом*. У многим од тих „казивања о друштву“ било је доста *идеолошки* обојених ставова и тврдњи о друштвеној реалности која нису била поткрепљена примереним, теоријски и методски изведеним *социолошким знањима*. Нажалост, и због такве повремене *злоупотребе* популарности и растућег друштвеног уважавања социологије,² већ крајем 1970-их дошло је време у којем је социологија као наука и професија почела да бива *маргинализована* у јавном дискурсу, али и у укупном обликовању друштвене свести људи у тадашњој Југославији.

Краткотрајно поновно *друштвено* уважавање *социологије*, као релевантне науке за разумевање *кризних процеса* у тадашњој Југославији почетком 1980-их,³ убрзано је нестајало током 1980-их. Тај *тренд маргинализације социологије* у тадашњој Југославији, и Србији такође, продубљен је током *разорних* 1990-их година. Упркос многим привидима, чини се да тај тренд маргинализације социологије у Србији није прекинут ни након 2000. године, иако су неки социолози играли значајну улогу у „делегитимизацији“ режима С. Милошевића и мада је након 2000. нарасла потреба за знањима социологије у циљу свеукупне *реконституције друштва* Србије. Чиме објаснити ту уочљиву маргинализацију социологије у формирању друштвене свести, а посебно у обликовању „постоктобарске“ *друштвене политике* и у најновијој историји Србије, о томе би ваљало целовитије расправљати.⁴ Овај рад, међутим, посвећен је осветљавању неких, ваља рећи ређих, видова *ангажоване* социологије у претходних пет деценија у Србији.

² О низу других разлога и околности, који су условили, нарочито након студентских протеста 1968. године, и идеолошку *дифамацију* социологије, са низом тешких друштвених последица, ваљало би посебно говорити.

³ О томе говори и укључивање „радне групе социолога“ у рад Комисије друштвених савета Председништва СФРЈ за Програм економске стабилизацију, у јавности познате као „Крајгерова комисија“, која је формирана 1982. године.

⁴ Нека од могућих објашњења понудио сам у скорашњем тексту у часопису *Социологија*, бр. 4/2011.

„Ангажована“ социологија – о чему то говоримо?

Људи од науке, по правилу, *зазиру од „ангажованости“*⁵ Јер, то може значити наметање предмета научног рада, предрасудно мишљење о стварима које тек ваља научно спознати, може подразумевати временске и друге практичне оквири („рокове“, средства итд.) који онемогућавају примену неизбежних поступака којима се долази до научних сазнања, може значити и „задату корисност“ научних налаза. Захтевом за *вредносном неутралношћу науке*⁶ и у социологији – настојало се избећи непосредно увлачење научника у велика друштвена спорења, у којима се, због сукобљених *интереса*, врши *инструментализација и идеологизација* готово сваког знања и где се спорови не решавају превасходно на основама рационалног мишљења. Ипак, бар кад је реч о друштвеним наукама, пуна „вредносна неутралност“ није могућа, нити је могуће до краја избећи извесну „инструментализацију“ научних резултата. Јер, већ избором тематике, одређивањем „граница“ у којима ће се кретати истраживање, формулацијом научних хипотеза, па и избором истраживачких поступака, научник „уважава“ извесне друштвене интересе („потребе друштва“), чиме отвара и могућност инструментализације сазнања до којих се дошло уз ригорозно научно истраживање.

Свакако, *ангажованост социологије* се не своди само на *осетљивост* за непосредно изражене *проблеми* и *потребе* датог друштва, нити на *употребљивост* научних сазнања за решавање животних проблема људи. Она значи и *критичност* према оној артикулацији свести у друштву која спречава истинско разумевање људских и друштвених проблема, значи и *креирање нове друштвене свести*, која отвара простор и подржава друштвена настојања да се превазиђу блокаде, неравнотеже у друштвеном животу. Ангажованост социологије јесте израз њене суштинске усмерености на трагање за истином о друштвеној реалности, ради добробити човека, ради сталног проширивања човекове слободе. Тај вид ангажованости социологије, са јасним *хуманистичким* предзнаком, дозвољава и особену „инструментализацију“ науке као делатности која својим *делима* непосредно подржава ону „страну“ у великим друштвеним спорењима што нуди шире могућности за реализацију *људских* потенцијала, за превазилажење свих видова *оскудице*, јер оскудица укида могућност избора, а *слобода* свакако значи и постојање избора, што „ради“ у корист *достојанства људи*.

⁵ Б. Хорват (1986: 5–6) својевремено је упозорио да се уобичајено говорило о „ангажованости“ у вези са уметношћу. Али, он своје есеје о друштвеној кризи у Југославији, које је објавио у књизи *Југословенско друштво у кризи*, види као „продукте ангажоване науке“, која значи не само критику, већ и откривање алтернативних решења.

⁶ Види више о томе у: В. Милић (1978: 336–362).

Таква ангажованост социологије подразумева и њену *заинтересованост* за *научност* (целовитост, проверљивост, објективност) резултата научног рада, али и за њен допринос расту најшире схваћеног *благостања* људи, и то *благостања најширег могућег круга људи*. Иако се под „ангажованим“ може подразумевати свако отворено укључивање науке у непосредно остваривање циљева људског деловања, ма какви били ти циљеви, чини се да је досадашња употреба израза „ангажованост“ била усмерена на оне ситуације деловања (у уметности, науци и другим подручјима) чије су вредносне координате биле хуманизам, правичност, људско благостање, достојанство, слобода. Та врста „ангажованости“ карактерише знатан део савремене друштвене науке, па и савремену социологију.

И без целовитије анализе, може се рећи да је и социологија у Србији током претходних пет деценија била у знаку те широко и позитивно схваћене „ангажованости“. Али, било је и замерки у широј јавности због недовољне „ангажованости“ социологије у превладавању друштвених проблема, као што је било и „академских“ и других приговора унутар професионалне заједнице социолога поводом појединих видова „ангажованости“ социолога у дојучерашњој Југославији, па и у новоосамостаљеној држави Србији.

Будући да „ангажованост“ обично подразумева и *изричито* извођење *импликација* датих научних сазнања за *практичну делатност* људи у датом друштву, што упућује на *повезивање дијагнозе, прогнозе и терапије*, социолозима се често замерало што су „једнострано ангажовани“ као „критичари постојећег“, или што су у својим „дијагнозама“ и „прогнозама“ често знали да оспоравају могућност трајне *репродукције* друштва у границама „постојећег реда ствари“, без јасних назнака о другачијим *практичним „друштвеним аранжманима“*, којима би се друштво могло репродуковати на нов начин, какав би онемогућавао јављање оних проблема које је доносио „постојећи ред ствари“. Ваља рећи да је социологија, од свог настанка, *у већој мери била општеоријска критика начела успостављених „друштвених поредака“* него што је била *примењено знање за уређивање „доброг друштва“*.⁷

Али, јавно исказивано незадовољство резултатима социологије и јавним деловањем социолога, у дојучерашњој Југославији и у Србији, није, у многим случајевима, било последица недовољне практичне *применљивости* социолошких сазнања. То незадовољство је често било израз *реалног утицаја социолошких сазнања* на формирање *нове друштвене свести* у најширим размерама друштва, чиме се доводио у питање „постојећи ред ствари“, па тиме и *интерес* одређених сегмената друштва „уграђених“ у дати „поредак“.

⁷ Целовитији преглед развоја *примењене социологије* дат је у раду Dentler, R. A., 2002.

Ваља рећи да, уз одређене „варијације“ у друштвеном третману социологије као науке и професије, у савременим друштвима преовладава својеврстан *конфликт на линији социологија – доминантна идеологија друштва*. Ограничено је присуство социолога у „центрима друштвеног одлучивања“. Доминира суздржан однос владајућих снага у друштву према професионалној делатности социолога, изражен често и „диспаритетним“ ограничавањем средстава и других видова потпоре за рад социолога, честим прекидима комуникација и искључивања интереса регулативних институција за рад социолога, па и дуготрајном *институционалном нерегулацијом професионалне делатности социолога*.⁸ Социолози су и даље, у свим модерним друштвима, готово „самозвана професија“, без јасног *институционалног „радног места“*, у иначе све разуђенијој друштвеној подели рада, у којој су многа радна места постала готово *монополски* заштићена „лиценцама“ за рад и другим, законима прописаним, условима, правима, па и привилегијама.

У „*професију социолога*“ многе појединце промовисали су „*медији*“, на основу њиховог најчешће уопштеног или субјективног, личног „*виђења*“ одређених „*збивања у друштву*“, које ти појединци, без nelaгоде, износе у медијима, независно од њихових академских диплома и доказане *професионалне* оспособљености за дату професију, и без научних и других стручних радова из којих би се могло закључити да су они *компетентни* за исказивање *јавног суда* о датим друштвеним збивањима. Симптоматично је да се таквој, „*медијски*“ стеченој, „*титули социолога*“ не противе, јавно и организовано, ни професионална удружења социолога, нити институције које имају „*акредитиве*“ за образовање и научну делатност у области социологије. Та „*зауостављена професионализација*“ делатности социолога, која дуго траје и у оним друштвима где постоји развијенија и дуготрајнија *традиција академске социологије* од ове у Србији, чини се да је, бар делом, последица поменуте *специфичне „ангажованости“ социологије*, која је усмерена ка истинској *хуманизацији и демократизацији друштвених односа*, чему *нормативно* „*као да*“ теже готово сва савремена друштва, али чему *реално владајуће снаге* не теже, нити у том правцу граде „*реални ред ствари*“, о чему често, веома документовано, говоре управо *истинска* социолошка истраживања.

У ситуацији институционалне неодређености професионалног *домена* социологије, али и услед недостатка „*реалне тражње*“ за професионалним услугама социолога, *примењено социолошко знање* још није у довољној мери постало неопходан елемент професионалног образовања социолога. Но, таквог знања има већ подоста и у савременој социоло-

⁸ Види о томе: Жупанов, Ј., Шпорер, Ж., 1984; те њихов рад у *Ревизији за социологију*, 2/1985.

гији,⁹ генерално, а све више и у социологији која се практикује у данашњој Србији. Чини се да се то примењено знање у социологији не примењује довољно и због тога што то знање које нуди социологија није увек исте врсте као и примењено знање у другим научним областима. Јер, то знање није примарно намењено решавању проблемâ *појединачних* „клијената“, већ се чешће односи на неку „класу клијената“, на одређене друштвене групације (чији би, рецимо, положај у друштву ваљало променити) и што друштвене промене које ваља извести, у крајњој линији, морају бити преображаји *глобалног друштва*, а оне могу доћи до изражаја ако уследи *серија усаглашених промена у свим битним сферама друштва*.

Могло би се, према томе, рећи да је *истински „ангажована“ она социологија која има у свом фокусу развојне промене у друштву које друштво чине репродукцијски ефикаснијим, али и људски примеренијим оквиром за свакодневни живот људи*. И социолошка знања о *општим законитостима* мењања и развоја друштва, о међузависностима промена у различитим сферама друштва, о детерминантама, фазама и непосредним чиниоцима и последицама промена у свакој од битних сфера друштва (економије, политике, културе и духовне сфере итд.) јесу релевантна, те стога и примењена, сазнајна основа за решавање актуалних друштвених проблема.

Свакако, решавање друштвених проблема *мењањем (развојем) друштва* претпоставља не само *експликативне теорије друштвених промена*, већ и одговарајуће *нормативне теорије*.¹⁰ Нормативни искази у социологији и даље су најчешће *имплицитно даћи* у аналитичким исказима о ономе што се дешава у стварности и у сазнањима до којих се долази компаративним студијама истоврсних процеса и појава. То суздржано мишљење социолога о ономе што *треба чинити*, условљено и ограниченим важењем општих социолошких теорија, великом сложености и све израженијом нетранспарентношћу „узрочно-функционалних“ веза и детерминизама који обликују савремена друштвена збивања, али условљено и *скромном друштвеном моћи социолога* и недовољним искуством у практиковању такве моћи у обликовању делатних „друштвених околности“, често стварају утисак да социолози само знају да описују и оцењују постојеће друштвено стање и да су без уобличених идеја о кон-

⁹ Види, на пример, Steel, S., Price, J., 2004

¹⁰ Чини се да изразита предност економије као науке и економиста као „експерата“ у односу на социологију и социологе лежи у обликовању мера *економске политике друштва*, као и економских одлука других економских актера, управо у већој развијености *нормативних становишта у економији*, па и својеврсној „лакоћи“ којом економисти дају „рецепте“ за конкретна економска понашања, од којих се многи такви „рецепти“ не потврде у пракси, због чега, међутим, ни економска струка, па ни „економски експерти“ не носе никакве последице, често чак ни грижу професионалне савести.

кретним променама које би ваљало („требало“) иницирати, подржати у друштву, ради превазилажења одређених неповољних друштвених стања. Пажљивије читање социолошких расправа, међутим, показује да је у тим студијама социолога изложено мноштво конкретних сазнања о ономе што у друштву *не би требало чинити*, упозорења о *извесним последицама*, често неповољним, које ће уследити ако се примене одређене регулативне мере (предвиђене новим законима, прописима и акцијама државе, и сличним актима), поготово кад те мере не уважавају друштвену реалност, као што има и предлога за *алтернативне* „друштвене аранжмане“ који би доносили другачије социјалне учинке. Све су то, по својој суштини, релевантна сазнања *„ангажоване социологије развоја“*.

У времену *друштвене кризе* изразито расте потреба за сазнањима која доприносе *практичном* решавању друштвених проблема. Стога, има схватања да је у времену друштвене кризе *истински интелектуални став онај који нуди практична решења*. У времену кризе долази до дубоких поремећаја успостављеног „реда ствари“ (и у домену нормативног и у домену реалног „поретка“), наступају кретања која су појавно хаотична, нетранспарентна, непредиктибилна, што чини сваку рефлексију о том „(не)стању“ непоузданом. Али, у таквим се „околностима“ неке кључне неравнотеже и њихове детерминанте уочавају јасније него у „мирним временима“. О томе су, на пример, током 1980-их „сведочила“ велика уједначеност схватања лаика и стручњака, укључив ту и социолога, о *кључним проблемима* тадашњег југословенског друштва (као што су били раскорак нормативног и реалног „реда ствари“, превласт политичке сфере и политичког волунтаризма у свим сферама друштва, деградација рада, стручности, креативности, предузетништва као основа друштвеног напретка, изразита неравнотежа моћи и одговорности, погрешна „развојна оријентација“). Стављањем тих друштвених проблема у домен научних проучавања, друштвене науке, генерално, а социологија посебно,¹¹ нису ризиковале да подлегну притиску ваннаучних представа о друштвеној реалности, нити су се усмериле на истраживања идеолошких „привида“, већ су се бавиле *суштинским узроцима друштвене кризе*. Нажалост, та врста „ангажованости“ југословенске социологије (па и социологије у Србији), како ће бити документовано у наставку овог рада, није наилазила на адекватну јавну, па ни ширу друштвено-научну подр-

¹¹ Иако би се могло навести обиље социолошких радова у којима су изложена темељна сазнања о дуготрајним кризним процесима у тадашњем југословенском друштву, посебно о друштвеној кризи 1980-их, овде ће бити наведен тек један од радова који је имао карактер синтезе тих сазнања, а настао је у оквиру поменуте „радне групе социолога“ унутар „Крајгерове комисије“ и који је постао доступан јавности, упркос његовом необјављивању као званичног документа „Крајгерове комисије“, одлуком редакције часописа *Scientia Yugoslavica*, који је излазио у Загребу; види: *Scientia Yugoslavica*, 3–4/1985.

шку, а била је суштински блокирана од оних који су имали највише друштвене моћи да евентуално зауставе злокобно „расплитање“ југословенске државне и друштвене кризе. О трагичности тог „срза“ политике и социологије у тадашњој Југославији и Србији 1980-их говоре сва трагична збивања у „простору“ некадашње Југославије током 1990-их, чије разорне последице друштво Србије задуго неће превладати.

Анализа неких конкретних видова „ангажоване“ социологије у Србији

Аутор овог рада нема амбицију да целовито, са свом могућом „акрибијом“, осветли пет деценија уобличавања „ангажоване“ социологије у Србији. Оно што ће овде бити изложено требало би да нешто конкретније поткрепи поједине закључке из претходног одељка и да евентуално подстакне неке будуће аналитичаре раста, развоја и посртања социологије у Србији да још уверљивије осветле и збивања која ће сада бити „извучена на светло дана“, као и сва друга дешавања која су овде морала бити остављена по страни, уз ризик да тиме буде доведена у сумњу добра намера овог аутора да, и овом расправом, допринесе даљем професионалном развоју социологије у Србији, развоју социологије као науке и професије, у чијем је окриљу прошло више од педесет година његовог личног живота.

Расправе о „настави марксизма“ половином 1980-их

Изабрао сам да „сведочим“ о неким од наведених видова „ангажоване“ социологије у Србији, о којима сам имао довољно релевантних увида, поред осталог, јер сам и сâм био један од учесника у тим збивањима.

За почетак, осврнућу се на дешавања из првих година 1980-их, када се заострила раправа о начину реализације наставе из *Марксизма и социјалистичког самоуправљања* у „средњем усмереном образовању“. Та је настава била саставни део наставних планова већ од половине 1970-их, и то у свим средњим школама, дакле планова и оних трогодишњих, за тзв. *радничка* занимања, као и свих других општеобразовних и стручних средњих школа. Ваља рећи да су *социолози као професија* у то време били веома заинтересовани за ту *област наставе* већ и из уже професионалних разлога, с обзиром на то да су многи *дипломирани социолози* били најчешћи носиоци те наставе. Но, осим тог, условно „*цеховског*“ интереса, социолози, као посленици у једној сложеној науци о друштву, били су заинтересовани да ученици током свог средњошколског образовања стекну што темељније разумевање друштвене стварности и у властитој земљи, као и разумевање друштвених трендова у свету који битно утичу на токове у сваком конкретном модерном друштву.

Наравно, „друштвени чиниоци“ (превасходни они који су деловали у оквиру Савеза комуниста) који су тих година пресудно утицали на обликовање наставних планова и програма у свим нивоима и видовима образовања истицали су шире „друштвене“, али и идеолошке функције наставе „Марксизма и социјалистичког самоуправљања“ и, пре свега, настојали су да осигурају превласт „марксизма, као најнапреднијег учења у модерној епохи“, у формирању друштвене свести ученика, младе генерације, као и друштвене свести људи у тадашњој „социјалистичкој“ Југославији. Када се то има у виду, онда је јасно да је и расправа о *начину реализације наставе* „Марксизма и социјалистичког самоуправљања“ у средњим школама морала од самог почетка добити обележја „идеолошке расправе“, те да су различите *стручно* артикулисане позиције биле анализирани и „квалификоване“ уз помоћ задатих „идеолошких наочара“ тог раздобља.

Када би се остварио пуни увид у рад тадашњег Просветног савета Србије, уочило би се да је било много стручних и других спорења у вези са реализацијом наставе у средњем, као и у свим другим видовима образовања, спорења у вези са наставом књижевности, историје, математике, музике, ликовног образовања итд. О тим спорењима у *широј јавности* није било ни информација, нити других *друштвених* конфронтација. Конфронтације у вези са „наставом марксизма“ добиле су, међутим, карактер *политичког дешавања* од битног значаја за „поседнике“ политичке моћи у тадашњој Југославији. Ваљало би написати дебелу књигу о свим тим збивањима, користећи и све оно што је стизало до шире јавности путем медија, као и оне „материјале“ који су били за „интерну употребу“, који су можда негде остали и сачувани, уз гомиле других „материјала“ који су се, у шапирографисаној форми, „производили“ у „апаратима“ Партије, државних органа и других надлежних институција.

Многи су се и тада питали: чему толика „бука“ око „наставе марксизма“? То се могу питати и нове генерације младих, па и нови посленици у социологији у Србији. Вероватно не дајући за ту тврдњу довољне доказе, сматрам да је *тадашња „бука“ око „наставе марксизма“ била зачетак оних каснијих, све злокобнијих, друштвених конфронтација у тадашњој Југославији и Србији.*¹²

¹² Требало би забележити да је, како сведочи Драгиша Павловић (*Олако обећана брзина*, Глобус, Загреб, 1988: 50), 13. маја 1987. одржан састанак између Д. Павловића (тадашњег Председника Градског комитета СК Београда) и С. Милошевића (Председника ЦК СК Србије), састанак „у четири ока“, и да је тај разговор (на захтев Милошевића) био у вези са незадовољством С. Милошевића избором С. Болчића, В. Гоатија и других у комисије Градског комитета, чему се Милошевић изричито противио. Д. Павловић је подсетио Милошевића да је он захтевао од Д. Павловића „да Силвано Болчић не буде председник Комисије за идејни рад ГК“, што је иначе био првобитни предлог Д. Павло-

Ако би требало понудити неко „скраћено штиво“ о тадашњим конфронтацијама око „наставе марксизма“, можда би могао добро послужити *Студент*, број 8, од 26. III 1986. У том броју *Студента* даје се увид и у почетне разлоге за одлуку Просветног савета Србије, одлуку која је донета још почетком 1984. године, да се изврше темељите измене начина реализације наставе „Марксизма и социјалистичког самоуправљања“ у тадашњем средњем усмереном образовању. У разговору који сам водио са новинарима *Студента*, у својству председника Комисије Просветног савета Србије за наставу филозофије, социологије и марксистичког образовања, истакао сам да је, почетни, али и довољно ваљан разлог за промену дотадашњег концепта „наставе марксизма“ био у чињеници масовног незадовољства ученика том наставом. Било је вишеструко исказано у анализама просветних органа, као што је био Републички завод за унапређење наставе и васпитања, како већина ученика не успева да са разумевањем прати ту наставу, да учествује у њој, да са разумевањем чита и користи уџбенике који су писани по тадашњем концепту „наставе марксизма“ и како је због свега тога створен изразито одбојан однос ученика према „настави марксизма“ (међу ученицима су се могли чути искази: „досадан си као марксизам“ или „мрзим те као марксизам“). Било је евидентно да се такво стање није могло поправљати ни бољим, спремнијим наставницима, који би прошли додатну обуку за држање ове наставе, нити писањем бољих уџбеника. Било је нужно наћи нови концепт те наставе – нови, пре свега, у избору конкретних наставних садржаја и у начину њиховог укључивања у засебне предмете за поједине разреде, који ће чинити окосницу те нове наставе „марксизма и социјалистичког самоуправљања“ у средњим школама, а потом и у универзитетској настави, где су уочени суштински исти проблеми.

вића и „заслугом“ С. Милошевића, „Болчић то заиста није постао“ (овде ја, С. Болчић, морам приметити да о тој идеји, да будем биран за председника Комисије за идејни рад Градског комитета СК Београда, нисам имао никакве разговоре са било ким, ни неформалне, и да сам о тој „игри“ око мог ангажовања на ту функцију дознао тек из наведене књиге Д. Павловића). У том запису Д. Павловић наводи и то да му је С. Милошевић „озбиљно замерио“ што је у Градском комитету прихватио разговор са групом професора (били су то, по навођењу Д. Павловића: М. Печујлић, С. Болчић, Р. Нешковић, А. Милић, В. Милић, С. Дивјак) који се не слажу са најављеном реформом наставе марксизма на Универзитету у Београду (радило се о реформи која се артикулисала у Универзитетском комитету СК Београдског универзитета, где је у том тренутку доминирала група која је заговарала „интегрални марксизам“ у настави марксизма за средње школе, састављена од људи који су идејно затупали ставове Мире Марковић). Дакле, каснији сукоб између Д. Павловића и С. Милошевића, који ће бити у фокусу Осме седнице ЦК СК Србије, имао је зачетак у расправама о настави марксизма.

Кључна новина у тој новој концепцији је била у томе да се ученицима, у склопу те наставе,¹³ омогући да стекну, педагошки примерено њиховом узрасту и свим претходно стеченим знањима, одређена темељна и модерна знања из филозофије, социологије, економије, историје, без којих није могуће разумети ни особена тумачења и разумевања модерног друштва и модерне епохе која је донео марксизам, марксизам схваћен не као идеологија, већ као модерна друштвена мисао, ма колико он имао у себи и идеолошке „наслаге“ и ма колико је тадашњи друштвени поредак своју „легитимност“ настојао да заснује и „на марксизму“.

У практичној разради, овај нови концепт је доносио неколико битних промена. Али, будући да је настава „Марксизма и социјалистичког самоуправљања“ била успостављена, ранијим одлукама просветних органа, као јединствена наставна област, уграђена у наставне планове свих разреда средњих школа, да је имала „задато“ обавезујуће наставно-тематско „језгро“, што Просветни савет Србије није доводио у питање својом новом одлуком о „доградњи наставе марксизма“, те да се са том наставом започињало већ од првог разреда средњих школа, Комисија Просветног савета, скраћено називана „Комисија за марксизам“, морала је уважити те још увек важеће елементе раније концепције „наставе марксизма“.

Новим предлогом било је предвиђено да се ова настава и њени циљеви реализују кроз четири релативно тематски заокружена наставна предмета, примереног наслова, и то тако да ова настава крене од другог, а не од првог разреда, да први предмет буде конципиран као „Увод у науку о друштву“, који би се реализовао у другом разреду, потом би следили „Социјалистичко самоуправљање и савремено друштво“, те „Политичка економија“ у трећем разреду, да би се у четвртном разреду реализовала настава под насловом „Филозофске основе марксизма“. Ваљало би имати у виду интегралне садржаје наставних програма да би се уочиле све друге садржајно битне новине, од којих је сигурно најважније било својеврсно суочавање тзв. фундаменталних знања из „марксизма“ са релевантним научним сазнањима из социологије, економије, филозофије и других друштвених наука, без чега се, као што је поменуто, ученицима није могло дати ваљано тумачење и разумевање битних становишта марксизма, како оног „марксизма који се директно ослањао на Маркове и Енгелсове радове, тако ни других најбољих традиција у марксизму.

¹³ Ваља имати на уму да, у то време, наставни планови за средње школе нису предвиђали посебне наставне предмете где би се стицала знања из социологије, филозофије, економије итд., осим у случају неких „усмерења“, где су постојали посебни „ужестручни“ предмети на којима се могло научити нешто, рецимо, из социологије уметности, или из економике предузећа и сличних дисциплина.

Колика је била непримереност раније реализације „наставе марксизма“, говорила је чињеница да су ученици већ у првом разреди имали „научити“ основно „одређење марксизма“ као „становишта дијалектичког материјализма“ и „критике политичке економије“, где би им се успут помињала и „Хегелова дијалектика“ а да пре тога нису имали никаква предзнања из историје филозофије, никакво познавање основних социолошких, економских и других друштвенонаучних појмова. Била је разумљива одбојност ученика према тој настави, где се од њих тражило да становишта марксизма усвајају „бубањем“ реченица које су им диктирали наставници на настави и записаним у сажетим средњошколским уџбеницима.

Несклоност су исказивали и бољи ученици, који су, као млади људи, одбијали да, без њима својственог критичког расуђивања, усвајају судове о „марксизму као најнапреднијем модерном учењу“ а да им није дата могућност да упознају и другачија друштвенонаучна и филозофска становишта. Наравно да ни предложени нови концепт „наставе марксизма“ није могао у довољној мери осигурати знања за којима су ученици осећали потребу, и због задатог „програмског језгра“, и због недовољног фонда часова за ту наставу, али је, чини се, изабрани правац промена „концепције“ могао отклонити многе проблеме који су се појавили у до-тадашњој „настави марксизма“, обогаћујући релевантним знањима ученике о друштву и свету у којем живе и у којем они треба да граде своју будућност.

Занимљиво је да је предложени правац „доградње“ концепције „наставе марксизма“ убрзано добијао подршку од просветних органа, пре свега Просветног савета, који га је упутио на, тада обавезну, „јавну расправу“, затим од већине учесника у тим јавним расправама, од наставника у средњим школама који су реализовали ту наставу, од људи на универзитету, од многих професионалних удружења. Нови концепт „наставе марксизма“ добио је, новембра 1984. године, и подршку Комисије ЦК СК Србије за идејни и теоријски рад¹⁴ – дакле, добио је и *политичку подршку са номинално најутицајнијег места у Србији у том тренутку*. Али, „битка“ за нови концепт „наставе марксизма“ тиме није била завршена. Она је настављена још пуне две године, о којима би требало много тога написати. Но, то не може бити учињено у овом раду.

Наведену *нову концепцију* оспоравали су, од самог почетка, заговорници тзв. *интегралног* марксизма, већина њих лоцираних на Факул-

¹⁴ Ваља рећи да је у то време председник ЦК СК Србије био Иван Стамболић и да је „извршни секретар“ ЦК СК Србије за идејни и теоријски рад био Петар Живадиновић, дипломирани филозоф са значајним угледом у тадашњим интелектуалним круговима у Србији.

тету политичких наука у Београду,¹⁵ где је већ годинама постао посебан *наставни смер*,¹⁶ који је обучавао наставнике за „Марксизам и социјалистичко самоуправљање“. Наравно, дипломирани „наставници марксизма“ који су долазили са тог факултета нису имали неку посебну привилегију у избору за реализаторе наставе марксизма у средњим школама, јер је било много наставника који су дипломирали социологију, филозофију, али и економију, право, па и неке не-друштвене факултете, као што су били географи и слични профили. Дакле, тај условно „цеховски интерес“ вероватно није био пресудан за „беспштедну борбу“ многих, не и свих, наставника тог факултета против нове концепције „наставе марксизма“, који су они видели као начин „мрвљења марксизма“ као „интегралног учења“, где су филозофска, друштвенонаучна и вредносно-идеолошка становиштва неодвојива целина. То је становиште, иначе, дало печат дотадашњој концепцији наставе марксизма, чији су се *идеолошки циљеви* сматрали битним аспектима те наставе.¹⁷

Са противницима нове концепције, коју су ти противници означили као „дисциплинарно“ разбијање „интегралног марксизма“, било је повремених *стручних* расправа, током укључивања заговорника „интегралног“ марксизма у разматрања конкретних програма за поједине нове „предмете“ у оквиру „Комисије за марксизам“,¹⁸ а тада су противници нове концепције настојали да укажу на стручне слабости нове концепције. Но, из *социолошке перспективе*, значајнија су била бројна *ван-стручна деловања* заговорника те концепције „интегралног“ марксизма, приликом организовања отворених трибина, каква је била једна

¹⁵ Супротно честим оценама о начину деловања „комунистичких“ организација као идејно монолитних формација, где се све дешава по вољи „вође Партије“, и овај „случај“ са „наставом марксизма“ тражи да се критички оспоре таква виђења начина функционисања „комунистичких партија“. Јер, иако је наведена нова концепција „наставе марксизма“ имала *идејно-политичку подршку* ЦК СК Србије, њено оспоравање је било снажно управо у Београду, где је тада (1984–1986) „челник Партије“ био Слободан Милошевић, а „ударну песницу“ у тој „борби“ за „прави марксизам“ чинили су челни људи Универзитетског комитета СК Београдског универзитета (професори Милош Алексић, Момир Стојковић, као и „извршни секретар“ тог комитета Зоран Тодоровић [с надимком Кундак], који је касније мистериозно убијен), где је пресудан политички утицај имала Мира Марковић, која је била „социолог“ и „професор социологије“ на Природно-математичком факултету Универзитета у Београду, мада се никад није појавила на било којој научно-стручној расправи социолога и професионалних удружења социолога.

¹⁶ Такав наставни смер је тада постојао и на Филозофском факултету у Новом Саду, али из тих „кругова“ није било озбиљних оспоравања нове концепције „наставе марксизма“.

¹⁷ Види више о ставовима заговорника „интегралног“ марксизма у казивањима О. Пејановића и Р. Маринковића у наведеном броју листа *Студент*.

¹⁸ У таквој је улози често био проф. др Обрад Пејановић, филозоф по основном образовању, који је био челни човек поменутог смера за „наставнике марксизма“ на Факултету политичких наука у Београду.

веома медијски „покривена“ на Факултету политичких наука, где су главну реч тада имали „партијски људи“ из Универзитетског комитета СК Београдског универзитета, који су напали ту нову концепцију као „идејно“ неприхватљиву за Савез комуниста, а њене креаторе означили као „појединце“ који делују са „антисамоуправних позиција“. Велику политичку тежину имале су оптужбе против креатора нове концепције „наставе марксизма“ као оних „појединаца“ који делују под утицајем „анти-марксистичке хистеричке снаге на Западу“.

Имајући у виду карактер „медијске подршке“¹⁹ коју су добијале овакве ванстручне акције противника нове концепције „наставе марксизма“, као и многобројне видове *неформалног притиска*²⁰ на чланове „Комисије за марксизам“ Просветног савета Србије да одустану од те нове концепције, није се могло превидети да иза акција заговорника „интегралног марксизма“ стоје моћне политичке снаге и да се на „терену наставе марксизма“ започиње много озбиљнија политичка борба у Србији, чија ће отворена манифестација доћи до изражаја на чувеној Осмој седници ЦК СК Србије 1987. године.

Након избора Слободана Милошевића за председника ЦК СК Србије, на X конгресу СК Србије у мају 1986. године, уследиле су значајне промене не само у „апарату“ ЦК СК Србије, већ и у телима која су имала надлежност да усмеравају просветни рад у Србији. Иако је нова концепција „наставе марксизма“ у средњим школама практично била усвојена од Просветног савета, нови сазив Савета изменио је састав „Комисије за марксизам“,²¹ усвојио је извесне модификације наставних програма за поједине предмете и дао налог Заводу за уџбенике да, „по позиву“, без уобичајеног конкурса, наручи израду новог уџбеника за трећи разред средње школе под називом *Савремено друштво*.²²

¹⁹ Многи новински, радијски, телевизијски извештаји са тих „трибинских“ расправа били су пристрасно сачињени да прикажу сву критичност према новој концепцији „наставе марксизма“, наглашавајући идеолошке (дис)квалификације креатора те нове концепције, прибегавајући често и монтажи делова излагања креатора нове концепције, из којих би јавност могла закључити да су се и ти креатори придружили оспоравању нове концепције.

²⁰ Не улазећи у интимну причу о тим годинама загорчавања мог личног живота, довољно је у том контексту поменути моја бројна позивања на „интерне разговоре“ у ЦК СК Србије, рецимо, код референта тада задуженог за идејни рад у ЦК СК Србије, проф. др Владимира Штамбука, где се тражило да „ревидирам“ своје виђење нове концепције „наставе марксизма“ и усвојим бар нека од залагања заговорника „интегралног марксизма“.

²¹ С. Болчић и већина дотадашњих чланова „Комисије за марксизам“ више није била у Комисији, у коју су тада ушли др Мира Марковић и неки други чланови групе заговорника „интегралног марксизма“.

²² Аутори тог уџбеника били су др Мира Марковић и проф. др Балша Шпадијер. Ваља забележити да је задржан назив „предмета“, па и наслов уџбеника, *Савремено*

Ова „прича“ о друштвеним збивањима половином 1980-их око „наставе марксизма“ у средњим школама могла би да буде исцрпнија и документованија, поготово ако се хоће чвршће засновати већ исказани генерални суд о судбоноснијем значењу тих догађаја за људе који су живели у тадашњој Југославији и Србији. Овде су изабрани само они детаљи који би требало да и људима који нису могли бити сведоци тих дешавања разјасне дубљи смисао тих дешавања. За социологе, верујем довољно јасно, овде су биле видљиве „политичке друштвене игре“, нимало забавне, из којих се види да и *номинално* најмоћнији нису нужно *реално* најмоћнији,²³ те да социолози, кад хоће бити „ангажовани“ социолози, не морају бити успешни, ма колико стручно и савесно обављали своју стручну улогу. Ваљало би још много тога написати да би се научило нешто генерално важеће о томе како „израстају“ *нови моћници*, те како неки будући *глобални друштвени процеси* имају свој *локални*, а не увек и видљив *глобални друштвени „траг“*.

„Ангажована“ социологија у „Крајгеровој комисији“

Југословенско друштво од 1950-их, након првог превладања тешких последица II светског рата, кренуло је крупним корацима у превазилажење раније економске и укупне друштвене заосталости из претходних, „предратних“, деценија. Године 1950-е биле су у знаку *институционалне* изградње особеног „самоуправног социјализма“, као и у знаку економске и технолошке *модернизације*, по искуствима развијених капиталистичких друштвима, уз развијање *нових облика друштвене организације*

друштво, предвиђен новом концепцијом, мада је у оптужбама против креатора нове концепције о њиховој „прозападној“, немарксистичкој идејно-теоријској усмерености, употреба термина „савремено друштво“ имала значај „јаког“ доказа за то „скретање“ ка „грађанској социологији“.

²³ Када се зна како се одвијала „борба“ око нове концепције „наставе марксизма“, постаје очито да *политички* најјачи човек у Србији, већ половином 1980-их, знатно пре чувене „осме седнице“ 1987. године, није био Иван Стамболић, председник ЦК СК Србије, већ Слободан Милошевић, који је био „тек“ председник Градског комитета СК Београда. Ваља забележити и чињеницу да су практично сви заговорници „интегралног“ марксизма наставили бити политички утицајни и веома блиски Слободану Милошевићу након његовог политичког успона крајем 1980-их и током 1990-их – дакле, и у времену када је његова политика, као *државна политика* Србије, добила изразито *националне и национализмом обојене циљеве*. Десило се нешто што није лако ни социолошки, нити психолошки објаснити: некадашњи оштри противници марксизма, противници „интернационализма комуниста“ и националисти по „генима“, постали су, бар идејно-интересно, блиски Милошевићу, који је половином 1980-их, са својим подржаваоцима, бранио „прави“, „интегрални“ марксизам; а некадашњи „загрижени марксисти“ из 1980-их постали су чврсти подржаваоци „националне политике“ Слободана Милошевића. Но, то је само једна од манифестација „разарања“ друштва Србије, која није озбиљно схваћена ни почетком 1990-их, када сам о томе први пут писао (Болчић, С. 1994а, 1994б), а није схваћена ни након две деценије живљења у таквом „разореном“ друштву Србије.

привреде и друштва „по моделу самоуправљања“. Мада остаје недовољно научно истражено, чинило се да тај нови „друштвени модел“ доноси повољне *развојне учинке*,²⁴ тако да је 1959. године, што је забележено и у светској штампи, Југославија, уз Јапан, имала највишу годишњу стопу раста индустријске производње (од преко 10%). То је, иначе, била деценија када је у целини постигнута највећа просечна годишња стопа раста друштвеног производа у односу на све касније деценије постојања Југославије.

Ипак, чињенице говоре да ни развој привреде, нити укупни друштвени развој током деценија постојања „социјалистичке“ Југославије (до почетка 1990-их) *није био стабилан*.²⁵ Размере нестабилности биле су променљиве, али не и занемарљиве, и оне су биле један од разлога за *учестале институционалне промене* („институционалне иновације“), које су поједини инострани, али и домаћи „аналитичари“ видели тек као промене друштвене „фасаде“, као стварање привида трансформације „социјалистичког система“, чије суштинске особине никад нису биле промењене. Свакако, честа *нетемељност* таквих институционалних промена била је важан разлог настављања и продубљивања стања нестабилности, упркос извршеним изменама у економском, политичком и свеукупном друштвеном „реду ствари“ током година „социјалистичке изградње“ Југославије.

О разлозима продубљивања, пре свега, *економске нестабилности* почетком 1980-их ваљало би још много тога установити. Једним делом та продубљена „економска нестабилност“ почетком 1980-их, изражена кроз високу инфлацију,²⁶ вишегодишње падање стопе привредног раста,²⁷ енормну незапосленост,²⁸ нарасла спољнотрговинска дуговања,

²⁴ Светозар Пејовић (1966) сматрао је да се нови модел „тржишно-планске привреде“, какав се успоставио 1950-их година у Југославији и чији су тадашњи развојни резултати били изузетно повољни, може интерпретирати из перспективе „шумпетеријанских“ *иновација*, као вид „организациске иновације“ услед чијег је позитивног дејства могло доћи до убрзаног економског развоја већ крајем 1950-их.

²⁵ Уважавајући то сазнање, ја сам, већ 1974. године, у докторској дисертацији коју сам одбранио на Факултету за социологију, политичке науке и новинарство у Љубљани, чији је наслов био „*Социјално-структуралне детерминанте нестабилности у послератном привредном развоју Југославије*“ (ментор је био Вељко Рус) у фокус својих истраживања ставио „друштвене чиниоце“ економске нестабилности и, вероватно међу првима југословенских истраживачима тадашњег југословенског друштва, назначио да је реч о продубљеној нестабилности, која доводи до „својеврсних криза у привредном животу Југославије, појава чије узроке треба тражити у структурним обележјима југословенског друштва, што уједно значи да без промена у социјалној структури превазилажење тога стања може бити само привремено и пригодно решење (Болчић, С. 1976: 20).

²⁶ Године 1981. инфлација је на годишњем нивоу износила 40%, док је 1983. била већ 60% годишње.

²⁷ Види: Хорват, Б., 1985: 7.

опадајућу продуктивност рада, несташице роба у продавницама, и то често и оних елементарних, могла је бити узрокована неповољним светским економским трендовима, до којих је дошло након драматичног скока светских цена нафте 1974. године. Али, и по оцени тадашњих водећих људи у Југославији, „разлози за темељитије мењање наше праксе, независно од тренутних и будућих међународних услова, налазе се у садашњем начину привређивања и живота“;²⁹ дакле у *унутарсистемским околностима*. Иако је полазни став „Крајгерове комисије“, као и свих највиших тела земље која су иницирала и подржала активност Комисије,³⁰ гласио да је реч о потреби дугорочне *економске стабилизације*, већ су *Полазне основе дугорочног програма економске стабилизације* имале забележен став да ваља расветлити *узроке незадовољавајуће економске и друштвене ситуације*, да ваља расветлити те узроке у „њиховој укупности и међузависности“, наглашавајући да „није реч само о економским узроцима“.³¹

Утврђујући програм активности³² за израду Дугорочног програма економске стабилизације, „Крајгерова комисија“ је на самом почетку (априла 1982. године) предвидела израду *посебног „материјала“ о „друштвеним претпоставкама дугорочног програма стабилизације“*. Тај део стручног посла Комисије био је поверен посебној „подгрупи“, социолозима из свих делова тадашње Југославије.³³ Иако је било *појединих*

²⁸ Број незапослених у Југославији почетком 1980-их био је око 800.000.

²⁹ Тај став се налази у уводном делу документа „Крајгерове комисије“, који је публикован и дат на увид јавности као *Закључни део Дугорочног програма економске стабилизације* (Комисија савезних друштвених савета за проблеме економске стабилизације, 1983: 283).

³⁰ Документ Комисије, под насловом *Полазне основе дугорочног програма економске стабилизације* прихватило је Савезно веће и Веће република и покрајина Скупштине СФРЈ 17. 6. 1982, а XII конгрес Савеза комуниста Југославије, одржан исте године, усвојио је посебну резолуцију о „задацима СКЈ у остваривању политике економске стабилизације“.

³¹ Види: Комисија савезних друштвених савета..., *Полазне основе дугорочног програма економске стабилизације*, 1982: 14.

³² Види потпун преглед планираних „материјала“ у раду: *Документи комисије*, *Полазне основе дугорочног програма економске стабилизације*, Центар за радничко самоуправљање, Београд, 1982: 7–8.

³³ Избор појединаца који су били укључени у „подгрупу социолога“ извршен је уз консултације С. Болчића и Кире Глигорова, члана „Крајгерове комисије“ и руководиоца Радне групе за израду дугорочног програма економске стабилизације. У „Подгрупи социолога“ (њен службени назив гласио је Подгрупа за друштвене претпоставке дугорочног програма стабилизације) били су: Мирослав Печујлић, Михаило Поповић, Живан Танић, Владимир Милановић, Зоран Видојевић, Велимир Томановић и Силвано Болчић – из Београда; Стипе Шувар, Иван Кувачић, Јосип Жупанов – из Загреба; Срђан Врцан – из Сплита; Здравко Млинар, Вељко Рус, Нико Тош – из Љубљане; Стојан Томић – из Сарајева; Неца Јованов – из Новог Сада; Ново Вујошевић – из Титограда (Подгорице); Петре

социолога који су обављали важне политичке функције, или су били стручно, као појединци, ангажовани у раду државних органа и институција, ово је био први, а, колико ми говоримо доступне информације, и последњи пут да су социолози као групација *одговарајуће професије* били у прилици да се непосредно укључе у један важан *посао државе*. Већ је и то разлог да се овом „случају“ „ангажовања социологије“ посвети посебно месту у овом раду.

Социолози ангажовани у „Крајгеровој комисији“ имали су већ много написаних радова посвећених анализи друштвених збивања у тадашњој Југославији. У врло кратким временским оквирима који су били предвиђени за израду Дугорочног програма економске стабилизације није се могло ићи на нека нова, целовитија и поузданија изучавања, на основу којих би се дала адекватна „дијагноза“ тадашњих друштвених збивања у Југославији и потом, можда, и поузданија „терапија“ за „извлачење“ друштва из сложених невоља са којима је оно било суочено. Ипак, већ је први састанак Подгрупе, када је покренут разговор о почетним тезама С. Болчића,³⁴ завршио јасном „дијагнозом“ прилика у тадашњој Југославији као стањем *друштвене кризе*, за чије превладавање не може бити прикладан ни најсложенији *програма стабилизације*, поготово не *економске стабилизације*, већ да ваља осмислити програме *вишедимензионалне друштвено-системске реконструкције* свих битних друштвених сфера.

Георгиевски – из Скопља. Састанцима Подгрупе, међутим, ниједном нису присуствовали И. Кувачић и Н. Вујошевић, а С. Шувар је био присутан на једном од састанака Подгрупе, да би на крају, пошто је редигован и предат руководиоцу Радне групе финални „материјал“ Подгрупе, приложио један краћи прилог који је просто „физички“ придодат материјалу „Подгрупе социолога“. Рад Подгрупе координирао је С. Болчић, на чији је захтев његова улога била и званично одређена као улога „координатора“, а не „руководиоца“, како је то било предвиђено за оне који су водили рад осталих подгрупа. С. Болчић је припремио почетне тезе за рад Подгрупе, да би на крају, уз сагласност чланова Подгрупе, с ослонцем на њихове писане прилоге, сачинио и коначни текст под насловом „Актуелни тренутак југословенског друштва и правци дугорочних друштвених промена“, који је предат Радној групи октобра 1982. године. Текст је написан у обиму од око 4,5 ауторска табака. Расправе у Подгрупи водиле су се на основу претходно написаних прилога појединих чланова Подгрупе. О прилозима појединих чланова Подгрупе, који су коришћени за израду финалне верзије материјала Подгрупе социолога, водила се и научно-стручна расправа, коју је организовало Југословенско друштво за социологију у Љубљани маја 1982. године, а они су, потом, објављени у часопису *Социологија*, 2–3/1982. Та расправа је показала да ставови и оцене који су били изложени у материјалу Подгрупе социолога нису били неко издвојено становиште „групе социолога“ која је била укључена у рад „Крајгерове комисије“, већ да су то била становишта веома широког круга југословенских социолога.

³⁴ Види текст „Тезе за разговор социолога о актуелним 'кризним процесима' у југословенском друштву и друштвеним претпоставкама успешне политике стабилизације“, *Социологија*, 2–3/1982: 195–201.

Ваља рећи да, ма колико то социолозима, поготово из садашње перспективе, изгледало социолошки „тривијално“ тадашње одређивање друштвених прилика у Југославији као стања *друштвене кризе*, такво становиште није било ни званично, нити незванично прихваћено од тадашњих „водећих снага“ друштва, али ни од већине друштвених научника, посебно не од економиста, под чијим се доминантним утицајем одвијао целокупан рад „Крајгерове комисије“. О проблематичности таквог социолошког становишта о „друштвеној кризи“ сведочио је и мој први телефонски разговор са званичним дактилографом Комисије, којем сам упутио на прекуцавање текст „Теза за разговор социолога...“, писан руком, и који је, ваљда самоиницијативно, питао „да ли је у реду“ да у наслову стоји „кризни процеси“, будући да се у свим материјалима Комисије говори о економској стабилизацији и нигде се не помиње „криза“.

Према усвојеној „радној методологији“ од стране Комисије, подгрупе су аутономно припремале „материјал“ за задату област. Тај „материјал“ је требало да буде размотрен на Радној групи за израду Дугорочног програма стабилизације (којом је руководио Киро Глигоров), уз присуство чланова подгрупе. Уколико би било изричитих захтева за дораду „материјала“ од стране Радне групе, подгрупа би имала задатак да „материјал“ доради и редигује, после чега би руководилац Радне групе упутио „материјал“ Комисији, у чијем би раду поновно учествовали и чланови Радне групе и одговарајуће подгрупе. Материјал који би био прихваћен од стране Комисије имао би третман *званичног документа* Комисије за дугорочни програм економске стабилизације и био би публикован и стављен на увид одговарајућим државним телима и најширој јавности. Није био унапред договорен временски план за израду појединих „материјала“, што је значило да ће Комисија узимати у коначно разматрање „материјале“ оним редом како буду припремљени за разматрање на Комисији. Наравно, чинило се логичним, с обзиром на тематику, да се међу првим „материјалима“ на Комисији појави „материјал“ који је припремала „Подгрупа социолога“.

Подгрупа социолога јесте била прва која је већ крајем маја 1982. године припремила „материјал“ и упутила га Радној групи на разматрање. Било је најава, из комуникација са Киrom Глигоровом, да ће убрзо бити одржан састанак Радне групе са подгрупом социолога, што се и десило, с тим што је приоритет, посебно због продубљивања инфлационих трендова, дат „Антиинфлационом програму“, што је био први званични документ „Крајгерове комисије“, који је усвојен и упућен у јавност. Радна група је „материјал“ подгрупе социолога подржала, уз сугестије за извесне мање поправке, тако да се очекивало скоро разматрање на Комисији. Треба забележити да је подгрупа социолога имала добру комуникацију и пуно разумевање од Кире Глигорова, као руководиоца Радне групе, и да

није могло бити сумње да је он, из своје улоге, чинио оно што је могао, не само да дође до нормалне расправе о „материјалу“ социолога на Комисији, већ и да Комисија, и потом други релевантни друштвени актери, озбиљно уваже сазнања и предлоге за друштвене промене које су износили социолози. Међутим, *„материјал“ подгрупе социолога никад није дошао на редовну седницу Комисије и није био усвојен као званични документ Комисије.*

Од лета 1982. до лета 1983. године поводом овог „материјала“ дешавало се нешто „закулисно“. Било је политичких изјава високих државних и политичких личности (попут Милке Планинц, тадашње председнице Савезног извршног већа) које су полемисале са квалификацијама социолога да је југословенско друштво у кризи. Наравно, све време било је наговештавања седнице Комисије где би се разговарало о „материјалу“ подгрупе социолога, али до такве седнице није дошло. Крајем јуна 1983. године одржана је заједничка седница Комисије за дугорочни програм економске стабилизације и „савезних савета“, где је усвојен „Закључни део Дугорочног програма економске стабилизације“.

Три дана пре те седнице чланови Подгрупе социолога позвани су, телеграмом, на „разговор“ са „члановима Комисије за стабилизацију“. Том „разговору“ је присуствовало више чланова Комисије, састанком је председавао Сергеј Крајгер, председник Комисије и тадашњи „председник Председништва СФРЈ“. Као „координатор рада“ Подгрупе имао сам „уводно излагање“, где сам, уз остало, тражио објашњење о разлозима неразматрања „материјала“ социолога на редовној седници Комисије. То питање је подстакло Видоја Жарковића, тадашњег „потпредседника Председништва СФРЈ“, иначе и заменика председника Комисије за стабилизацију, да затражи објашњење од Крајгера за тај непримерен третман материјала Подгрупе социолога, поготово што је, по његовој оцени и након читања тог материјала (очито тек пред тај састанак), тај материјал био од битног значаја за ваљану израду Дугорочног програма стабилизације. Жарковић је сматрао недопустивим што, кроз два дана, Комисија усваја *„Закључни део дугорочног програма економске стабилизације“* без икаквог трага оних сазнања који су били дати у „материјалу“ Подгрупе социолога.

Било је очито да се Крајгер нашао у нелагоди. Дао је једно неуверљиво објашњење да су ту били неки неспоразуми у организацији рада Комисије и да је Комисија морала да даје приоритет неким материјалима у којима су разрађивани предлози за извесна „горућа“ економска питања, као што су она у вези са инфлацијом и њима слична. Предложио је да ми Подгрупа и присутни чланови Комисије, као „координатору рада“ Подгрупе, повере да, „преко викенда“, након брзог читања „Закључног дела Дугорочног програма економске стабилизације“, сачиним „аманд-

мане“ на текст „Закључака“ и да ће их Комисија размотрити и укључити у редиговани текст „Закључака“.³⁵ Објаснио је да су, пошто тај састанак нема карактер редовне седнице Комисије, те су му присуствовали тек неки од чланова Комисије, нема *формалних* услова да се на том „састанку“ донесе одлука у усвајању „материјала“ социолога као *званичног* документа Комисије.

Иако су колеге социолози у првом тренутку били и изненађени, па донекле и обрадовани што је ипак дошло до састанка са „Крајгеровом комисијом“, након тог „инцидента“ на самом почетку „састанка“ нестало је мотивације за озбиљнију расправу о ставовима за које су социолози веровали да су и научно добро засновани и да нуде идеје за један истински програм друштвене реконструкције тадашње Југославије. Свима је постала јасна „политичка игра“ којом су челни људи Комисије и државе хтели да оставе *привид непротивљења* ставовима социолога о *друштвеној кризи* и нужним друштвеносистемским променама као првом битном предуслову успешне „економске стабилизације“. Сазивањем „састанка“, са „једним бројем чланова“ Комисије избегнуто је озваничење „материјала“ Подгрупе социолога, а омогућавање члановима Подгрупе да „разговарају“ са члановима Комисије и њеним председником требало је да буде начин да социолози као људи од професије не буду повређени као личности од оне инстанције која је тражила њихову професионалну услугу.

Епилог овог важног ангажовања социологије и социологије у послу државе био је да „материјал“ Подгрупе социолога никад није озваничен од стране Комисије или неке друге државне инстанције. Постао је јавно доступан – додуше, без званичног одобрења било којег званичног органа

³⁵ Треба рећи да су чланови Подгрупе социолога тек на том „састанку“ сазнали да је припремљен, за коначно усвајање, „Закључни део Дугорочног програма економске стабилизације“, који ће Комисија дефинитивно усвајати на седници од 28. до 30. јуна 1983. године. Ја сам, након заиста брзог читања, током викенда, срочио, у рукопису, неколико страница „амадмана“ на текст „Закључака“ и предао их у недељу (27. јуна 1983.) Миодрагу Остраћанину – секретару Радне групе. Када сам, након публикавања тих „Закључака“, добио у руке одштампани текст тих закључака (види: Комисија савезних друштвених савета за проблеме економске стабилизације, *Документи комисије*, књига 4, 1983) могао сам констатовати да ништа од онога што сам упутио као „амандмане“ није укључено у званичан текст Комисије. Једини званични траг о укључивању социолога у рад „Крајгерове комисије“ било је навођење Подгрупе за друштвене претпоставке дугорочног програма стабилизације, са именима чланова Подгрупе (која у неколико случајева нису дата тачно), у посебном прилогу, на крају наведене публикације, где су побројана сва лица која су у било којој улози учествовала у пословима око израде Дугорочног програма економске стабилизације. Уз назив подгрупе дата је, „звездицом“ означена, напомена која је у „фусноти“ гласила: „Резултати истраживања и рада ове подгрупе коришћени су током читавог рада на Програму, а посебно су коришћени и дошли до изражаја у Закључном делу Дугорочног програма економске стабилизације.“ Таква „звездица“ постоји само за „подгрупу социолога“.

– тек 1985. године, три године након што је био редигован као коначан текст Подгрупе, и то као рад у часопису *Scientia Yugoslavica*, 3–4/1985. Нажалост, делом и због ограничене „видљивости“ наведеног часописа, али и брзог заборавља шире и стручне јавности тих важних друштвених збивања у тадашњој Југославији, тешко би било наћи, и међу социолозима, као и оним начитанијим интелектуалцима, појединце који су читали тај текст. Можда ће ова „прича“ о овом „случају“ „ангажоване социологије“ неке бити подстицај да тај текст сада, накнадно, прочита, те да на основу тог читања схвати да, и после три деценије и бројних друштвених дешавања, људи који живе у овом „југословенском простору“ имају веома сличну *животну свакодневицу*, да данашњи социолози и даље морају указивати на суштински исте *друштвене проблеме* на које је указивала „Подгрупа социолога“ у „Крајгеровој комисији“ и да „открију“ да у том „материјалу“ има веома мудрих и *употребљивих идеја* о томе како би друштво ваљало *реконструисати, конституисати*, како би, постепено, али са „убрзавањем“, било превладано дугоприсутно „*време кризе*“, како би и људи у Србији, после неколико деценија, могли да наставе „живети као сав нормалан свет“.

Има ли поука?

У почетној замисли овог рада овај аутор је намеравао нешто целовитије описати и анализирати више „случајева“ *ангажоване социологије*, не само оне за које је имао личне увиде и сазнања. Али, док је изложио неопходна општа објашњења „ангажованости“ социологије и описао најнеопходније детаља два изабрана „случаја“, текст је постао већ преобиман као прилог за један научни скуп. Овај аутор жели да верује да и оно што је овде предочено нуди низ корисних поука, од којих су неке већ биле назначене у претходним деловима текста.

Социологија, као особена друштвена наука, иако се у свету „практикује“ више од два века, а један век у Србији, и као научна дисциплина, као наставна дисциплина, па и као основа професионалне делатности, још није освојила, на наупитан начин, своје место у академској заједници, нити пак у друштву и међу бројним „актерима“ који би могли бити „корисници“ њених услуга. Разлога томе има много и овде се о њима неће ни сажето расправљати. За будуће посленике у области социологије било би важно да схвате да, и кад их тамо где се образују, не уче *изричито* томе како да *примене* стечена знања из социологије, да су, већ завршавањем пуних *професионалних студија* социологије, добили много *применљивог знања* и да могу, готово једнако као и млади професионалци из других области, са професионалним *самопоуздањем* кренути у разматрање и решавање бројних друштвених проблема.

Али, управо као социолози, морају брзо уочавати „распоред друштвених снага“, „технологије“ стицања, чувања, употребе друштвене моћи, уобличавања интереса, носиоце појединих интереса и „игре интереса“, истовременост и међузависност промена у битним „сферама“ друштва, међузависност „локалних“ и „глобалних“ друштвених дешавања. Јер, то, и још много тога, биће од битног значаја за успешност њиховог деловања као *професионалних социолога*.

У протеклих пет деценија, које су овде биле у фокусу, није било лако *бити социолог*. У времену које сада живимо, и које долази, чини се да ће и даље бити *тешко бити социолог*. Јер, супротно честом означавању најновијих „савремених друштава“ као *друштва знања*, упркос извесном успону „људи од знања“ у *друштвене елите* и међу „савремене моћнике“, *тешко је говорити о нараслој „тражњи“ за интелектуалним услугама*, генерално, а свакако *нема нарочите „тражње“ за услугама „професионалних социолога“*.³⁶ Ја сам склон да такве „трендове“ особене маргинализације „људи од знања“ вежем за *нови профил политичара*, политичара чији су манири „*уљудна бахатост*“, исказивана у „*лакоћи*“ с којом играју „*улогу владоца*“, са *много моћи и мало одговорности*, са спремношћу да о свему имају „*главну реч*“, „*да се у све разумеју*“, да не осећају нелагоду да одговарају на питања и из домена о којем не знају више од сваког обичног лаика, и да се у јавности понашају као да су нам „*баш добре комшије*“. Медији чине све да такви „*моћници умиљатог лика*“ буду што видљивији у јавности. Јер, ако медији често немају ништа друго да донесу људима у њихове осиромашене домове као „*лепе призоре*“, добро је да „у лепом изгледу“ виде оне који су бар делом одговорни што у свакодневици има толико тешких дана и толико тмурних призора.

Наравно, као и у другим аспектима живота кад *људи сами могу бити себи највећи противници*, стручњаци из области социологије, а и генерално – они који школују људе за врхунска занимања (универзитети, високошколске установе и друге институције) – кадри су да иницирају „*дешавања*“ која, можда по добрим намерама, могу ићи у корист веће позитивне *професионализације* свих сфера рада и друштвеног делања, али чије су реалне последице противне таквој професионализацији. Рецимо, нагло проширене могућности за врхунско образовање, кроз оснивање низа *нових универзитета* (махом приватних), нових самосталних факултета, високих и виших школа, могле би да буду прилог поменутој

³⁶ Имајући у виду скорашње прилике у Србији и учестало појављивање неких социолога у медијима, ова тврдња би се могла чинити спорном. Но, јавно деловање већине тих медијски видљивих социолога долази у облику њиховог појављивања у улози „*аналитичара*“, а не професионалних социолога. О значењу те „замене“ социолога „*аналитичарима*“ писао сам у раду: Болчић, С., 2011: 492.

позитивној професионализацији свих сфера рада, у свету генерално, па и у Србији. Но, под дејством *изразите комерцијализације* те нове образовне делатности, лако долази до *значајног снижавања квалитета професионалних знања* са којима крећу у „свет рада“ они који су завршили те „нове високе школе“. Осим тога што се овим ствара привид високе „понуде“ високообразованих кадрова, што наводи послодавце да настоје да такве кадрове плаћају све мање, често лоши резултати практичног рада таквих „нових кадрова“ бивају разлог да послодавци почињу избегавати да користе такве кадрове, уверени да им такве услуге нису ни потребне. Производњом квазиврхунских кадрова, која добија сличности са „бувљачком“ робом, робом лошег квалитета, робом чији квалитет нико не контролише, за коју нема гаранције – ствара се неповољна друштвена клима за афирмацију истинских знања, за афирмацију озбиљне професионалности, и то сигурно утиче и на потражњу за услугама социолога.

Ваљало би се посебно запитати: докле је дошла *професионализација социологије* у данашњој Србији? Чини се да оно што су запазили, рецимо, Ј. Жупанов и Ж. Шпорер (1984) за социологију у тадашњој Југославији остаје и даље валидно. *Социологија у данашњој Србији свакако нема никакав „професионални монопол“ над оним видовима услуга за које би било нужно социолошко образовање.* Наравно, у времену доминације интернетом доступних знања, када се свако знање може „изгловати“, све професије губе много од њиховог некадашњег професионалног монопола. Неке професије бране приступ у свој „домен“ путем „лиценци“, без којих није могуће ући нити бити у датој професији. Социологија није никада имала тако *институционално* заштићен домен свог деловања и зато су ту лако улазили и људи из других професија, разни јавни посленици, па и лаици. Но, и друге професије у новије време штите свој домен, ако не „лиценцирањем“ оних који ће радити у датој области, оно бар „*акредитацијом*“ *установа које ће образовати кадрове* за дату област рада и деловања.

Акредитација установа које се баве високостручним образовањем јесте постала реалност данашње Србије, и то би требало да помогне и социолозима да нешто лакше излазе на крај са онима који, иако нису завршили професионално образовање на акредитованим установама, претендују да раде послове социолога. Невоља је, међутим, да *недостају многе претпоставке за ваљано акредитовање*: развијена стручна јавност; потребна „видљивост“ свачије професионалне делатности, кроз доступне публикације и друге облике јавног увида у оно што људи раде у датој професији; *примерен начин професионалне промоције*, који би онемогућио да многи појединци постану и *академици* а да су готово непознати и у научној области којом се „као баве“; *мања политизација*

научне и сваке професионалне делатности; успешна елиминација „системске“ и сваке друге корупције.

У друштву Србије које, као што сам помињао и у овом раду, има и даље многа обележја *разореног друштва*, где не функционишу ни институције које имају дуго трајање, мало је изгледа да брзо и лако „заживе“ *нове институције*, каква је „институција акредитације“. Привремено би социолозима могло бити од користи кад би се ваставили ранији облици комуникација унутар њихове професионалне „заједнице“ (која то сада углавном није), када би било више међусобног уважавања професионалног рада и резултата тога рада од колега социолога. Свакако би ваљало научити и мало више о томе како успешније „маркетиншки“ пласирати и примереније „продавати“ оно што социолози могу, знају и стварно раде. У том домену требало би да дођу до изражаја нове, млађе генерације социолога.

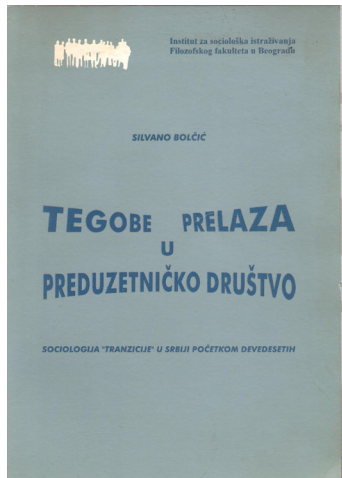
Цитирани радови

- Болчић, Силвано, 1976, *Социјално-структуралне детерминанте нестабилности послератног привредног развоја Југославије*, Институт економских наука, Београд.
- Болчић, Силвано, 1982, „Тезе за разговор социолога о 'кризним процесима' у југословенском друштву и друштвеним претпоставкама успешне политике стабилизације“, *Социологија*, 2–3, Београд.
- Болчић, Силвано, 1994а, „О свакодневици разореног друштва Србије почетком деведесетих из социолошке перспективе“, у: *Културе у транзицији* (М. Прошић-Дворнић, ур.), Плато, Београд.
- Болчић, Силвано, 1994б, *Тегобе прелаза у предузетничко друштво*, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд.
- Болчић, С., Богдановић, М., 1998, „Одељење за социологију“, у зборнику *Филозофски факултет 1838–1998*, Филозофски факултет, Београд.
- Болчић, Силвано, 2011, „О скорашњој скрајнутости социологије и социолошке професије“, *Социологија*, 4, Београд.
- Dentler, Robert, A., 2002, *Practicing Sociology*, Praeger, London.
- Хорват, Бранко, 1986, *Југословенско друштво у кризи*, Глобус, Загреб.
- Комисија савезних савета..., 1982, *Документи комисије*, Центар за радничко самоуправљање, Београд.
- Комисија савезних савета..., 1984, *Документи комисије*, књига 4, Центар за радничко самоуправљање, Београд.
- Милић, Војин, 1978, *Социолошки метод*, друго издање, Нолит, Београд.
- Павловић, Драгиша, 1988, *Олако обећана брзина*, Глобус, Загреб.
- Rejovich, Svetozar, 1966, *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Подгрупа социолога, 1985, „Актуелни тренутак југословенског друштва и правци дугорочних друштвених промена“, *Scientia Yugoslavica*, 3–4, Загреб.
- Steel, S., Price, J., 2004, *Applied Sociology*, Thompson, Toronto.

Студент, 1986, *Студент*, бр. 8 од 26. III 1986.

Жупанов, Ј., Шпорер, Ж., 1981, *Професија социолог*, изд. Ревиија за социологију, Загреб.

Жупанов, Ј., Шпорер, Ж., 1985, „Социологија на раскршћу“, *Ревиија за социологију*, 2, Загреб.

Silvano Bolčić

Faculty of Philosophy, Belgrade

Summary

EXPERIENCES AND ACHIEVEMENTS OF THE “COMMITTED” SOCIOLOGY IN SERBIA DURING THE PAST FIVE DECADES

The first part of the paper includes discussion of the general meaning of “commitment” in sociology, in relation to the use of sociology in the legitimation of “regime’s policy”, and also in the form of correct scientific analysis of the social reality which could lead to the desired social changes for improving the humanity of everyday life of all members of a given society. Some conditions leading to the increased social demands for sociological expertise have been mentioned, as well as the need for more applied knowledge in sociology in Serbia.

The second part of the paper is devoted to the analysis of two specific “cases” of the “committed” sociology in Serbia in the 1980s. The first case is related to the controversies on sociology in the “Marxist education” in secondary level schools, and the second case is about the unsuccessful participation of sociologist in the so-called “Krajger’s commission on the long-term program of economic stabilization”. In both cases “commitment” of sociology resulted in the conflict with political leading forces and their ideological approach to the social reality characterized by a deep social crisis. Actors and their role in those conflicts have been documented. It is claimed that later destructive developments in Serbia in the 1990s were visible in those confrontations of sociologists with regime forces at the beginning of the 1980s.

Key words: committed sociology, applied sociology, social crises in Serbia, sociology and Marxist education, sociology and economic stabilization

Снежана Попић
сарадник у настави
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет
са привременим седиштем
у Косовској Митровици

УДК: 316:323.173(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ЗАЧЕЦИ СРПСКЕ СОЦИОЛОШКЕ МИСЛИ О ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ

Академик Радомир Лукић је претеча проучавања феномена глобализације у српској социолошкој мисли, наговестивши у свом уџбенику социологије да је уједињавање човечанства једна од „главних промена“ у савременом друштву. То је учинио далеко раније него што је скован сâм термин „глобализација“. Значајан допринос развоју српске социолошке мисли о глобализацији пружили су и савремени социолози који се по-дробније баве овим процесом: Д. Ж. Марковић, Љ. Митровић, Р. Смиљковић, М. Печујлић, З. Видојевић и други аутори. Почетком XXI века на Универзитету у Београду одбрањени су и први докторати из области социолошког проучавања процеса глобализације. Српска социолошка мисао о глобализацији обилује бројним радовима о овом доминантном савременом процесу, насталим претежно у првој деценији овог века, при чему поједини аутори овај феномен поистовећују са процесом западњачења, односно са идеолошким митом или, с друге стране посматрају га као неизбежан историјски процес.

Кључне речи: глобализација, српска социолошка мисао о глобализацији, универзитетски уџбеници и монографије о глобализацији, Радомир Лукић, Данило Ж. Марковић, Љубиша Митровић

Уводна реч о глобализацији као социолошком проблему

Глобализација је постала значајна тема скоро свих друштвених наука, особито током последње деценије XX века. Прекретницом у процесу настанка убрзане глобализације сматра се пад Берлинског зида (1989). Завршетком хладног рата дошло је до инверзије биполарне структуре света монополарном односно мултиполарном. Пораз СССР-а и победа САД као једине силе у свету (Бжежински, 2009: 9) јесу историјски догађаји који су непосредно утицали на интензиван развој конспиративних теорија о униполарном „новом светском поретку“. Интервенционистичка улога САД на простору бивше Југославије, почев од НАТО-бом-

бардовања¹ до инсталирања својих трупа на Косову и Метохији, допринела је извесном усмерењу српске интелектуалне и културне елите ка *другачијем* опису светских дешавања. Америчка моћ је доминантна на политичком и војном плану, настојећи да ефективно сачува и економску и културну моћ у свету. Опонирајући однос овој сили исказују друге, попут Кине, Јапана, развијених земаља Европске уније итд., чији степен економског развоја може бити довољан да предупреди првобитне хегемонистичке интенције Америке и тиме допринесе утемељењу мултиполарног светског поретка са плуралистичким системом расподеле глобалне друштвене моћи.

Прва званична употреба термина „глобализација“ везује се за англосаксонско говорно подручје, када је и објављен *Webster's Third New International Dictionary of the English Language* 1961. године (уп. Гаћиновић, 2009: 201). Научна интересовања за проблем глобализације била су у непосредној вези са Меклуановом (Marshall McLuhan) тезом о настанку глобалног села (*global village*) и племенског идентитета (*tribal identity*) као општих последица експанзије електронских медија (Mooney and Evans, 2007: 115). Идеја о успостављању глобалног, светског, планетарног друштва има дугу историјску позадину. Међутим, данашњи процеси уједињавања света битно су другачијег карактера и интензитета. Тако долази до *турбоглобализоване*² трансформације, која, у складу са доминантним утицајем „глобалних институција“ (Stiglic, 2002: 17–37), настоји да (и)реверзибилно инкорпорира сваку потенцијално неглобализовану област друштвеног живота. У светлу нових научно-технолошких достигнућа данашњице дошло је до убрзаних промена природе друштвених односа на локалном и глобалном нивоу. Овај вид преображаја се може интерно и екстерно испољити у економским и културним подручјима, структурама комуникацијских и транспортних глобалних релација, међуљудским, међугрупним и међунационалним односима, свеукупној идентитетској структури, итд. Уопштено говорећи, ове и сличне промене могу се јавити у двоструком процесу: „субјективној и објективној глобализацији“ (Robertson, према: Milardović, 1999: 12).

¹ Резултати појединих истраживања (Byford and Billig, 2005) указују на настанак конспиративног објашњења у Србији за време НАТО-бомбардовања, које је идентификовано у медијским извештавањима и говорима политичког врха.

² Расправе о историјској генези и архаичним облицима процеса глобализације садрже различите критеријуме одређивања релевантних историјских аспеката, унутар којих остаје препознатљива класификација аутора М. Печујлића. Она се конкретно односи на „стварање светских система“ и укључује: „а) предмодерне (протоглобалне) поретке, универзалне цивилизације и империје; б) настанак модерног светског система у 'дугом' 16. веку – први талас глобализације; с) други талас глобализације, експанзије индустријализма; д) трећи талас турбоглобализације, након завршетка Хладног рата“ (2005: 27).

Глобализација сугерише међусобну повезаност света. Истраживање глобализације подразумева квалитативну процену последица глобализације, односно процену импликација интеграције светског друштва. Као недовољно истражена појава са научне стране, приступ глобализацији захтева висок степен научне објективности, али и интелектуалне и моралне одговорности.

Мноштво интерпретација глобализације указује на сложеност феномена глобализације. У овом раду је могуће поменути само поједине доминантне теоријске интерпретације глобализације различитих светских теоретичара. Једна од најцитиранијих дефиниција глобализације јесте она коју је дао Ентони Гиденс (Anthony Giddens), а у којој се називу компресија времена и простора, и међузависност друштава на глобалном нивоу, што у основи представља слику³ „глобалног села“.

Бурдијеово⁴ (Pierre Bourdieu) и Волерстиново⁵ (Immanuel Wallerstein) становиште о глобализацији готово су идентична. Они упозоравају да се актуелизацијом овог појма тежи структуралној манипулацији и експлоатацији у стварању компактне колонизоване заједнице. Нема објективних историјских основа расправљати о глобализацији, те је према томе она добро пројектован мит. Надаље, глобализација се често одређује као скуп више различитих процеса транзиције у глобалну светску економију (Appadurai, 1998: 4), затим као „доминантна идеологија која се спаја са неолиберализмом зарад величања врлине индивидуализма, ефикасности, конкурентности и минималне државне интервенције у привреди“ (Mittelman, 2004: 5), али и као нова историјска реалност са примесам капиталистичке реструктурирације, иновације и конкуренције, која је потврђена појавом нових информационалних и комуникационих технологија (Castells, 1999: 5).

³ Он дефинише глобализацију као „интензификацију друштвених односа на светском плану, која повезује удаљена места на такав начин да локална збивања уобличавају догађаји који су се одиграли километрима далеко и *vice versa*“ (Giddens, 1998: 69).

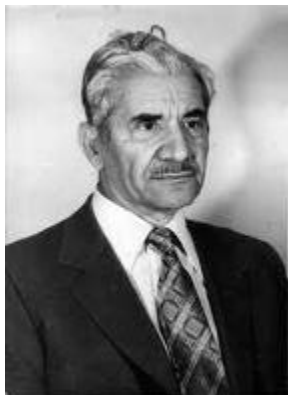
⁴ Он заступа тезу да је глобализација „један мит у пуном значењу речи, један моћан дискурс, једна 'снажна идеја', једна идеја која има друштвену снагу, која постиже веровање. То је главно оружје у борбама против тековина *welfare state*-а: европски радници, каже се, треба да се такмиче са мање повлашћеним радницима из остатка света.“ (Burdije, 1999: 38)

⁵ Имануел Волерстин је, пре свега, писао о светском систему. О глобализацији је писао следеће: „Глобализација, овај термин је измишљен током 1980-их. Уобичајено се мисли да се он односи на реконфигурацију свјетске привреде која је тек однедавно почела да постоји, а у којој је притисак на све владе да отворе своје границе за слободан проток добара и капитала неуобичајено јак. Ово је резултат, како се тврди, технолошких изума, нарочито у области информатике. Термин је препорука колико и опис. За аналитичаре свјетског система, оно што је описано као нешто ново (релативно отворене границе) се, у ствари, циклично већ појављивало током историје савременог свјетског система.“ (Volerstin, 2005: 145)

Глобализација је историјски процес дијалектичког повезивања света на економском, културном и политичком плану. Последице које овај процес ствара могу бити и позитивне и негативне. Која ће врста ових последица превагнути, зависи и од деловања појединих глобалних субјеката моћи, који могу и настоје да инструментализују процес глобализације. Џозеф Стиглиц (Joseph Stiglitz) указује на проблем недостатка глобалне владе која би контролисала глобализацију и била одговорна сваком народу. За разлику од тога, „постоји систем у којем мало институција – Светска банка, ММФ, СТО – и мало играча – министарства финансија, комерцијалних послова и трговине – тесно повезаних са извесним финансијским и комерцијалним интересима – доминирају сценом, али у којој су многи који су погођени њиховим одлукама остављени скоро без права гласа“ (2002: 35).

Михаило Марковић је указао на недостатке квантитативне парадигме друштвеног развоја (1999: 8–10), која онемогућава систематично истраживање друштвеног аспекта глобализације, као посебно значајног домена социолошког истраживања поменутог процеса. Стога се у социолошкој расправи о глобализацији чини врло значајним и питање превазилажења једностраног (квантитативног) мерења друштвеног прогреса.

Зачеци српске социолошке мисли о глобализацији у универзитетском уџбенику: теза о уједињавању човечанства

Почеци српске социолошке мисли о глобализацији датирају из педесетих година XX века. У првом послератном југословенском уџбенику из социологије постоји теза о уједињавању човечанства.

Академик *Радомир Лукић* (1914–1999), у својству аутора првог послератног југословенског уџбеника социологије, писао је о *уједињавању човечанства* као једној од „главних промена“ у савременом друштву. Лукић је у уџбенику *Увод у социологију* (1957) анализом различитих аспеката савременог друштва који илуструју поступан напредак у процесу уједињавања човечанства допринео почетном развоју социолошке мисли о глобализацији. Поводом тога, он се може сврстати у ред оних аутора који су на индиректно писали о глобализацији, покушавајући да из идеалнотипске перспективе сагледају глобалне друштвене процесе и промене. Лукић је процес уједињавања човечанства разматрао са становишта нормативног и стварног.

Његова запажања о глобализацији у теоријском смислу су значајна за српску социолошку мисао о глобализацији.

Иако аутор наговештава да је овај процес уједињавања човечанства врло спор и противречан, ипак истиче да „први пут данас човечанство претставља једно друштво у коме преовлађују или бар, надајмо се, почињу да преовлађују позитивне везе између појединих мањих друштава – нација и држава – везе узајамне сарадње и помоћи“ (Лукић, 1957: 189). То се уочава и у следећој ауторовој реченици: „Разуме се, тачније би било рећи не да је човечанство већ такво друштво, него да је оно данас тек зачетак тог друштва. Ипак, економско, политичко и културно уједињавање човечанства поступно напредује.“ (*ibid.*, 189)

Његово разматрање савремених друштвених промена указује на постојање једне опште и низа конкретних. То су промене које захватају како капиталистичка тако и социјалистичка друштва. Општа промена је условљена конкретним економским, политичким и културним променама, а односи се на процес изједначавања човечанства, услед чега се ствара међузависност између држава (*ibid.*, 184–185).

Када је реч о конкретним променама у савременом друштву, оне се могу уочити као промене у својинској структури; промене у класном саставу; енормни раст бирократије и технократије; јачање државе (буржоаске и социјалистичке); криза брака и породице; изједначавање људи на социјалном, културном и економском нивоу; промене у култури; развој личности (*ibid.*, 176–189).

Постепено обликовање државе као привредног организатора који се јавља и у социјализму и у развијеним земљама државног капитализма довело је до низа других, глобалних последица. Реч је о настанку светског тржишта и светске поделе рада (*ibid.*, 178–184): Аутор је писао о тренду политичке међузависности држава, која се одвија кроз сарадњу преко међународних организација, попут УН (*ibid.*, 180–183).

Услед ових друштвених промена, Лукић је сматрао да је уједињавање човечанства најизвесније на економском плану, па тек потом на политичком и културном, док „свест још заостаје за објективним могућностима и потребама“, те у, том смислу, ни степен развоја друштвених наука није у складу са новонасталим околностима (*ibid.*, 189).

Лукић је сматрао да уколико постоји превласт једне земље над осталим, и уколико се уједињавање човечанства не претвори у идеал свих земаља није могуће говорити о стварно уједињеном човечанству. У склопу реченог могло би се претпоставити да је човечанство на још на далеком путу свога *стварног* уједињења, јер су профит и моћ замениле *ослобођење и мир* као основне претпоставке сарадње између најмоћнијих и осталих држава у свету.

Први српски социолошки писци о глобализацији: Данило Ж. Марковић и Љубиша Р. Митровић

Друга половина XX века представљала је изазов многим социолошким ауторима. Тако је српска социолошка мисао обogaћена мноштвом идеја о глобализацији. Њени токови се развијају претежно еволутивним путем. Први наши аутори који су у својим монографијама истраживали савремене глобалне друштвене процесе и промене допринели су утемељењу једне критичке парадигме у социолошком истраживању савремених (локалних и глобалних) друштвених процеса и промена. Српска социолошка мисао о глобализацији *не исцрпљује се* у делима овде разматраних аутора. Напротив. Она је само део богатог система идеја о глобализацији. Из разлога обимности научних и стручних радова о глобализацији, објављених у националним и међународним часописима, у овом раду биће приказане поједине идеје из корпуса српске социолошке мисли о глобализацији.

Према подацима Узајамне библиографско-каталожке базе података (COBIB.SR) хронолошки прва српска социолошка књига која у наслову експлицитно садржи термин „глобализација“ јесте *Глобализација и образовање*, објављена 1999. године од стране Данила Ж. Марковића. Друга књига из области социолошког разматрања глобализације јесте *Социологија и глобализација*, објављена 2000. године од истог аутора. Исте године (2000), али трећа по реду објављивања, јесте књига *Глобализација и савремена левица*, аутора Љубише Р. Митровића. У складу са наведеним, у овом делу биће изложене најважније идеје из српских социолошких монографија о глобализацији аутора Данила Ж. Марковића и Љубише Р. Митровића.

Данило Ж. Марковић (1933–)

Поред две претходно наведене, професор Данило Ж. Марковић је аутор и следећих монографија о глобализацији: *Социологија и балканске теме* (2005), *Глобализација и високошколско образовање* (2008), *Глобална економија* (прилог социолошком проучавању глобализације), *Глобалистика и криза глобалне економије* (2010). Аутор сматра како критичко истраживање процеса глобализације треба да полази од социолошке дефиниције глобализације, која указује на њену вишеслојност, односно садржај њеног друштвеног процеса (2000: 19). Економски аспект

глобализације је важан са становишта социолошког приступа глобализацији. Економска глобализација је настала као последица „увећавања капитала и његове концентрације“ (*ibid.*, 19). То је у вези са питањем које је у Марковићевим монографијама једно од кључних. Реч је о глобалној економији и утврђивању њеног (не)постојања. Процеси који означавају појаву и ширење глобалне економије јесу: 1) пораст светске производње; 2) успон азијских тигрова; 3) развијање светских тржишта (*ibid.*, 23).

Аутор је указао на снагу економске повезаности света и нових комуникацијских и информатичких технологија и средстава услед којих настаје јединствено светско друштво, али и планетарна свест о општој интегрисаности света. Поред наведеног, он је проблематизовао питања о могућности моралног васпитања и образовања (2000), неговању патриотизма, развоју еколошког образовања у условима глобализације итд. Посебно је разматрано високошколско образовање са становишта „болоњског система“, након чега аутор закључује да такво образовање има „политички карактер“ и у служби је стварања европске зоне образовања, која тежи угрожавању културних и националних разлика (2008).

Аутор је критичким приступом посматрао савремене друштвене процесе који воде кризи цивилизације и нестанку глобалне економије. Од посебног је значаја и Марковићево разматрање улоге социологије у изградњи чврсто повезаног хуманистичког света, при чему не негира могућност конституисања „глобалне социологије“ (2000: 130).

Љубиша Р. Митровић (1943–)

На основу анализе података из Узајамне библиографско-каталожке базе података (COBIB.SR) професор емеритус Љубиша Митровић може се издвојити као српски социолошки аутор који је објавио највећи број социолошких публикација о глобализацији. Реч је о следећим публикацијама: *Savremeno društvo: strategije razvoja i akteri (prilozi sociologiji razvoja)* (1996), *Društvene promene i akteri: sociološki ogledi i rasprave o savremenoj levici* (1999), *Globalizacija i savremena levica: (za mondijalizaciju otpora i borbi protiv savremenog imperijalizma)* (2000), *Globalization and the Balkans (Sociological and Geopolitical Considerations)* (2002), *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena: (prilozi sociologiji globalnih i regionalnih procesa)* (2003), *Savremene strukturne promene i kultura mira (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih procesa)* (2007),

Savremeni Balkan u ključu geopolitike (2008), *Geokultura razvoja Balkana: identiteti i kultura mira (prilozi sociologiji regionalnog razvoja i geokulturi Balkana)* (2008), *Tranzicija u periferni kapitalizam (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih promena)* (2009), *Geokultura razvoja Balkana i savremena sociologija* (2011).

Аутор посматра глобализацију као један од „савремених мегатрендова“. У складу са тим, Митровић идентификује „десет кључних развојних мегатрендова друге половине и с краја XX века“ (2000: стр. 13). Он је указао и на теоријски значај разликовања *неолибералне* и *мултиполарне глобализације* (*мондијализације*) (*ibid.*, 14). Следствено томе, мондијализацију одређује као шири појам и процес од глобализације.

„*Мондијализација* је шири појам и планетарни процес, који обухвата свеукупно обједињавање, удруживање и универзализацију делатности, снага, вредности и моћи човечанства. У том смислу мондијализација претпоставља универзални, општи интерес у коме је дијалектички садржан интерес посебног и појединачног. Мондијализација у процесу удруживања чува јединство различитости света. Она почива на асоцијативном неантагонистичком систему расподеле друштвене моћи, где раст и развој једног дела човечанства умножава и јача снагу (моћ) целог света (човечанства). ... *глобализација* означава повезивање делатности, концентрацију, централизацију технологије, капитала и моћи на групном нивоу, често у име партикуларних интереса класа, корпорација, држава, региона. Процес глобализације може водити униполаризму и стварању нових монопола и центара. Он не мора да значи и универзализацију вредности човечанства. Наравно, глобализација је, као противречан процес, често медијум ка мондијализацији.“ (*ibid.*, 14)

Основни социолошки проблем који је у вези са глобализацијом јесте стварање зависних друштава. За разлику од прехладноратовског периода, савремено друштво настаје као резултат деловања транснационалних компанија чији је успон све снажнији и делотворнији. Дубока планетарна противречност ствара „зависна друштва“, па упоредо са тим и „неолибералну и зависну модернизацију“, којом су посебно захваћене постсоцијалистичке земље у транзицији (*ibid.*, 52). Савремена левица представља прогресивну демократску снагу стварања *мултиполарног света*, односно, она је „реална претпоставка истинске демократизације међународних односа и друштвеног прогреса“ (*ibid.*, 56).

Ипак, процес зависности има примат над оним који ствара међузависност, при чему се интегративне снаге глобализације редукују на само један део света – развијене земље. У складу са тим, савремено друштво је у раскораку између процеса фрагментације и процеса глобализације. О томе је разматрано и у осталим монографијама, посебно у делу *Транзиција у периферни капитализам* (2009), где аутор заступа тезу да је

модел неолибералне транзиције регресивна стратегија, која, како сугерише сâм наслов, води периферном капитализму.

Зависност је резултат сукоба транснационалног капитала и рада, након чега долази до измене у односима актера светског поретка и стварања зависних друштава. Многе земље средње и источне Европе припадају полупериферији света. Социјалдемократска стратегија развоја представља „модел транзиције са социјалном одговорношћу“, коју треба подстицати као алтернативу светској зависности (Митровић, 2009).

У најновијој монографији *Геокултура развоја Балкана и савремена социологија* (2011) Љубиша Митровић укршта многе проблеме савремене социологије, приказујући их кроз призму глобализацијских промена, са посебним освртом на друштвени развој Балкана. Монографија је прожета двојном структуром: емпиријско пропитивање савремених друштвених противречности и критичко анализирање теоријских основа савремене социологије.

Због недостатка простора, није могуће у потпуности изложити преглед свих питања о глобализацији о којима је аутор писао у својим, овде наведеним, делима.

Потоњи развој идеја о глобализацији у српским социолошким монографијама: поједине дилеме

На основу истог, претходно наведеног извора, Узајамне библиографско-каталожке базе података (COBIB.SR), може се утврдити да је на српском језику објављено укупно 435 књига које у опису кључних речи садрже термин „глобализација“. Од тога се, као једне од монографија из области социолошког истраживања глобализације, могу навести следеће:⁶ *Глобализација: два лика света* (2002), *Фамилија: медијски поредак новог света* (2002), *Глобализација и насиље* (2002), *Globalizam i rat* (2002), *Глобализација, еколошка криза и одрживи развој* (2002), *Globalizacija: između globofilije i globologije* (2002), *Tehnologija, tranzicija i globalizacija* (2002), *Tehnologija i globalizacija* (2002), *Globalizacija „nepristajanja“* (2003), *Izazovi demokratije u savremenom svetu* (2003), *Политичке партије и глобални друштвени циљеви* (2004), *Куда води глобализација* (2005), *Globalizacija: aktuelne debate* (2006), *Друштвени покрети и промене* (2006), *Цивилно друштво и демократија* (2006), *Демократија и глобализација: свођење рачуна* (2007), *Sociologija i savremeni svet* (2007), *Demokratija na zalasku:*

⁶ Будући да су монографске публикације о глобализацији аутора Данила Ж. Марковића и Љубише Р. Митровића биле претходно наведене, оне ће бити изостављене из реда овде побројаних српских социолошких монографија о глобализацији.

autoritarno-totalitarna pretnja (2010), *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji* (2011). Према наслову овде поменутих монографија могуће је извести општи закључак да се српска социолошка мисао о глобализацији развијала претежно као одговор на новонастале историјске околности.

Професор Радош Смиљковић је у књизи *Глобализација и насиље* (2002) утврдио значајне социјалне размере негативног (насилног) усмерења процеса глобализације. Аутор сматра да је недостатак етичке димензије глобализације један од кључних проблема, указујући при томе и на присутност америчке тежње за трансформацијом „НАТО-а у светску организацију за борбу против тероризма, криминала, трговине белим робљем и дрогом“ (*ibid.*, 40). Са друге стране, у књизи професора Мирослава Печујлића (2002) централно питање је *форма* глобализације. У вези са тим, он је утврдио да постоје две врсте глобализације: ауторитарна (асоцијална) и демократска (са људским ликом). Оно што представља фундаментално обележје савременог света, као последице ауторитарне глобализације, односи се на опасност институционализације суперординарајућег односа транснационалних и наднационалних економских организација над националним. Постојање зависности у свету доприноси појави гигантизма и глобализма.

Печујлићево виђење глобализације кроз модел два лика света налази се у вези са поделом на глобализацију одозго и глобализацију одоздо. Прва се односи на ону која је неолибералног карактера и у служби је хегемонистичких сила, а њу аутор означава као ауторитарну форму глобализације. Друга се односи на глобалну социјалну снагу, изражену кроз антиглобалистичке/алтерглобалистичке покрете у свету, и она се односи на глобализацију са хуманим ликом. Нови друштвени покрети, као алтернативни, утемељени су на *парадигми квалитета живота* и могу имати значајну улогу у ненасилној и мирној борби својим *капиларним револуцијама* (Pavlović, 2006). Борба за другу, алтернативну глобализацију допринела би настанку глобалног друштва утемељеног на принципима правде, једнакости и солидарности. У вези са тим, поједини српски аутори предлажу конкретно решење кроз усвајање модела „парекон“ (Грубачић, 2003).

У средишту расправе о глобализацији доминира и питање о односу демократије и глобализације. Поједини аутори (Golubović, 2007) сматрају да процес глобализације доводи у питање концепт националног суверенитета на рачун права транснационалних компанија и инсталирања универзалног система вредности (која су са маском усаглашавања локалних и глобалних процеса), па је тиме измењено и значење демократских институција (2007: 23). Због тога, као једно од горућих питања о глобализацији, треба издвојити оно на основу којег би се могло утврдити да

ли процес глобализације доприноси интеркултурној сарадњи у свету која би била у служби веће равнотеже „између универзалних трендова и партикуларног наслеђа“ (*ibid.*, 55). Аутор предлаже пут превазилажења цивилизацијске кризе кроз стварање механизма *демократске контроле* глобализације (*ibid.*, 55).

Својом анализом је до сличних закључака дошао и професор Зоран Видојевић, заступајући тезу да је, због непревазиђености глобалне социјалне поделе, *демократија на заласку* (2010). У претходној књизи аутор је напоменуо на значај разликовања *нормативног* и *конкретно-историјског* појма глобализације, сходно чему се може идентификовати срж глобализације као интеграција капитала и његово слободно кретање у светским размерама (Vidojević, 2005: 15–17).

Када је реч о улози социологије у решавању питања глобализацијских промена, њу би требало посматрати као „подухват модерног света“, што се конкретно исказује у превазилажењу *половичне (периферне) модернизације* и неговању *космополитске културе* (Milošević, 2007: 127–134).

Приличан број монографија о глобализацији и универзитетских уџбеника српских социолошких аутора пружа аргументе који указују на инструментализовани процес глобализације. Последице ове инструментализације су видљиве кроз успостављање новог светског поретка и глобализма као његове идеологије. У српској социолошкој мисли то је доказано следећим тезама: непостојањем мира и једнакости као претпоставке уједињеног човечанства (Лукић, 1957а), потискивањем глобализације као развојног мегатренда ширењем глобализма и зависне модернизације (Mitrović, 2000), одсуством глобалног моралног императива (Смиљковић, 2002), постојањем ауторитарне форме глобализације (Печујлић, 2005), деловањем субјеката мотивисаних глобалном репродукцијом капитала и стварањем либералног тоталитаризма (Vidojević, 2005), непостојањем партиципативне демократије и глобалне интеркултурне комуникације (Golubović, 2007) односно кризом глобалне економије и цивилизације (Марковић, 2010).

Осврт на доступне податке о броју одбрањених мастер и магистарских радова, докторских дисертација из области социолошког истраживања глобализације

На основу увида у Узајамну библиографско-каталожку базу података (COBIB.SR), укупно је 10 мастер и 11 магистарских радова са кључном речи „глобализација“. Са сигурношћу се може претпоставити да је ових теза знатно више од наведеног броја, посебно мастер радова. Због тога је тек у неком од следећих истраживања могуће добити и прецизан

број мастер и магистарских радова из области социолошког истраживања глобализације. Када је реч о докторским дисертацијама, укупно постоје 24 публикације са кључном речи „глобализација“. Увидом у квантитативну заступљеност докторских дисертација о глобализацији могуће је указати на евентуални општи тренд будућег развоја српске социолошке мисли о глобализацији. Према доступним подацима наведеног извора, за период од 2000. до 2011. године укупно је 16 докторских дисертација о глобализацији из различитих друштвених наука.⁷

Аутору овог текста позната су три доктората за које се може утврдити да су настали као резултат социолошког истраживања глобализације. Владимир Вулегић је први српски социолог који је докторирао из области социолошког проучавања феномена глобализације на београдском Филозофском факултету, 2002. године. Две године касније је на београдском Факултету политичких наука Урош Шуваковић одбранио докторску дисертацију посвећену политсоциолошком проучавању глобализације.⁸ Такође, Миша Стојадиновић је докторирао на нишком Филозофском факултету 2011.

Квантитативни пресек објављених чланака у серијским публикацијама

Квантитативни приказ одржаних округлих столова и конференција организованих на тему о глобализацији није могуће утврдити потпуно и прецизно. Постоје општи подаци о рефератима/излагањима на конфе-

⁷ Према подацима Кооперативног онлајн библиографског система и сервиса (CO-BISS.SR) постоје следеће докторске дисертације из области глобализације: А. Грачанац, „Функционисање светског тржишта у условима глобализације“ (2000); Д. Бошковић, „Менаџмент и промене везане за процес глобализације“ (2002); В. Вулегић, „Глобализација: процес и/или пројекат“ (2002); В. Милановић-Голубовић, „Последице глобализације пословања лидерске групе конкурената“ (2002); А. Ступар, „Улога глобализације у редефинисању симболике градског простора“ (2004); У. Шуваковић, „Политичке партије као креатори глобалних друштвених циљева“ (2004); И. Ђорђевић, „Нова безбедносна архитектура у условима глобализације“ (2005); С. Симић, „Утицај процеса глобализације на мале и земље у развоју“ (2006); Д. Дабовић, „Правна акултурација у процесу глобализације – са посебним освртом на југословенско друштво“ (2006); Г. Кнежевић, „Рачуноводствене импликације вредновања финансијских инструмената у условима глобализације“ (2006); Г. Милашиновић, „Безбедносни ризици глобализације“ (2007); С. Ђорђевић, „Борба за доминацију транснационалних корпорација у процесу глобализације“ (2008); О. Ковачевић, „Глобализација и неједнакост у савременим системима“ (2009); И. Божић-Милковић, „Утицај глобализације и регионализације на спољну трговину Балканских земаља“ (2010); И. Љумовић, „Процес финансијске глобализације и трансформација банкарског система Србије“ (2011); М. Стојадиновић, „Социолошка релевантност критике глобализације у делима Ноама Чомског“ (2011).

⁸ Објављено исте године као научна монографија под називом „Политичке партије и глобални друштвени циљеви“.

ренцијама и објављеним чланцима. Према доступним подацима из већ поменутог извора,⁹ до времена писања овог текста укупно има 1.000 записа, у које спадају *излагања* на конференцијама односно објављени *чланци* у серијским публикацијама. Реч је о генералним подацима који нису раздвајани према критеријуму области науке, те их је из тога разлога потребно посматрати као општи показатељ интересовања за глобализацију не само у социолошкој, већ и у другим областима научног истраживања.

Расположиви подаци Српског цитатног индекса показују да постоје укупно 702 објављена чланка који у наслову, сажетку, и/или кључним речима садрже термин „глобализација“. Од тога су 294 објављена чланка из области друштвених наука. Разматрањем доступних података о радовима о глобализацији из три социолошка часописа¹⁰ – *Социолошког прегледа*, *Социологије* и *Годишњака за социологију* – могуће је констатовати да су у периоду од 1991. до 2011. објављена око 44 рада свих категорија,¹¹ од којих је, за поменути период, највише радова о глобализацији заступљено унутар часописа *Социологија* (укупно 26), затим у бројевима *Социолошког прегледа* (укупно 16 радова), док су у периоду од 2005. до 2011. године у *Годишњаку за социологију* објављена свега два рада о глобализацији.

Уместо закључка

Квантитативна и квалитативна анализа процеса глобализације чине два неизоставна аспекта социолошког истраживања процеса глобализације. Истраживање глобализације је у већој мери суочено са питањем идеологизације резултатâ и изведених закључака но што је то случај са неким другим, уже конкретизованим социолошким појмовима. Ово је и разумљиво, стога што глобализација представља вишедимензионални процес, са различитим, неједнако дистрибуираним последицама у свету. Због тога је расправа о глобализацији уобличена теоријама насталим као културно-идејни одговор на савремена светска дешавања. Дебата је уоквирена теоријама о светском (зависном) систему центра, периферије и полупериферије (Volerstin, 2005), односно теоријама о подели света на Север и Југ, или објашњењем да је у свету дошло до развоја Четвртог

⁹ Узајамна библиографско-каталожка база података (COBIB.SR).

¹⁰ Критеријум избора социолошких часописа за оквирну анализу броја објављених радова о глобализацији односи се на постојање кључне речи „социологија“ или „социолошка/-о/-и/-е“ у називу часописа. Према бази података Српског цитатног индекса, постоје само наведени часописи, па су из тог разлога други социолошки часописи изостављени из анализе.

¹¹ Наведени број означава укупно објављене радове о глобализацији: оригиналне научне радове, стручне радове, прегледне радове, осврте, приказе, критике итд.

света (Castells, 2003) итд. Са друге стране, постоје теорије о постојању (интегрисаног) глобалног друштва, односно доприносу процеса глобализације глобалној једнакости (Bagvati, 2008), док се у свету неретко пише о „постглобализацији“ итд.

Српска социолошка мисао о глобализацији свој корен везује за почетак друге половине XX века. Богатство мисли и идеја можемо посматрати са становишта морално-критичке објективности, које су делили наши аутори. Од идеје о *уједињавању слободног и праведног човечанства*, преко теза о противречној и антагонистичкој форми савремене глобализације, до разматрања конкретних друштвених проблема са подручја етничких односа, идентитета, културе, образовања, социјалних односа, политичких и економских организација итд. – уочава се дубока морална и критичка одговорност наших интелектуалаца и науке. Српска социолошка мисао стоји пред изазовима глобализације, коју је потребно перманентно истраживати, пошто је реч о друштвеном процесу који траје, који се интензивира и без чије спознаје није могуће сагледати ни савремено друштво.

ПРИЛОЗИ

1. Списак објављених српских социолошких књига (монографија) о глобализацији¹²

- Golubović, Z. (2003). *Izazovi demokratije u savremenom svetu*. Beograd: Centar za kulturu; Edicija Braničevo.
- Golubović, Z. (2007). *Globalizacija i demokratija: Svođenje računa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Grubačić, A. (2003). *Globalizacija „nepristajanja“*. Novi Sad: Svetovi.
- Илић, В. (2002). *Фамилија: медијску поредак новог света*. Београд: Конрас.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Марковић, Д. Ж. (1999). *Глобализација и образовање*. Београд: Просветни преглед; Учитељски факултет.
- Марковић, Д. Ж. (2000). *Социологија и глобализација*. Београд: Центар за усавршавање руководиоца у образовању.
- Марковић, Д. Ж. (2005). *Социологија и балканске теме*. Ниш: Центар за балканске студије; Свен.
- Марковић, Д. Ж. (2008). *Глобализација и високошколско образовање*. Ниш: Универзитет у Нишу, Нови Пазар: Државни универзитет.

¹² Списак не одражава коначан број објављених монографија о глобализацији које су из социолошких области проучавања. Сачињен је на основу увида у Узајамну библиографско-каталожку базу података (COBIV.SR) и обухвата период до 2011. године.

- Марковић, Д. Ж. (2010). *Глобалистика и криза глобалне економије* (прилози за проучавање савременог глобализирајућег друштва). Београд: Графипроф.
- Милошевић, В. (2007). *Sociologija i savremeni svet*. Novi Sad: Filozofski fakultet; Old Commerce.
- Милтојевић, В., и Ђорђевић, Д. (2002). *Глобализација, еколошка криза и одрживи развој*. Ниш: Универзитет.
- Mitrović, Lj. (1996). *Savremeno društvo: strategije razvoja i akteri* (prilozi sociologiji razvoja). Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (1999). *Društvene promene i akteri: sociološki ogledi i rasprave o savremenoj levici*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- Mitrović, Lj. (2000). *Globalizacija i savremena levica*. Beograd: Institut za političke studije; „Stručna knjiga“.
- Mitrović, Lj. (2002). *Globalization and the Balkans: Sociological and Geopolitical Considerations*, Nis: Center for Balkan Studies, Belgrade: Stručna knjiga.
- Mitrović, Lj. (2003). *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena* (prilozi sociologiji globalnih i regionalnih procesa). Beograd: Centar za jugoistočnoevropske studije; Niš: Centar za balkanske studije.
- Mitrović, Lj. (2007). *Savremene strukturne promene i kultura mira* (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih procesa). Niš: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Lj. (2008). *Savremeni Balkan u ključu geopolitike*. Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (2008). *Geokultura razvoja Balkana: identiteti i kultura mira* (prilozi sociologiji regionalnog razvoja i geokulturi Balkana). Niš: Sven.
- Mitrović, Lj. (2009). *Tranzicija u periferni kapitalizam* (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih promena). Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (2011). *Geokultura razvoja Balkana i savremena sociologija*. Niš: Filozofski fakultet; Centar za sociološka istraživanja.
- Pavlović, V. (2003). *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije; Fakultet političkih nauka.
- Pavlović, V. (2004). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore; Čigoja štampa; Građanske inicijative; Fakultet političkih nauka.
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija: dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Pokrajac, S. (2002). *Globalizacija: između globofilije i globofobije*. Beograd: S. Pokrajac; Samizdat.
- Pokrajac, S. (2002). *Tehnologija, tranzicija i globalizacija*. Beograd: Savez naučnih stvaralaca Srbije.
- Pokrajac, S. (2002). *Tehnologizacija i globalizacija*. Beograd: Grafolik.
- Pokrajac, S. (2002). *Tehnologija i globalizacija*. Beograd: Grafolik.
- Смиљковић, Р. (2002). *Глобализација и насиље*. Београд: Књижевне новине; Total Com. A.D.
- Smiljković, R. (2002). *Globalizam i rat*. Beograd: Književne novine; Total Com. A.D.
- Шуваковић, У. (2004). *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*. Београд: „Трећи миленијум“.
- Vidojević, Z. (2005). *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: „Filip Višnjić“; Institut društvenih nauka.

- Vidojević, Z. (2010). *Demokratija na zalasku: autoritarno-totalitarna pretnja*. Beograd: Službeni glasnik; Institut društvenih nauka.
- Vuletić, V. (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.

Библиографија

- Appadurai, A. (1998). Dead Certainty: Ethnic Violence in the Era of Globalization, *Nēthra*, 2 (2): 1–31.
- Bagvati, J. (2009). *U odbranu globalizacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Byford, J., and Billig, M. (2005). The Emergence of Antisemitic Conspiracy Theories in Yugoslavia During the War with Nato. *Социологија*, XLVII (4): 307–322.
- Burdije, P. (1999). *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Castells, M. (2003). *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden Marketing.
- Castells, M. (1999). Information Technology, Globalization and Social Development. *Discussion Paper No. 114*, <[http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/ab82a6805797760f80256b4f005da1ab/f270e0c066f3de7780256b67005b728c/\\$file/dp114.pdf](http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/ab82a6805797760f80256b4f005da1ab/f270e0c066f3de7780256b67005b728c/$file/dp114.pdf)>, 24. 3. 2012.
- Гађиновић, Р. (2009). *Политичко насиље и глобализација*. Београд: Драслар партнер.
- Гиденс, Е. (1998). *Последице модерности*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Golubović, Z. (2007). *Globalizacija i demokratija: Svođenje računa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Grubačić, A. (2003). *Globalizacija „nepristajanja“*. Novi Sad: Svetovi.
- Кооперативни онлајн библиографски систем и сервис <www.vbs.rs/cobiss/>, 29. 9. 2012.
- Лукић, Р. (1957). *Увод у социологију*, Београд: Савез удружења правника Југославије.
- Марковић, Д. Ж. (1999). *Глобализација и образовање*. Београд: Просветни преглед; Учитељски факултет.
- Марковић, Д. Ж. (2000). *Социологија и глобализација*. Београд: Центар за усавршавање руководиоца у образовању.
- Марковић, Д. Ж. (2005). *Социологија и балканске теме*. Ниш: Центар за балканске студије; Свен.
- Марковић, Ж. Д. (2008). *Глобализација и високошколско образовање*. Ниш: Универзитет у Нишу; Нови Пазар: Државни универзитет.
- Марковић, Ж. Д. (2010). *Глобалистика и криза глобалне економије* (прилози за проучавање савременог глобализирајућег друштва). Београд: Графинпроф.
- Марковић, М. (1999). *Друштвена мисао на граници миленијума*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Milardović, A. (1999). *Globalizacija*. Osijek, Zagreb, Split: PanLiber.
- Mitrović, Lj. (1996). *Savremeno društvo: strategije razvoja i akteri* (prilozi sociologiji razvoja). Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (1999). *Društvene promene i akteri: sociološki ogledi i rasprave o savremenoj levici*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.

- Mitrović, Lj. (2000). *Globalizacija i savremena levica*. Beograd: Institut za političke studije; „Stručna knjiga“.
- Mitrović, Lj. (2002). *Globalization and the Balkans: Sociological and Geopolitical Considerations*, Nis: Center for Balkan Studies, Belgrade: Stručna knjiga.
- Mitrović, Lj. (2007). *Savremene strukturne promene i kultura mira* (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih procesa). Niš: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Lj. (2008). *Geokultura razvoja Balkana: identiteti i kultura mira* (prilozi sociologiji regionalnog razvoja i geokulturi Balkana). Niš: Sven.
- Mitrović, Lj. (2009). *Tranzicija u periferni kapitalizam* (ogledi iz sociologije globalnih i regionalnih promena). Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (2011). *Geokultura razvoja Balkana i savremena sociologija*. Niš: Filozofski fakultet; Centar za sociološka istraživanja.
- Mittelman, J. N. (2004). *Whither Globalization? The Vortex of Knowledge and Ideology*. London and New York: Routledge.
- Mooney, A. and Evans, B. (2007). *Globalization: The Key Concepts*. London and New York: Routledge.
- Rosenberg, J. (2005). Globalization Theory: a Post Mortem. *International Politics*, 42: 2–74.
- Pavlović, V. (2006). *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pečujlić, M. (2005). *Globalizacija: dva lica sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Смиљковић, Р. (2002). *Глобализација и насиље*. Београд: „Књижевне новине“, Total Com. A.D.
- Soros, Dž. (2003). *O globalizaciji*. Beograd: Samizdat B92, Српски цитатни индекс, <<http://scindeks.ceon.rs/>>, 29. 9. 2012.
- Stiglic, Dž. (2002). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBMx,
- Шуваковић, У. (2004). *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*. Београд: „Трећи миленијум“,
- Узајамна библиографско-каталожка база података COBIB.SR, <www.cobib.sr>, 29. 9. 2012.
- Vidojević, Z. (2005). *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: „Filip Višnjić“; Institut društvenih nauka.
- Vidojević, Z. (2010). *Demokratija na zalasku: autoritarno-totalitarna pretnja*. Beograd: Službeni glasnik; Institut društvenih nauka.
- Volerstin, I. (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Cetinje: OKF.
- Vuletić, V. (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.

Snežana Popić
Gymnasium and Technical School
Kosovska Mitrovica – Vučitrn

S u m m a r y

THE BEGINNINGS OF SERBIAN SOCIOLOGICAL THOUGHT ON GLOBALIZATION

Academician Radomir Lukić is the forerunner of sociological consideration of the globalization phenomenon, arguing in his textbook that the unification of mankind is one of the 'main changes' in contemporary society. Lukić did it much earlier than the term "globalization" was coined. The significant contribution to Serbian sociological thought on globalization was given by a number of our contemporary sociologists who have studied minutely this process (D. Ž. Marković, Lj. Mitrović, R. Smiljković, M. Pečujlić, Z. Vidojević and other authors). Vladimir Vuletić was the first who defended PhD thesis in the field of the sociological consideration of globalization at the University of Belgrade. Serbian sociological thought abounds with numerous scientific articles which focus on this dominant contemporary process, that have emerged predominantly in the first decade of this century. From the one side, this phenomenon is often identified with Westernization or an ideological myth, or, from the other side, some authors regarded it as an inevitable historical process.

Key words: globalization, the beginnings of Serbian sociological thought on globalization, university textbooks and monographs on globalization, Radomir Lukić, Danilo Ž. Marković, Ljubiša Mitrović

Петар Анђелковић
Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК: 316:332(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СРПСКО ДРУШТВО И СОЦИОЛОГИЈА ДАНАС – „СОЦИОЛОГИЈА БЕЗ ДРУШТВА“ –

Ако је неко време захвално за социолошка истраживања, онда је то наше. Социологија мора бранити истину кад год је она угрожена, а угроженост долази првенствено од оних који су трајно обузети жудњом за влашћу и који имају непогрешив њух за то где се налази новац и налазе га као прави трагачи за тартуфима. Тако су те скупоцене гљиве сада добиле свог најопаснијег високо софистицираног истребитеља. У исто време, не могу остати ван разматрања највиши друштвени захтеви једног народа у борби за опстанак, сви они захтеви који су данас, с изразито прагматичких, антипатриотских аспеката, жестоко нападани као романтичарски, застарели и конзервативни, а с мотивом да глобализам, мондијализам и туђи интереси немају алтернативу. Ако не можемо учинити ништа више, наш највиши задатак и обавеза јесте у томе да макар до краја разумемо оно што се „иза брега ваља“ и да то народу јасно изложимо. Без обзира на то што је мисао независног социолога увек усмерена вечном, он је једнако посвећен и оном што је земно: он је посвећен својој држави, свом граду, својој дужности коју има на земљи, месту у којем живи независно од тога што му је мисао усмерена на целину свега што јесте. Љубав ка домовини – то је његово дело; љубав ка свету у целини – јесте његова мисао. Ми, социолози, чији је првенствени задатак да проникнемо у бит друштвених односа и друштвеног кретања, морамо преузети одговорност, морамо да се уздигнемо до елите и тиме осмислимо не само свој часни позив, него и опстанак и кретање друштва, посебно у овим злим временима, Времену змија, како се не би десило да нам остане социологија (вулгарно прагматична и инструментализована за потребе центара моћи) али без друштва.

Кључне речи: Српско друштво, социологија, мисија социологије и социолога, глобализам и Србија

*Док брод тоне ка морском дну,
нико се не бави рибањем палубе.*

Искусвена мудрост морепловаца

Савремени интелектуалац, а то је тренд и у социологији, има све више знања о све мањим стварима. Настави ли се овакав тренд, постоји могућност да једног дана зна све о ничему. Резултат такве „моде“ видљив је и у савременој социологији, која је великим делом запала у стање

емпиризма и инструментализма, бављења „малим“ питањима и темама из свакодневног живота, као што је понашање људи у кафанама, на свадбама и сахранама; ритуали и симболи међу навијачима на фудбалским утакмицама; шта обично раде ђаци који беже са часова; коју врсту литературе најрадије читају жене; и слично. У савременој социологији постоји неравнотежа између макронивоа и мноштва (хипер)социолошких дисциплина, микросоциологија које атомизују предмет истраживања и замагљују главне теоријске видике и праве забуну у поретку социолошких парадигми и дискурса. Проблеми у унутрашњој структури социологије ишли су у два правца: један правац води ка појави мноштва теоријских расправа које су покушавале да се поставе у позицију теоријске парадигме (симболички интеракционизам, етнометодологија, теорија размене, феминистичке теорије), а њихов реалан домет је био да остану на нивоу дискурса; други правац води ка атомизацији савремене социологије поделом на мноштво малих дисциплина, које, понекад, губе везу са општим предметом истраживања.

Наравно, неоспорно је да су и та поља истраживања важна и да социологија треба да истражује и мале теме и да их смешта у социолошки теоријски и практични мозаик, али оне не треба да доминирају у дужем временском периоду или у одређеном друштву које се налази у озбиљним тренутним изазовима, јер се на тај начин нарушава равнотежа и долази до кризе теоријског дела социологије, а и губи се осећај за целину. Неопходан је повратак социологије „великим“ питањима и темама у савременом друштву, како би сачувала свој парадигматски хабитус. Основно питање је: како се трансформише савремено друштво, какви су то нови садржаји и форме које није обухватио класични појмовни, теоријски и методолошки оквир социологије? Питање иде чак до те тачке на којој се поставља даље питање: постоји ли данас друштво као смо навикли да схватамо и разумемо на бази досадашње опште и теоријских социолошких парадигми?

Појавила се идеја да више „нема друштва“ (Турен), те да се социологија мора окренути појединцу, његовим потребама, ставовима и понашањима. Све је више радова и теоријских расправа које желе да проблем односа међу људима на нивоу свакодневних активности, понашања, сусретања, интеракције наметну као проблем који треба истраживати и дати му приоритет у односу на „велике“ теме, као што су класе, држава, поредак, систем, друштво и структура. Основна порука свих ових расправа гласи да се социологија мора окренути питањима интеракције међу индивидуалним актерима и напустити проблеме макродруштвене структуре и макрофеномена. Интеракција постаје централно место анализе, „поредак за себе, *sui generis*“ (Гофман), који се разликује како од самих актера, тако и од макродруштвених структура, процеса и творевина.

Ален Турен у својој књизи *Нова парадигма*, очигледно писаној са великим амбицијама и очекивањима да представља дело од револуционарног значаја, говори о „распаду друштава“ и „смрти социјалног“. Наиме, Турен сматра да људску заједницу можемо сликовито приказати као „еволуцију у више ступњева: колективи засновани на спољним принципима легитимитета (посебно оним религиозним), затим они у којима преовладава политички легитимитет, они који се могу посматрати као економски и социјални системи и, на крају, модел друштвеног живота који ми данас имамо“ (Турен, 2011: 10). Овом последњим системом доминирају „недруштвене силе“, у којима се социјалне категорије замењују културолошким (интереси, насиље, лична слобода...) и у „коме је однос човека са самим собом толико важан да се може упоредити са, некада, освајањем света“ (*ibid*: 11).

Реч је о етапама модернизације које, више у веберовском смислу, представљају идеалне типове какви се могу применити за анализу само појединих, и то пре свега западних друштава, а никако општеважећим за сва друштва. Туренова теза, иако бриљантна, појављује се у конкретном историјском тренутку када је, барем ако је у питању већи део човечанства, тешко употребљива. Чини се да је за анализу актуелних светских збивања погоднија Хантингтонова теза што осликава један мултиполарни свет у којем долази до сукоба цивилизација и у којем Запад губи хегемонију, услед успона других цивилизација.

На једној страни – Европа је најбољи пример – запажамо случај стварања једне супранационалне политичке и економске скупине у којој, под утицајем глобализације, долази до слабљења националних држава и „распада друшта“, и која је временом запела у огромне економске и финансијске проблеме и дошла до тачке да сама више не верује у сопствену будућност. Јер овај модел развоја, „екстремно ефикасан и бруталан, увелико је искористио своју предност да би освојио свет, додајући добит од колонизације онима остваренима у индустријализацији“ (*ibid*: 59). Наравно, овај тријумф, иако импресиван, а такође заснован и на прогресу знања, није могао да траје вечно.

С друге стране, запажамо успон националних и јачање државних институција у земљама попут Русије, Кине, Индије, Бразила..., а које управо и у времену светске економске кризе доживљавају снажан економски раст, али и пораст националног и индивидуалног поноса и достојанства. Могли бисмо устврдити да овај модел модернитета није ни класична варијанта капитализма, а још мање социјализма, већ комбинација ова два типа економског управљања. Све је очигледније да је прича о свемогућем тржишту, које ће само регулисати и решити све проблеме, завршена, а да се изнова потврђује теза познатог економисте Џ. М. Кејнза о немогућности успешног функционисања привреде без регулативне

функције државе, која је 70–80-их година прошлог века дискредитована и замењена либерално-монетаристичком доктрином као методом економске политике развијених држава. „Показало се да је доктрина *тржиште је најбољи регулатор* – лажна. Руковођени овом лозинком, сви су хтели минимум државног регулисања и направили су грешку од које страда цео свет.“ (Стиглиц, 2009: 153)

„Социологија је своје највеће успехе постигла осуђујући илузије актера друштва, показујући им да се иза привидне слободе налазе скривени друштвени механизми који одређују наше понашање.“ (Турен, 2011: 59) Наравно, овде није реч о залагању за чисто или потпуно „социологистичко“ тумачење социјалних категорија, већ о указивању на значај откривања и презентовања скривених друштвених механизма који утичу на правац друштвеног дешавања и посебно на разобличавање опасних историјских илузија, које могу да скрену ток друштвеног кретања на историјске странпутице и слепе колосеке.

Стварност, стварни живот, догађаји и односи нису онакви какви нам се чине. Све је више скривених чињеница, позадинских интереса, ирационалних потреба и безвредних ствари и поступака који се приказују у другачијем светлу. Однос између манифестних и латентних појава, интереса и вредности све више се помера у корист латентних. Видимо једно стање на површини догађаја, појава и односа, а сасвим је нешто друго у њиховом корену. Узроке друштвених феномена све је теже сазнати, или бар на време открити да би се могли разумети и објаснити. Све изгледа другачије него што стварно јесте. Социологија открива, иза нормативног поретка и феноменологије свакидашњег живота, „невидљиво друштво“ (А. Турен) и латентне функције, скривено значење друштвених појава, динамику друштвених појава и друштва као тоталитета.

Један од најутицајнијих социолога данашњице амерички социолог И. Волерстин, пишући о критичкој улози социологије у савремености, истиче како она треба да служи Истини и Доброти (социјалној правди). Наравно, питање истине и морала у савременом друштву, у оновременој *америчкој империји* (Ерик Хобсбом, аутор књиге *Доба империје*), где се глобализација инструментализује у корист крупног капитала – транснационалних компанија – где се савремени човек, али и читаве нације утапају у једноумљу и гомили, губећи свој лични и колективни идентитет: иако суштинско питање, као и све друге вредности, релативизовано је и изгубило на значају. Са циљем да се што лакше прихвате нове, унификоване вредности новог светског поретка, *мали* народи и грађани агресивном кампањом и шареним лажима, а по потреби и силом, усмеравају се да се одрекну и забораве своју традицију, националну бит – сопствену историју.

Савремени глобализам, „*капитализам дивљих звери*“, како га назива некадашњи западнонемачки канцелар Хелмут Шмит, човека потпуно гура у страну, а на престо поставља ново „*божанство*“ – *капитал и профит* (Шмит, 2007). Такав човек све теже је у стању да разликује добро, морал и неморал, истину и лаж, те као такав постаје лак плен манипулације. Фром ће, још шездесетих година 20. века, сјајно антиципирати оно што се данас догађа са човеком, тврдећи да у таквом стању отуђени човек себе „не доживљава као носиоца сопствених снага и богатства, већ као осиромашену ствар која је зависна од сила изван њега“ (Фром, 1980: 146).

Уместо друштва као система, говоримо о друштву као мрежи различитих односа појединаца и друштвених група, деловања и разумевања, симбола, значења и актера. Уместо друштва као складног простора у којем борави човек, развија своје потенцијале, потребе, креира и иновира, говоримо о друштву као претећој сили која руши све пред собом као „*Молох*“ (Гиденс), о „*друштву ризика*“ (Бек), у којем наука производи у подједнакој мери услове за благостање, ризик и уништење; говоримо о друштву „*симулације*“ (Бодријар).

У светлу разарања свега што је људско, свега онога што би човека требало да уздиже изнад света анималног, морамо се запитати да ли то наступа „*крај историје*“, која се убрзава *нихилизмом разарања* која претходи завршном чину. У то нас увера и отац Серафим Роуз, када уочава да у нихилизму постоји извесна унутрашња „*дијалектика*“: „Једна етапа нихилизма супротстављена је другој, не да би је заиста порекла, већ да би њене грешке укључила у сопствени програм и повукла човечанство за корак ближе понору који лежи на крају читавог нихилизма.“ (Серафим Роуз, 2004: 418) То читавом процесу даје обресе једног осмишљеног плана: „И раније је било разарања у великој мери, и било је људи који су славили разарање; али до сада никада није било доктрине и плана разарања, никада се се раније људски ум није довијао да нађе оправдање за тако очигледно сатанска дела и да изради програм за њихово извршење.“ (Исто: 441)

Нама се дакле чини, да једно доследно промишљање уочене „*дијалектике*“ нихилизма нужно импликује: да *нихилизам разарања* није последња етапа нихилизма. Кад поруши све, „*Нови светски поредак*“ почеће да уништава и самог себе – јер је деструкција у корену његове „*дијалектике*“. Тако долазимо до закључка да је *нихилизам разарања* само етапа која претходи последњем времену – „Али још није крај“ (Матеј; 24). Крајња тачка до које нихилизам нужно допире јесте *нихилизам самоуништења*. Сва надања и све илузије, на застави слободе и хуманизма, коју човечанство себи подиже и поставља као циљ, увелико бледе, па се на трагу Хартмана морамо запитати: *У којем се стадијуму налази човечанство?*

Наиме, за разлику од Шопенхауера, Хартман сматра да се развитком Човечанства повећава сума бола у свету (*еволуционистички песимизам*). У стадијуму детињства и младости још постоји каква-таква илузија да људи могу постати срећни, али у стадијуму зрелости нестају све илузије, људи су преморени од надања и остаје само једна жеља: жеља за вечним миром, јер једино смрт може спасти човека од беде живота (*човек је биће упућено на смрт* – Хајдегер). Стога Хартман и предвиђа смрт света и повратак воље у своје првобитно стање – безболног мира.

Српско друштво је, прелазећи из једног периода у други, остало заробљено у канцама политике и политичког контролисаног друштва где доминирају капиталистички интереси, управљачке елите и међународне економске и финансијске мреже. Сумњива пракса транзиције разорила је привреду, енормно подстакла потрошњу и тиме прогутала ефекте акумулације, задужила државу до те мере да ће на својим плећима будуће генерације носити као јарам терет јавног дуга. Да ли је у нашем опустошеном друштву могућ нови динамизам, нови модел модернизације?

Свако кризно време, а ово у којем данас живимо запало је у једну од најдубљих друштвених и економских криза са неизвесним исходом, изнова рађа свест о општем интересу, заједничком добру, друштвеној интеграцији, моралним вредностима и начелима. Ако погледамо око себе, видимо изманипулисано друштво, које се разара у свим сегментима – „*Разапету земљу*“ (Добрица Ерић) у божанској мисији одбране Добра од Зла, која се интензивном пропагандом, „*организованим лагањем*“ и обманама и самообманама представља као сила зла.

У таквим временима улога и значај социолога, социолога истраживача, изнова добија на значају; социолога истраживача који је друштвено ангажован, који „*интервенише*“, односно који тежи позитивном, проверљивом познавању друштвених ситуација и друштвених актера. Ако је на данашњој вредносној лествици професија социолог (школски, као и универзитетски) на самом дну, то још не значи да је све изгубљено; управо са дна, и само са дна, могућ је прави преокрет; управо од оних понижених могуће је очекивати да дају подстицај критичком преобликовању система. Систем одозго наметнут, за неколико дана, у неком хитном поступку, без претходних анализа и истраживања, лишен је сваког смисла, као и живота на неке дуже стазе. Ако је неко време захвално за социолошка истраживања, онда је то наше.

Социологија мора бранити истину кад год је она угрожена, а угроженост долази првенствено од оних који су трајно обузети жудњом за влашћу и који имају непогрешив њух за то где се налази новац и налазе га као прави трагачи за тартуфима. Тако су те скупоцене гљиве сада добиле свог најопаснијег, високо софистицираног истребитеља. У исто време, не могу остати изван разматрања највиши друштвени захтеви једног

народа у борби за опстанак, сви они захтеви који су данас, с изразито прагматичких, антипатриотских аспеката, жестоко нападани као романтичарски, застарели и конзервативни, а с мотивом да глобализам, мондијализам и туђи интереси немају алтернативу.

Ако више ништа не можемо учинити, наш највиши задатак и обавеза јесте у томе да макар до краја разумемо оно што се „*иза брега ваља*“ и да то народу јасно изложимо. Уколико то не чинимо, и ми стајемо у службу неоимперијализма и постајемо део „*интелигенције зла*“ (Ж. Бодријар), односно дајемо свој допринос „*издаји интелектуалаца*“ (Жил Бенда). Без одбране заветних вредности народних, без делатног отпора лажним вредностима, које нам се тако снажно намећу и које прете да поробе душег нашег потомства – и духовно, али и у сваком погледу – утопићемо се у океан глобализма, „*тог врлог, новог света у настајању*“.

Социолог данашњице треба да стреми равнотежи између рационалног, прагматског и утопијског елемента у свом истраживању. Инсистирање на рационалним поступцима и приступима представља основни дух и менталитет савременог друштва, захваћеног таласом либерализма, индивидуализма, профитерства, корисности, па и похлепе. Бити рационалан, понашати се прагматски у свакој ситуацији подразумева да се социологија и социолози претворе у пуке посматраче догађаја и феномена, а да се укључе тек када буду позвани да дају свој суд о ономе што се десило у сугерисаној „*интонацији*“. Социологија мора да води рачуна о рационалним поступцима, али прагматизам није њен основни дух и суштина, умерено присуство утопијског такође је неопходно, јер води ка визији, очекивању и прогнози будућих кретања појава и процеса који се анализирају. Јер, како упозорава Д. Ћосић „ко не носи визију света, не носи ни истину о његовој садашњости; онај ко данас заостаје, нема наде да ће одмаклог сутра сустићи; данас изгубљено време изгубљено је заувек“ (Ћосић, 2007: 25).

Још је веће и опасније искушење за савремену социологију и социологе *идеологија*. Социологија се суочава са покушајима да буде употребљена у широком спектру политичких и идеолошких активности од левице (којој су неки социолози поникли из комунистичког шињела још традиционално склони), преко конзервативних политика и идеологије, до револуционарних и радикалних покрета и партија. Социологија мора да избегне могућност употребе и злоупотребе у идеолошке сврхе, јер је идеологија једностран поглед на свет и живот, она не мења свој угао гледања, те је свако приближавање социологије таквој позицији и „*дружењу*“ са идеологијом погубно за њен теоријски и практични, али превасходно научни дигнитет.

Без обзира на то што је мисао независног социолога увек усмерена према вечном, он је једнако посвећен и ономе што је земно: он је посве-

ћен својој држави, свом граду, својој дужности коју има на земљи, месту у којем живи независно од тога што му је мисао усмерена на целину свега што јесте. У души слободног социолога је љубав, или би требало да буде, према отаџбини и свест о томе да је грађанин света. У његовој души нераскидиво су повезани патриотизам и космополитизам. Љубав према домовини – то је његово дело; љубав ка свету у целини – јесте његова мисао. „Да би се припадало човечанству, мора се припадати некој конкретной заједници. Појединац који не припада ниједној заједници, чак ни оној за коју га веже језик и култура из које је израстао – јесте и остаје нарцис који воли само себе, а пред светом се лажно представља као љубитељ човечанства.“ (Марковић, 1994: 398)

Прво је појава, а друго је унутарњи дух те појаве – невидљиво које се налази у видљивом. Та двострукоост, улазећи у свакога од нас, иако понекад изгледа као да слаби нашу објективност, истовремено кажњавајући нас за немоћ недостизања узвишених идеала којима тежимо, пожељна је и неопходна, јер је наша мисија, у којој смо се нашли усред догађаја у које смо умешани, поред потребе и жеље да се буде субјект сопственог постојања, има и обавезу да се трага за општим смислом постојања целине.

Патриотизам апстрахован од свега осталог око њега једнако је ништаван као космополитизам који хоће да опстане сам по себи; *космополитизам без патриотизма је глуп, ништаван и дегенерисан* – каже Фихте. Он овде јасно указује на чињеницу да су слободни интелектуалци увек били патриоти и борци за своју отаџбину, а никад издајници који би је продали за неколико сребрњака. Имајући то у виду, социолози, патриотске оријентације, не инсистирају на неком апстрактном космополитизму, већ сматрају да је он могућ ако човек пође од изграђивања односа у сопственој околини; постану ли људи око њега бољи, постаће боља и сама целина. Зато је задатак независног социолога да у тумачењу друштва одваја све што је секундарно и спорадично, да своју космополитску свест усклађује са грађанском, да природу потчињава разуму, и да за све то сам даје пример другима.

У трагедији која нас прати, опкољава и прожима, социолози немају право на очајање, али имају на огорчење. Јер, кроз ову велику драму историје народ воде људи без визије о будућности, људи који су душу своју продали, који не знају свет, пошто још нису дубински упознали ни себе, ни сопствено народно биће. „*Ко хоће да обасјава пут у мраку, мора и сам бити светлост.*“ Преци ће нам судити. Писцу ових редова и сваком Србину под капом небеском, без обзира на то је ли он покушао да побегне од српства и да се сакрије у мишју рупу космополитизма, европеизма, *New Age*-а, комунизма или у јаму блуда и криминала.

Тренутак је за темељно преиспитивање и размишљање и за приближавање свих снага, опстанка ради. Горка искуства нас гоне да подвучемо

црту, да их трезвено саберемо и да окренемо лист, на којем морамо исписати будућност. У овом трагичном тренутку, кад су нам прави визионари најнеопходнији, испоставило се да ми, Срби, упркос мноштву образованих људи, немамо, бар у битним питањима опстанка, јединствену елиту. Има изузетних и врлих појединаца, утолико несрећнијих уколико су усамљенији, јер су њихови позиви, упозорења и предлози – гласови вапијућих у пустињи.

Наравно, социолози нису и не треба да буду само интелектуалци и образовани људи, на чему се данас првенствено инсистира, него ствараоци у свим областима, а пре свега **ВИСОКО МОРАЛНИ** људи. Јер је обележје социолога колико образовање и култура, толико и завидан морал, свест, самосвест, слобода духа и, особито, спремност да се за више циљеве несебично жртвује. Та својства, донекле, изгубили су данас наши образовани, знањем потковани социолози који се, као и сви племенити људи, гуше у моралној жабокречини данашњице. Морална криза, која потреса савремену цивилизацију, посебно онај део који себе сматра развијенијим, јесте криза културе, криза духовности, а она је у директној вези са губитком сакралности, која за последицу има недостатак осећаја за морал, осећање за добро и зло.

Зар је неправда коју нама чине разлог да скривамо од себе сопствена беспућа и безумља, која управо сада, више него икад, чинимо? Када нема спремности за самосагледање, не може бити ни истинског самопоштовања, а без самопоштовања и самоисправљања, као личне и друштвене врлине, нема ни расуђивања, нема ослобођења од заблуда! Уместо јадиковања над злом судбином, над сопственим народом, потребно је да социолошка елита буде критички настројена према самој себи, да коначно почне схватати како народ не може водити сам себе, него је елита она сила која артикулише правце и мерила вредности.

Један народ је спреман на изазове времена у оној мери у којој је то спремна његова елита, а то пре свега важи за образовну елиту. Не може се очекивати одговорност од народа чија елита има толико променљива, лакомислена и лицемерна вредносна и етичка мерила; која тако олако прихвата све оно што се на организован и перфидан начин нуди из „*такозваног развијеног света*“, а која за ситан (тридесет сребрењака) новац хрли у разне „*играонице*“ и сличне „*невладине-сорошевске*“ пројекте, продајући душу своју ђаволу.

Кад социолози покажу више смисла за стварност, а притом буду испољавали мање таштине и себичности, кад људи од којих се највише очекује покажу највише озбиљности, скромности и одговорности – тек онда се може очекивати и од ширих слојева више добре воље, поверења, поштења и стваралаштва. Ако и даље останемо овако заљубљени у сопствену сујету као израз своје посебности, и даље ће нам цео свет бити крив,

али ћемо зато доследно, као и до сада, одигравати најгору улогу коју нам белосветски циници буду одредили. Притом ћемо се спорити међу собом да ли смо „народ најстарији“ или „небески народ“, увређено кукајући над неправдама које сами себи наносимо, као пред космичким поремећајима.

Наша земља морално болује јер нема делотворну елиту у овом пресудном историјском трену. Нема елите у власти, поготову је нема у нашој бирократској дипломатији. Истинске елите једва да има у интелигенцији. Ни Црква није духовна снага каква нам је у овом, за опстанак националне пресудном тренутку – нужна и неопходна. И на Њу су се данас свом силином обрушили да би је рашчеречили и компромитовали у народу. Зар не увиђамо да је наш свет у социјалним низинама забрињавајуће често огрезао у неморалу, да у мноштву нема ни вере, ни идеала, ни васпитања, ни елементарних појмова о систему етичких вредности?

Власт није предузела ништа темељито, ни озбиљно, а ми социолози нисмо били довољно снажни, ни довољно савесни да дигнемо свој глас и да барем покушамо да зауставимо брод који тоне. Сувише смо били окренути рибању палубе (зарад својих личних интереса) док нам је брод (држава) тонуо(-ла). *Ако се овај тренд рибања палубе настави, доћи ћемо у ситуацију да ћемо имати социологију али не и друштво!* Ми, социолози, чији је првенствени задатак да проникнемо у бит друштвених односа и друштвеног кретања, морамо преузети одговорност, морамо да се уздигнемо до елите и тиме осмислимо не само свој часни позив, него и опстанак и кретање друштва, посебно у овим злим временима, *Времену змија*, како се не би десило да нам остане социологија (вулгарно прагматична и инструментализована за потребе центара моћи), али без друштва.

Народ је остао без подршке своје елите, а живети без елите значи живети без светла, у слепој улици. Елита је носилац морала, творац визије за будућност, тако да и у тренуцима тешког пораза, какав сад доживљавамо, не може бити баш све изгубљено, докле год су живи дух и морал. *Народ српски још увек живи трзајима муке и бола али – живи и живеће и надживеће*, говорио је и храбрио нас наш владика Николај.

Све то не може без елите! Наша савремена национална криза у ствари је криза елите у свим структурама. Пред српском елитом, политичком, економском, а пре свега научном је огромна историјска одговорност, јер је све очигледније и „врацима јасно је“ да се бучно најављивани пројект „отвореног друштва“ у пракси, посебно када је реч о Балкану, претвара у своју супротност – у свет полуколонијалних зависних друштава, у *балканску недођију* (Љ. Митровић). Шта смо добили, а шта изгубили? Добили смо формалне политичке слободе и права у лику „Хајд-парк“ (Љ. Митровић) демократије, а све више губимо економску, политичку и културну независност, а тиме и људско достојанство.

Обавеза је академске елите, а ту свакако посебну улогу има социолошка, с обзиром на значај социологије за развој друштва и очување националних интереса, да критички и професионално одговорно, анализирају досадашње домете транзиције, али и видовито укажу на могуће путеве изласка српског брода из овог вртлога, који га већ увелико вуче ка самом дну, одакле повратка нема. То нам, уосталом, и искрено поручује један од најугицајнијих антиглобалиста и борца за мир и слободу у свету И. Волерстин. „Очајнички нам је потребно да истражимо алтернативне могућности за остварење историјског система који би био стварније разборит, да заменимо помахнитао и умирујући у којем живимо.“ (Волерстин, 2004: 174)

Имајући у виду констатацију Улриха Бека, који говори о три врсте ризика са којима се сусреће савремени човек, додали би и читаве нације, *то су ризици са којима се морамо помирити и са њима живети, ризици које морамо контролисати и ризици којима се морамо супротставити*, савремени социолог, уз поседовање високог нивоа знања о глобалним трендовима, треба да има и висок ниво друштвене одговорности како би се на најбољи начин пружио адекватан допринос смањивању ризика друштвених лутања и историјских заблуда. За сада наше друштво иде у том правцу, ризика је све више и сваким даном се појављују нови, за које постоје све мањи изгледи да се могу контролисати или отклонити. „Има народа који пусте да им лучу истргну из руку и оних који је сами изгазе ногама.“ (Токвил, 2002: 412)

Подсетио бих како је на питање Макса Брода – има ли у овом свету неке наде – Кафка одговорио: *„Има наде, бескрајно много наде, али не за нас.“* Ја нисам песимиста те врсте, и то из простог разлога што припадам једном другом свету који о нади мисли сасвим другачије, али и зато што верујем у снагу српског духа, створеног и изграђеног на сигурном темељу, на камену исповедања Њега као Измиритеља Бога и људи; ипак, парафразирајући то питање, али не још увек и одговор, могли бисмо се запитати: има ли неке шансе за нас сада, у часу кад осећамо бесконачну немоћ да било шта променимо, да макар зауставимо суноврат у који нас *„заговорници најбољих намера“* бацају? Прелиминарни одговор могао би гласити: Да.

Наде има, ако се заустави материјално и духовно срозавање и уништавање нашег народа и врати достојанство изгажено последњих година, ако се реформишу социјалне и политичке форме егзистенције овог народа (не трпајући се тамо где нас нико неће, јер тамо нема ниједне слободне столице, а камоли две) и, коначно, ако се реafirмишу сопствене духовне вредности кроз њихово разумевање. За остваривање овог циља/задатка, ми социолози, они *отачаственољубљеници*, морамо стати у прве борбене редове, јер то од нас захтева отаџбина која нас је школовала и одгајила. *А сутра ће сигурно и кукавице моћи оно што данас могу само храбри и прави* (Бранко Миљковић).

Литература

1. Волерстин, И. (2004). *Опадање америчке моћи*, ЦИД, Подгорица.
2. Марковић, М. (1994). *Оспоравања и ангажовања*, Изабрана дела, књ. 8, БИГЗ, Генес штампа, Просвета, СКЗ, Београд.
3. Николај [Велимировић] (2001). *Вера образованих људи*, Сабрана дела, том IV, Линц, Аустрија.
4. Роуз, Серафим (2004). *Светлост са Запада*, Београд.
5. Стиглиц, Ц. (2009). „Најгоре је прошло, али светска економија остаје слаба“, *Политика*, 39/360.
6. Токвил, А. (1994). *Стари режим и револуција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
7. Турен, А. (2011). *Нова парадигма*, Друштво и наука, Београд.
8. Фром, Е. (1980). *Здраво друштво*, Рад, Београд.
9. Фукујама, Ф. (2009). Расипници и заборављени наук штедње, *НИН*, 3042.
10. Хантингтон, С. (2000). *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица.
11. Шмит, Х. (2007). „Дивљи капитализам убија Европу“, *Прес*, Београд, 26. 2. 2007.

Summary

Petar Andjelković

Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica

SERBIAN SOCIETY AND SOCIOLOGY TODAY: “SOCIOLOGY WITHOUT SOCIETY”

If there were a fruitful time for sociological research, it is present time. Sociology must defend the truth whenever it is threatened, and a threat comes primarily from those who have been permanently absorbed in lust for power, from those with an unmistakable sense for the location of the money and those who find it as genuine seekers of truffles. That is how these precious mushrooms now got their most dangerous high-sophisticated exterminator. At the same time, highest social demands of a nation and fight for survival cannot stay out of consideration, all those requests that are today, because of exceptionally pragmatic, anti-patriotic aspects attacked fiercely as a romantic, old-fashioned and conservative, with a motive for globalization and foreign interests have no alternative. If there is nothing to be done, our supreme task and obligation is to understand to the utmost the background of those attacks and to reveal it to the people. Regardless that the intellectual activity of an independent sociologist is always directed towards the eternity he is equally devoted to things that are real in their existence: he is devoted to his country, his city, to the duty that he has on earth, place where he lives independently, apart from his thought being aimed to the totality of all that he is. Love for the homeland, that is his deed; love to the world in general – it is his thought. We, sociologists, whose primary task is to penetrate into the essence of social relations and social movements – we have to take responsibility, we need to rise to the elite and by this to conceive not only our honorable profession, but also the survival and movement of society, especially in these evil times, “Time of serpents”, so it will not happen that our sociology stays (vulgarily pragmatic and instrumental for the centers of power), but without society.

Key words: Serbian society, sociology, mission of sociology and sociology, globalization and Serbia

Снежана Стојшин
Одсек за социологију
Филозофски факултет, Нови Сад

УДК: 316:332(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА У СРБИЈИ ДАНАС/СУТРА – РАЗМИШЉАЊА БУДУЋИХ СОЦИОЛОГА¹

У раду су представљени резултати истраживања односа студената социологије четврте године Филозофског факултета у Новом Саду према данашњој улози социологије у друштву. Указано је на њихово схватање о могућностима запошљавања, затим на њихов став према професији социолога у Србији, о њиховој ангажованости на промоцији социологије. Кроз ставове студената који су испитани Ликертовом скалом истражен је и однос њихове породице и околине према професији социолога и њихово разумевање улоге социолога у друштву.

Један део рада односи се на студентску оцену рада средњошколских наставника на чијим часовима су присуствовали у оквиру практичне наставе из методике наставе социологије. Студенти су, поред општег утиска који су стекли на часовима, оценили и креативност наставника, начин на који анимирају ученике и начин на који развијају наставну јединицу.

Кључне речи: социологија, студенти, улога социологије, могућности запошљавања, промоција социологије

Увод

Као и свака друга наука, тако и социологија, „поред суштинских питања теоријских знања о области коју проучава, мора да се суочава и с питањима о себи, о развоју властите професије, о кадровским перспективама и практичним – моралним проблемима које покушава да реши“ (Аврамовић, 2001: 321).

Након проласка кроз четири професионализације тада југословенске социологије, Милошевић каже да се „социологија добрим делом изборила да може да саопшти научне истине, али није много допринела да се само ’друштво окрене’ препознавању те истине“ (Милошевић, 1993: 108). Наиме, овај аутор закључује „да је наша социологија почињала ослобађајући себе, а да јој предстоји ослобађање друштва (у чијим оквирима се развија) од илузија“ (исто, 109).

¹ Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину“, број 179053, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

У разматрању односа друштва према социологији и социолозима могуће је поставити бројна питања. Да ли наше друштво препознаје потребу за социолозима? Колико сами дипломирани социолози уочавају прилике за рад у различитим областима? Како студенти социологије, за неколико месеци дипломирани социолози, виде улогу социолога у Србији? У којој мери су социолози стручно способни да обављају послове у различитим областима друштвеног живота?

Аврамовић се пита каква је „професионално-практична и етичка функција социологије као области рада (Божо Милошевић) односно 'инфраструктура' социологије: 1) који стручни профили обављају наставу социологије на факултетима и вишим школама, 2) ко све пише социолошке уџбенике, 3) каква је методика социологије у средњим школама, 4) колико је социологија, заправо колико су социолози имуни од политичких опредељења, 5) какав је статус социологије у јавном животу друштва?“ (Аврамовић, 2001: 322)

Бергер наводи да оживљавање социологије „мора да буде утемељено у једном или више академских програма којима се обучавају социолози, вероватно (иако нажалост) на елитним универзитетима. А процес мора да буде у рукама млађих људи, оних који имају две или више деценија активног професионалног живота пред њима – зато што је то потребно. Да ли је ишта од овога могуће? Вероватно не.“ (Бергер, 2006: 202)

* * *

Кроз овај рад биће речи о перцепцији професије социолога у Србији, о односу према могућностима запошљавања, о ангажованости самих студената на промоцији социологије. Кроз ставове студената о поменим питањима, истражен је и однос њихове породице и околине према професији социолога и разумевање улоге социолога у друштву.

У истраживању је учествовало четрдесет студената четврте године социологије Филозофског факултета у Новом Саду, тридесет пет студенткиња и пет студената. Упитник са питањима затвореног типа и Ликертовом скалом попуњавали су у јуну 2012. године.

Зашто социологија? Прво питање односило се на разлоге због којих су студенти уписали студије социологије. Нешто више од трећине испитаних студената, 38,7% њих, уписало је социологију зато што их је то највише интересовало, док је 29% студената добило подстицај да упише социологију од одличног наставника који им је предавао у средњој школи. Пресудно за упис студија социологије за 22,5% студената било је то што социологија пружа широко образовање. Остали студенти, 9,7%, ове студије уписали су због других разлога (нису уписали шта су желели, социологију је било најлакше уписати и слични мотиви).

Поставља се питање колико је студиј социологије испунио њихова очекивања и да ли би поново уписали социологију? Око 15% студената рекло је *да поново уписујем студије, никада не бих уписао социологију*, 25% студената није било сигурно, док се 60% студената није сложило са наведеним ставом.

Тачно половина студената сложила се са ставом *веома сам задовољан знањем које сам стекао током студирања*, 40% није могло да процени, док је 10% студената изразило незадовољство стеченим знањем.

Однос према могућностима запошљавања. Студенте, а и њихове родитеље, највише брине (не)могућност налажења посла након завршетка студија.² Наиме, 21,7% родитеља који су се противили томе да њихова деца упишу студије социологије – противили су се јер су сматрали да ће након завршених студија тешко наћи посао, 8,7% студената рекло је да њиховим родитељима није било јасно чиме се социолози уопште баве, а 60% студената каже да се њихови родитељи нису противили њиховом избору.³

Нешто више од половине студената – тачније, 55% – слаже се са ставом: *да сам уписао нешто друго, лакше бих се запослио*. Приближно 30% није сигурно, а само 15% студената не слаже се овом тврдњом.

И следећи став указује на проблем запошљавања. Чак 60% студената сложило се са ставом – *не знам ниједног социолога који се недавно запослио у струци*, 15% студената није сигурно, док се 25% не слаже са тим ставом.

Већина мојих пријатеља мисли да као социолог нећу моћи нигде да се запослим – чак 75% студената каже да њихови пријатељи сматрају да за социологе у Србији нема посла и да нигде неће моћи да се запосле, 5% је неодлучно, а само 20% не слаже се са овим ставом.

Идентификовање улоге социолога у друштву, или чиме се уопште бави социолог? Анализа неколико наредних ставова показала је да и у 21. веку у Србији и даље постоји проблем распознавања улоге социологије, а самим тим и социолога у друштву. Веома изненађујуће било је мишљење чак 55% студената социологије који су се сложили са ставом – *у Србији ретко ко зна шта је социологија*. Да је овај став „тачан“, није сигурно 15% испитаника, а свега једна четвртина студената, 25%, није се сложила са овим ставом.

² И истраживање 2005. године указало је на проблеме у запошљавању социолога. Наиме, „и поред тога што је већина родитеља (89,6%) подржала избор студија социологије, не треба запоставити реакцију 10,4% родитеља који су се супротставили одлукама своје деце. Као главни разлог негодовања наводе се могућност запошљавања и (не)препознавање улоге социолога и социологије у друштву.“ (Вуксановић, у: Вуксановић, Новаков, Стојшин, 2008: 25)

³ Разлику до 100 процената чине остали одговори.

Следећи цитат само потврђује да у српском друштву и даље постоји предрасуда да социолог може радити само у средњим школама, док се остале улоге социолога у друштву не признају. *„Ако је примарна професија социолога наставник социологије у средњим школама, чему онда социологија? Значи, школујемо људе да би постали социолози који ће онда школовати нове социологе и тако укруг. Бесмислено. Мени је социологија и у средњој и на факсу била убедљиво најбесмисленији предмет, не мислим да ме је њено непознавање осакатило у погледу ’функционисања и размисљања’ и потпуно подржавам њено укидање.“*⁴ (Форум Б92, 29. 4. 2010.)

Колико је велики проблем распознавања улоге социолога у друштву и питања шта је социологија, показао је следећи став – *сваки дан ме неко пита шта ти уопште студираш*. Чак 60% студената сложило се са овим ставом, 10% није сигурно, док се 30% студената не слаже.

И даље постоји предрасуда изражена у следећем ставу – *сви мисле да је социологија исто што и марксизам*. Укупно 55% студената сматра да је ово тачно, 15% је неодлучно, док се 30% њих не слаже са наведеним ставом. Да ли ће у очима несоциолога социологија икада „раскрстити“ са марксизмом?⁵

Однос „несоциолога“ према социологији испитан је и преко следећег става – *моји пријатељи често траже да им објасним неку актуелну друштвену појаву*. Нешто више од половине студената, 55% њих, слаже се са овим ставом, а 45% се не слаже.

На то да су и социолози „заборавили“ своју улогу у друштву указује и Болчић, који оцењује да је доста социолога, „вероватно из страха да не буду оптужени да су и даље опседнути идејама ’пропалог социјализма’, лакше ’заборављало’ некадашњу битну социјално-структуралну тематику социологије, што је на ’истраживачким столовима’ социолога из развијених земаља било мноштво нових, ’модернијих’ тема, блиских психологији, медицини, екологији, културалним и сличним аспектима људског понашања. Нажалост, због таквог тематског преокрета на ’модернију’ социологију, социологија у свету, па и у овој земљи, пропустила је да темељније истражује продубљену друштвену дезинтеграцију, слабље-

⁴ Извор: Форум Б92, 29. 4. 2010; <http://forum.b92.net/topic/59046-ukidaju-sociologiju-i-ustav/>

⁵ *„Наша социологија, ослобођена од марксизма, данас се налази пред великим задацима друштва у превирању, после несумњивог социцида последњих деценија: рат, разарања, друштвена раслојавања, велике миграције, у којима страдају људи, али и њихове вредности и уверења. Зато се логично поставља питање: да ли је наша социологија данас у стању да одговори на изазове друштва у транзицији, као и на питање шта се све променило у овој науци од времена социјализма и владајућег марксизма?“* (Даковић, 2006)

ње друштвене солидарности, пораст нетолеранције свих облика и низ других разорних друштвених појава.“ (Болчић, 2011)

У следећем ставу изражен је однос студената према положају социолога – *мислим да је углед социолога у другим земљама много већи*. Са овим ставом сложило се чак 80% испитаних студената, 5% није сигурно, а само 15% не слаже се са наведеним ставом.

Какав је однос студената социологије према личном усавршавању које превазилази задатке предвиђене студијским програмом? Анализа одговора датих за следеће ставове указаће на један аспект личног усавршавања.

У кући имам бар десет оригиналних књига из социологије – 55% студената има бар десет књига из социологије у кући, 15% није сигурно, док 30% њих нема толико социолошких књига. Овде, наравно, треба поставити питање колико је од тог броја уџбеничка литература, а колико књиге које студент није морао да купи.

Поражавајуће је што чак 80% студената – *никад није било на промоцији неке социолошке књиге*, 5% није сигурно, а 15% се не слаже са овим ставом. Истина, за неодлазак студената на промоције социолошких издања нису криви само студенти већ и социолози који (ни)су организовали промоције. Само 15% студената *редовно чита социолошке часописе*, 30% не баш тако редовно, док 55% студената уопште не чита часописе из социолошких области.

Рад средњошколских професора као облик промовисања социологије

Јачање професионално-практичне функције социолошке професионализације врши се ширењем социолошких катедри и оспособљавањем младих стручњака. (Милошевић, 2007: 21). Иновације које се последњих година уводе у све нивое образовања подразумевају нову улогу и наставника социологије. Потреба за што активнијим и креативнијим учешћем ученика у процесу наставе пред наставника ставља нове задатке, који се огледају у промени улоге наставника. Од предавача и оцењивача репетитивног знања наставник треба да буде мотиватор и организатор наставног процеса.

О значају средњошколских наставника за промоцију социологије, предмета са којим се ученици тада први пут сусрећу, не треба говорити. Од омрзнутог, непотребног и сувопарног предмета добар наставник социологије може да пренесе љубав према овој науци и „регрутује“ нове будуће социологе.

Студенти социологије који су били на пракси у средњим школама написали су утиске са двонедељне праксе. Поред општег утиска, студенти

су своје професоре оценили оценама од један до десет и то развијање теме часа, затим креативност наставника на часу, а трећа оцена додељена је за начин на који је наставник анимирао ученике. Процес евалуације⁶ средњошколских наставника у овом случају није критика, већ треба да послужи више као показатељ њиховог рада који, сагледајући одређене недостатке, може и мора бити бољи. Поред општих утисака које су студенти изнели у облику есеја, анализирани су подаци са 60 часова које су студенти пратили у средњим школама у Војводини.⁷

Хандал (2003: 22) наводи како основни циљ сваке евалуације „јесте да студенти, наставници и инстанце које су одговорне за наставу створе најбољу могућу основу за даљи развој квалитета наставе“. И Аврамовић наводи да будућност свих наука зависи „од њеног научног подмлатка и начина његовог регрутовања. Средња школа је место где се развија мотивација за поједина научне дисциплине па и за социологију. Интересовање ученика се буди квалитетом наставе и вештином наставника да занимљиво и креативно предаје и оцењује социолошко знање.“ (Аврамовић, 2006: 327)

Какав је квалитет наставе социологије у нашим средњим школама?

Ученици „више воле“ предмете у којима се користе различити облици наставног рада,⁸ а наставници би на тај начин могли да „промовишу социологију“. Наставник социологије може да повећа интересовање ученика коришћењем различитих наставних метода и наставних средстава, затим вештим вођењем дијалога и погодном организацијом наставног процеса. Јасно је да активна настава подразумева промену начина рада наставника, подстицање интеракције ученик–наставник, али и ученик–ученик. Међутим, чини се да се начин извођења наставе социологије у највећем броју случајева не мења.

⁶ Хандал евалуацију дели на екстерну, када „спољна евалуациона група посматра понуђене програме у различитим институцијама“ (2003: 23), и интерну евалуацију, коју „уз помоћ сопствених снага, средстава и за своје потребе“ (исто, 23) спроводи нека образовна институција.

⁷ Место и назив школе познати су аутору текста, али, због могућности препознавања одређених наставника, они овде неће бити саопштени.

⁸ Истраживање је обављено у јуну на крају школске 2009/2010. године. Упитник је на часу социологије попунило 124 ученика осам одељења трећег разреда Средње машинске школе у Новом Саду. Основни циљ истраживања био је однос према настави социологије, став према квалитету наставе, активности ученика и слично. И истраживање спроведено међу ученицима Средње машинске школе у Новом Саду на часовима социологије показало је како ученици желе да им се пружи могућност активног учествовања у наставном процесу. Наиме, резултати истраживања су показали, између осталог, да нешто више од половине испитаних ученика, 54,0% њих, каже да је рад у групама много занимљивији од обичног часа, док је 36,3% ученика рекло да је групни рад интересантан у неким наставним јединицама. Само 9,7% ученика сматра да групни рад није занимљивији од других облика. Опширније о истраживању видети: Стојшин, Југовић, 2011.

И студенти су се са праксе вратили са сличним утисцима, а резултати су показали да је од 60 часова који су анализирани само на једном часу наставник користио методу индивидуалног рада ученика, док је на „осталих“ 59 часова наставник примењивао искључиво фронтални облик рада. Фронтални облик преовладава, а ученици тада углавном немају прилику да активно учествују у настави. Ево неколико карактеристичних запажања студената:⁹

„Професор практикује традиционалан тип наставе, фронталну наставу. Не користи уџбеник, већ ученицима предаје наставне лекције.“ (средња стручна школа)

„Ученици би према мом утиску радије пратили предавања која су прилагођена њиховом интересовању и садашњем модерном времену, док су професорова предавања у великој мери застарела, како по садржају тако и по приступу.“ (средња стручна школа)

„Примећујем одређену незаинтересованост код великог броја ученика јер не учествују активно или не записују када професор диктира. Сматра да професор греша што не покуша да анимира такве ученике.“ (гимназија)

Најнижу просечну оцену средњошколски наставници добили су за исказивање креативности у току часа: 7,51. Забрињава податак да је нешто више од једне четвртине одржаних часова (26,7% од укупног броја анализираних часова) оцењено оценом 6 и нижом од 6.

Нешто више просечну оцену (8,13) наставници су добили за начин на који су анимирали ученике на часу, а 21,6% часова вредновано је оценом нижом од 6. Највише просечну оцену (8,78) студенти су дали за начин на који је наставник развијао наставну тему, односно јединицу.

Кроз већину запажања које су студенти изнели након праксе провлачи се коментар о уџбенику социологије. Само једна студенткиња навела је да и наставник и ученици користе нови уџбеник. Сви остали студенти који су били на пракси рекли су да наставници и даље користе стари уџбеник или диктирају ученицима део градива. Ево неколико карактеристичних запажања студената:

„Ученици углавном немају уџбеник на предавању, а из приче са њима сазнала сам да не уче из тог уџбеника. Такође су рекли да им је уџбеник досадан, некреативан и не инспирише их да уче из њега.“ (гимназија)

„Ученици не користе уџбеник. Углавном хватају белешке у свеске или користе стари уџбеник.“ (средња стручна школа)

„Проблем је што се ради о економској школи, па су ученици 'закинути' за општу културу. Има много ствари о којима они нису ни чу-

⁹ Сви коментари студената наведени су без исправљања граматичких и правописних грешака.

ли, па би их требало у то упутити а не у силне теоретичаре о којима они немају појма. Нови уџбеник је очајан, треба да уче о теоретичарима, а не знају шта је реинкарнација (на једном часу су је помешали са реанимацијом).“ (средња стручна школа)

Што се тиче општег утиска студената са праксе, неколико студената је исказало незадовољство понашањем наставника социологије:

„Највећи проблем на који сам наишла у току праксе била је лоша комуникација са предметним професором.“ (средња стручна школа)

„Сматрам да се од тог професора заиста може научити и не разумем зашто није заинтересован да образује и усмери нове генерације студената, јер је то и људски и педагошки. Док су ученици слушали моју наставу и укључивали се у њу, професор је спавао и правио гримасе.“ (средња стручна школа)

На срећу, већина студената имала је позитивно искуство и са наставницима и са ученицима:

„Ја сам имала дивно искуство са хоститовањем. Добила сам диван и послушан разред.“ (средња стручна школа)

* * *

Уместо закључка, ваља рећи како социологија (читај: социолози) треба да искористи прилику која јој се пружа у времену кризе, јер је „обичном човеку“ тада неопходно да разуме актуелне друштвене проблеме. Социологија треба да испитује савремене појаве, да се критички позабави модернизацијом човековог друштвеног живота, те да помогне да се рационалније схвати стварност и на тај начин да се отресе бројних претрасуда из наше даље, али и ближе прошлости (Милошевић, 2007).

За аутора ових редова најпесимистичнији је однос студената према перспективи и будућности социологије и социолога. Чак 40% испитаних студената каже да – *социологија у Србији нема перспективу*. Велики број студената – 35% – није сигуран, док се једна четвртина, 25% студената, не слаже са овим.

Нешто више од половине испитаних студената, 55%, сматра да *Српско социолошко друштво ништа не чини на пољу побољшања положаја социолога*, док 45% није сигурно. Ниједан студент није исказао противљење овом ставу. Однос према овом питању пре свега указује на однос према вишегодишњем (не)раду Друштва, али и на лошу обавештеност студената о раду Друштва.

Литература

- Аврамовић, Зоран (2001). Шта ће бити са социологијом у Србији, *Социолошки преглед*, vol. XXXV (2001), no. 3–4, стр. 321–330.
- Бергер, Питер Л. (2006). Социологија: Повлачење позива?. *Журнал за социологију*, број 4, јесен 2006.
- Болчић, Силвано (2011). Невоље српске социологије у XXI веку: Новокомпоновани аналитичари потиснули социологе; *Данас*, 18. 11. 2011.
- Вуксановић, Г., Новаков, П., Стојшин С. (2008). *Студенти и реформа високог образовања*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за социологију.
- Гредел, Стјепан (1988). Друштво, јавност, социологија. *Социолошки преглед*, вол. 22, бр. 3.
- Даковић, Ненад (2006). Промена живота – заборављено питање: Хоризонти савремене социологије у Србији, *Данас*, 21. 4. 2006.
http://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2006&mm=04&dd=22&nav_id=195675
- http://www.danas.rs/dodaci/vikend/novokomponovani_analiticari_potisnuli_sociologe.26.html?news_id=228384
- Милошевић, Божо; Вуксановић, Гордана (2009). Одсек за социологију Филозофског факултета у Новом Саду, у *Социологија у Србији 1959–2009, институционални развој*, Београд: Службени гласник.
- Милошевић Божо (1993). Улога и задаци социологије у образовању за струку, *Социолошка луча*, X/1, 107–114.
- Милошевић, Божо (2007). *Социологија и савремени свет*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Митровић, Милован (1995). Чему социологија данас? *Социолошки преглед*, 1995, vol. 29, бр. 4, стр. 519–526.
- Стојшин, Снежана (2010). Однос студената према последицама реформе високог образовања, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXV-1, стр. 55–64.
- Стојшин, Снежана; Југовић, Марина (2012). Улога наставника и могућности увођења иновација у наставу социологије, *Зборник радова са 7. симпозијума „Васпитач у 21. веку“*, Алексинац: Висока школа за васпитаче струковних студија, стр. 552–560.
- Стојшин, Снежана; Југовић, Марина (2012а). Предности и недостаци групног рада у настави социологије, *Књига резимеа са 8. симпозијума „Васпитач у 21. веку“*, рад изложен на Симпозијуму, стр. 35–36.
- Хандал, Гунар (2003). *Студентска евалуација наставе*, Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.

Snežana Stojšin
Faculty of Philosophy, Novi Sad

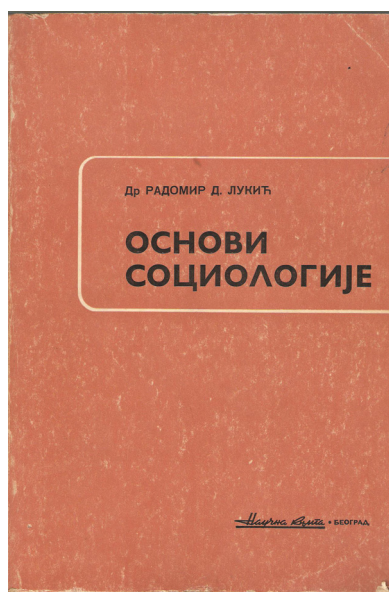
S u m m a r y

SOCIOLOGY IN SERBIA TODAY/TOMORROW – REFLECTIONS OF FUTURE SOCIOLOGISTS

In this paper, we present results of the research on the attitudes of the fourth year students of sociology at the Faculty of Philosophy in Novi Sad towards today's role of sociology in society. We point out to their conceptions on possibilities for employment, then to their views on the profession of sociologist in Serbia, their engagement on the promotion of sociology. Through students' attitudes examined by Lickert's scale, we have investigated also the relation of their families and social environment towards the profession of sociologist and their understanding of the role of sociologist in society.

A part of the contribution deals with the students' assessment of the operations of secondary school teachers whose lessons they attended within practical instruction in teaching methods of sociology. Apart from a general impression received during classes, students have appraised teachers' creativity, the way that they stimulate pupils and the way in which they develop a teaching unit, too.

Key words: sociology, students, the role of sociology, employment possibilities, promotion of sociology

Миодраг Ранковић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316:323.173
Оригинални научни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ЕВОЛУЦИЈА И ИНВОЛУЦИЈА НОВОГ ИМПЕРИЈАЛИЗМА

У раду се расправља о империјализму САД и других западних земаља у разним крајевима света, а пре свега везано за Балкан и Блиски исток. Истиче се да америчка хегемонија не може дуго опстати и да су на геополитичкој карти света већ уочљиве драматичне промене, што сугерише неопходност успостављања равноправнијих и правичнијих међународних односа на читавој планети.

Кључне речи: неоимперијализам, хегемонија САД, доминација, посткапитализам, мека и тврда моћ, дипломатија, глобализација

I. Приступ

Разматрање о еволуцији и инволуцији новог империјализма започео сам у својим претходним књигама: *Глобализација и нови империјализам* (изд. 2009, стр. 143–155) и *Нови империјализам – актуелна суочавања* (2011, стр. 33–38). Радови на ову тему врло су ретки, у домаћој социологији готово да их и нема. А слично је стање и у прилозима из литературе. На пример, код М. Кастелса (*Информационо доба*) библиографија на 126 стр. нема ниједне библиографске јединице о империјализму; код Х. Арент (*Извори тоталитаризма*) налази се само једна таква јединица. Такво стање, па и моји недовршени радови о томе, главни су разлог што сам наставио са овом темом.

Међутим, ни радом који овде следи тема није „затворена“. Наиме, реч је о актуелним развојним токовима, новој искуственој грађи, што значи даље праћење и проучавање. Пренесено лексичко, овде као прелиминарно значење еволуције империјализма, подразумева, пре свега, усавршавање доминације/хегемоније неке моћне државе над слабијом и зависном, посебно данас у токовима глобализације. Ту се подразумева и просторно ширење „империјалног ареала“, јер је експанзија иманентна склопу некаквог таквог корпуса. Следствено томе, инволуција империјализма имала би негативно значење, као унутарњи процес системске и структуралне деградације тог корпуса или као његово попуштање пред притиском и конкуренцијом споља.

Ове прелиминарне одреднице не само што су непотпуне већ су унеколико и проблематичне, тј. еволуција и инволуција могу да флукутирају у фазама одржавања неког имеријалног корпуса, што значи да се о његовој целини и типологији може просуђивати тек ретроспективно, историјски. Ово се показује и у литератури о империјализму. То важи и за вредносне декларације којима се рационализују доминација и отпори иностраној хегемонији. Тако је Наполеон настојао да уједини Европу са мисијом просветитељства и идејама Француске револуције – наравно, под патронатом француског царства и њега као императора (*l'empereur*); са сличном „светском мисијом“ данас наступа америчка демократија, оправдавајући тиме своју експанзију широм света.

Са тог становишта и овај прилог има ограничен сазнајни домет, јер се разматрају актуелне промене и проблеми данашњег глобалистичког империјализма. То такође важи за уједначавање терминологије, за сада у разним идеолошким примесима. Тако је и са актуелном проблематиком и карактеристиком империјализма, данас особеним по војно-политичком интервенционизму, те се на то највећим делом односи и проблематика еволуције/инволуције. Напослетку се теоријске и идеолошке варијације преносе и на футуристичке пројекције о империјализму.

За ова разматрања империјализма мора се почети са категоријом доминације, односно хегемоније, и то у одговарајућем системско-структуралном склопу, јер је „империја“ управо један организационо сложен и структурално особен мегасистем моћи, подразумевајући изворе и механизме његовог функционисања. Такав је заправо социолошки приступ, аналитички омеђен одговарајућом врстом империјалне владавине, а шири од тога су историјско-компаративна проучавања. Еволуција империјализма подразумева, пре свега, „преживљавање“ једног типа/врсте империјализма и, нарочито, његово системско и структурално усавршавање. Има извесне еволуције, историјски не баш праволинијске, рачунајући од класичних империја/царстава, стечене војним походима и одржаване војном силом и мерама репресије, све до терора „модерног империја“, с употребом „меке моћи“, по основу економско-технолошке предности, у линији зависности, дипломатско-медијске манипулације и других чинилаца. Ретроспекција империјалних система показује да се њихово време смењивања стално скраћује, што је онда и ризик у процењивању посебних фаза новог империјализма – што ће се у овом раду такође показати.

Тематика новог империјализма обично је центрирана на аналитичкој линији употребе „тврде“ и „меке моћи“ у посистемљавању и структурисању доминације „центра“ и „периферије“ (некада провинције). Ради илустрације, о томе ће бити речи већ на почетку наредног одељка. За социолошку анализу од првенственог су значаја одговарајуће корелације – на пример, између економске експлоатације и употребе „меке моћи“,

економске зависности и исте моћи, мада постоје и одступајући примери употребе војне интервенције у сличним околностима.

У ширем склопу овакве анализе налази се империјална стратегија. Не само Ф. Фукујама него и други стратежи посматрали су ову проблематику са становишта војно-политичке стратегије, као што су америчка „стратегија националне безбедности“, концепција „превентивног удара“ и други потези. Корелација велике зависности и употребе „меке моћи“ поговодила је становишту „добротворне хегемоније“ и „добровољне протекторације“ у склопу новог империјализма. О томе ће овде такође бити речи.

Претходне назнаке могу се илустровати, као на примерима медијско-дипломатске терминологије. Овим се не показује само теоријско-аналитичка недовршеност него и идеолошка оптерећеност, изведени аналогони за доминацију и хегемонију, па и за империјализам, који се замењује „светским системом“, „светском доминацијом“ и сличним категоријама. У вези с тим се и поставља питање: да ли је, у ствари, данас на светској сцени само једна империјална сила, „светски хегемон“, као најва нове епохе човечанства?

У прошлости није било само једне доминирајуће светске империје: у првој половини 20. века било их је неколико: јапанска империја, немачка, британска, француска, руска и друге. И Први и Други светски рат водиле су највеће светске силе, а после рата, према некадашњој уџбеничкој подели, „свет капитализма“ и „свет социјализма“, с тим што су обе стране једна другој приписивале третман „империје“ („совјетска империја“, „нова демократска империја“ и т. сл.). Наравно, тамо где су идеологија и текућа политика у доминацији „лончићи“ су помешани, дошло се чак до „либералне империје“. И требало је да уследи распад „империје зла“, да потоња криза западног капитализма суспендује све еуфемистичке одреднице, све до данашњег „америчког“, односно „западног империјализма“.

Као друга основа користи се и „тоталитаризам“, иако овај термин може да означава глобални систем, али и глобални развојни ток, империјалистички потенцијал. Реч је, дакле, о томе да су посебне развојне фазе и појаве преточене у карактеристике система, с тим што „тоталитарни“ није само на нивоу светског – такав систем може бити и „периферијски“, систем једне такве државе заостале у развоју са јаким традиционализмом на који се ослања власт. Када је у питању „империјализам“, та реч може да означава и политику која се ослања на тоталитаризам, коју заправо овај стимулише (ширење хегемоније).

У домену опште социолошке теорије умеће се и питање повезаности еволуције и инволуције империјализма са прогресом/регресом у друштву. Разматрања о томе могу бити ретроспективна или актуелна са критеријумом достигнуте хуманизације и еманципације друштва и човека. У таквим разматрањима оквир анализе може бити одговарајућа

историјска фаза, обележја једног периода или пак динамика хегемоније. За актуелне анализе доминације-хегемоније потребно је аналитички разложити, на пример, то да доминација може бити у знаку културне модернизације, затим трансфер нове технологије, одржавање, па и појачавање политичке, идеолошке и војне доминације.

Зато се тек у ширем историјском периоду може успоставити извесна кореспонденција са обележјима прогреса/регреса, највише пак у домену једне цивилизације. Међутим, једна врста империјализма обично је смештена у одговарајући историјски период. Такав пример може бити раздобље између 19. и 20. века, када је европска буржоазија пробила националне границе, испарцелисала афричке просторе и успоставила европски империјални поредак, уобличила га по расплету Првог светског рата.

Осујећени партнери – Немачка, Италија и Јапан – потом су започели рат ради ревизије таквог империјалног поретка, који се најпосле завршио доминацијом две светске империје, САД и Совјетског Савеза, а распадом ове друге, 90-их, опстала је једна империјална светска сила, САД. И даље је остао војно-политички интервенционизам у флукуацијама „тврде“ и „меке моћи“, али је још индикативније што је тај период остао у знаку огромних разарања и милиона жртвованих, продубљене поделе света на богате и сиромашне, на „центар“ и „периферију“, усавршавања метода хегемонизације, те војно-политички интервенционизам нове, америчке доминације, прокламован као образац за демократију будућег света.

И овде, као на примерима неуједначене терминологије, решења могу уследити на основу одговарајућих посебних студија. Јер, као што би рекла Хана Арент, историја се не може тумачити општим местима. Међутим, она је историју империјализма започела извозом капитала и власти на просторе изван националних граница, не упуштајући се притом у шире историјске компарације. Да ли је то само ствар њеног тематског избора, вероватно да јесте, као што су историјско-компаративне студије сложеније и теже. Наравно да то важи и за нашу тему, ограничену на нови империјализам.

II. Еволуција империјализма – један полемички оглед

Империјализам или доминација (аутори Душан Пирец и Ђорђе Попов) свакако је најобимније домаће дело ове врсте, са главном дилемом која је већ означена у наслову. Дилема би пак требало да намеће и историјске модификације од хегемонизма и „доларског империјализма“ до технолошког и културолошког експанзионизма, са више или мање територијалног запоседања. По свој прилици ово би могла бити једна еволуциона линија империјализма, односно његове историјске варијације, а уједно је и разлог да аутори прихвате неки прикладнији термин.

Одмах ваља приметити да је ова терминологија замена данас најчешћа у економским студијама на Западу, за разлику од критичких студија капитализма и левичарских покрета. Права дилема је, по свој прилици, да ли је империјализам заправо једна димензија савременог капитализма, првенствено технологије, или је сложен (глобалан) мегасистем са одговарајућом структуром. Резолутна линија ове дилеме, дакле, лежи у одговору на питање да ли се савремени капитализам до те мере развио – економски, технолошки и културно – да је престао бити репресиван и угњетачки, за разлику од претходно споменутих фаза.

Ако је то била стартна позиција ова два наша аутора, потребан је само један корак до „демократског капитализма“ и његове светске експанзије и доминације – не хегемонија, него доминација, али не наметањем „одозго“, наметнута силом, него „одоздо“, по основу предности у развијености. Аутори знају да таква верзија не одговара марксистичком приступу и зато постављају дилему адекватног решења. Дакле, услед велике неравномерности у развоју, остали су на истицању велике глобалне неједнакости, те је њен епифеномен доминација најразвијенијих и најмоћнијих.

А са тог становишта заправо је истинска дилема: доминација само као асиметрија унутар светског система, однос надмоћности, са елиминацијом репресивне методологије као њена инволутивна пратећа појава. Али аутори такву дилему не постављају. Потом остаје и питање одговарајућих термина и еволуционог потенцијала империјализма данашњице. Радикално решење претходне дилеме лансирао је Френсис Фукујама, првенствено у делу *Крај историје и последњи човек*. Томе можемо додати и: „крај империјализма“.

Фукујамин основни теоријски оквир чини „универзална историја“, а у томе склопу је и теза о „светској либералној револуцији“. Наводно, читава досадашња историја представља један глобалан еволутивни ток са тријумфом либералне демократије на крају, а то је и крај империјализма. Следи, дакле, да је империјализам извесна девијација на тој линији и као такав дефинитивно отписан из историје, а с тиме и сви тоталитаристички режими и њихове идеологије. То је за овог аутора иманентан „трансисторијски стандард“ – све дотле је следовало усавршавање метода силе и њене легитимизације.

На неки начин, сагласно Фукујамином резону, „светска либерална револуција“ се уклапа у ток светске еволуције, тј. прогреса људског друштва, оно што је стварност развијених управо је перспектива неразвијених земаља, наравно, по моделу либералне демократије. Просто је невероватно до које је мере распад „совјетске империје“, њен „банкрот“, инспирисао водеће политичаре, идеологе и стратеге на Западу да заправо обнове хегелијанску визију историје; „апсолутни дух“ је сада афирмација „универзалног признања“, *thymus*-а, „отписивањем догађајне историје“.

На овако замишљеној еволуционо-револуционарној линији за сваки случај, Фукујама није искључио могуће фактографске девијације. Тако „на хоризонту могућности“ није искључена владавина једног народа над другим, с обзиром на то да јаке силе настоје да прошире свој простор („ареал“), мада ова иманентна тежња нема такав универзални третман – то је ствар особене историјске ситуације и датих могућности. А та иманентна тежња, „механизам жеља“, управо представља потенцијал системске бирократије и усавршавања њене организације и владавине. Произлази, дакле, да генератор владавине над другим народом није само друштвени систем, овај је управо механизам доминације, односно „механизам жеља“.

Фукујама није прихватио циклично објашњење, јер је сматрао да осциловање подразумева промену без остатка (какав аматерски превид), што би иначе нарушило либералистички историјски континуитет. Међутим, није могао да пренебрегне историјску фактографију, умећући у своју аналитичку схему став да су либерализам и тоталитаризам циклични феномени, нарушивши тиме став о „фундаменталном понављању“. Овим је Фукујамина историјска слика ипак остала превише линеарна и без правог објашњења, тј. зашто се јављају „добре“ и „лоше државе“, што упућује на могући континуитет хегемонизма и његово усавршавање (еволуцију). У томе смислу је схваћен и развитак науке и технологије, као да доносе само напредак, а не и опасности за човечанство, могућност њихове злоупотребе, управо усавршавајући и сâм тоталитаризам.

Напоследку је Фукујама ипак признао да је социјализам у својој првој фази успео да оствари убрзану индустријализацију и значајна културна достигнућа. Али се при томе ипак не пита – није ли слично усавршавање достигао и неограничени либерализам, што би се онда могло пренети и на тзв. неразвијене земље, за које Фукујама управо препоручује само либерализам, односно методе развитка које највише погодују управо империјалистичкој дипломатској рационализацији. При томе се губи из вида да је убрзани развитак Јапана, Јужне Кореје, Тајвана и других источноазијских земаља био фаворизован „упумпавањем“ јевтиних кредита, увозне технологије и донација, углавном из војно-стратешких разлога, што мање-више важи и данас.

Тако смо се, дакле, слéдећи овакав историјски проспект, нашли у „постисторијском друштву“, у којем су изражене појаве „труљења демократије“, „премостиве девијације“, што ће рећи да је регрес у друштву епизодичан, тј. више или мање маргиналан. А то су данас фактички озбиљни проблеми, као што је незапосленост, коју управо продукује технолошка и организациона рационализација, онда загађивање и уништавање природне околине, енорман пораст корупције и криминала, исцрпљивање природних извора енергије, имигрантски стампедо, превелика концентрација у градовима, обнова расизма и пораст национализма и

друге аномалије, али нарочито пораст глобалне неједнакости, што онда доводи у питање садашњост „*thymus*“-а.

Проблем је управо у томе што се унутрашње неједнакости не могу успешно превазићи, а поготово што се управо појачавају. Глобалне неједнакости и хегемонизам по основу зависности чине тај „тренд империјализма“, све више глобалног, све мање регионалног, не пресахнуће него његово усавршавање – методолошко, војно-стратешко, дипломатско. Међутим, овакву критику либералне демократије не треба изједначавати са критиком, још мање са оспоравањем негативних карактеристика тоталитаризма. Либерална демократија омогућава дуготрајнији економски и културни развитак, укључујући ту и искуство са унутрашњим нестабилностима и брзином урушавања тоталитарних друштвених система. То, наравно, важи и за еволуциони потенцијал једног и другог типа империјализма.

Већ сâм увид да се империјализам историјски одржава дуготрајно, од древних тиранија/царстава па до данашњих дана, упућује на његову еволуцију. У природи, па и у друштву, еволуција као усавршавање услов је опстанка. То подједнако важи и за тоталитаризам и либералну демократију (по Фукујами као „цикличне појаве“). То важи и за актуелне империјалне формације, тј. почињу да деградирају када више не могу да се усавршавају и прилагођавају новим условима конкуренције. У таквом контексту може се сагледати расплет између „совјетског“ и „западног империјализма“, као и симптоми деградације овог другог: све више се ослања на силу, када „мека моћ“ не даје резултате) и када се сараднички („сателитички“) круг почне осипати у смислу „џиновског *thymus*-а“, потом следе неуспешни ратови и њихови „рестлови“, као и други конфликти.

На крају треба још напоменути да је Фукујамина употреба термина/квалификатива „револуција“ противречна. Наиме, каква је то револуција која траје вековима до свог тријумфалног завршетка (било би логичније да се она наставља)?! У природи постоје катастрофе, истребљења и преживљавања, еволуција врста, једне се уништавају, а друге опстају и проширују свој животни простор и доминацију. Овај виталистички експликативни модел неодољиво се намеће када је у питању империјализам.

Проблематична је и Фукујамина употреба „*thymus*-а“, на страну што је чиста позајмица. Примена те категорије узета је шире од њеног антрополошког значења; проширујући је на глобална друштва и глобалну типологију, Фукујама је, и сâм суочен са овим слабостима, вероватно под утицајем потоње критике покушао да учини извесне корекције у свом делу *Америка на прекретници*. Наводно, у човеку постоји вечита потреба за слободом и да ову највише омогућава либерална демократија у склопу модернизације. То би требало да је она иманентна снага „историјског времена“, с перспективом да се демократија и даље „дугорочно и универзално проширује“, с тим да се обезбеде одређени „стратешки усло-

ви“, као што је сузбијање „замаха бившег комунистичког света“ (као да у данашњем свету више нема комунизма, тј. комунистичких покрета и система). С те стране, Фукујамина перспекција је остала оптерећена и недовршена.

Слично гледиште о приоритетима америчке демократије, али без универзалистичко-историјског ореола, са дилемом „хегемонија или вођство“, налази се у данас донекле застарелом делу Збигњева Бжежинског *Амерички избор – доминација или глобално вођство*. Питање је, наиме, да ли ће се Америка определити за модел „суперсила минус“ (с ослонцем на силу) или „суперсила плус“ (с ослонцем на своје предности и богатство).

За Бжежинског „суперсила“ није синоним за један империјалистички систем/корпус, иако је реч о једном склопу, претежно војном, „европско-америчка трансатлантска алијанса“, штавише је то „заједница“ коју покрива НАТО. Наводно, та заједница ЕУ и САД чини „глобално језгро“, не само у презентном, него и у „футуристичком смислу“ (можемо рећи – еволуционистичком смислу), и то са „мисионарским жаром“. То ће се наводно и даље ширити, просторно захватајући читав свет, формирајући нови светски поредак (какав неонаполеонизам, само на светском нивоу!). Такав би требало да је нови светски систем (уместо Француске, сада под патронатом САД).

При томе Бжежински као да не види да се иза леђа овог „језгра“ стварају нова, алтернативна партнерско-конкурентска сазвезђа. Суочени смо, изгледа, поново са дијалектиком, овог пута не са „лукавством ума“ већ са „лукавством глобализације“: делујући глобално-интегративно, за собом оставља нове поделе и конфронтације. Али, што се не уочи на време, са закашњењем дође у виду корекције. Тако је било са Фукујамом, а поновило се и великом америчком социологу и стратегу.

Далеко би боља позиција била да је Бжежински пошао од еволуционог капацитета америчке/империјалне доминације, поготово пошто су симптоми кризе веч били уочени. Ни стање на Блиском истоку није довољно анализирано, нарочито стање у Ираку и Авганистану, али и рецепција америчке „либералне демократије“ у нестабилном и традиционалном исламском свету, поготово наметањем путем војно-политичког интервенционизма. Питање је, дакле, да ли су то посебне слабости образаца новог светског поретка, или је заправо сâм образац превише идеологизован, прилагођен стратегији и текућој политици и као такав дубиозан.

Становиште Хане Арент о империјализму заснива се на Лењиновом „о извозу вишка капитала“, проширено од „извоза капитала“ до „извоза власти“ и до „извоза људи“. Тако је унеколико комплетирана *теорија зависности*. А потоња историјска пракса само је делимично потврдила Лењинова, па и Вилзонова предвиђања о антиимперијалистичким револуцијама, односно капиталистичком развоју некадашњих колонија. Колоније су ишчезле, али је остао империјализам, нов по структури и

методологији, не само са извозом капитала и роба (показатељи спољно-трговинског суфицита) него и са стратешким плановима и интервенционизмом, првенствено ради коришћења и контроле над природним необновљивим изворима енергије: природног гаса и нафте. То су сада главне координате стицања и контроле „заштићених зона“ и „сфера утицаја“, у ствари доминације, замена за некадашње колоније.

Тако се заправо трансформисао „стари“ у „нови империјализам“, у сплету разних трансакција, притисака и манипулација, наравно, по потреби и уз „војно присуство“, боље рећи – комплексан систем са тако новим и појединим старим методама доминације/хегемоније. Са неким додацима то би био основни контекст Х. Арент о империјализму, ограничен на епоху капитализма 20. века. Како недостаје шира историјска визиура (старе империје и потоња царства), нема ни посебног разматрања о еволуцији. Једини еволуциони сегменти су у преласку од тзв. „конкурентског“ на „прекоморски капитализам“. Еволуциони сегменти су у преласку од „извоза капитала“ у „извоз људи“, у новим методама доминације, „ишчезавањем старих колонијалних институција и власти на флексибилнију и разноликију хегемонију, све у ширим оквирима прелаза од „предузетничког“ у „државни“ и потоњи „корпоративни капитализам“.

Тим сегментима се проширује системско-структурална анализа империјализма, управо оно што недостаје анализи сведеној на димензију доминације/хегемоније. Па ипак, уз све предности, треба напоменути да је Хана Арент империјализам сместила у оквир тоталитаристичких система, с тим што се акумулација власти и силе преноси и споља, што управо карактерише „еру империјализма“. Тако је постављен знатно шири аналитички оквир, не само за империјализам него и за тоталитаризам, за разлику од, на пример, дефинисања тоталитаризма код Р. Арона (пет основних карактеристика, сведених на „монопол економски и идеолошки терор“) у ауторовом делу *Демократија и тоталитаризам*.

Сада се поставља питање зашто је Хана Арент империјализам ограничила на капитализам, „рођен када је класа владајућа у капитализму устала против ограничења економске експанзије само на територију сопствене нације“. „Теорија хегемонизма“ (поготово друштвене моћи) сведена је тиме само на тај, додуше најдинамичнији период европске историје. Тиме се у ствари знатно скраћује линија еволуције империјализма и анализа ограничава на француски и британски империјализам (када су из В. Британије људи слати у колоније ради појачавања доминације и културне асимилације домородаца). Тако је и створен *British Common Wealth*, што, иначе, није успело Француској у Канади.

Својим запажањем о „империјалном сазвежђу“ Х. Арент се највише приближила особеностима новог империјализма (а који сам у својим радовима означио као „империјални корпус“). То је оно ново и особено

за данашње околности, с тим што има и извесне футуристичке назнаке, више као мутације („с друге стране западног империјализма“, наводно руско, кинеско, јапанско, индијско, исламско сазвежђе). Све нови конкуренти на светску доминацију. Остала је извесна празнина у погледу империјализма изван тоталитарних система, као и то зашто се империјализам по основу тоталитаризма одржава теже и краће него Фукујамин „либерално демократски“. Како је то могло да измакне пажњи овоме аутору, можда што се усредсредила само на тоталитаризам?

Одговор на ту недоумицу мора се потражити у историјској пракси данашњег западног „империјалног сазвежђа“, америчког већ дуго на историјској сцени. Добро је притом Х. Арент уочила да је економија постала кључно место империјалне политике, такође и монетарне, привидне самосталности некадашњих колонија, подложне утицају и контроли (било као „утицајне зоне“, војно-технички савези, нови протекторати и тзв. „земље сарадници“). Тај нов системско-структурални варијетет највише збуњује и одбија оне који о империјализму још мисле и расуђују према старим, укључујући ту и некадашње марксистичке обрасце.

Овај полемички одељак можемо закључити са неколико констатација. Фукујамина линеарна ретроспекција историјског развоја није једина, већ је нова верзија. Једна слична се дуго одржавала у оквиру марксизма, поједностављена као економистичка, својевремено напуштена и од многих марксиста, нарочито у недоумици како објаснити „азијски начин производње“, потом прототип грађанског друштва у античко доба или германску приватну својину. Код Фукујаме је тај „линеаризам“ у склопу универзалне либералне демократије. А ова је данас управо на проби у друштвеној пракси, да се покаже докле је досегла „опседнутост материјалним прогресом“ (Ф. Ф.). Тачно је, међутим, да демократске институције умањују шансе за тоталитаризам, чији су извори и механизми вишеструки у условима техничко-технолошког развитка и токова глобализације. Ту је и део објашњења зашто су и империјализам и тоталитаризам краткорочнији са брзим и изненадним урушавањима.

Овај последњи став управо важи за нови империјализам, који настоји да се одржи на минимуму заједничких интереса, било у блоковској структури „вођства“, као и са доминантним територијама. У таквој перспективи може се говорити о извесној еволуцији империјализма, од „класичног“ и колонијалног до новог у линији означен као „глобализацијски“. Основни приступ при томе је акумулација друштвене моћи, с тенденцијом ширења („нагон ширења“) примарно у области економије, при чему појачавање политичке моћи треба да потпомогне или надопуни слабости прве, тим више при појачавању конкуренције.

Та релација се показује управо у врсти и степену доминације, укључујући и мере репресије и војно-политички интервенционизам. Доскора

актуелан и типичан пример представља амерички империјализам, оличен у стратегији евро-атлантског корпуса „ширење НАТО-а на исток“. Наравно да даље разматрање ове проблематике не може то заобићи.

Коментарисана литература

- (1) Пирец, Душан – Попов, Ђорђе, *Империјализам или доминација*, изд. „Економика“, Београд, 1988 (790. стр.)
- (2) Френсис Фукујаме, *Крај историје и последњи човек*, изд. ЦИД, Београд, 2009.
Грађење државе – управљање и светски поредак, изд. „Филип Вишњић“, Београд, 2007.
Америка на прекретници, изд. ЦИД, Подгорица, 2007.
- (3) Хана Арент, *Извори тоталитаризма*, изд. Феминистичка издавачка кућа, Београд, 1998.
- (4) Збигњев Бжежински, *Амерички избор – глобална доминација или глобално вођство*, изд. „Политичка култура“, Подгорица, 2009.
- (5) Рејмон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, Н. Сад, 1997.
- (6) Ранковић Миодраг, *Глобализација и нови империјализам*, изд. аутор, Београд, 2009.
Нови империјализам, актуелна суочавања, изд. аутор, Београд, 2011.

III. Амерички империјализам – у фазама еволуције и инволуције –

Амерички империјализам можемо представити у виду следеће „личне карте“: најпре, „прва права светска сила“ (Зб. Бжежински) економски, војно и територијално (са протекторатима, „сателитима“ на свим континентима), у настојању да се и даље шири (континуитет интервенционизма). Друго, најбогатија земља на свету (око 50% светског богатства), са највише улагања у модернизацију и око 1/3 светског капацитета за војску. Треће, САД су ратовале на свим континентима, никада на својој територији, готово увек прве започињале рат, у већини са слабијим противницима, у варијацијама „асиметричког сучељавања“, гериле и „парадног ушетавања“.

Четврто, у свом војноинвазионистичком саставу Америка увек имала „најамнике“ (плаћене ратнике) савезничке снаге (сада у саставу НАТО-а) али водећа у војно-стратешкој логистици. Пето, сви подухвати праћени јаком медијском пропагандом, прилагођене за сваку интервенционистичку фазу, укључујући и тајне аранжмане, добру и широку обавештајну службу, финансијску потпору инсајдерима и друге акције. Шесто, најартикулисанија империјална методологија, од отворене војно-политичке интервенције па до дипломатских притисака и претећих

порука, завођења ембарга и других мера „хладног ратовања“. У томе склопу су разне стратешке верзије, као „Defense Politic Guidance“, ширење НАТО-а на исток, тј. модалитети стратегије за Евроазију итд.

И, седмо, у континуитету бројна лидерска гарнитура, од имена као што су: Џ. Кенеди, Р. Реган, Џ. Буш (отац и син), В. Клинтон, Џ. Картер, који су сви имали своје присталице међу европским државницима (Тони Блер, Н. Саркози, М. Тачер), потом стратежи, идеолози и теоретичари (Х. Кисинџер, Р. Холбрук, Зб. Бжежински, Р. Чејни, Д. Рамсфелд, В. Кристофер, П. Волфовиц, Џ. Ален и други делатници). Они су творци политике и војне стратегије у варијантама повезивања токова глобализације са интересима америчког, односно трансатлантског империјалног корпуса. Сада је на сцени Барак Обама.

* * *

Инсталирање америчке империје има неколико фаза, а које се распознају по мерама сходно „стратегiji геополитичког интереса“. У тој тематици Кинзеров преглед америчког империјализма историографски је незаобилазан. Али се тај преглед „од Хаваја до Ирака“ држи хронологије; недостају особености појединих периода, уз то је и временски прикраћен за збивања после операција на ширем подручју Персијског залива (у свим досадашњим студијама о америчком империјализму догађаји иду испред приказане хронике), са средиштем у Ираку (ако је тај рат уопште завршен, тј. ако садашња герила и терористичке акције нису извесна особеност модерног, „продуженог ратовања“). Покушаћемо стога да поставимо једну периодизацију сходно нашој теми.

Прво је *предратна фаза*, „од Хаваја до Филипина“, „одскачна даска“ за даље ширење америчке доминације на Далеком истоку. Победа у сукобу са Јапаном, главним конкурентом на том простору, донела је стабилизацију и ширење на томе делу света (једно време готово без конкуренције). *Друга фаза* је америчка експанзија у пределу Средње Америке, делом и Јужне Америке, фаза „прљавог ратовања“, „намештаљки“ у успостављању нових режима. Једина „рупа“ у том заокруживању остала Кастрова Куба, такође и потоња Венецуела. А доминација у пределу Средње Америке није остварена само из економских интереса већ и као стратешко запречавање према претензијама тадашње „совјетске империје“.

У *трећој фази* ривалитет између двеју империјалних сила премешта се и заострава на подручје Азије (Кореја, Тајван, Вијетнам и друге земље). Дефинитиван расплет тамо није уследио, позиције су остале више-мање изједначене, осим тога што је рат у Вијетнаму изгубљен (са преко 50.000 погинулих из америчког састава, као и 1 милион Вијетнамаца). Био је то први послератни фијаско америчке политике у пределу Азије (не рачунајући неуспех у „Заливу свиња“) са непромењеним одно-

сом снага, али уз постепено јачање снаге и утицаја постмаоовске Кине. По некој логици силе, оданде где је „пат-позиција“ сукоби се премештају на неко друго подручје.

Четврта фаза, кратко време после пада Берлинског зида, у знаку је америчког тријумфализма. Зб. Бжежински цени да је у то време Америка „предводила свет“, период њене „геополитичке конјунктуре“, док други оцењују као „победоносни период“, „дефинитивна победа америчке демократије“ (оно што је Фукујаму довело до „краја историје“). Бжежински је чак очекивао приступ Русије у НАТО. „Покриће“ за овакве оцене биле су донекле оправдане, па и очекиване самим распадом СССР-а. НАТО се усмерио на Евроазију, првенствено на Украјину и Азербејџан. Наступио је период „обојених револуција“ и „заокруживања Европе“ (а тада и промоција „Независног Косова“), са даљим преусмерењем на Блиски исток (стога и појачавање подршке Израелу у његовом сукобу са Палестином).

Али није требало да прође много времена и догађаја па да утихне ентузијазам и оконча се ова фаза. Савезници у склопу НАТО-а све више су посустајали у Авганистану, тражећи „повратак кући“, неочекивано су се повећавали трошкови тог интервенционизма (уз критике и обуставе од стране америчког конгреса); све теже се назирао крај овог „прљавог рата“, а појачавала компромитација његовог предузимања (поготово после открића да С. Хусеин, тада већ погубљен, није поседовао тајно оружје за масовно уништавање). Заговорници интервенције су одговорност за све брже-боље пребацили на нетачне информације од стране обавештајне службе. Показало се заправо да је овај период више био последица распада совјетске „империје“ неголи стварне снаге евро-атлантског савезништва, што ће се у следећем и потврдити.

Пета фаза сеже до данашњице, у знаку већ вишегодишње кризе читавог западног капитализма, која се својом сложенешћу и оптерећењем одразила и на империјалном плану. У Ираку и Авганистану још се одржава „прљави рат“, терористички напади и претње, с тим што се унутрашње нестабилности одржавају и у Западу ненаклоњеном Пакистану. По свој прилици „Арапско пролеће“ још није прошло, са најавом репризе у Сирији и Ирану (обично почиње са блокадом, потом бомбардовањем војно-стратешких објеката, али сада праћеним супротстављањем од стране Русије и Кине). Питање је и да ли ће такав Блиски исток моћи да послужи као „одскочна даска“ за источну Азију, те где су заправо пројектоване границе „Евроазијског Балкана“. У тим дилемама је и положај ОУН, тј. да ли ће повећавати легитимацију империјалних подухвата или послужити као трансфер превенције у сукобу империјалних сила.

* * *

На основу претходног прегледа показују се неке промене, с тим да за последњу фазу, односно постојеће стање, треба унети неколико допуна. Аспиративни геополитички простор тренутно се пренео на Блиски исток и Африку. Нафта је и даље главни покретач, а конфронтације са растућим источним партнерима у првом су плану глобалне политичке сцене. У овим партнерима Америка већ види опасност за своју далекоисточну доминацију.

Спласнуо је полет либералне демократије, уз извесно слабљење америчке супериорности из '90-их година, али су остала места за нове интервенције; унутрашње нестабилности ауторитарних режима на „периферији“. Дограђен стратешки образац „Defense Policy Guidance“, од дефанзивне ка новој офанзивној политици, привремено је „на леду“. Преглед такође показује да нема „чистих фаза“ и да је полет америчког империјализма, његов „просперитетни бум“, био краткотрајан, више захваљујући крхкости „совјетске империје“. Сада се стање знатно мења, па су и зато потребне допунске анализе.

Претходни увид у ове фазе показује, прво, континуитет интервенционизма, обично у комбинацији „спољашњег“ (инвазионог) и „унутрашњег“ (субверзивног) доста широк и стандардизован спектар интервенционистичке методологије. Окосница у томе је ипак употреба „тврде моћи“ (*hard power*) и „меке моћи“ (*soft power*). Овај послератни империјализам најлакше је прошао у Средњој Америци, такорећи спектакуларно. Инвазиони је дуго трајао, највише у Вијетнаму, донекле и у Кореји, а недовршен је у Ираку и Авганистану. У оваквим подухватима учествовали су и најамници, плаћени или из савезничких формација; на пример, у рату у Персијском заливу учествовало је 700.000 америчких и 230.000 осталих војника (податак Зб. Бжежинског). Најуспешнији интервенционизам био је уз суделовање инсајдера у тзв. „обојеним револуцијама“, у „заокруживању Европе“. На овом плану увид у фазе показаће и неке симптоматичне појаве и тенденције.

Методолошка интервенционистичка скала обично почиње са дипломатско-политичким порукама, претњама и притисцима, са најавом финансијске помоћи, тајним финансирањем опозиције и завереничких снага на аспиративном геополитичком подучју (у одређеној држави). Следе и специјалне мере: обустављање зајмова и инвестиција, демонстрација оружаних претњи (затварање сувоземних, ваздушних и поморских путева), онда ембарго на извоз робе. А такве мере и те како имају своје дејство; на пример, ембарго уведен Србији 1999. године проузроковао је плимину незапослености (отпуштено са посла око 600.000 људи), а са тиме следи и пораст криминала и недозвољене трговине (цветао је „шверц“ горива), умножавање разних трансакција и међусобних потра-

живања и дуговања међу предузећима и установама. Овај образац је у Србији био на снази до краја века и, рекло би се, у европском делу најуспешније демонстриран.

У свему велику улогу има и медијска пропаганда, обично концентрисана на дисквалификацију државника-лидера, укључујући и њихову ликвидацију (то је започело још у фази освајања Средње Америке, потом су уследиле ликвидације Аљендеа, Че Геваре, бројних генерала антиамеричког опредељења), затим Н. Чаушескуа, па све до ликвидације С. Хусеина, Осаме бин Ладена и М. Гадафија (за Србију је резервисан специјалан судско-медијски репертоар, са познатом завршницом). Судаћи према актуелној ситуацији, већ је најављена листа нових државника којима прети слична судбина (Ахмадинеџад, Башир ал Асад), за разлику од давно отписаног Ф. Кастра (на којег су извршени бројни неуспели атентати) и „галамције“ Чавеза. Напоследку, у свим оваквим подухватима изузетну улогу и значај имају службе ЦИА и БНД, укључујући и беспилотне летелице, а чије деловање надгледа Национални савет САД са службом за борбу против тероризма.

* * *

Потпунији увид у фазе америчког империјализма упућује на још нека запажања и тенденције. У последњим фазама амерички империјализам показује благу усмереност на „унутрашњи/субверзивни интервенционизам“, највише заступљен у „обојеним револуцијама“ (бивши совјетски сателити као „мек терен“ за утицај Запада). Ове револуције су одржале привид суверенитета, у ствари лагодно и постепено посистемљавање у оквир западног империјалног корпуса. Протагонистима није било тешко да релацију доминације замене „патернализмом“, продуженим као „добровољни протекторат“ и сличним механизмима. Такође се запажа благо осипање где су се сукоби одужили или повећали у интензитету.

Амерички „leadership“ због тога ангажује поједине чланице (у Либији Француску) уступајући део интереса, али и већу ангажованост (Н. Саркози се „прославио“ бомбардујући либијске градове и цивилне објекте). И најављено повлачење из Ирака и Авганистана већ се одужило. Инвазиони интервенционизам – због великог трошковника и постојеће кризе, али и због повећавања ризика у појачавању конфронтације са осталим светским силама – за сада је „на леду“.

Повећава се и време примене најављених рестриктивних мера (притисци на Сирију и Иран). При томе се такође рачуна са могућношћу да ће радикалнији сукоб повећати трошковник и евентуално продужити у виду „прљавог рата“. У целини узевши: тенденција опадања америчког интервенционистичког „*thymus*“-а, једна фаза његовог инволуционог циклуса.

Претходне тенденције се могу проблематизовати у ширем теоријско-аналитичком склопу. Узећемо два примера: први са запажањем Е. Тода. Наводно, за америчку војну силу, доскора највећу на свету, издвајано је 30% до 32% буџетских расхода. Али је сада питање да ли се овај трошак може и наставити, јер се расходи интервенционизма повећавају, док економија слаби, и то не само због опште кризе. Наиме, у Америци увоз све више надјачава извоз: јача прерађивачки, а слаби производни сектор; у порасту су трошкови за војне ефективе у иностранству, укључујући одржавање реда. На Блиском истоку: слаби приход од извоза наоружања, због повећане конкуренције; забрињавајуће јача конкуренција на Далекком истоку; амерички *leadership* је све више спреман да дели позиције са савезницима (у склопу НАТО-а), па и користи и без њиховог видног ангажовања (повлађивање Т. Блеру и Н. Саркозију, сада и А. Меркел). А све то прати слабљење утицаја Америке у свету, односно америчке „универзалне демократије“.

Недавно смо сазнали да се увећала „рупа“ у федералном буџету САД, до једног билиона, иако је приход од пореза прошле године био већи него претходне. Према томе, ако је све то тачно, макар и половично, следи опадање америчке моћи, али не и крај америчког империјалног интервенционизма. Циклуси раста и опадања нису ни еволуција ни инволуција империјализма, него можда нови распоред снага на „шаховској табли“ Зб. Бжежинског. Уосталом, како другачије тумачити забринутост, па и препоруке овог америчког стратега за одржавање рејтинга америчке моћи и утицаја („Друга шанса Америке“)?!

Зб. Бжежински истиче да је сада на сцени „нова политичка реалност“, с тим да је много теже одржати досадашњи приоритет. Наиме, у новим околностима на делу је притисак егалитаризма у Америци, али и у читавом свету. Амерички природни ресурси су на граници; свет све теже подноси употребу силе; ароганција у спољној политици (коју је доскора показивала званична Америка), као ни у економским односима, више није употребљива. Симптоматична је и тврдња Зб. Бжежинског да је у току „тренд опадања трајности империјализма“ – наравно, тврдња не само са актуелним него и проспективним смислом, а јачање антиамериканизма у свету указује да се више не може манипулисати демократијом. Ако то наводи један социолог и стратег америчке геополитике, томе не треба ништа додати, па ни одузети.

* * *

Хана Арент је у праву када указје да је у току извесно „идеолошко лињање империјализма“, као у случају његове повезаности са расизмом. Међутим, просперитетна фаза америчког империјализма рефлектовала се у једној идеолошко-социолошкој варијанти, изложена у књигама Френ-

сиса Фукујаме *Америка на прекретници и Грађење државе*. Фукујамино становиште о томе може се у најкраћем изразити ставом: од „добровољног потчињавања“ до „добровољне протекторације“ (следећа схема).

потчињавање:

добротворна хегемонија
доминација

добровољна протекторација
сателитизација

Добровољност се показује у ширењу демократије, толеранције, универзалних вредности и других симбола, захваљујући првенствено америчкој моћи, и то већ самим њеним присуством (примери из фазе Средње Америке) у сучељавању са далеко слабијим структурама. Она је, уз то, и оправдана, јер надокнађује слабости „међународне заједнице“ (ОУН). Постајући у таквој функцији „глобални управљач“, управо ово додаје Фукујама, не цени га данашња Европа, у којој се прецењује државно-национални суверенитет (у раскораку са токовима глобализације).

Најпожељнија употреба те изванредне америчке моћи“ јесте „када је она латентна“ – када делује а „не види се“, у домену „америчке великодушности“. Испоставља се да су добровољност и добротворност интегрални делови те еволуције америчког империјализма, а не присилно наметање демократских институција. Својим превентивним акцијама у делу „добротворне хегемоније“, сматра Фукујама, Америка спроводи трећу, данас актуелну и особену деколонизацију, у варијанти „политичког империјализма“ с прогресивним својствима.

Нека веродостојна запажања са социолошком конотацијом подлога су за закључивање у целини. Била је то послератна атмосфера, после пада Берлинског зида, време највећег рејтинга Америке у свету, према Фукујаминој ознаци „америчке изузетне моћи“. Отуда и онај став да велика сила делује својим потенцијалима, с тенденцијом потчињавања.

У тадашњој атмосфери америчка демократија је била најпопуларнија, прихватљива не само код обичних људи него и интелектуалаца, као да су заборавили шта се све на томе плану збивало у Средњој Америци, Кореји, Вијетнаму и другде. А да би донекле изгладио противречност између „добротворног потчињавања“ и употребе силе, рат у Авганистану и Ираку преформулисан је као грешка владајуће државне администрације (интересантно да је такву једну „финту“ користио Зб. Бжежински). Умесна су Фукујамина запажања о тероризму, да је најважнија позадина тероризма сиромаштво, а сиромашне земље су његови генератори, али су најрањивије на тероризам оне земље где су највеће претње од унутрашњих потреса.

Код Фукујаме постоје места на којима се спајају глобализација и американизам. Полазиште је у оном наводно европском пренаглашавању државно-политичког суверенитета (у економији готово да више и не

постоји, па ни у области културе, а глобална економија највише фаворизује глобални суверенитет). По томе су и сви покрети за већу аутономију и независност унеколико анахрони и утопистички. У вези с тим интересантно је да унутар ЕУ постоје присталице унијаћења Уније, протагонисти и присталице „Групе будућност“, са програмом потпуног уједињења европске економије и финансија (што подразумева и потпуну реорганизацију ЕУ), а на унијатску интерпретацију глобализације надовезала се американизација, изван хибрид глобалног суверенитета, а уједно надокнада за слабости и немоћ међународних организација, првенствено ОУН. Све је, дакле, сведено на „међународну империјалну власт“. Тако ова власт резимира и поентира сва претходна Фукујамина објашњења, што је рафинирана (идеолошка) одбрана америчког империјализма.

Посматрано данас са дистанце, било је разлога и повода за овакве идеологизације. „Обојене револуције“ нису имале сопствено изграђене алтернативе урушеном тоталитаризму. Очекивала су се велика (економска) улагања, јевтини страни кредити, полет приватизоване економије, већа политичка мобилност и други напреци. Са неуспесима убрзане транзиције дошло је и до извесног пресахнућа жеље за америчком демократијом и економским либерализмом. Идеализација па дебакл социјализма надоместили су изузетност „демократског капитализма“ са америчким заштитним знаком, па и Америку као „глобалног управљача“.

Стога, ако је ту све сведено, потоња ревизија и разочарања, одатле ће почети и враћање на анализу и теорију о новом империјализму, његову еволуцију смењује инволуција. Уосталом, док се Фукујама бавио „добротворном доминацијом“, амерички војни стратези су припремали нове акције сагласно „ширењу НАТО на исток“. „Добровољно потчињавање“ је било синоним одређеног времена, када је богатство засенило насталу оскудицу „постсоцијализма“. (О томе у мојој књизи *Нови империјализам – актуелна суочавања*, стр. 150–156.) Слично тумачење изложио је и Е. Тод, мада са нешто већ застарелом евиденцијом (уз прихватање начела „доминантног друштва“, управо једног особеног конформизма).

Тако је напослетку и теорија зависности добила нова искуствена аналитичка подручја, далеко од Лењинових, па и разматрања Хане Арент. Опет ламент над социологијом и социолозима, да касне у односу на актуелна и значајна збивања у свету. Зависност је заправо добила нове димензије, па Фукујамине предилекције могу бити добар подстрек да се ова тематика обнови и осавремени.

IV. Нови империјализам – изданци, мутације и сучељавања (нацрт за актуелна проучавања)

1. Европска унија као хибрид новог империјализма

Ова теза се може вишеструко образлагати и даље проучавати. Иако је идеја о уједињеној Европи постојала одавно, започела је после рата као заједница за углањ и челик. Али је у свим потоњим фазама била везана за амерички империјализам (послератна обнова уз помоћ САД, као први бедем према „совјетској империји“, уклапање у пројект „заокруживања Европе“, суделовање у војно-политичком интервенционизму и други потези). Али су лидери ЕУ увек били резервисани према америчком патронату, и то не само у склопу НАТО-а.

Све то може се илустровати извесним осцилацијама у односима ЕУ и САД. В. Британија, на пример, никада није била равнодушна што су САД *преузеле* све главне позиције на Далеком истоку; САД су Европи приговарале што је ова сва средства улагала у сопствени развој, док је Америка сносила трошак наоружања ради сузбијања експанзије „совјетске империје“; остала је и дилема о „Европском корпусу“: Европи се приговара потпуна неангажованост у конфронтацијама Израела са Палестином; неслагања су се показала и поводом царинских стопа, као и разлике у третману Турске. Европа, наводно, превише истиче сопствене, „европске вредности“ и своје традиције, значај државног суверенитета и улогу државе у привреди („ограничени либерализам“); с друге стране се приговара да је део антиамериканизма оптеретио и Европу због америчке експанзивне политике итд.

Међутим, сва та неслагања покривали су заједнички интереси, нарочито у време „хладног рата“ и подељене Европе. То „покривање“ најбоље илуструје „Независно Косово“. Овде је Америка обезбедила своје стратешке интересе, а Европи препустила оперативу постепене албанизације, обећавајући Србији кандидатуру и чланство, увек са неким новим условом. Сада је Европа уједињена, али је империјални корпус пред новим искушењима, највише у питању заједничког превазилажења кризе, потом односа ЕУ са Русијом и другим темама.

Данас се може говорити о извесном посртању ЕУ. Полазиште је у извесном паралелизму између фаза америчког империјализма и развоја ЕУ, најизразитијем током 90-их година (период „заокруживања Европе“). После тога Европу све више оптерећују сопствени проблеми (нагла имиграција, презадуженост појединих држава-чланица и неслагања око мера, тј. издатака за њихову санацију); почиње извесно сплашњавање расположења за европско заједништво. Није без разлога уклоњена статуа „евра“ у Франкфурту; званична Бугарска се изјаснила да не види

никакву корист од монетарне уније; у Украјини сплашњава ентузијазам за чланство, за то да уместо Москве стекну Брисел као новог „газду“; спас се тражи у повећању интеграције, међусобних обавеза, а то значи и нову системску регулативу (која се припрема за крај 2012. године).

Почео је да се помала и национализам, па и мањински сепаратизам, а с тим у вези и конфронтације у „језгру“ или „водећих“. Неке од ових неочекиваних појава изазвале су недоумице и код неких реномираних европских интелектуалаца, као што је Јирген Хабермас. У „језгру“ су и даље на сцени неслагања око мера за превазилажење кризе и санацију „евро-зоне“ (ригорозне мере добростојеће Немачке, која је највише ушибарила од кризе, и, с друге стране, чланице суочене са финансијским и банкарским банкротом). Тренутно ЕУ оптерећује рецесија (просечна незапосленост износи 14,3%, док Ирска има 21,7%, а Грчка 24,3%). Тренутно је најтежа ситуација у Шпанији и Грчкој, с опасношћу распада „евро-зоне“.

Оваква ситуација је наметнула и неке организационо-институционалне корекције, као што су ревизија Шенгенског споразума, поновно увођење граничне контроле, ограничавање имиграције „одоздо“, а почели су и сукоби са имигрантима и друге напетости. Сада је у првом плану извесна „европска сеизмологија“, јер криза ЕУ није само економско-финансијска, постоје и друге њене пропратне појаве, које су иначе предмет конфронтације међу лидерима Уније. Очигледно је да је на делу извесна ерозија европеизације (у говору лидера ова реч готово да је ишчезла). Парадоксално је да у „Европи без граница“ Шкотска орочава своје издвајање од енглеске круне; ту је супротстављање Финске за помоћ евро-зони; или да Јужни Тирол нуди Италији откуп издвајања у висини 15 милијарди евра (иза тога вероватно стоји Аустрија).

Концентрација имиграната „одоздо“ већ ствара проблеме, наравно верско-традиционалне (побуна „салафиста“ у Немачкој). Обнавља се и тзв. „унутрашњи тероризам“ (иначе давно замро у Шпанији и Италији), с додатком „побуне бирача у Европи“ (медијска ознака) и јачања левицарских партија и покрета. Социолози и психолози веч су се огласили, сматрајући да је у питању рефлекс разочарања и дефетизам маса. Напоследку, ако околности већ дуготрајне кризе стимулишу централизацију, за сада економско-финансијску, а може се очекивати и организационо-институционална. Десет најразвијенијих чланица већ је покренуло иницијативу у томе правцу; званична Аустрија (канцелар Вернер Фајнман) већ има и предлог за нови назив: Савезна држава Европа.

2. *Империјалне мутације и сучељавања*

Постоје три фундаментална, а актуелна питања данашњег света, поготово када је реч о новом империјализму. На та питања се може само

делимично одговорити, јер су ствари у току, а то значи и доста неизвесности. Прво, да ли се стварно скраћује време глобалне доминације/хегемоније једне силе? Друго, да ли текућа еволуција обликује нова „сазвежђа“ и који су њихови империјални потенцијали, можда неки нови империјални корпус? И, треће, да ли ове мутације наговештавају стварање једног новог међународног поретка, можда са умањивањем значаја системских и националних особености? Постојећа литература о томе не може да замени праћење текућих збивања и развојних токова.

После „заокруживања Европе“ за њен источни део стопирана је стратегија „превентивног рата“ (Кавказ, Азербејџан и други региони), тј. заповедања нових (евроазијских) територија. У новој ситуацији појачане конкуренције с истока, конфронтације су ради очувања старих и стицања нових „сателита“. Тиме се објашњава и „селидба“ сукоба на Блиски исток: већ вечити рат у Персијском заливу имао је ту компоненту, не само нафту; ни скорашња кандидатура Србије није изван тог контекста. Сада су главне конфронтације у случају Сирије, али се Русија не одриче ни Авганистана (дипломатска подршка, повећање робне размене и други видови помоћи). Стога, рекло би се, преоријентација на „унутрашњи интервенционизам“ није само због трошковника, односно постојеће кризе. Та „сателитичка појама“ показује се и на дипломатско-медијском плану. Тако Хилари Клинтон јавно оптужује Русију да увози хеликоптере за Башира ал Асада, док Русија окривљава ЦИА да тајно наоружава сиријске побуњенике, финансира их, такође руску опозицију (случај Ксеније Сопчак).

Тако се наставља стара прича: велике силе, избегавајући директан сукоб, конфронтирају се у борби за стицање „сателита“ и тиме новог геополитичког простора. У последње време Русија се вратила на светску сцену као сила. Њена снага је у расту са просеком од око 5% годишњег повећања БНП-а, у поседовању огромних природних извора енергије, започела је и процес демократизације, али не по западним узорима (још јака улога државе и централизације, коју неки квалификују као „комунитарни сензибилитет“).

Али је окосница тог јачања у постепеној и по структури новој реинтеграцији некадашње совјетске територије. Ова реинтеграција представља одређени модалитет империјалног корпуса, који је уједно аспиративни простор западног империјалног корпуса. Таква Русија је за сада још у одбрамбеној позицији, са настојањем да спречи експанзију главног конкурента, НАТО-а, на евроазијском и блискоисточном простору, а на идеолошком плану Русија је још у дефанзиви, бранећи се од осуде Запада за настављање неких старих образаца „диригизма“, перформанс „вођене демократије“. Руски *leadership*, међутим, у томе види брану од покушаја неке нове „наранџасте револуције“ и „руског пролећа“.

Арапски свет није без империјалног потенцијала, као у идеји и покретима за „светску исламску заједницу“. Али је тек у последње време добио и програмску верзију, насталу у Гадафијевој конфронтацији са Западом. Тај провизоријум свеарапске (северноафричке) интеграције засечен је интервенцијом, али су и Либија и остале арапске земље и даље у беочугу конфронтације великих сила и нестабилног унутрашњег стања. Наиме, у тим земљама „унутрашњи тероризам“ је готово свакодневница приказана у светским медијима, показатељ тзв. „продуженог рата“. А све те земље у којим је „увезена демократија“ још су на списку трошковника Америке и њених савезника.

У Авганистану су још на дневном реду „излазна стратегија“ и компромитујући случајеви страних и домаћих војника. Већ се пројектују средства за одржавање доминације (планирано 16 милијарди долара за Авганистан). У Либији после више месеци од окончања рата (интервенције) још су на сцени сукоби са оживљеним присталицама М. Гадафија (сукоби поводом „годишњице револуције“, сукоби у Бенгазију и друге тензије), Национални савет још није успео да распише изборе, обећања са Запада још су „у ваздуху“, бар како то извештавају медији.

Већ дуже време најсложеније је стање у Сирији и око тога је најдиректнија конфронтација између великих сила. Скоро годину и по дана смењују се сукоби између владиних снага и опозиције/побуњеника. Парадоксално је да се обе стране оглашавају за демократију; под притиском Русије Башар ал Асад је пристао да распише изборе, али опозиција то не прихвата. Тежина ових сукоба је вишестрана, проширују се у сукобе верских групација, преливају се на неке суседне земље, а прете да се продуже у „унутрашњи тероризам“.

Русија је уложила вето у СБ ОУН, противећи се увођењу ригорозних мера (санкције) против Сирије и тиме се директно супротставила Америци. Мисија Кофија Анана и тако није нарочито обећавала и прошла је без резултата; на заседању Г-20 није дошло до заједничких ставова; директан разговор Б. Обама и В. Путина такође није довео до усаглашавања. Драма Сирије се наставља, с опасношћу да се прошири у тероризам, а поједини инциденти и „намешталке“ (случај обарања турског војног авиона) ескалирају у сукоб већих размера. Тако сиријска драма постаје показатељ конфронтације великих сила, евентуални епилог с проценом да се сукоби „великих“ пренесу и прошире на неко друго подручје, са неком новом варијантом војно-политичког интервенционизма.

Та геополитичка преусмереност за сада је највероватније према источној Азији, односно Кини, као најјачем ривалу у том делу света. Њихова међусобна конфронтација за сада је поводом иранске нафте, јер ембарго на извоз иранске нафте највише погађа Кину, делимично и Северну Кореју. Иначе, због нафте Кина је имала конфликт и са Русијом

(понуда Кине Азербејџану за откуп земљишта у вредности 15 милијарди долара). Од ових конфронтација највише је ућарила Саудијска Арабија, од које је затражено да повећа експлоатацију својих извора.

Овде треба још додати да су збивања у Сирији унеколико засниле иначе веч дуго „затезање конца“ Америке и НАТО-а са Ираном. Иран се оптужује за нагло унапређење нуклеарне технологије (наводно потпомаже Русија) и производњу нуклеарног наоружања. Ово неодољиво подсећа на својевремено оптуживање Ирака за производњу ОМУ. У томе оптуживању најгласнији је „до зуба“ наоружани Израел (поседује најновије варијанте борбених авиона Ф-15 и Ф-10), с тим што је сада на мети председник Ахмадинеџад.

Медији већ прогнозирају агресију на Иран за јесен 2012. године. Осим Русије, одбрани Ирана придружили су се и неки европски интелектуалци, попут Гинтера Граса. Због ембарга, Иран је смањио извоз нафте за једну трећину, што је, иначе, велики мањак у његовом државном буџету. Међутим, не подржава читав исламистички свет Иран, бар за сада, као нпр. Хамас – економске и друге рачунице, посебно према Израелу, у томе имају свој удео.

Напослетку су аналитичари запазили да у овим искушењима арапског света има нечег наизглед парадоксалног. Запажено је, на пример, да што је режим либералнији, исламистичка традиција је јача. Следи, наиме, да арапски свет нема демократску традицију, да демократија и ислам нису компатибилни. Наводно, то важи и за Тунис, који је у модернизацији отишао најдаље, донекле се то односи и на Турску, што је запрека за њено чланство у ЕУ (а то, иначе, не смета Америци и НАТО-у, сагласно стратешкој позицији и могућој улози Турске у њој).

V. Нови империјализам – ретро-перспективе (уместо закључка)

1. Неколико сегмената о историјским релацијама империјализма

Социолошка типологија глобалних друштава може се узети као оквир за систематизацију типова империјалних система. А овај историјски паралелизам уједно је и приступ за историјску еволуцију империјализма, у варијацијама древних робовласничких империја, царстава и нових система на бази индустријализма и научно-информатичких друштава. У основи су системи засновани на неједнакој расподели друштвене моћи, а која репродукује зависност и доминацију. Релације зависности и доминације у варијацијама организационе, институционалне и вредносно-идеолошке „технологије“, управо исцртавају основну еволуциону линију империјализма.

И даље, ако се може говорити о историјском убрзавању и смени типова глобалних друштава, па, сходно томе, следи и скраћивање трајања историјских типова империјализма. А то важи и за садашњицу, јер су на хоризонту извесне мутације и „фетуси“ новог империјализма. Наиме, „борба за опстанак“ – храна за све веће светско становништво, извори за све већу потрошњу енергије, одржавање околине и друге активности унећу нове компоненте на овом глобалном системско-структуралном плану. Данас је то приоритетни предмет за актуелна социолошка посматрања и општу социолошку теорију.

По основу теорије зависности следи ревизија класичног схватања суверенитета: зависност подразумева „подсуверенизацију“, доминација као „надсуверенизација“, било да је наметнута или по основу споразума и уговора, нарочито у области економије и војске, али и у другим областима, трансфер културних модела, фаворизован језик империјалног „језгра“ и др. „Десуверенизација“ садржи разна („пакет“) условљавања и контроле, а њихов распон представља еволуцију (особеност) нове империјалне методологије и феноменологије. И једно и друго је у функцији легитимизације империјалног интервенционизма, обично у комбинацији војно-политичког, било да је тзв. „унутрашњи“ или „спољашњи“. И даље, по основу зависности империјализам се системски и структурално потпуно трансформисао, у распону од „утицајних зона“ и „сателита“ до неке верзије протектората са наглашеном економском или војном компонентом.

Историјско искуство показује да се еволуциона линија империјализма исцртава у фазама (циклусима) успона и падова. Притом, у околностима великих разлика у моћи доминацију обично одржава методологија „меке моћи“, при чему потпору даје домаћа конформистичка елитна гарнитура (варијације вазалитета). У периодима кризе, поготово ако је на делу унутрашњи покрет отпора, појачава се употреба „тврде моћи“, разне репресивне мере, тим драстичније ако отпор прераста у тероризам (који је постао готово пратећа појава интервенционизма). Тако се еволуциона линија империјализма показује у осцилацијама ових фаза (циклуса). Али је за поузданија посматрања и објашњења потребно нешто дуже време.

Тако данашња криза (инволуција) америчког империјализма не мора да представља и његов крај, али под условом да из кризе изиђе у некој реформској системско-структуралној варијанти. Пример распада „совјетске империје“ најновији је и довољно поучан. То такође важи за типологију империјалних система, у садашњим условима само као прелиминарна, поготово ако се не располаже са довољно искуствене евиденције или је она проблематична, медијског порекла. И не само то: у једном историјском типу (глобалног) друштва могу се јавити различити

типови империјалних система (еволуција није униформна). Данашњи амерички империјализам је углавном стандардизован, али је још неизвесно какве ће особености оваплотити мутације империјализма које су данас на обзору.

Историјско искуство такође показује да међу једновременим империјалним системима нема некакве мирне коегзистенције. Конкурентност и иманентна тежња за ширењем, односно да се то другима спречи, одржавају перманентне конфронтације, па и рат. Али је данашња ситуација особена, с обзиром на то да моћне државе располажу нуклеарним наоружањем (једино сложне да се други не домогну таквог наоружања). Зато се сучељавања моћних преносе на „периферију“ посредством „унутрашњег интервенционизма“, укључујући и тзв. „сајбер-ратовање“. Тиме се уједно показује да се не може, бар за дуже време, одржавати доминација само једне светске силе, као и да њена доминација није неограничена.

Познато је да све империје створене за кратко време, обично војним походима и покорвањем, нису била дуга века. То важи и за неке западне, још и више за источне империје. На основу овог увида изграђено је становиште да трајне и стабилне империјалне творевине почивају на политичкој, односно економско-политичкој доминацији, подразумевајући и извесну поделу власти, у хијерархији локалних и централних органа. Тако је у прво време „постсоцијализма“ америчка светска доминација преточена у универзални империјални образац. Зб. Бжежински је '90-их година (време Џ. Буша) америчку демократију видео као будући светски поредак. На томе плану јавили су се и протагонисти „политичког империјализма“, у неку руку додатак Фукујамине „добровољне протекторације“ и америчке демократије као универзалне.

Схватање о бенигном „политичком империјализму“, рефлекс просперитетне фазе западног капитализма, има две главне „шупљине“ које треба попунити. Прво, амерички империјализам није чисто политички, почео је и до данашњих дана остао је претежно војно-политички интервенционизам. Америка је започела као светска (далекоисточна) поморска сила (она фаза „од Хаваја до Филипина“), као што је претходно разматрано, све до данашњих дана.

Друго, споран је политички универзализам демократије, бар толико колико и апотеоза америчке либералне демократије. Неке критике (Е. Год, Џ. Кид и други аутори) указале су да је унутар демократских оквира могуће стварање олигархије, јер свака доминација подстиче и јача овај структурални сегмент (не само искуство Америке него и В. Британије, Француске). У својој (још једној) књизи о демократији Зоран Аврамовић (*Демократија и бомбардовање*, 2012) указује на бројне слабости на томе плану, као што су: тзв. „извоз демократије“, слабости тзв. глобалне демократије, феномен „демократског протекционизма“, демокра-

тија као инструмент националне еуфорије, манипулације са „људским правима“ у политичкој пракси, онда пракса у релацијама демократије и државе, ирационални елементи бирачког тела и други моменти. А што се директно односи на америчку демократију, круцијалан је случај санкција и бомбардовања Србије 1999. године, што, иначе, представља и највећи део ове Аврамовићеве књиге.

2. Нови империјализам – актуелни рефлекси кризе

Сабирајући експертска мишљења, стиче се утисак да се објашњења за кризу западног капитализма крећу у кругу. У томе циркулусу најчешће се наводе: пад производње, финансијска криза која је условила пад потрошње, ова произвела пораст незапослености, следи пораст задуживања (без покрића), а отуда и несигурност тржишта и пад потрошње. Тако су Б. Обама експерти сугерисали да почне од национализације банака (што председник САД није прихватио); други су му саветовали „стегање каиша“.

Новоизабрани председник Француске Ф. Оланд определио се за повећање раста на основу плана санације, док је Лоренс Лери Самерс (професор с Харварда) мишљења да треба почети од стимулације потрошње и постепеног подизања производње. Из оваквог контекста једино одступа Немачка. Наиме, као земља са стабилним финансијама и сигурна за стране инвестиције, насупрот „дужницима“ (Шпанија, Италија), како већ јављају медији, на кризи зарадила око 100 милијарди евра.

Овакав круг објашњења и мера за санацију већ је уобличен, али не и усаглашен. Тако, када је у питању глобална економија, све више се расправља о превазилажењу ниског раста, незапослености и фискалног дефицита (нарочито у ЕУ) У ММФ-у се планира повећање кредита, тренутно приоритетно за помоћ Шпанији (неки сматрају да је фаворизирана у односу на Грчку), али сума није велика (439 милијарди долара).

Б. Обама се залаже да држава обезбеђује радна места, али уз извештан отпор инвеститора и извозника (којима више одговара јевтина радна снага у иностранству, нарочито у Кини). За САД је у овом периоду највећи проблем „рупа“ у буџету од око 900.000 милијарди долара, а предвиђа се снижење пореза за плате, мањи намети за подстицај производње, више инвестиција за путне линије, за заштиту природе и друге сврхе. Било је спорова око предлога за веће опорезивање милијардера, још један аргумент за „скретање улево“, али није спорно и да је реч о корекцијама економског либерализма.

Овакве корекције заправо стимулишу првенствено централизацију, а испољавају се у појачавању расправа и одлука у империјалном „језгру“, тиме што иницијативу за реорганизацију ЕУ има десет („водећих“) чланица.

Браћају се на сто и неке мере „социјалне државе“, тражи се већа социјална сигурност, помоћ за сиромашне и угрожене. У Француској Ф. Оланд припрема смањење државне администрације и опорезивање богаташа и великих фирми (што се такође већ оцењује као скретање улево). У спољној политици евидентна је већа спремност за преговоре и изналажење компромисних решења (Сирија је још „на рингу“).

Напоследку су и неке изузетне појаве, на пример да незапослени радници са Запада (Португалија) одлазе на „периферију“, где има посла и већих зарада. Из медија сазнајемо да је у Анголу пристигло преко 100.000 Кинеза. За сада су таква аспиративна подручја Ангола, Руанда, Мозамбик, у Јужној Америци Бразил. А Ангола је, после исцрпљујућег грађанског рата, али захваљујући нафти, дошла у прилику да нуди помоћ за решавање постојеће кризе. Стога је питање да ли ће у постојећим условима бити још оваквих појава.

3. Шта предстоји америчком империјализму?

У последње време изгледа да је повећан оптимизам у погледу савладавања кризе на Западу. Ако је већ „најгоре иза нас“ (Л. Л. Самерс), шта онда очекивати за блиску будућност новог (америчког) империјализма?

Наравно да даљи положај у свету САД зависи од тога да ли ће успети да санира негативне привредне трендове (више троши него што производи и други проблеми), али и каква релација превладава у односима са другим, данас растућим светским гигантима (Русија, Кина, Јапан и друге земље), а рекло би се да у томе погледу време не ради за САД. Асиметрија увоза и извоза за сада није велика (око 10%), али се намеће питање даљег тренда, имајући на уму још и бројне афере у трговини и банкарству, фалсификовање рачуна и друге малверзације.

Зна се да за Америку ради 200.000 обавештајаца, чији трошковник износи 25 милијарди долара (М. Лазански: готово буџет једне државе). Наиме, распад великих империја, некада Рима, увек је почињао оваквим унутрашњим „труљењем“, рентијерством, великим расипањем на раскош и потрошњу; уз то су још видљиви и повлачење сарадника и „сателита“, смањивање утицајних зона, „рестлови“ интервенционизма, заправо, сви теже да се интервенционизам у свету легитимише и оправда; напоследку, и удео Америке у одржавању и продубљивању неједнакости у свету. Изгледа да је ово последње најважније.

Према оценама Зб. Бжежинског, после ирачког рата (2003) почело је извесно опадање америчке (војне) моћи. Нова околност је што интервенција, и поред војне победе, није донела стабилизацију, већ је настањена варијанта „асиметричног рата“ и „опсадног стања“. Од тада почињу и отворене конфронтације са Русијом и Кином.

Подршка Израелу против Палестине није имала позитиван одјек, с додатним појачавањем конфронтације са Ираном. Судаћи по томе, овај интервенционизам је створио нову и сложенију ситуацију, с тим што је Америка проширила круг актуелних и потенцијалних ривала, посебно са исламским светом. Уза све то су и неки савезници почели да се колебају, неки да отказују или условљавају даљу сарадњу. За Америку је створена „нова реалност“, коју је Зб. Бжежински у својој књизи приказао и схематски, док ју је Ф. Фукујама објаснио као резултат Бушове политике, која се, наводно, ослањала само на силу. Данас Ромни, нови претендент за председника САД, управо заговара повратак на „тврду“ политику силе, замерајући Обама претерану попустљивост.

Наравно да се „нова реалност“ не може објаснити „грешком“, јер је евро-атлантски блок деловао на стратешком плану „ширењем НАТО-а на исток“, али пре свега да би спречио ривале у настојању да прошире утицај на Блиском истоку. Таква „нова реалност“ је, управо данас, на делу од Либије па до Сирије с правцем према Ирану. Криза је појачала унутрашњу повезаност евро-атлантског корпуса, али је овај – наравно, због кризе – у целини ослабио.

Од рата у Заливу и Ираку НАТО није користио копнене јединице већ се ограничио на дејства из ваздуха, и то у ситуацији када су „побуњеници“ запали у кризу. Уз то, у заузетим територијама НАТО се поуздао у домаће добровољне или плаћене снаге, док је своје снаге задржао „за сваки случај“. Овакве конфузне околности владају и данас (до краја 2011. године у Авганистану је било 90.000 америчких војника). А све то упућује на закључак како је Америка далеко од тога да оствари свој сан о светској владавини.

После својих анализа о слабљењу америчке моћи, Е. Тод се осмелио да своју прогнозу орачи. Наводно, крај америчког империјализма може се очекивати до 2050. године. То ће се десити, прво, пошто Америка неће успети да изађе из кризе, потом ће изгубити премоћ у војној технологији и досадашњем идеолошко-политичком утицају.

У својој књизи *Амерички избор* Зб. Бжежински је наговестио да је свака хегемонија пролазна, као и да је добра она политика која то има у виду и с тим рачуна. Сада је у последњој књизи (*Стратешка визија*) учинио корак даље: Америка више није светски хегемон. Ако „хегемон“ заменимо ознаком „империјализам“, следи да амерички империјализам више није доминантан у свету. Дакле, не крај, него однос, јер постоје и друга ривалска (потенцијално империјална) „сазвежђа“ – не орочен крај хегемонизма, већ стварност садашњице.

Оваквој, условно узетој терминолошкој замени одговарају неки ауторови наводи: Америка има позитиван раст, али други имају и већи; Америка протежира „демократију са људским ликом“, али се и Русија

постепено демократизује; Америка мора да се одрекне политике силе и непотребних ратова, јер сада и други располажу силом. Без обзира на то што неке одреднице овде нису сагласне (демократија и политика силе итд.), амерички стратег ипак признаје да је амерички империјализам у опадању, тј. у равни са другим такође светским силама, те да је у току извесно стање равнотеже сила.

4. Основне линије конфронтација данашњих великих сила

Конфронтације данашњих великих сила могу се пратити на неколико основних линија. Те линије су: континуитет блискоисточних и северноафричких сукоба и интервенционизма, потом европски претежно дипломатски („противракетни штит“, „Независно Косово“), далекоисточни и југоисточноазијски (Тајван, Северна Кореја, Тибет), потом суделовање у сукобима између Израела и Палестине. Овде треба додати нестабилне ситуације у више (претежно афричких) земаља, подручја изазовна за војно-политички интервенционизам (интервенционизам „у резерви“). На тим линијама сукоби осцилују, тј. повремено се заоштравају или јењавају, али трају већ дуже време. А то унеколико индицира релативну изједначеност снага и шанси за крајњи исход (евро-атлантски блок је доскора био успешнији).

Суделовање главних сила није отворено војно, већ углавном посредовано, од дипломатских до скривено војних (наоружавање, обука, логистика). У целини су то ипак два главна „фронта“: руско–евро-атлантски и кинеско–амерички, наравно, сваки са својим подржаваоцима и „сателитима“. Према томе, ако се све сабере, укључујући и ону „резерву“, већи део света је у некој врсти конфронтације, а што се рефлектује на (не)ефикасност међународних организација и институција и друге сегменте деловања.

Прва линија представља извесно стратешко преусмерење НАТО-а, од „ширења на исток“ с правцем на југоисток. То је једна од најдужих линија војно-политичког интервенционизма западног империјалног корпуса, до сада релативно успешна, али и са оптерећењем „рестлова“ рата и унутрашњег нестабилног стања, од Авганистана па до Либије. За Сирију је почетак био уобичајен (упловљавање и блокада помоћу ратних бродова, потпора опозицији и потајно наоружавање „побуњеника“ са медијском пропагандом на њиховој страни). Томе су се отпочетка супротстављале Русија и Кина, користећи вето против умешавања у унутрашње сукобе између режима председника Асада и опозиције, али такође уз извесну тајну помоћ владиним снагама. Арапска лига се за сада определила против Асадовог режима, али и против „Хезболаха“.

У даљем западни империјални корпус рачуна са ангажовањем Турске, препуштајући јој израчунавање са герилом „турских Курда“, па и

савеза са Саудијском Арабијом, као партнером на читавом југоистоку. У случају Ирана на сцени је нешто дужа стандардна почетна фаза: медијска и дипломатска кампања, подршка Израелу (али против бомбардовања иранских нуклеарки). У Ирану протести опозиције нису оне јачине као у Либији и Сирији. У таквој почетној фази контрола Залива изгледа да је најважнија за даљи ток конфронтације, наиме, ако је Иран изгуби – интервенционизам је добио прву рунду. За сада је тешко проценити шта ће у даљем току догађаја предузети Русија и Кина.

Иначе, велике силе избегавају директну међусобну конфронтацију, као што је између Русије и САД у питању база у Узбекистану. А читаву ситуацију компликују међусобни сукоби, с тим што једна страна помаже суните, а друга алавите. Линија азијског југоистока за сада је привидно мирна, уз конфронтације само на дипломатском и медијском плану. Кина не форсира питање Тајвана, јер рачуна да време ради у њену корист. У односима између Северне Кореје (иза које стоји Кина) и Јужне Кореје (иза које стоје САД) одржава се статус кво, уз тек парадно демонстрирање војног потенцијала. Обе стране се интензивно наоружавају и врло је неизвесно шта ће уследити услед сталног „упумпавања“ војног арсенала, поготово на бази нуклеарне технологије.

Америчка комбинација са далај-ламом у држави „на крову света“ брзо је осујећена одлучним реаговањем Кине. Слично су прошле и демонстрације самоспаљивања свештеника у провинцији Сечуан. Некадашњи кинески вазалитет добио је посебан третман, с тим што Кина рачуна да ће са повећаним улагањем у развој Тибета ово подручје одржати под својом контролом. Кина, међутим, има проблема са АСЕАН-ом у питању суверенитета Јужног кинеског мора, које је, иначе, богато у изворима нафте и природног гаса. О томе за сада нема сагласности унутар АСЕАН-а, што самим тим умањује тежину ситуације у региону (скоро обновљени кинеско–јапански сукоб о припадности острва Диаоју, односно Сенакаку).

Постоји извесна подељеност, па и конфронтације великих сила у третману „Независног Косова“. Питање које се овде поставља гласи: да ли конфронтације одговарају парадоксима те независности, пре свега парадоксу двоструког суверенитета, једног по основу резолуције СБ 1244 и другог, октроисаног по основу запоседања НАТО-а.

Први је парадокс што је запоседање извршено по основу „заштите људских права“, али без легитимитета ОУН, уз претходно завођење ембарга и потом бомбардовања Србије, „злочиначког народа (Жак Ширак), а у одбрану Албанаца/Шиптара (који пале православне манастире, руше српска гробља, убијају комшије Србе како би друге натерали да се иселе, који тргују људским органима ексцерпираним из тела убијених Срба итд. „Менделини наследници“ убијају своје сународнике због колебљивости (случај Фехмија Аганија и других појединаца).

А све прати, па и у томе саучествује НАТО, у време беспомоћне Русије и њеног председника, који топовима бомбардује свој парламент у штрајку, док је Србија рачунала на њихову помоћ. Била је то она просперитетна фаза западног империјализма. Други парадокс је да се тај империјални блок преоријентисао на „меку моћ“ – с једне стране, на постепену албанизацију Космета (улазак преосталих Срба у косовске институције, преко „царинских печата“ и „косовских таблица“ и других мера); с друге стране, привремена независност са „звездицом“ (парадокс „надгледане независности“, Ахтисаријев изум), уз најаву могућег, тј. условљеног приступа Србије у ЕУ. Ту условљеност политичко вођство Србије подигло је на ниво „једине алтернативе“.

А за све то ипак постоји одговарајуће објашњење. Наиме, НАТО-у је за дуже време потребна сигурно залеђе, стабилна ситуација и војне базе, непризнавање косовске независности је формализам (ни неке чланице ЕУ не признају ту независност), а узима се у обзир манифестни и латентни антагонизам у српском народу према НАТО-у, све, дакле, на линији „стабилизације Балкана“. Трећи парадокс је смањење оштрине конфронтације, којој је допринео управо нови режим у Србији – увек „на услузи“, одговарајући свим захтевима у оквиру „једине алтернативе“, у потоњој допуни „и ЕУ и Косово“.

Последњи уступак је био прихватање дубиозног „дијалога са Приштином“, иако је питање статуса Покрајине било скинуто са дневног реда и сведено на „техничко питање“ (Хилари Клинтон). Тако су пропали сви претходни програми за Космет, Човићев „Повратак“ и други, повремено и без икаквог конкретног програма, већ само реакције, протести на албанске провокације и насиље, обуздавање Срба на барикадама и други поступци. Једини одлучан став показала је СПЦ, њен патријарх Иринеј, јер су тамо и сва знамења српске прошлости највише угрожена. И за све то, наравно, постоји одговарајуће објашњење. Опозициона гарнизатура је на власт дошла уз помоћ Запада и тиме постала његов дужник: на састанку у Будимпешти (са Мадлен Олбрајт) нису уговорене никакве гаранције за Космет (најважније је било доћи на власт).

У таквој конформистичкој атмосфери ојачала Русија и Кина могле су само да се конфронтирају у СБ бранећи резолуцију СБ 1244, одржавајући тиме бар привидно међународни легитимитет српске Покрајине. У таквом контексту добијање статуса кандидата било је више у прилог толеранцији албанизације него простор за одбрану. Видело се ово и по томе што је еуфорију кандидатуре мало времена касније утишао Мирослав Лајчак, изасланик ЕУ, доносећи нов пакет услова.

У таквој ситуацији шта друго учинити него враћање на неке раније предлоге и пројекте, али када је албанизација већ при крају?! Поново се предлаже подела Косова (Ј. Примаков, бивши премијер Русије); предлаже се „специјални статус“, односно „специјална аутономија“ за Србе (експерт Штефан Лене) и, напослетку, „цивилизацијска предаја Косова“.

Симптоматично је да је прихваћен и Ахтисаријев термин „Косово“, уместо „Космет“. А последњи предлог требало би да значи „скидање омче са врата Србије“. Једино није јасно у име које цивилизације то треба учинити.

Напокон, овај одељак можемо закључити прегледом где још у свету постоје потенцијали за војно-политички интервенционизам, за умешавање „великих“, што значи и могуће још и јаче конфронтације. За ову прилику довољни су само кратки наводи.

Египат је током 2011. године био центар превирања арапског света (оштри сукоби у Каиру, трагедија у Порт Саиду) са рушилачким акцијама. Војска је распустила парламент и преузела власт, да би потом уследили избори и на њима победу однели исламисти. Али су се немири и потом наставили уз нове жртве, демонстрације уперене против фелдмаршала Мухамеда Хусеина Тантавија. У Тунису је заведено ванредно стање (почетак 2011. године), а председник (Зин ел Абедин Бен Али) напустио земљу, коју је преплавилa корупција и оскудица. Слични протести потресли су Јордан, немири због високих цена хране. У Пакистану разорне бомбашке акције Бин Ладенових следбеника.

Нешто је мирнија, али не и стабилна ситуација била у Јемену (главни противници вишедеценијске владавине Алије Абдулаха Салеха). Међутим, сукоби су са већом жестином настављени у првој половини 2012. године (бомбашки напади са много убијених). А слични протести прелили су се у Бахреин, такође са антивладиним демонстрацијама. Авганистан и даље не мирује (крвави сукоби због спаљивања Курана у америчкој ваздухопловној бази у Баграну). У Малију, држави подно Алжира, изведен је државни удар од стране војске (због неспремности владе да среди стање на северу земље), а на то су одмах реаговали Брисел и Пекинг. Следећи све претходно, није Сирија једина и неће бити последња. Било је покушаја да се „Арапско пролеће“ (боље рећи – муслиманско) заметне у Таџикистану (Горно Балексан), али је тензија, без даљег ширења (руска војна база, још из совјетских дана), спласнула.

5. Крај или наставак (еволуције империјализма)

Није нам у знању шта ће нам глобализација даље донети, али знамо све главно до сада. Ако је тачна оцена да је постигнута извесна равнотежа у моћи водећих држава, источних и западних, перспектива је да ће то ићи у прилог мултилатерализма у свету. По томе би следиле и умањене шансе за репродукцију тоталитаризма, бар онаквог као у прошлом веку, уз извесно јачање демократије, чак и у земљама са ауторитарним режимима које су данас у превирању. Али тај глобални процес прати извесно „урушавање демократије“ (З. Голубовић, *Моји хоризонти*) и десуверенизација, па се данас испољава својеврсна симбиоза „демократске надсуверенизације“, нови варијетет империјализма.

А даље са тиме иду ревизија суверенитета, све мања фактичка самосталност држава, што је на делу не само економска него и интернационализација („мондијализација“) од културе до војске. Напоредо с тим иде и извесна ерозија националности (националног идентитета), са сегментима ширих, међународних заједница (ЕУ је у томе експериментални случај, за социологију *case study*). Такву двојност садржи и нови империјализам, који шири и репродукује неједнакости и својеврсну интернационализацију у свим доменима. У свему се, дакле, појављују нове противречности света, па и империјализма.

Равнотежа моћи, нарочито у нуклеарном наоружању, рефлектује се у избегавању директних сукоба и њиховој трансформацији у сублимираним облицима. Данас једна снажна Турска зазира од ослабљене Сирије, јер ова има хемијско оружје. Све су веће ставке у буџетима за наоружање и све веће надметање у његовој продаји. Тако је Немачка постала највећи продавац тенкова (Саудијској Арабији и сада са капацитетом 1.000 тенкова). Појачане су конфронтације „великих“ у СБ ОУН, по неким „мини хладни рат“.

На првоме месту је тероризам, „привилегија инфериорних“ против моћних, али и у међусобним, првенствено међуверским обрачунима. Највећу претњу у томе чини могућност да се терористи домогну нуклеарног оружја. Повећавају се средства и организација превентивних мера и обезбеђења (пример олимпијских игара у Лондону). Нагло су увећане и активиране тајне службе; скоро су откривене „кртице“ у војним врховима Русије и Кине; ЦИА тајно обучава Тибетанце (против Кине), у Турској има тајне базе за дотуривање оружја сиријским побуњеницима, а на Космету обучава сиријске „побуњенике“. Има примера да су у делатност тајних служби укључене и неке иностране фирме (о чему постоји документација „Викиликса“), а, уз то, и разне малверзације са наменским средствима и друге злоупотребе. Рачуна се још и на „балкански сценарио“ (директно потурање „сателита“ уз привидну „неутралност“). У свему је еволуција империјалне методологије и може се очекивати њен наставак.

На идеолошком плану полемика се усредсређује на проблематику универзализма и диференцијализма. Први се третира као подлога доминације, првенствено политичке и економске, мање у културној сфери, док је диференцијализам управо највише заступљен у области културе, фаворизујући традиционалне обрасце и национализам. На историјском плану капитализам репрезентује универзализам, и обратно, јер диференцијализам подрива кохезију „сазвежђа“ (империјалног корпуса). Тако се у извесном смислу универзализам показује и као део у склопу империјалне методологије. Његов главни амблем је „заштита људских права“, а који је Србија доживела у пракси 90-их, нарочито бомбардовањем 1999. године. У складу с тим је и „балкански сценарио“, коришћен у Персијском заливу, сада Саудијска Арабија за Сирију, а у припреми за Иран (са Турском), можда и за Кину, са Јапаном као главним „играчем“.

* * *

Не намеће светску интеграцију само глобализација (нови социјални тоталитет) – у томе следи и светска екологија, па и тенденције емигрантско-имигрантских померања (можда најаву неке нове велике сеобе народа). Скорашњи пример пријема Русије у СТО показује да је глобализација јача од систематске затворености. На то упућује и септембарски самит АПЕК-а у Владивостоку, јер ММФ упозорава на пад раста у светској економији и проблем хране за пораст светског становништва. Кина је све заступљенија у светској економији (предвиђа се пораст робног промета за више од 100 милијарди долара, уз координацију организације са земљама централне и источне Европе).

Али ова перспектива не може да се оствари без извесне нивелације глобалне моћи/силе, регионалне и континенталне, поготово данас у подељености света на „центар“ и „периферију“, на богате и светску сиротињу, рачунајући ту и масу незапослених, нов светски пролетеријат.

Читав муслимански свет се дигао (демонстрације, убијен амерички амбасадор у Либији) због филма „Невиност муслимана“, који, наводно, вређа Мухамеда. Спаљују се америчке заставе, „смрт Израелу“ јечи улицама Бенгазија, Дамаска, Амана и других арапских градова. Да ли је то најаву сукоба цивилизација, излив наталоженог антагонизма „периферије“ против богатог и доминирајућег Запада? То свакако помера перспективу „светског друштва“, па и „светског система“.

И све то налаже актуелно социолошко посматрање и проучавање, посебно пермутације суверенитета и националног идентитета, истраживање нових образаца и врста организације. На том плану ће уследити нове појаве, па и парадокси: данас обнова национализма и рецидивни расизма, мањински сепаратизам, „надгледана независност“, „добровољна протекторација“ и други – у таквим проучавањима има прилике да се наша социологија афирмише као савремена и плодносна.

Miodrag Ranković
Faculty of Philosophy, Belgrade

S u m m a r y

EVOLUTION AND INVOLUTION OF THE NEW IMPERIALISM

This contribution discusses the imperialist intentions of USA and other western countries in various parts of the world, especially Balkans and the Middle East. It is emphasized that American hegemony cannot last long and that dramatic changes are already visible on the geo-political world map, which suggests necessity of establishing more equal and rightful international relations throughout the globe.

Key words: neo-imperialism, USA hegemony, domination, post-capitalism, globalism

Весна Димитријевска
Филозофски факултет
Скопје

УДК: 316.344.1(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА НЕЈЕДНАКОСТИ И СИРОМАШТВА

Овај рад има циљ да укаже на потребу и оправданост изучавања проблема сиромаштва и неједнакости у оквиру социологије. На тој основи указује се на нужност формирања посебне научне дисциплине, чији ће предмет изучавања бити проблеми сиромаштва и неједнакости у савременим друштвима.

Због тога су презентована основна сазнања о оправданости ове дисциплине, њеним главним садржајима, о методолошким приступима и осврт на историјски развој ових појава.

Кључне речи: сиромаштво, неједнакост, друштво, социологија беде

У познатој и утицајној књизи *Решења највећих светских проблема* аутора Б. Ломборга (Lomborg, 2007) анализе указују на двадесет три проблема која у највећој мери угрожавају савремена друштва. То су мишљења и ставови самог аутора и оцене еминентних експерата која су представљена у самој књизи (од којих су пет нобеловци).

У том прегледу најзначајнијих проблема посебно место заузимају: глобално загревање, загађеност ваздуха, проблем недостатка чисте воде, нестабилност финансијских тржишта, неухрањеност, неједнака права жена, тероризам, ратни конфликти и друго.

Сви ови проблеми битно утичу на укупне друштвене процесе, који се карактеришу сталним и крупним променама, дубоким сукобима, друштвеним поделама, напетостима и сличним тешкоћама. Ови процеси утичу на стварање друштвене неједнакости које битно генеришу промене у друштвеној стратификацији.

Илустрација ових стања и процеса може се видети у многим истраживањима. Констатовано је да приближно пет милијарди људи (72%) на планети живи у земљама са просечним приходима; 1,1 милијарда живи у земљама са високим приходима; приближно 800 милиона људи (12%) живи у најсиромашнијим земљама у свету. Веома индикативан је податак да популација најсиромашнијих земаља расте четири пута брже, у односу на пораст становништа у најбогатијим земљама (<http://www.limbo.mk/vesti/>). Свако пето дете у САД, расте у сиромашној породици (<http://www.telma.com.mk/19.11.2011>). Слично је стање и у Великој Британији.

Више од 140 хиљада деце у Србији живе у сиромашним породицама (<http://www.setimes.com/cocoon>). Ни Република Македонија није имуна на присуство ових појава.

Поменути сазнања указују на израженост неједнакости и сиромаштва у свим овим друштвима. Ове чињенице о распрострањености поменутих појава скоро у свим друштвима, по мишљењу Радовановића, логично имплицирају потребу за посебном научном дисциплином у оквиру социологије, чији би предмет било проучавање ових појава (Radovanović, 1983: 85).

Приметност друштвене неједнакости и сиромаштва у друштвима објективно намеће многа питања, као што су: како дефинисати појам ко је сиромашан; које су последице стања сиромаштва у једном друштву; да ли постоје и какве су шансе да сиромашна лица имају мобилност у хоризонталној и вертикалној покретљивости у процесима друштвене стратификације; да ли постоје релативно уједначени критеријуми и методе мерења сиромаштва у разним земљама и да ли је могуће упоређивање ових стања у разним земљама; зашто су услови у којима данас живимо битно различити од стања у којима су живели родитељи; у којем ће се правцу одигравати будуће промене?

То су неки од многих проблема која све више интересују социологију – научну област која има значајну улогу у савременој култури. Одговори на сва ова питања, базирани на научним фактима, све више оправдавају потребу постојања посебне научне дисциплине у оквиру социологије – социологије неједнакости и сиромаштва.

Искуства друштвеног ангажовања путем разних програма и пројеката у циљу смањивања глобалних проблема неједнакости и сиромаштва, у суштини не дају неке битније резултате. Већина ових програма и пројеката имају у суштини неолибералан карактер, чиме се практично продубљава јаз између богатих и сиромашних, а у крајњој линији повећава се зависност сиромашних од пружања друштвене помоћи. Појава глобалне економске и друштвене кризе у свету несумњиво има своје корене у теорији и пракси неолиберализма, што је још један аргумент о нужности продубљеног научног приступа проучавања појаве и стања неједнакости и сиромаштва у савременим друштвима.

Мултидимензионалност проблема неједнакости и сиромаштва огледа се и у многим истраживањима из области економије, политикологије, криминологије, социјалне политике и социјалног рада и сличних домена. Отуда се намеће још већа потреба од повезаности социологије са другим наукама, које третирају проблеме неједнакости и сиромаштва. На тој основи може се развијати социологија неједнакости и сиромаштва као посебна научна дисциплина у оквиру социологије.

Имајући све ово у виду, а посебно актуелност проблема неједнакости и сиромаштва, на Филозофском факултету Универзитета Св. Кирил и

Методије у Скопљу, у академској 2008/09. години, професорка Димитријевска је у предметни програм социологије увела посебну научну дисциплину *Социологија неједнакости и сиромаштва*. Циљ увођења ове научне дисциплине јесте да студенти социологије стекну шира и продубљенија научна сазнања о проблемима друштвене неједнакости и сиромаштва.

Програм ове научне дисциплине обухвата: историјски осврт сиромаштва и неједнакости; теорије о сиромаштву; сиромаштво, неједнакост и друштвена стратификација; појам, концепти и мерења сиромаштва и неједнакости; линије сиромаштва; карактеристике људског сиромаштва; еквивалентне скале; профил сиромаштва; мерење сиромаштва и неједнакости у Републици Македонији; последице сиромаштва и мере за сузбијање сиромаштва. У овом тексту нећемо се освртати на све садржаје предметног програма, већ ћемо нагласити историјски аспект, као један од најзначајнијих фактора за увођење ове дисциплине у наставни програм из социологије.

Историјски осврт на проблеме неједнакости и сиромаштва

Сиромаштво и друштвено створене неједнакости имају дуг историјски развој. Стари су колико је и људско друштво и налазимо их у свим људским заједницама. Они су постојали од почетка људског друштва, међајући се концептуално и садржински у целокупном историјском периоду.

До појаве класног друштва, појава и репродукција сиромаштва биле су последица неразвијености фактора производње и немоћи да се људи справе са деловањем природних сила. Развојем фактора производње повећавао се обим друштвених добара, што је узроковало постепено повећање друштвене неједнакости.

Размишљања о сиромаштву и неједнакости сусрећемо још у старом Египту и Индији. Релативно развијене ставове и вредносне судове о овим друштвеним феноменима налазимо у мишљењима античких филозофа. То није било случајно, имајући у виду да су проблеми сиромашних слободних људи дубоко утицали на етичке ставове античких грађана. Сиромаштво је непосредно утицало на друштвена и политичка стања у полисима.

Већина античких филозофа сматра да је подела друштва на богате и сиромашне, природно стање друштва, као и подела људи на слободне и робове. Већи број аутора указивао је на узрочно-последичне аспекте ових појава, при томе развијајући одређене тезе утилитаристичког или хуманистичког карактера. Тиме су хтели, на одређени начин, да утичу на друштвену реалност. Проблем сиромаштва и неједнакости био је третиран и у средњем веку, али у оквиру карактеристика феудалног друштва и великог утицаја теолошких схватања друштвених односа. Због тога је заштита сиромашних била под патронатом цркве.

У почетку хришћанског учења доминирале су тезе о солидарности и узајамне помоћи између верника, као и схватање о једнакости људи, развијање принципа хришћанског милосрђа. Међутим, са развојем феудалног друштва хришћанска црква почела је мењати своје ставове у интересу нове феудалне класе. Више се није проповедала једнакост и није се осуђивала приватна својина, при чему су и саме црквене институције све више постајали великопоседници. Са раслојавањем феудалног друштва, са ширењем трговине и мануфактуре, друштвене неједнакости и сиромаштво све више постају масовна појава у феудалним државама.

Световна власт све више преузима надзор над проблемима сиромаштва. Све више се напушта принцип милосрђа, а афирмише се став да свако треба радом да обезбеди своју егзистенцију. Све то је довело до нове политике према сиромашнима и увођења нових социјалних реформи. У том контексту, а све више због првобитне акумулације капитала, шири се процес протеривање сељака са њихових поседа, све је већа пауперизација, а паралелно са тиме уводе се оштре мере за контролу над сиромашним људима, а особито према просјацима. Са појавом првобитне акумулације капитала, број сиромашних континуирано се повећавао. У Енглеској, где је прво почео процес првобитне акумулације капитала, једна четвртина укупног становништва, сматрало се, треба да прима материјалну помоћ. Слично стање је било и у Француској, где је, на пример, у Паризу у току XV века било око 80 хиљада скитница, а у следећем столећу тај број се вишеструко повећао. У том периоду је и у немачким државама ова појава била распрострањена – на 1.000 житеља 260 су били просјаци. Према подацима за стање сиромаштва у САД, у Њујорку је 1873. године било око 10.000 просјака, од којих је око 7.500 спавало у препуним сиромашним прихватиљима (Вићанић, 1962, стр. 38, 66).

У оквиру ових процеса, особито у Енглеској, предузимају се разне мере за регулисање проблема сиромашних људи. Особито је значајно доношење Закона о сиромашнима из 1601. године, у време владавине Елизабете I. Овим законом се врши подела сиромашних на две основне категорије: стварно неспособни за рад (деца, стари и болесни, ретардирани) и радно способни сиромашни људи (скитници и просјаци). Прва категорија имала је право на социјалну помоћ, а други су морали да раде. Међутим, овај и други закони временом су трпели жестоке критике. Постепено се напушта став да друштво путем разних мера треба да помаже појединцима, а бригу о сопственој егзистенцији ваља препустити искључиво самим појединцима, чиме би се омогућила већа мотивација и мобилност радне снаге.

Ново раздобље у проучавању и третирању сиромаштва настаје након индустријске револуције. У овом периоду индустријализација је апсорбовала руралне имигранте, који су чинили значајан део сиромашних.

Тиме се омасовљава радничка класа, што је омогућавало нове социјалне димензије њеног деловања. То је доводило до развијања свести код ове категорије о свом положају и о циљевима борбе за своје интересе и права.

Све је то утицало на концепт и садржај помоћи сиромашнима. Поред јавне и приватне помоћи, све значајнију улогу имају удружења радника за узајамну помоћ, као и удружења чији је циљ био борба за остваривање социјалних права радника, као и за одбрану стечених права. То су били зачетници савременог синдикалног покрета.

Међутим, најсиромашнији део радника и оних који су остали без посла били су неорганизовани и остали су на маргинама тржишта рада, а тиме и зависни од социјалне помоћи. Крајем 19. и почетком 20. века одређен број земаља уводи обавезно социјално осигурање, као заштиту од најзначајнијих социјалних ризика. Крајем 20. века појаве екстремног сиромаштва све више се третирају у контексту остваривања основних људских права. Треба напоменути да у овом периоду не постоје прецизнија разграничења између појмова који описују сиромаштво (као што су: радник, сиромаш, бедник, просјак и сличне ознаке).

Ово је још један аргумент о неопходности научног приступа појавима сиромаштва и неједнакости. Масовно осиромашење људи у овом периоду мотивисало је многе мислиоце да говоре о разним аспектима овог феномена. Ово је довело до тога да су питања о сиромаштву и неједнакости све више заокупљала интересовања друштвених наука, као и актере у самој политици. Сви мислиоци овог периода имају особена схватања о узроцима појаве сиромаштва, као и о мерама за њихово ублажавање.

Сматрало се да ће с појавом првих социјалистичких држава сиромаштво нестати. Међутим, социјалистичке државе су настале у сиромашним земљама, због чега је сиромаштво било изражено. У социјалистичким државама веровало се да ће сиромаштво постепено нестати и да ова друштва не репродукују сиромаштво. Због тога се у овим земљама све више развијала социјална политика, у циљу заштите социјално угрожених лица. Одређени мислиоци држали су да појам сиромаштва није адекватан у односу на социјалистичка друштва, при чему су употребљавани други термини, као што су: социјална угроженост, социјална необезбеђеност, социјална несигурност, материјална необезбеђеност и слични. Притом се не искључује сиромаштво као друштвена појава, међутим, мислило се да она у овим државама нема релативно трајан и стабилан карактер.

Интерес о сиромаштву и неједнакости после Другог светског рата био је умањен код политичара, али донекле и код научне јавности. Ово је било последица нових економских и социјалних трендова у свету. Третман сиромаштва се променио од ранијег схватања као проблем већине људи, ка његовом третирању као проблема мањине. То је било резултат нових глобалних кретања у свету, динамичног раста привреде,

нових достигнућа у науци и технологији и, као резултат свега тога, тежње ка повећавању животног стандарда код већине становништва. Зато се прве деценије после рата називају периодом друштвеног благостања.

Међутим, у шездесетим годинама двадесетог века долази до промена ставова и интересовања за проблеме сиромаштва и неједнакости, особито у САД и Великој Британији. То је било резултат одређене стагнације глобалне светске економије, појаве рецесије и т. сл. У осамдесетим годинама сиромаштво почиње погађати шире слојеве друштва у Европи. У том периоду се повећао број сиромашних у Европској унији од 40 на 55 милиона, што је представљало 1/7 укупне популације (Šušur, 2001: 33).

Карактеристично је што се сиромаштво и неједнакост знатно повећала на глобалном нивоу. У овом периоду настају квалитативне промене у структури сиромашних људи. Јављају се нове категорије сиромашних људи, које до тада нису били сиромашни. Узроци ових појава налазе се у реструктурирању привреда ових земаља и смањивању социјалних интервенција од стране државе. Због тога се повећао број незапослених, погоршали су се услови становања и живота. Зато се почео мењати и однос према сиромашнима, а друштвена јавност и наука све више посвећују интерес и ангажман овим питањима. Овакав, ангажовани однос науке, у зависности од потребе и могућности решавања проблема сиромаштва, јавља се код неколико група теоретичара:

- они који сматрају да је проблем сиромаштва у високоразвијеним земљама лако решив;
- они који мисле да се проблем сиромаштва може сâм по себи решити;
- постоје чак и ставови да проблем сиромаштва не треба решавати, јер су ова стања у функцији одржавања система;
- има и оних који сматрају да проблем сиромаштва нерешив.

Са друге стране, М. Радовановић указује и на друге теорије, као што су: сиромаштво ће нестати контролом рађања деце; коришћење принудног рада и кажњавања; нужност ресоцијализације друштвено неспособљених сиромашних лица; залагање за крупне друштвене реформе, које ће сиромаштво искоренити заувек (Радовановић, 1983: 272).

Исто тако, преовладава мишљење да се све друштвене теорије о сиромаштву могу поделити у две групе:

- индивидуалистичке, које тврде да узроке сиромаштва треба тражити у појединцу, и
- структуралне, које држе да узроке сиромаштва треба тражити у одређеним структурама друштвених неједнакости.

Крајем XVIII и почетком XX века доминирале су традиционалистичке теорије о сиромаштву. Најчешће су биле заступљене теорије о либерализму, теорије спонтанизма, теорије социјалног дарвинизма, Дир-

кемова теорија о солидарности и сличне концепције (Доневска, Димитријевска, 2011: 9).

У савременој грађанској науци сиромаштво се ставља на маргине, иако овај проблем допире до суштине човекових и друштвених односа. Узроци оваквог става, код неких теоретичара, могу се тражити, по њиховим анализама, у социјалној маргинализованости сиромашних људи, у њиховој немогућности да се организују и делују на друштвене процесе. Притом, постоје и схватање да проблем сиромаштва нема никаквих веза са економским факторима. Постоје чак и теорије које у целини негирају постојање проблема сиромаштва и неједнакости у савременим друштвима.

* * *

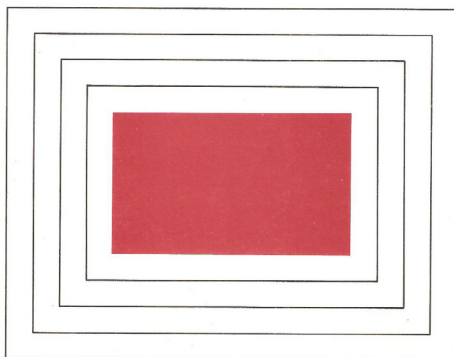
Из свега до сада изнетог намеће се закључак да је проблем сиромаштва и неједнакости један од фундаменталних друштвених проблема, који одувек и данас битно утичу на укупан друштвени и политички живот појединца и свих друштвених група. Због тога се објективно намеће нужност за систематизованим, прецизним, објективним и проверљивим научним фактима о овим појавама, о њиховој међузависности са осталим друштвеним појавама. За разлику од осталих наука и научних дисциплина које проучавају одређене аспекте сиромаштва и неједнакости, социологија неједнакости и сиромаштва има за циљ интегрално третирање ових појава у функцији друштва као тоталитета.

Литература

- Алкон, П. (2008). *Разбирање на сиромаштијата*. пре. Скопје: Магор.
- Вићанић Р. (1962). *Nastajanje radničke klase, bijede i oskudica stanovništva*. Zagreb: Naprijed.
- Димитријевска, В. (1998). Поимот сиромаштија и можности за нејзино мерење. *Социјална сигурност на населението во Р. Македонија*. Скопје: Фондација „Фридрих Еберт“.
- Димитријевска, В. (2008). Влијанието на образованието врз ставовите на сиромашните семејства и факторот образование во Р. Македонија. Скопје: *Годишен зборник*, Филозовски факултет.
- Доневска, М., Димитријевска, В., Новковска, Б. (2011). *Сиромаштија – состојби во Македонија*. Скопје: Филозовски факултет.
- Харингтон, М. (1965). *Друга Америка*. Београд: Просвета.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija*. Zagreb: Golden marketing.
- Листер, Р. (2009). *Сиромаштија*. пре. Скопје: Академски печат.
- Radovanović, M. (1983). *Sociologija bede i pauperizacije*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Šućur, Z. (2001). *Siromaštvo*. Zagreb: Golden marketing.

Dr Miroslav Radovanović

SOCIOLOGIJA BEDE I PAUPERIZACIJE

dečje novine

Vesna Dimitrievska
Faculty of Philosophy
Skopje, FYR Macedonia

Summary

Sociology of Inequality and Poverty

This paper has as its goal to point to the need and justification for research on the problem of poverty and inequality in the domain of sociology. On that basis, the necessity is indicated of forming a special scientific discipline, whose subject will be issues of poverty and inequality in contemporary societies.

Thus, the basic knowledge on the justification of this discipline is presented, as well as on its main contents, methodological approaches, and then a review of the historical development of the phenomena mentioned.

Key words: poverty, inequality, society, sociology of poverty

Зоран Аврамовић
Институт за педагошка истраживања
Београд

УДК: 316:377(497.11)
Стручни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОШКО ЗНАЊЕ И НЕЗНАЊЕ У УЏБЕНИЦИМА СОЦИОЛОГИЈЕ

Циљ рада је да се укаже на појаве социолошког знања, псевдосоциолошког знања и незнања у уџбеницима за средњу школу и универзитет. У раду се наглашава значај уџбеничке литературе у социолошкој науци и подвргавају анализи ауторство, језик, појмови, чињеничка основа, значењске поруке, педагошко-дидактичка компонента, рецензија. Наводе се критеријуми за разликовање социолошког и несоциолошког знања. Посебно се разматра феномен „сваки социолог пише уџбеник“, при чему се указује на ауторе који по основном образовању нису социолози.

Кључне речи: социологија, уџбеник, знање и незнање, стручност, марксизам

Социологија у научним и образовним установама. Савремена наука, а самим тим и социологија, суочена је са озбиљном кризом властитога рада и сопственом улогом у друштвеној целини. У каквом су стању социолошка наука и настава социологије данас у институтима и на универзитетима? Да ли има разлога за забринутост у погледу њене будућности или је стање летаргије и немотивисаности пустило дубоке корене, па је ствар препуштена случају. Покушаји да се о социологији и њеном положају у систему научних дисциплина на универзитету разговара у оквиру професије, ретки су, а појединачна настојања да се бар покрене стручна дебата личе на донкихотизам.

Било би од великог професионалног значаја за квалитет социологије као науке и професије, да се утврди колико наставника социолога на факултетима српских универзитета испуњава стандарде професије као што је основно социолошко образовање и листа објављених радова. И не само тај. Квалитетан наставник мора да поседује следеће особине: висока стручност, педагошка култура, организационе способности, морална својства.

Може се тврдити да нико у области социологије не располаже тачним подацима о несоциолозима који изводе наставу на факултетима и вишим школама. Под несоциолозима подразумевам све оне „социологе“ који нису завршили социологију као свој основни студиј, већ право, политичке науке, економију, филозофију, организационе науке или неке друге науке. Социологом може да се именује само онај који је слушао

предавања и положио испите на студијској групи која траје четири године. Магистеријум или докторат могу се радити и одбранити на неком сродном факултету, али то не угрожава социолошки профил кандидата. Социолог је и онај који није завршио основне студије социологије али је сте други и трећи степен, и има релевантне радове из ове науке.

Наставу социологије изводи за сада неутврђен број „уљеза“ у струци. Социологија је постала свратиште за несоциологе, а с друге стране, то је сигуран пут за деградацију социолошког знања и социологије као науке. Студенти слушају некомпетентне професоре социологије, а од таквог знања немају никакве користи у личном и друштвеном животу. Да апсурд буде већи, неки од тих уљеза у социологији представљају се у јавности као велики социолози и пишу уџбенике за студенте. Ако се овако настави, догодиће се да социолог није социолог, већ да је правник, политиколог, менаџер итд. До оваквог напада на идентитет социологије дошло је услед небриге струке о самој себи, али и због законских решења која су тако нешто омогућила.

Док је настава несоциолога скривена, смештена између зидова учионице/слушаонице, па није доступна стручној јавности, њихови уџбеници су прави медијум за идентификацију обима и садржаја деловања и (не)знања ове особене поткултуре у професији.

Знања и незнања у социолошким уџбеницима. Уџбеник је једно од основних наставних средстава, али и основни (систематизовани) извор знања из једне области који се користи у образовним установама. У структурном погледу њега сачињавају: основни текст (садржај) и дидактичко-методички апарат (начин презентације).

Садржај уџбеника је одређен наставним планом и програмом, а основне функције уџбеника су информативна, усмеравајућа, синтетизујућа, трансформациона, самообразовања, интегративна, васпитна (Стојковић, 1986). Сваки уџбенички текст треба да преноси одређена знања, али и да развије интересовања, мотивацију и сазнајне способности. Истраживачку пажњу заокупљају разумевање основних појмова, презентација чињеница, анализа догађаја, објашњење друштвених и природних појава, примери којима се илуструју тврдње. Значајна су и следећа питања: какав је однос националних и иностраних садржаја? Каква је сазнајна усмереност (чињенице, мишљење, деловање, осећање)? Какве су значењске поруке (експлицитне, скривене, конфузне). Уџбеник треба да помогне кориснику да се осамостали у учењу и студирању. Од великог је значаја дидактичко-методички начин на који се обликује текст уџбеника – какав језик и стил, графичко-ликовно обликовање, питања и одговори као мотивациона средства (Аврамовић, 1999).

Разуме се, потребно је разликовати уџбенике за средње образовање и универзитетско. Први треба да се значајно више ослањају на дидак-

тичко-методичке норме обликовања уџбеника, а други се концентришу на научне појмове и проблеме. Поред преношења одређених знања о друштву, историји и човеку, развијања мотивације и подстицања когнитивних способности и интересовања студента, уџбенички текст оспособљава студента за самосталан рад. Успешан уџбеник подстиче студента да трага за литературом и сазнањима изван факултетских слушаоница.

Какве су могућности уџбеника у обликовању социолошких знања?

Основни проблем анализе уџбеника концентрише се око неколико питања. Најпре, треба испитати ваљаност употребљених појмова, организацију текста, искуствену евиденцију, тематски распон, употребљени језик и стил и ниво презентације. Колико су садржаји уџбеника у функцији објашњења појава, догађаја, актерâ друштвених појава, питање је које такође улази у аналитичко поље истраживања? Колико је уџбеник наставно средство које производи (изазива) значајне когнитивне последице у духовном развоју студента? Испитивање социолошких садржаја у уџбеницима усмерено је на сазнајни аспект појмова и метода, али је једнако значајно и питање реализације начела кохеренције.

Уџбеник, на било којем ступњу образовања, треба да мисаоно и сазнајно *активира* ученика/студента. Методичко-дидактичка обрада ће бити значајно наглашенија на основном и средњошколском ступњу образовања, али о тој страни текста треба да воде рачуна и аутори универзитетских студијских програма. Када је реч о квалитетном социолошком знању, морамо да истакнемо основне критеријуме помоћу којих разграничавамо знање и незнање у уџбенику.

Квалитет *социолошког знања* у уџбенику оценићемо применом следећих идентификатора: 1) теоријска утемељеност, 2) појмовна јасноћа, 3) језичка прецизност, 4) утврђене чињенице, 5) отвореност према настајућим знањима, 6) изложеност конкуренцији знања, 7) заступљеност рефлексивних знања, 8) аргументованост, 9) поуздана знања, 9) повезивање са практичним примерима.

Социолошка незнања препознаћемо такође одређеним идентификаторима: 1) теоријска импровизација, 2) појмовна збрканост, 3) конфузан језик, 4) непроверене чињенице, 5) затвореност према новим знањима, 6) мањак фактографског знања, 7) занемаривање морала и знања, 8) непоуздана знања, 9) импресије, 10) уплив идеолошког знања (интересног), 11) предрасуде, заблуде, 12) вербализам, гомилање чињеница без унутрашњег смисла (Аврамовић, 2011).

Разуме се, ови критеријуми не важе једнако за номотетске и идиографске науке у формалном образовању, будући да је у овим другима увек посредни непоновљивост друштвених, историјских, културних догађаја (В. Милић, 1965). Научно *објашњење* у номотетским наукама састоји се у подвођењу појединачних појава под неку општу формулу о односима

између појава. *Разумевање* у идиографским наукама подразумева откривање значења и смисла.

Социолошки знати нешто – укључује имати свест о друштвеним чињеницама, значењима појмова, друштвеним правилностима, теоријама о друштву, односима, принципима, правилима по којима се друштво структурира и развија. Стицање знања о друштву у школском образовању услов је формирања рационалнијег погледа на друштвени и државни живот. Оно, сматра се, развија отворени начин мишљења и интересовања за непознато, променљиво, вероватно у друштвеној и политичкој стварности. Знање о друштву подстиче развој појма о себи, персонални идентитет, као и свест о улози личности у одржању и промени институција и понашања. Такође, оно утиче и на социјални и морални развитак личности: упућује на односе са другим људима, утиче на формирање ставова о појединачним и групним понашањима, развијање свести о колективној припадности, правима и обавезама у заједници, припремама појединца за обављање друштвених улога.

Знање у социолошким уџбеницима, као и у другим наукама, припада когнитивном домену учења и студирања. Овај домен обухвата: разумевање појмова, знање чињеница, анализу догађаја, резоновање, објашњење, примере који илуструју појмове. Епистемолошки принципи овог знања јесу објективност, поузданост, општост, прецизност, систематичност (Милић, 1965). Другим речима, у научном знању има места првенствено за рационално мишљење, а не и за осећања, вољу, естетику.

Наслови, аутори, издавачи социолошких уџбеника.

Наслови. Од 1945. до 1990. године наслови уџбеника су концентрисани око *Социологија* и *Основи науке о друштву* (Аранитовић, 2011).

Наслови уџбеника имају сазнајне импликације. Они упућују на садржај и обухват предмета те сугеришу одређени ниво појмовне мреже науке.

Преглед наслова уџбеника социологије од 1945. године показује да постоје значајне разлике. Најпре, уџбеницима са овим насловом претходе неколико деценија уџбеници са насловом *Основи науке о друштву*. Овај наслов варира. Тако су најчешћи наслови: *Основи марксистичке науке о друштву*, *Наука о друштву*, *Основи марксизма и опште социологије*, *Основи науке о друштву и економија* (или: са друштвеним уређењем Југославије [или СФРЈ]).

После 1990. године преовладавају уџбеници са насловом *Социологија*, али има и изузетака: *Социологија и основи друштвеног уређења* (1998) или *Основи науке о друштву* (2007).

Наслов *Социологија* није доминантан. Најчешћи наслови су: *Увод у* (општу) *социологију*, *Основи* (опште) *социологије*, *Општа социологија*, *Социологија* (увод у марксистичку науку о друштву).

После 1990. године обајвљују се уџбеници из посебних социологија: Савремена социологија, Социологија културе, спорта, образовања, религије, рада, медицине, права, уметности, предузетништва, пословања. Овакаво шаренило наслова показује да се овој науци приступало под сенком политичке власти, теорије марксизма и идеологије комунизма. Наука о друштву је била поистовећена са марксистичком теоријом друштва, али и са конкретним политичким уређењем.

Да ли постоји сазнајна разлика између Опште социологије и Увода у социологију или Основа социологије? Постоји, у обиму садржаја и приступу предмету, али у ова разматрања овде није потребно улазити.

Аутори уџбеника су углавном универзитетски наставници (али и понеки средњошколски наставник), при чему за један број аутора није позната стручна квалификација. Али, поред социолога, као аутори се појављују правници, политиколози, филозофи, економисти.

Појављују се као аутори и коаутори. Претпоставља се да ће група аутора бити успешнија у писању уџбеничког текста, због све снажније тенденције „размрвљеног знања“. Међутим, више аутора, разуме се, не гарантује квалитетнија знања у социолошким уџбеницима.

За оцену компетенције аутора потребно је обавештење о академској каријери и професији, а то подразумева научну област коју је студирао, теоријска становишта која је заступао и преглед библиографије, педагошко искуство. У југословенско-српским приликама, политичка опредељеност је била важан чинилац ауторства у уџбеничкој литератури: од избора аутора до идеолошко-политичких упутица у текст. У време једнопартијског система ова страна ауторства је била пресудна.

Генерациска припадност аутора није од споредног значаја за оцену вредности уџбеника. У време брзих друштвених промена, проширују се знања о уџбенику и предметна знања. Претпоставља се да старије генерације неће пратити ове иновације и да њихов текст неће бити сазнајно и методички привлачан.

Коначно, питање рецензената није од споредног значаја. Догађа се да уџбеник несоциолога рецензира социолог. Они су могли да рецензирају уџбеник из пријатељских разлога, али су се огрешили о правила и стандарде професије.

Профитна мотивација. Са демократизацијом друштва и јачањем идеологије новца (тржишта), уџбеник се појављује и као средство додатног прихода за наставнике. То је постала мала привреда, а по начину зараде понегде и као сива економија на универзитету. По Србији се пишу уџбеници и директно или заобилазно продају студентима. Дуго времена то нико није контролисао, нити спроводио стручни надзор. Писци таквих уџбеника су потпуно непознати стручној јавности, а почесто нису социолози. Они пишу и преписују за сваку генерацију и задужују студенте да

их обавезно купе. На Вишој (високој) пословној школи у Београду, у последње две деценије, име једног наставника социологије налази се на великом броју уџбеника. Он по Србији (одељења те више школе) продаје свој уџбеник студентима са штамбиљем и са додатком: Колоквијум и три листа у уџбенику која студент испуњава да је не би дао неком другом. Тај механизам је разрађен на већини виших школа и факултета – професори обавезују сваког студента да купи њихов уџбеник.

На факултетима у Републици Србији ситуација с уџбеницима социологије није много боља. На сваком факултету постоји уџбеник социологије написан на стандардан начин и у зависности од броја студената доноси профит своје аутору. Поред профитне мотивације, аутори уџбеника прибегавају и плагијатима ради тога да би напредовали у каријери.

Издавачи уџбеника. Ово је важна карика у производњи уџбеника. Да ли се рукопис бира преко анонимног конкурса или по позиву? Ниједан од два пута не гарантује висок квалитет социолошких знања у уџбенику.

Разуме се, без издавача, рецензије и одобрења државног органа или високошколске установе уџбеник не може да се користи у наставној пракси. У поступку евалуације уџбеника може се утврдити да рецензенти нису компетентни. Та појава се уочава у најновијем таласу на вишим (високим) школама и факултетима, на којима „сваки социолог наставник пише уџбеник“, а рецензенте налази међу пријатељима.

Финансирање и зарада од уџбеника незаобилазни су у оцени квалитета уџбеника. Уџбеник је књига која има сигурну читалачку популацију – она се штампа у великом тиражу. У поступку финансирања штампања могу да се појаве издавачке куће, спонзори, сâм аутор. У таквим околностима материјални мотив, финансијски ефекти могу да буду главни покретачи писања уџбеника. Сасвим је сигурно да социолошка знања постају инструмент зараде аутора, а не допринос проширивању и утемељивању знања ученика/студента.

У раздобљу од 1945. до 1990. године издавачи су државна издавачка предузећа – Завод за уџбенике, Савремена администрација, Научна књига, Удружење за правне науке. Међутим, са променом политичког и привредног система, све су бројније више (високе) школе и универзитети који се појављују као самостални издавачи. Уочљива је чињеница да предметни наставници објављују своје уџбенике Социологије унутар своје матичне куће. Сваки социолог и несоциолог пише уџбеник социологије.

Систематски преглед уџбеничке литературе за више и високе школе у Србији показао би у пуном светлу у каквом се стању налази овај елемент образовног система. (Ранковић, М. 1988).

Анализа социолошког незнања у уџбеницима. Писање уџбеника из социологије (некада *Основи науке о друштву*) било је монополисано у време једнопартијског социјализма. Другу врсту „монопола“

(без своје личне кривице) произвео је професор Радомир Лукић својим уџбеником социологије. Научна матрица овог уџбеника годинама и деценијама се преписивала у свим потоњим уџбеницима за средње и високе школе. Структура основног текста била је: предмет социологије, методи, структура друштва, култура, развитак друштва. Таква стерилна композиција уџбеничког текста може се и данас наћи у разним Социологијама и „Социологијама“.

У погледу изласка из стереотипа уџбеника социологије први озбиљнији покушај учињен је *Социологијом за средње и више школе* (1971), коју су написали професори Филозофског факултета (тадашња Катедра за социологију). Уредник издања додао је поднаслов *приручник*, мада је по свим карактеристикама реч о уџбенику.

Средњошколски уџбеници. У раздобљу марксистичког образовања доминирали су идеолошки текстови – Основе марксизма и социјалистичког самоуправљања (аутори су били из свих друштвених наука). Распад државе и друштва СФРЈ условио је промене у концепцији образовања Републике Србије а самим тим и у концепцији уџбеничке литературе. Само до 2000. године Социологија за средње школе – Милован Митровић, Сретен Петровић (Завод за уџбенике и наставна средства) – имала је девет издања. Реч је о ауторима социологу и филозофу по основном образовању који је деценијама предавао Социологију културе на матичном Одељењу за социологију. Уџбеник је имао стандардну структуру: увод, предмет, метод, социолошке теорије, природа–човек–друштво, структура и организација друштва, култура и друштво, промене и развој друштва.

Један уџбеник социологије за средње школе необичан је по ауторству, као што је проблематичан и по садржају: др Зорица Кубурић са сарадницима (студенти социологије и филозофије), издавач Нијана, Земун, 2001. Реч је о аутору који је по основном образовању психолог, а држи наставу на предмету Социологија религије. Писати уџбеник за генерацију ученика на овакав начин крајње је неодговорно у сазнајном погледу, колико и у дидактичко-методичком.

Нетачно су интерпретирани Диркем и Вебер (стр. 16). У социолошке теорије све може да се смести, релевантни истраживачи се за поједине проблеме не помињу (на пример, М. Ранковић, *Социологија и футурологија*, стр. 220), међу познате социологе убацује се Фројд, па остаје питање зашто не и други психолози. Дефиниције су непотпуне. „Друштво представља један велики широк појам који обухвата много различитих категорија и зато је тешко дати тачну и прецизну дефиницију друштва.“ (стр. 64.) Реченица почиње дефиницијом, па се одустаје, уз реч *друштво* на почетку и крају.

Уџбеник је организовао лекције и теме на диспропорционалан начин. Примера ради, религија заузима 36 страница од укупно 231.

Карактеристична је заступљеност религије и по броју максима које треба да појачају социолошке појмове. Религиозних порука (мудри Соломон) одиста је превише и у тексту и у речнику појмова (ајет, имама, сура).

Такав ослонац социологије на религију, а не на науку, уједно је и експлицитно видљив. Иако је уџбеник требало да афирмише научну заснованост предмета, ауторка са сарадницима завршава текст уџбеника реченицом да „наука више нема привилеговано место“ (стр. 224). Где? У сазнању или веровању, или можда хедонизму? Крајње је непедогошки завршити уџбенички текст оваквим порукама.

У Социологији за 3. разред средњих стручних школа и 4. разред гимназије (Завод за уџбенике, Београд, 2010) наставници са Одељења за социологију у првој реченици предговора изричу: „У последње две деценије десиле су се знатне и значајне промене у глобалном друштву и у *друштву Србије*.“ (подвукао З. А.) Дакле, „друштво Србије“, а не српско друштво. Да ли се француско друштво, именује у Француској као „друштво Француске“? Или „друштво Немачке“? У том уџбенику на стр. 25 пише: „Религијски утемељен догматизам расте како у неким земљама Средњег истока (Авганистан и Пакистан) тако и на западу (САД), затим на Истоку Европе, па и у Србији.“ Да ли је ова тврдња чињенички тачна? Није. Нема доказне евиденције за овакву тврдњу.

Анализа појма *демократија* у средњошколском уџбенику *Социологија* из 2000. године у Републици Србији показала је да је демократија релевантна за глобално друштво, мање за национални, лични и међународни контекст. Демократија је у уџбенику *Социологија* обликована као процедура, као систем правила за доношење колективних одлука. Овакав приступ демократском фонду идеја, међутим, није на шири начин развијен. Маргинализација појма демократије у уџбенику условила је одсуство знања о демократији као: (а) организацији и контроли политичке моћи, (б) раширености моћи (функционална и територијална), (в) динамичком чиниоцу друштвених промена и развоја.

Анализа показује да у уџбенику нема порука о изворима демократских знања, границама и одговорности у демократији, медијима, људским правима, демократским понашањима, начину живота, сазнајним дилемама. Са становишта социологије, значајан је податак да су изостала сазнања повезивања демократије са појмовима тржишта, привредних организација, националних особености демократије, као и односа демократије и грађанског друштва.

У уџбенику је додељен мали простор српском и југословенском друштву, што умањује критички однос према даљој и ближој прошлости. Обрада лекције о бирократији садржи референцу Макса Вебера, а демократија је остала без „покрића“ теоријског ауторитета. Концепција уџбеника је побољшана у односу на социјалистичко раздобље. Текст се осла-

ња претежно на појмове, а не на афективне и идеолошке вредности. Језик уџбеника причично јасно преноси мисли и знања, а стил је прилагођен узрасту, природи предмета и његовим образовним функцијама (Аврамовић, 2000).

Уџбеници са виших и високих школа. На овим школама је дошло до масовног писања сопствених уџбеника социологије. Заправо, свака виша (и висока) школа има свог наставника (помешаних стручних знања) и своје уџбенике. Далеке 1984. године Миодраг Ј. Савовић је написао уџбеник *Основи марксизма и науке о друштву* за студенте Више медицинске школе у Београду. На 353 странице изложена је ортодоксна концепција истмата и дијамата. Толики број страница за будуће медицинаре, којима је то помоћни предмет за стицање социјалних знања! То је пут да се огади социологија. Исти аутор ће се појавити као део тима за писање уџбеника у великом тиражу за Вишу пословну школу у Београду и истуреним одељењима по Србији.

Узмимо пример *Социологије* (1999) за Вишу пословну школу из Београда. Тај уџбеник су написали професори доктори Живорад Ранковић, Асен Виденов, Славољуб Вукићевић и стручњак за истмат и дијамат Миодраг Савовић. Уџбеник запрема 369 страница и служи за помоћни предмет за будуће пословне људе. Штиво је права катастрофа у стручном и језичком смислу. Ту се не би снашао ни цео Институт за социолошка истраживања. Толико су појмови замућени, тематизација старомодна и превазиђена (отуђење, приступ југословенском друштву итд.), а све је написано језиком који нико ко поседује минимум језичке културе напросто не разуме. Што је најгоре, неписмене реченице се понављају на разне начине. Као да је циљ аутора био да напишу што више како би уџбеник био што дебљи и материјално исплативији.

Уосталом, ево неколико илустрација. У делу „Тумачење друштвених појава кроз историју“ набрајају се кратки одељци с насловима „Религија – ирационално поимање друштва“, „Филозофски-начелни концепт друштва“, „Идеолошки-ангажовани концепти друштва и друштвених појава“, „Научни-егзактни приступ друштву“. У том делу појам тумачења друштвених појава није објашњен, а неке тврдње су готово апсурдне.

На пример: „Суштина и функција ирационалног приступа је у настојању човека да обезбеди путем субјективитета, основни канал социјалне сигурности и то у условима када није у стању или не жели да рационално сазна појаву која је предмет његовог интересовања. Тиме се на свестан начин решава оно што човека одваја од животиње, а то је његова спремност, способност и предодређеност да за сваки проблем пронађе објашњење или решење, било да је сам субјект тога или да то препушта другоме, па и неидентификованој вишој сили.“ (стр. 23.)

Следи поглавље „Историја социолошког приступа“, са насловима одељака: „Цивилизацијски аспекти социјалног контекста“, „Предцивизацијски концепти друштва“, „Поједине цивилизације о друштву“, „Глобалне концепције друштва“, „Друштвени уговор у тумачењу настанка друштва“, „Концепт поделе и оптималне организације рада – Платонов социјални концепт“, „Први емпиријски концепти о друштву – Аристотела о човеку као основи друштва“. У једној реченици-пасусу стоји „... да је друштво, односно држава резултат поделе рада, у коме би се остварила адекватна подела рада, из које ће израсти адекватна организација, односно држава“ (27). То је тек почетак уџбеника, док треба стићи до његовог краја.

А тамо при крају читаоца чека још страшнија реченица. У одељку „Социјалне неједнакости, потрошња и социологија бизниса“ пише: „Скупина радно ангажовање контингента становништва преузима кључну улогу у развоју солидарности и узајамности у процесу задовољавања сопствених потреба као произвођача и потрошача, с једне стране и потреба радних људи и грађана, као човека историјског континуума (детињство, младост, старост) с друге стране. Овај социо-психолошки аспект квалитативне димензије је од изузетне важности за тзв. маргиналне групе које битишу у животној средини «без могућности материјалне партиципације у задовољавању својих потреба». Но промене у популационој кривуљи (смањење стопе наталитета и морталитета и продужење животног века) имплицирају прогностичка проучавања односа социјалних потреба и демографских трендова у економском и социјалном планирању. Евидентна редукација популације младих и огмантација популације старих већ имплицира ревизију инвентара социјалних потреба које «преживљавају» нужну трансформацију квантитативног и квалитативног типа.“ (стр. 297.) Може ли се ово разумети? Да ли би овако нешто могао написати образовани социолог?

Систематски преглед уџбеничке литературе за више и високе школе у Србији показао би у пуном светлу у каквом се стању налази овај елеменат образовног система социолошке науке.

Универзитетски уџбеници. И на овом ступњу образовања запажамо инфлацију социолошких уџбеника. Наставници на овом предмету нису увек социолози, али то им не смета да конкуришу (и да буду бирали), а затим и да пишу уџбенике за своје студенте. А када се отворе странице највећег броја ових уџбеника заплусне нас нестручност и незнање у готово свим аспектима. (остварен је увид у неуспеле уџбенике: Снежана Пантелић-Вујанић, *Социологија*, Мегатренд, Београд, 2006; Љубомир Стефановић, *Социологија*, Медицински факултет, Крагујевац, 1997; Петар Козић, Сретен Јекић, *Социологија*, Класа, Београд, 2007; Зоран Николић, *Социологија са елементима социологије права*, Правни факул-

тет, Источно Сарајево, 2007). Примери успешних социолошких уџбеника јесу: Љубиша Митровић, *Социологија*, Институт за политичке студије, Удружење „Наука и друштво“, Београд, 1997; Милован Митровић, *Социологија*, Правни факултет, Београд, 2005.

Аутори универзитетских уџбеника социологије настоје да „систематизовано“ представе знање из ове области. У маниру монотоног и превазиђеног класификовања нижу се следеће теме: Настанак и појам социологије (подтема: социолошки метод), структура глобалног друштва, развитак друштва, култура и друштво. „Иновације“ у композицији неких уџбеника огледају се у почетном општем делу о Појму науке и опширном делу о Методи социологије. Наставне јединице су изложене системом параграфа, у стилу 1.3.1.1; 1.3.1.2 и тако редом (Стефановић, Љ. 1997).

Уџбеници су писани *језиком и стилем* који не доприноси јасноћи мисли. Реченице су дуге, конфузне, са интензивном употребом курзива и подвлачења, па се губи смисао наглашавања. Неки уџбеници су натрпани стилем који вуче на политиколошку фразу. Неколико примера: „Социологија морала је *специјализована* [подвукао З. А.] дисциплина која изучава морал, али се њоме, као значајном облашћу друштвене стварности бави и општа социологија.“ (стр. 260.) Затим: „Каузалношћу се тако етаблира проучавање и сазнање друштвених појава у социологији“ (81); „Различитост дефиниција национализма је последица разноликих теоријских становишта али и инфилтрарности идеолошких примеса у учење о нацији“ (170); „У теоријским концептима је већ свикнуто да се елементарно поимање услова настанка културе... [и следи дуга реченица]“ (243); „Култура професионалних група је облик радне културе сваке професије понаособ“ и следи дуга реченица (258). Оваквим речима и реченицама написан је уџбеник социологије за прву годину правног факултета. Нека разуме ко може. (Видети уџбеник: *Социологија са елементима социологије права*, 2007.)

Сличан конфузан стил приметан је и у другом уџбенику: „У опште методолошком филозофском приступу наступао је са становишта позитивизма чији је оснивач.“ (Стефановић, 1997: 71) Или, друга реченица: „Утицај човекове свести, његовог свесног деловања на ток друштвеног живота и збивања, као и утицај психичких односа међу људима на збивања је значајан.“ (Стефановић, 1997: 79)

Извори/литература, као сазнајно усмеравајући аспект уџбеника, представља најчешће спој препотенције и нестручности, али и нетачности. У уџбеницима се наводи велики број наслова. Међутим, каквих наслова? Запањујуће измешаних по тематским целинама и са понављањем једног броја наслова, а у највећем броју самог аутора. Поред навођења литературе (по једна или неколико) на светским језицима, у списку су помешани писци марксистичке теорије од пре 30 година и савремени

аутори. Помешани су и извори из различитих наука – филозофија, методологија, религија, а понајвише из политикологије. А могу се пронаћи и нетачни наслови: Т. Парсонс, *Друштво* (а реч је о *Друштвеном систему*), или: М. Поповић, *Социологија* (реч је о *Савременој социологији*, 1964). А има и горе. После имена П. Сорокин пише: Београд, 1937. Дакле, нема наслова! (Видети *Социологију са елементима социологије права*, 2007.)

Колико је то далеко од професионалног знања, може показати једно поређење са уџбеником Милована Митровића, *Социологија*, Правни факултет, Београд, 2005. Он на 428 страница користи 91 извор и 60 у делу о култури. А Николићев уџбеник има 338 страница а користи 276 извора (са повременим украсима књига на енглеском, француском, руском и немачком језику и са навођењем неколико сопствених радова у сваком сегменту референци). Гомилање литературе као извора или наводног предмета коришћења служи да импресионира читаоца, односно да заматне траг нестручности.

Нестручни део. Како се дефинише социологија у овим уџбеницима? Необично, али тачно – у неким универзитетским уџбеницима о социологији нема одређења појма социологије (Стефановић, Љ. 1997) Пажљиво трагање за одређењем кључног појма није довело до резултата. У делу „Настанак и развој социологије“ посебно се истиче разлика између *предсоциолошке фазе* (од античке мисли до Огиста Конта) и *социолошке* (грађанске и марксистичке социологије) (стр. 60–96). А ево једног начина уверавања читаоца у тачност написане тврдње: „У литератури се најчешће налази податак да је оснивач социологије Огист Конт који је социологији и дао име као науци. Аутор уџбеника уважава то мишљење.“ (стр. 60.)

Узмимо за пример ову дефиницију социологије из другог уџбеника: „Социологија је општа, теоријска и основна друштвена наука која се, полазећи од глобалног социолошког приступа, бави проучавањем друштва као целине свих друштвених појава, настојећи да пружи социолошки опис, класификацију, разумевање, закон, објашњење и предвиђање.“ (Николић, З. 2007: 49)

Да ли из овакве дефиниције социологије читалац-студент сазнаје шта је социологија? Социологија полази од глобалног социолошког приступа и пружа социолошки опис. (При свему томе, она пружа и законе друштва, као да је друштво каменолом или скуп облака и сунца.) Другим речима, социологија је социологија.

А постоје научни ауторитети у социологији који су на јасан и сазнајно уверљив начин одредили овај појам. На пример, Војин Милић у *Социолошком методу* овако одређује ову науку: „Социологија је теоријска наука о људском друштву, што значи наука о систему односа који у друштву постоје, о облицима и делатностима у којима се друштвени

живот испољава и његовим разноликим творевинама; а затим о односи-ма друштва према природи ... и коначно наука о друштвеном развоју.“ (1966: 160) Могу ли се упоредити ове две дефиниције социологије? Могу, а тада се јасно показују социолошко знање и незнање.

Треба погледати како се у уџбенику Стефановића пише о социолошким теоријама. У групу идеалистичких (грађанских) сврставају се географске, биолошке, психолошке, формалне и описне теорије. У даљој подели психолошке се категоризују на индивидуално-психолошке (Макс Вебер) и колективно-психолошке (Диркем) и социјално-психолошке (Гурвич, Сорокин, Парсонс). Неко би помислио да је реч о уџбенику из психологије, а не социологије.

Марксистичка социологија, „као што само име каже, развила се на основама марксистичке научне мисли“ (93). А ту мисао чине дијалектички материјализам, као општа теорија о стварности, и историјски материјализам, као „учење о законитостима друштвеног кретања, усмерен на друштво, које чини део објективне стварности“ (Стефановић, 93). Тако, у години 1997. после развоја науке о друштву, видимо повратак у истмат и дијамат на српским универзитетима.

Одређивање појмова. У Стефановићевом уџбенику вешто се избегава одређење појма *друштво* тако што се тврди да се друштво разликује од природе и појединца, али се не саопштава одговор на питање: шта је друштво? Али када је реч о основним елементима друштвене структуре, онда је ствар јасна: „Друштвене појаве су основни елемент друштвене структуре односно друштвених структура.“ (стр. 124.) Ако се овај крајње неодређени појам друштвене појаве тако разумева, онда се може антиципирати преостали садржај.

Погледајмо како се у другом уџбенику одређује *друштвена делатност*? „... кроз обележје рада као професије (занимања), у смислу да се ради о професионалном обављању одређене делатности, односно занимања (радна делатност у области просвете, професионална делатност у области здравства, професионална делатност у области културе)“ (Николић, 2007: 122). Тешко је овакву дефиницију друштвене делатности уопште разумети. Свако ко је прошао кроз основни студиј социологије могао је у *Проблемима друштвене структуре* (1967) проф. Михаила Поповића да прочита шта је дефиниција друштвене делатности: „Д. д. је мање или више свесна човекова активност, тј. процес трошења човекове психо-физичке енергије у циљу задовољавања неке људске, индивидуалне или друштвене потребе; овим процесом постиже се одређени ефекат, било (а) на неком предмету, (б) на другој индивидуи или групи индивидуа или (с) на неком делу друштвене структуре (организацији групе, установе и сл.“ (102) Када се упореде ове две дефиниције, биће јасно ко је социолог, а ко се камуфлира у социолога.

Како се одређује појам *васпитања*? „Васпитање је процес који се до стицања идентитета личности заједно одвија са процесом социјализације.“ (278) Да се појмови васпитања и социјализације разликују, показује сâм аутор на следећој страни када социјализацију одређује као процес постајања човека друштвеним бићем. А васпитање се у литератури педагошко одређује као ... методски утицај на свест и осећања младог људског бића. Дјуи повезује васпитање са „сталном реконструкцијом искуства“ (Дјуи, 1971: 59).

Непознавање проблематике потврђује и чињеница да аутор уџбеника социологије не помиње најрелевантнијег социолога васпитања Емила Диркема, по којем васпитање треба да оствари спој индивидуалних менталних стања и колективне свести (*Социологија и васпитање*, 1981).

Слично незнање се појављује и у дефиницијама које аутор намеће студентима. Када пише реченицу „Култура професионалних група је облик радне културе сваке професије понаособ“ (Николић, 2007: 258), аутор не примећује да прави грешку звану *petitio principii* – професионална култура је култура професије!!

Интерпретације великих социолога. Теоријска мисао Макса Вебера задаје велике проблеме његовим тумачима. А тек писцима универзитетских уџбеника разних несоциолошких и квазисоциолошких знања? Ево како се одређује појам значења: „Значења која друштвене радње имају за своје субјекте потичу од општих културних значења која постоје у друштву, а систематизована су у у разним системима идеја, вредности, норми као што су морал, обичај, право, религија итд.“ (Стефановић, 81)

„Својевремено [стил – З. А.] је Макс Вебер истраживао утицај протестанске етике на појаву капитализма. Он је, између осталог [стил – З. А.], закључио да протестантска морална начела захтевају од верника да код себе развијају конкретне особине како би постигли жељени циљ а то је генерално, успешан и моралан боравак на овом свету. Тиме Вебер ставља до знања [стил – З. А.] да се особине личности, независно од генетске диспозиције, обликују у одговарајућим социо-културним условима.“ (Николић, 2007: 289)

Овај навод показује колико аутор, поред новинарског стила, не познаје социологију Макса Вебера. Он пише „конкретне особине“ а не наводи које су то особине Вебер има у виду, у његовом делу нема ни речи о „генетским диспозицијама“, већ о етичким начелима протестантске религије (а не политиколошком фразом „социо-културни услови“).

Нетачно је и представљање Сорокиновог схватања културе. „П. Сорокин користи термин суперсистем културе означавајући њиме наднационалну културу.“ (Николић, 2007: 244) Ова тврдња доводи читаоца у заблуду. Сорокин у свом делу *Друштвена и културна динамика* (2001) одређује културу као „укупан збир свега што је створено или прилагође-

но свесном или несвесном активношћу два или више појединца у међусобној интеракцији или утицању на међусобно понашање“ (стр. 13). Сорокин доказује да је свака култура систем међусовно повезаних елемената – значења, преносиоци, људска бића. Три главна суперсистема: 1) идеациони, 2) идеалистички, 3) чулни. А подсистеми су: сликарство, вајарство, архитектура, музика, наука, филозофија, право, религија, морал, политичке, друштвене, економске организације. Да ли је аутор *Социологије са елементима социологије права* прочитао нешто од Сорокина (или о њему)?

Педагошка-дидактичка компонента. Сазнајне и језичке осцилације анализираних уџбеника значајне су. Реализовани садржај је скроман, понекад и нетачан, у појмовном и дидактичком погледу. Изостала је потпунија обрада појмова са становишта хоризонталног и вертикалног повезивања садржаја, чиме би се избегла понављања и нејасноће. У дидактичком погледу било је потребно више повезивања појмова и друштвене стварности. Од највећег је сазнајног значаја суочавање ученика/студента-читаоца са ситуацијом избора између више теоријских становишта. Опредељивањем се стиче свест о интелектуалној одговорности.

Овакви резултати анализе показују да уџбеници нису писани из угла стручне концепције. Аутори поступају према својој замисли (или идеолошкој) па су одговорни за неквалитетност социолошких знања која се уочава на њиховим страницама, као и за начин презентације у основном тексту и дидактичко-методичкој компоненти.

Не сме се испустити из вида да социологија није само облик свести и знања о уређењу односа између појединаца и и друштва, већ и наука са практичним импликацијама. Посебно је значајно да у текстуалној презентацији грађе треба да се обрати пажња и на критичко мишљење о друштву. А то изостаје у већини уџбеника.

Већина универзитетских уџбеника социологије не ангажује на задовољавајући начин сазнајна интересовања студента за социологију. Ни појмовни део ни педагошко-дидактички не ангажују сазнајне, емоционалне и мотивационе потенцијале студента.

Закључак. Стање у социологији не може се оценити као задовољавајуће. Социологија је заплуснута „уљезима“ из разних наука. Настава социологије, као ни уџбеници из овог предмета, нису на одговарајућем нивоу компетентности. Научна привлачност социологије опада, а у социолошкој струци влада суфицит идеолошко-политичких критеријума. Социолози не чине готово ништа да заштите професију. Такво стање морало би да изазове забринутост, а потом неравнодушност за будућност социологије.

Шта подстиче пад сазнајног квалитета уџбеника из социологије? Откуда то да сваки социолог и „социолог“ пише уџбеник? Узроци таквог стања су: јачање прагматизације (савремено схватање науке – примен-

љива, практична, корисна знања), фрагментизација предмета социологије, комерцијализација (коју треба схватити као продор новца и тржишта у наставну и уџбеничку делатност).

Ситуација са уџбеницима социологије даје нам основ за претпоставку да се то мора одразити на квалитет социолошког знања. Отуда је потребно да се позабавимо истраживањима питања шта условљава пад квалитета уџбеника и каква су могућа решења. Ако је основни циљ наставе социологије да пренесе (преда) знања о друштву као целини, са особеностима социолошког објашњења и тумачења друштвених проблема, чињеница и вредности, онда се мора испитати са каквим појмовним регистром уџбеник социологије обухвата свој део задатка.

Показали смо да су неки уџбеници у сазнајном, значењском, структурном и дидактичко-методичком аспекту неуспешни са становишта социолошког знања. Језик је нестручан, шаржиран фразама, заморан и досадан за читање. Појмови су нестручно обрађени, апстрактно изложени, без социолошког утемељења. Са конфузним значењима ни поруке не могу бити јасне. Број јединица наведене литературе превазилази сваки разуман оквир коришћених и препоручених радова. Избор из стручне литературе није одговорајући.

Уџбеници не успевају да реализују начело кохеренције текста. Нису отклоњене противречности ни у материјалу.

Сазнајна усмереност уџбеника је репродукција, а не активирање мишљења, нема плурализма теоријских перспектива (које подстичу когнитивни конфликт) осим њиховог регистровања. Уџбеници су одбијајући у односу на предмет, застарели по концепцији и језичкој реализацији.

Шта ученик/студент-читалац сазнаје из оваквог уџбеника? Под условом да га је узео у руке, усвојиће конфузне појмове, прочитаће прегршт непотребних података, изгубиће сазнајну мотивацију. Али, овде се мора поставити одлучујуће питање: шта могу да учине социолози да одбране квалитетно уџбеничко знање из своје научне области?

Литература

- Аврамовић, З. (1999): *Уџбеник–култура–друштво*, Учитељски факултет, Ужице.
Аврамовић, З. (2000): *Демократија у школским уџбеницима*, Институт за педагошка истраживања, Београд.
Аврамовић, З. (2001): Шта ће бити са социологијом, *Социолошки преглед*, Београд, 3–4, стр. 321–331.
Аврамовић, З. (2011а): *Социолошка осматрачница културе и образовања* (део о социологији), Рашка школа, Београд.
Аврамовић, З. (2011б): „(Дис)функционални односи између квалитета знања и система образовања“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, бр. 1, стр. 7–25.

- Аврамовић, З., Вујачић, М. (2010): Однос квалитативне и квантитативне методе истраживања школских уџбеника, *Теме*, Ниш, бр. 2, стр. 449–472.
- Аранитовић Д. (2011): *Настава философије, психологије и социологије на простору Југославије: прилог библиографији: (1739–2009)* Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања: Православни богословски факултет Универзитета, Катедра за философију: Српско филозофско друштво, Београд.
- Зујев, Д. (1988): *Школски уџбеник*, ЗУНС, Београд
- Козић, П., Јекић, С. (2007): *Социологија*, Класа, Београд.
- Лакета, Н. (1993): *Вредности савременог уџбеника*, Научна књига, Београд.
- Митровић, Љ. (1997): *Социологија*, Институт за политичке студије, Удружење „Наука и друштво“, Београд.
- Митровић, М. (2005): *Социологија*, Правни факултет, Београд.
- Николић, С. З.: *Социологија са елементима социологије права*, Правни факултет, Источно Сарајево, 2007.
- Пантелић-Вујанић, С. (2006): *Социологија*, Мегатренд, Београд.
- Ранковић, М. (1988): Социолошка општа теорија у домаћим универзитетским уџбеницима, *Социолошки преглед*, бр. 1.
- Sociologija* (2010): *Pet decenija sociologije, posebno izdanje*, Vol. LII, Beograd.
- Социологија у Србији 1959–2009*. (институционални развој), Службени гласник, Београд.
- Стефановић, Љубомир (1997): *Социологија*, Медицински факултет, Крагујевац.

Zoran Avramović
Institute for Educational Research
Belgrade

Summary

Sociological Knowledge and Ignorance in Textbooks of Sociology

The goal of this paper is to point out to appearances of sociological knowledge, pseudo-sociological knowledge and ignorance in the textbooks for secondary school and university. In the paper, we stress the importance of textbook literature in sociological science and we subject to critical analysis originality, language, concepts, factual basis, semantical messages, pedagogic-didactic component, and reception. Criteria are enumerated for distinguishing sociological and non-sociological knowledge. It is considered especially the phenomenon “each sociologist writes a textbook”, and, besides that, we indicate the authors who are not sociologists by their elementary education.

Key words: sociology, textbook, knowledge and ignorance, proficiency, Marxism

Дејан Радиновић
Београд
sm.dejan@yahoo.com

УДК: 316(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ПРЕПРЕКЕ И МОГУЋИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА СОЦИОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ

Поред аналитичког осврта на највеће институционалне пропусте, али и „еснафске“ грешке због којих је социологија као наука неоправдано дуго била скрајнута на маргине научне мисли у Србији, у раду се износе предлози чијом би имплементацијом социологија могла заузети позицију која јој по значају и делокругу несумњиво припада. Дакле, с једне стране, указује се на главне препреке које су стајале, или и даље стоје на путу пуног развоја социолошке науке у Србији, а с друге стране се „социолошки имагинативном“ анализом износе могући сценарији њеног развоја.

Рад покушава да пружи одговор на питање због чега је дуги период времена социологију пратило успоравање, као и застој у развоју, те које су грешке у том погледу чинили сами социолози, а које државне институције, тј. у чему је кривица социолошке заједнице, а у чему државе, да се социологија, којој је анализа друштва у основи постојања, и даље налази у сенци других наука, и то у земљи где су кризни догађаји, односно друштвена превирања и промене, готово константа.

Кључне речи: социологија, интердисциплинарност, проблеми, промене, развој

Увод

Питања која намећу јубилеји везани за научно трајање, а посебно тако значајни као што је стогодишњица социологије у Србији, углавном се односе на темпо развоја, преиспитивање исправности поступака, или пак грешака у начињеним корацима, актуелно стање, као и даљи правац развоја. Овакав аналитички оквир, иако наизглед крут, заправо је једини ефикасан начин за утврђивање домета које је једна наука остварила на одређеном простору током свог трајања, као и потенцијала које у складу са током развоја та наука има за време које долази.

Како су за протеклих сто година у националним оквирима Србије, друштвене, као и промене државних система, биле толико интензивне да не постоји сегмент друштва који није трпео последице због тога, тако је и сама социолошка дисциплина имала не само „пуне руке посла“, већ исто тако и буран развој препун изазова. Ипак, чини се да је управо „вишак“ историјских догађања био плодно тло за развој науке која се бави друштвом и променама, а не околност која тај развој оптерећује.

Циљ овог рада је да укаже на то да су проблеми с којима се суочава социологија у Србији у великој мери слични проблемима које та наука има на глобалном нивоу, али и да укаже на специфичан карактер српске социологије да се прилагоди тренутку и уочи момент када сопствено деловање треба појачати и учинити видљивим за шире друштвене слојеве, а не уско специјализоване кругове. У том смислу се у раду анализирају препреке којима је до сада, нарочито на крају двадесетог века, била изложена социологија, потом изазови пред којима ће се несумњиво наћи, као и велике могућности развоја које се отварају уклањањем тих препрека.

Главне препреке на путу пуне афирмације социолошке науке у Србији

За почетак приповести о социологији у Србији било би погодно, у духу конзумеристичког времена, у којем без икакве сумње живимо, начинити једну сасвим једноставну аналогију са тржиштем. Наиме, ако бисмо социологију ставили у контекст тржишних услова, она би била производ, а социолози продавци тог производа. Друге науке би у истом смислу биле тржишно конкурентни производи. Примењујући ову аналогију на актуелни тренутак, видели бисмо да је социологију јасно профилисана и медијски врло активна конкуренција истиснула из тржишне утакмице. Разлог је у томе што дуго времена тих продаваца није било на јавној сцени, па ма колико да је производ био квалитетан, он никако није могао да нађе пут до купаца у Србији.

Када говоримо о главним препрекама ка бољем позиционирању социологије у Србији, можемо, с једне стране, истаћи проблем социолошког идентитета у професионалном смислу, који се односи на затвореност науке, недовољну умреженост социолошке заједнице, спор темпо развоја удружења и недостатак координираног, заједничког наступања и деловања у комуникацији са другим наукама, научним удружењима и широм јавности. С друге стране, можемо истаћи проблем социолошког идентитета у смислу јасног одређења социологије односно замагљене разлике између социологије као науке и интердисциплинарног подручја, те проблем недефинисане стратегије развоја српске социологије. Поред ових тешкоћа, за које се може рећи да су интерног карактера, једна од највећих препрека заправо је екстерног карактера и односи се на институционално непримећивање важности социологије.

Дакле, као једна од основних грешака српских социолога могла би се истаћи деценијска окренутост науци и незаинтересованост за популаризацију те исте науке. Ова својеврсна самодовољност сопственим деловањем и устезање од јавно испољеног друштвеног ангажовања у знатној мери је утицала на то да како социологија као наука, тако и сама делат-

ност социолога буду непознати и непрепознатљиви за ширу јавност. Овде се без сваке сумње отвара питање да ли социолози треба да буду искључиви у свом делокругу рада, те да се баве само социологијом на теоријском и емпиријском нивоу или је пожељније да стечена знања примењују на актуелне теме. Ово је у знатној мери повезано са идејом Рајта Милса о самосвој(стве)ној социолошкој имагинацији (Милс, 1998) као специфичној способности социолога да посматрају догађаје из шире перспективе, а управо је „један од главних циљева социолошке материје да помогне да се развије способност да се уједно и учествује у друштвеном животу и да се начини корак уназад и анализира шире значење онога што се догађа“ (Kornblum, 2012: 3).

Треба, међутим, напоменути како се неретко догађа да се на одређене покушаје отварања науке, па макар било на делу и посредно пропагирање, јављају углавном негативне реакције. Наиме, иако јавни наступи социолога у погледу коментарисања свега и свачега понекад наилазе на снажне критике чак и од самих колега социолога (Болчић, 2011), треба поставити питање није ли јавно експонирање социолога уједно и „рекламирање“ науке, и начин за разјашњење често постављаног питања чиме се то социологија уопште бави, те шта, и где, неко са дипломом социолога заправо може да ради.

Исто тако, ако би аргумент против обухватао и мешање у области које социологији нису блиске, „можда би било корисно размишљати о социологији као о дисциплини која постоји у стању 'интердисциплинарности' као карактеристици свог унутрашњег поретка, а не само у односу са другим дисциплинама. То би могло објаснити зашто је социологија по себи својственом схватању отворена за интердисциплинарност. Међутим, посебан проблем настаје када се потподручја (sub-areas) дисциплине измештају да би успоставиле нове предметне области (subject fields), или постале део примењених, предметних подручја (subject areas). Када се ово догоди, потенцијално постоји померање у самоидентификацији у оквиру новог предметног поља, што потиче делом из 'нејасног' идентитета саме социологије. На тај начин 'социолози' постају 'криминолози', 'друштвено-политички' аналитичари и слично. Социологија може бити интердисциплинарна, али, потенцијално, то значи да има проблеме у одржавању дисциплинског права у односу на потподручне области и на увозничке области.“ (Holmwood, 2010: 646)

Друга велика препрека за убрзани развој и позиционирање јесте недовољна повезаност самих социолога у удружења и заједничко наступање и деловање у односу према другим наукама, научним удружењима и широј јавности, што је у извесној мери допринело непостојању јасног идентитета социологије као науке. У том смислу важно је указати на гледиште британског социолога Џона Холмвуда (John Holmwood), применљив-

во на нашу ситуацију, према којем постоје одређене тенденције да се социологија као дисциплина девастира. Наиме, он сматра да је сметња интерном дисциплинарном интегритету социологије, какав имају друге друштвене науке, попут економије, политичких наука и антропологије, пре свега отуђење и својеврстан „извоз“ термина, методологије и стручњака.

Последица је замагљена разлика између социологије као дисциплине и интердисциплинарног подручја, те слабљење или чак губитак социолошког идентитета. Истовремено, треба имати у виду да, с једне стране, „снажан дисциплински идентитет доводи до значајног броја резидуалних проблема, који се не могу решавати у смислу основних модела, или претпоставки, а могу се посматрати ’емпиријски’, одређени као потенцијални објекти за трансдисциплинарне ’друштвене науке’, одвојене од ’извозничке’ дисциплине“ (Holmwood, 2010: 644). Док, с друге стране, „слаб дисциплинарни идентитет подразумева нејасноћу границе са примењеним ’друштвеним наукама’, а снажан дисциплинарни идентитет дозвољава спровођење ’дисциплинских стандарда’ у оквиру ’увозничке’ области“ (Holmwood, 2010: 644).

Овде би ваљало указати и на интерстицијалност као одлику социологије, коју је, говорећи о фракталној дистинкцији, истакао амерички социолог Ендрју Ебот (Andrew Delano Abbott). За њега „интерстицијалност је оно што подупиरे право постојаности социологије као опште друштвене науке, право да не мора правдати своје доприносе у теорији, методи или грађи. Уместо тога, право социологије као најопштије друштвене науке почива на њеној имплицитној и збуњујућој тврдњи да јој ’ниједан облик знања [о друштву] није стран“ (Abbott, 2001: 6).

Трећа препрека односи се на недефинисану стратегију развоја српске социологије, која се, уместо јединства теорије и праксе, креће негде између, у различитим периодима дајући примат једном или другом сегменту научног рада. Збрку појачава то што „у оквиру ’чисте’ социологије имамо општу теорију, с једне стране, и емпиријско истраживање у областима као што су стратификација или демографија, на другој страни. Али у оквиру ’примењене социологије’ такође постоји теоријска крајност с фокусом на то како се примењује која је у супротности са самим применама.“ (Abbott, 2001: 11)

Истовремено, треба имати у виду да приликом изучавања одређених појава долази до честог преклапања макро-, мезо- и микронивоа социолошке анализе, што у исти мах упућује и на сложеност задатака пред којима се социологија налази, као и на сложеност саме социологије као науке. Свакако је велики изазов ускладити и на прави начин извући најбоље из социолошког изучавања на макронивоу, што подразумева приступ проучавању друштва који се фокусира на главне структуре и институције друштва, затим, социолошког изучавања на мезо-, односно средњем

нивоу, које се фокусира на однос друштвене структуре и појединца, и, коначно, социолошког изучавања на микронивоу, које се фокусира на улоге које појединци имају у друштву и начин формирања друштвених група и структура. Уједно, треба узети у обзир и сложену ситуацију око упоредне употребе квантитативне и квалитативне методолошке крајности.¹

Ако бисмо за претходне три препреке могли рећи да су у одређеном смислу интерног карактера, четврта препрека, која се односи на институционално непризнавање важности социологије, то свакако није. Овде је, дакле, реч о чињеници да држава, односно државне институције, не увиђају потенцијал и могућности социологије у погледу превазилажења како постојећих проблема с којима се наше друштво суочава, тако и оних који се не могу тако лако запазити, јер су системске природе.

Чини се, наиме, да би управо социолошко знање могло бити употребљено како би се коначно прекинуло са праксом суочавања с последицама, а без елиминисања узрока друштвене нестабилности. И самим делимичним увидом у резултате бројних социолошких истраживања која су у Србији махом била усмерена на проблеме изазване кризним стањем друштва у периоду после распада бивше државе, многе нејасноће би биле разјашњене и правац државне интервенције преко различитих механизма социјалне заштите или нових законских решења постао очигледан.

Наравно, ово би имало смисла уколико би се и неки од постојећих закона истински примењивали, као и кад би се отпочело са применом разних државних стратегија, иза којих стоје године рада и бројна истраживања. Овако се чини да се изнова понавља ситуација везана за неке од постојећих стратегија развоја друштва и државе, у чијој су изради учествовали и многи социолози, а које годинама стоје „у фиокама“ чекајући на „прави тренутак“ или „стицање услова“ за примену, што су честа образложења различитих политичара, који су несумњиво одлучујући фактор у одређивању правца и темпа развоја државе и друштва. Свакако је јасно да уколико се неки плански документ не примењује у назначеном року, он у одложеној примени не даје очекиване резултете или губи смисао.

¹ „Јасно речено, квантитативна позиција признаје само оне друштвене појаве мерљиве на једнозначним скалама. Квалитативна страна приписује небројивост свим друштвеним феноменима и самим тим пориче јаку мерљивост. То звучи као једноставна супротност. Али у оквиру сваке од ових крајности могу се разликовати 'квантитативне' и 'квалитативне' позиције. На квантитативној страни, на пример, цењене 'каузалне' методе, попут регресије, у супротности су са опрњеним 'дескриптивним' методама, као што су скалирање и груписање. На квалитативној страни, постоје релативно формализоване мерне процедуре које користе неки социолози културе и већина практичара конверзационе анализе, са снажним интерпретативним стратегијама, које карактеришу већи део нове социологије науке. Приказ открива да се све управо поменути дихотомије понашају на овај фрактални начин.“ (Abbott, 2001: 10)

Паралеле са тренутним стањем социологије у свету

Да би разумели позиција и изазови, али и разјасниле многе недоумице око развоја социологије у Србији, свакако је неопходно посматрати читаву проблематику и из другог угла, те начинити одређена поређења са тренутним стањем социологије у свету. Иако у први мах овакав приступ одаје утисак преамбициозног покушаја уздизања сопствене националне научне дисциплине на знатно виши ранг, којем објективно не припада, ово упоређивање, а не изједначавање нивоа развијености заправо је од суштинске важности, јер се стављањем у други контекст многи проблеми другачије посматрају, а решења до којих се раније није могло доћи постају очигледна. Дакле, као што је добро вршити извесна поређења са теоријским гледиштима и методологијама доминантним у социолошким заједницама других земаља, подједнако је важно упоређивање позиције социологије као науке у сопственој земљи са стањем у свету, а посебно са земљама Запада (пре свих Великом Британијом и САД), где је социологија традиционално добро укореењена.

При самом покушају упоређивања јасно долази до изражаја управо знатна несразмера најбитнијих параметара за утврђивање нивоа развијености социолошке науке. Али намера и није да се прави нумерички изражена паралела, јер је позиција српске социологије, имајући у виду малобројност њене научне заједнице, као и ограничене ресурсе који јој стоје на располагању, у односу на светски ниво мање-више јасна. Уз то, слаба интегрисаност у светску социолошку заједницу, слабо развијена издавачка делатност, ограничен број капиталних дела и научноистраживачких радова преведених на светске језике, пре свега енглески, с тиме повезана слаба цитираност домаћих аутора, рад на пројектима који су махом релевантни само на националном нивоу итд, сачињавају кочнице које српску социологију сврставају, ако не на маргине, онда макар у групи земаља код којих је степен укупне развијености отприлике у истој равни.

Ипак, како овај део рада покушава да објасни шта се то дешава са социологијом у свету, а то је питање које последњих година мучи и многе истакнуте представнике ове науке, у трагању за одговором и најјаснијим формулацијама проблема, по мишљењу аутора, посебно су се издвојила три британска социолога, и то необичном случајношћу, три Џона: Џон Голдторп, Џон Холмвуд и Џон Ари.

Тако је за Џона Х. Голдторпа (John H. Goldthorpe) данашња социологија „у стању опште интелектуалне конфузије, која, ако се настави, прети да поткопа супстанцијални институционални напредак који је социологија начинила унутар академских и националних истраживачких заједница и организација током двадесетог века“ (Goldthorpe, 2007: 1–2).

Голдторп је стога идентификовао три извора ове конфузије: „манифестни недостатак интегрисаности истраживања и теорије – скандалозност социологије“, недефинисаност социолошке дисциплине и, коначно, трећи извор односи се на „неслагање другог реда о томе како треба посматрати неслагање о природи социологије“. По првом извору „главна одговорност за ову ситуацију лежи на оним социолошким или 'друштвеним' теоретичарима који не прихватају да је примарни циљ теорије да пружи основу за систематско објашњење друштвених феномена, установљених емпиријским проучавањем“ (Goldthorpe, 2007: 2).

Према другом извору „колективни неуспех дела социолога да на просто донесу одлуку о томе каква је врста дисциплине социологија, или би требало да покуша да буде. Тзв. 'реакција против позитивизма', која се развила каснијих 1960-их, довела је до повратка на деветнаестовековне заокупљености разликама између *Geisteswissenschaften* и *Naturwissenschaften* те дивизионих аперација ових разлика, посебно код дела социолога који нису директно укључени у истраживања“ (Goldthorpe, 2007: 2).

У погледу трећег извора Голдторп истиче да је неслагање о природи социологије често „прикривено, апелом за 'плурализмом', али плурализмом који не намерава да промовише снажну, по могућностима екстремну конкуренцију међу различитим гледиштима, већ пре прилагођавање међу њиховим следбеницима. Такав плурализам је оправдан прагматичном потребом да се очува привид дисциплинарне кохезије; али често, исто тако филозофском, за усвајањем неке врсте постмодернистичког становишта којим идеја рационалног аргумента као средства апроксимативно објективне истине може бити одбачена у корист когнитивног или епистемолошког релативизма.“ (Goldthorpe, 2007: 2)

Џон Скот (John Scott) полази од тога да је „разноврсност теорија и перспектива нашироко схваћена као основна карактеристика социологије и, засигурно, нарочито изражено обележје савремене социологије. За многе посматраче је ова разноврсност знак хроничног интелектуалног неуспеха, као и индикација хаотичног стања у које је предмет пао и из којег не може побећи. Социологија, може се закључити, превише је недисциплинована² да би се сматрала 'друштвеном' науком и не може се

² „За радикалније коментаторе ово стање ствари је последица преентузијастичног успостављања током 1960-их недисциплинске мисли и истраживања од стране интелектуалних шарлатана. Ове критике интелектуалних права социологије долазиле су како из других, наводно ригорознијих дисциплина тако и ван академског света. Овоме су многи из политике и државних служби додали тврдњу да је разноврсност гледишта покренута политичким предубеђењем: интелектуални избори, тврде они, не врше се на основу логике и доказа, већ у односу на политичке преференције и предрасуде. Заиста, ова тврдња се обично наводи као гледиште по којем се разноврсност јавља у оквиру ограниченог

тврдити да производи фактичко знање или да спроводи практичну акцију.“ (Scott, 2011: 1) Овај аутор примећује и да је „неолиберална тржишна стратегија покренула велику експанзију у социологији и помогла да поново успостави своју позицију унутар политичког дискурса. Упркос овој промени у политичком контексту социологије, задржава се сумња да је социологија недовољно ригорозна и више је укључена (1) у истраживање теоријских новина и разноврсности него успостављање добро утемељених разумевања ’стварног света’.“ (Scott, 2011: 1–2)

Међутим, можда највећи допринос Џона Скота схватању данашњег положаја социологије као научне дисциплине тиче се његовог гледишта о дисциплинарној специјализацији и фрагментацији (Scott, 2005), које критикује предметну недоследност у погледу области деловања што временом ишчезавају, а које смењују нове, као и слабу повезаност различитих сегмената социологије који се баве различитим социолошким феноменима.

Развијајући Скотову идеју, Џон Ари (John Urry) и коаутори истичу како је „једна од последица овог процеса дисциплинарног и интердисциплинарног обликовања та да социологија има тенденцију да ’изгуби’ области проучавања због нових предметних области. Специјалности у оквиру социологије постају дисциплине одвојене од ње, а ту може бити масовне миграције истраживача из социологије према новој дисциплини. Традиционална индустријска социологија, на пример, практично је нестала са експанзијом пословних студија у новим одељењима/школама менаџмента. Неки су извели закључак да је социологија једноставно резидуална дисциплина – социологија има ’остатке’, пошто су друге специјализоване дисциплине уграбиле свој део друштва. Логичан закључак који изводе они што заступају овакво мишљење гласи да друштвене науке могу савршено срећно егзистирати без социологије. Ако се све више и више области одваја од социологије, социологија ће онда остати без ичега за проучавање, јер ће се све у вези са друштвом проучавати негде другде, у некој од специјализованих друштвених наука.“ (Urry et al, 2007: 13–14)

опсега политичког спектра и да се предмет у целини одликује левичарском пристрасношћу. Такви снажни изрази мање су запажени сада него пре тридесет година, када је британска влада принудила Савет за истраживање друштвених наука (Social Science Research Council) да уклони реч ’наука’ из свог назива и да се суочи са сниженим нивоом финансирања као Савет за економска и друштвена истраживања (Economic and Social Research Council). Напад на социологију је настављен кроз увођење тржишних разматрања у истраживање и наставу, на основу тога да само практично користан интелектуални рад треба да буде подржан из јавних фондова. Срећом по социологију, али не и по владу, предмет је доказао један од најпопуларнијих потрошачких избора међу студентима и творцима политике.“ (Scott, 2011: 1)

Ари запажа два проблема која произлазе из овог гледишта. „Први је да не признаје стално мењајућу природу друштва и, дакле, стално настајање нових друштвених феномена који се морају проучавати. Такве појаве се маргинализују или игноришу од стране специјализованих дисциплина, које се баве сопственим конкретним скупом питања. Али, пошто може постојати социологија било чега, такве нове појаве налазе своје природно место у социологији. Социологија се у том погледу стално подмлађује. Иако, због нових друштвених наука, може да изгуби специјалистичке области настају нове области истраживања које заузимају њихово место.“ (Urry *et al.*, 2007: 14)

Други проблем Ари пак везује за проблематику око опште социјалне теорије. По њему „ако би социологија нестала, не би било дисциплине која друштво *per se* посматра као нарочито важно питање. Иако специјалистички органи друштвене теорије могу бити развијани у оквиру специјализованих друштвених наука, не би било опште друштвене теорије, а дугорочно би специјализоване друштвене теорије ишчезавале, док би дисциплине биле ослабљене. Ово је, можда, реална опасност у аргументима оних који осуђују старомодна важна питања дисциплине у име интердисциплинарног рада. Мора се подстицати нови интердисциплинарни рад, а мора се подстицати и интердисциплинарна сарадња, али то не би требало да буде на штету оних дисциплинарних јединица које су од пресудног значаја за опстанак самих друштвених наука. Развој друштвених наука од краја 19. века зависио је од развоја социологије, и тешко је предвидети даљи напредак друштвених наука без континуираног развоја социологије.“ (Urry *et al.*, 2007: 14)

Дакле, Ари се залаже са стварање снажне социолошке дисциплине, која, будући да је по природи свога постојања окренута другим друштвеним наукама, свакако треба да одржава и унапређује те односе, али и да води рачуна да ти односи не доносе више штете него користи. У том смислу сарадње Ари сматра како је „обавеза социологије да развије општу социјалну теорију, што је од кључног значаја. Такву теорију која обухвата не само оне ствари проучаване од стране 'социолога', већ и важна питања других друштвених научника. Из тог разлога је прикладније да је опишемо пре као 'социјалну теорију' него једноставно као 'социолошку теорију'. Социологија је наука о друштву и њене теорије се односе на друштвени свет као целину, а не само на оне ствари које занимају емпиријске социологе у датом тренутку. Социјална теорија је нужна споља посматрано: она је свесна пролазности и материјалности друштва, а уочава вишедимензионални карактер самог друштва.“ (Urry *et al.*, 2007: 14)

Изазови будућег развоја социологије у Србији

Шта треба учинити не само на популаризацији социологије, већ и на самој примени њених научних сазнања и достигнућа у циљу побољшања друштвене стварности? На које теме стављати акценат у истраживањима, а на које не? Којем концепту развоја треба тежити? Како изменити модел који је заснован на незаинтересованости националних институција да резултате истраживања, које у великој мери и финансирају, не користе у стратегијама развоја државе и друштва? Ово су само нека од питања на која социолошка заједница у Србији већ неко време покушава да пружи адекватан одговор.

Истовремено уз наведена питања, можда једно од најважнијих јесте и оно које се тиче степена умрежености саме српске социолошке заједнице, као и веће друштвене и интердисциплинарне ангажованости, несумњиво неопходне да се не би поновила ситуација због које је у једном моменту било угрожено и постојање самог предмета Социологија на нивоу средњошколског образовања. Како су дуге време српски социолози знатну пажњу усмеравали на анализу света, односно људи око себе, они нису обраћали у већој мери пажњу на ово, те уједно нису постављали ни питање како тај исти свет види социологе и социологију, и, што је још битније, да ли је уопште види. На велику жалост, тај одговор је дуго времена био негативан.

Имајући ово у виду, јасно је да ће изазови пред којима ће се наћи српска социологија у будућности несумњиво бити бројни, као што је, уосталом, и до сада био случај. Ипак, може се очекивати да ће се они појављивати у оквиру два правца развоја, једног који се тиче саме еманципације науке и умрежавања социолошке заједнице, и другог који се односи на унутрашњи развој дисциплине.

Први изазов је сигурно и један од највећих изазова пред којима ће се социологија налазити у будућности, јер је везан за објашњење сврсисходности сопственог постојања и делокруга научноистраживачког рада. Напросто, како је у српском друштву, али и самим научним круговима социологија у основи лоше постављена и недовољно афирмисана наука, готово константно се јавља потреба за потврђивањем оправданости деловања. Наиме, чини се као да истек одређених временских интервала, неретко повезан са сменом генерација у одређеним државним институцијама, изискује потребу разјашњења да, како то истиче британски социолог Џон Скот, „теоријска разноликост није знак конфузије и недостатка дисциплине, већ одраз комплексности друштвеног света и потребе да се његовом разумевању приступи из више различитих, али подједнако ваљаних праваца“ (Scott, 2011: 6).

Стога један од могућих праваца развоја односи се и на активнији ангажман српских социолога на глобалном нивоу, чиме би се несумњиво

ојачала позиција на националном нивоу. У том смислу почетни корак би можда могао бити остварен преко Међународног социолошког удружења³ (ISA – International Sociological Association), и то најпре укључивањем у програме интерактивних курсева реализованих путем интернет-сајта овог удружења које окупља најистакнутије појединце из социолошке науке широм света с циљем развоја глобалне социологије. Интерактивна предавања и конверзација, за сада углавном са студентима социологије Универзитета Калифорнија (UCLA) и Беркли, као и расправе на семинарима и научним скуповима, снимају се и јавно су, уз силабусе и пропратни материјал, доступни заинтересованим посетиоцима блога, односно сајта.⁴

Други изазов пред којим се налази српска социологија, међутим, знатно је комплекснији и захтевнији од првог, јер се тиче методолошких иновација ради прецизнијих предикција различитих трендова развоја. Наиме, смер развоја социологије, као што је то и до сада био случај, за сигурно ће и у будућем времену бити одређен низом специфичних чинилаца који појединачно, или у међусобном садејству, утичу на друштвена кретања, а тиме и на предметно поље саме социолошке дисциплине. Поред политичких, економских и социо-културних чинилаца, који несумњиво утичу на интензитет друштвених промена, стабилност или разградњу друштвених структура, друштвено раслојавање и осцилације демографских карактеристика популације, а имају и многе друге ефекте, који су најчешћа полазна основа свих анализа, социолози би у својим истраживањима требало да проучавају и неке друге чиниоце, нижег нивоа или пак вандисциплинарне, како би сама предвиђања трендова била прецизнија.

Један од примера оваквог приступа јесте типологија трендова везана за научно-технички напредак на основу које је амерички социолог Теодор Кеплоу (Theodore Carlow) одредио пет типова трендова који захваћају национална, регионална или локална друштва. Узимајући научно-технички напредак као својеврсну поткатегорију у оквиру економских чинилаца, Кеплоу је истакао пет трендова које социологија у свом разматрању друштва мора узимати у обзир. „Трендови типа А (или развојни) непосредно се приписују научно-техничком прогресу и за пола миленијума су били ... континуирани, кумулативни, конзистентни и иреверзибилни.

³ „Међународно социолошко удружење је члан Међународног савета друштвених наука [International Social Science Council] и ужива статус невладине организације у формалном придруженом статусу UNESCO-а и специјални консултативни статус код Економског и социјалног савета Уједињених нација [Economic and Social Council of the United Nations].“ Седиште Удружења је на Факултету политичких наука и социологије Универзитета Комплутенса у Мадриду. <<http://www.isa-sociology.org/>>, 15. 5. 2012.

⁴ <http://www.isa-sociology.org/global-sociology-live/>, 15. 5. 2012; <http://www.isa-sociology.org/public-sociology-live/>, 15. 5. 2012.

Они укључују непрекидно умножавање људи и ствари, које се огледа у расту становништва и дугорочним трендовима раста таквих индикатора као што су ... број метропола, физички обим локалне, регионалне и међународне трговине..., просечни животни стандард...“ (Carlow, 2002: 137).

Следећи, „трендови тип Б (или комбиновани) односе се на агрегатне појаве које су јасно погођене научно-техничким напретком, али на које веома утичу и јавне политике и случајне варијације. Многи од њих су предвидиви у кратком и средњем року, али ретко на дужи рок.“ (Carlow, 2002: 138). Овај тип обухвата релативну величину урбане и популације у предграђима, удео имиграната у националној популацији, власништво над домовима итд. „Трендови типа В (или мотивациони) јесу трендови у ставовима и праксама припадника популације у областима високог интензитета мотивације, посебно новца, пола, здравља и интоксикације. Они представљају индивидуалне изборе на које снажно утичу колективни стандарди и који заузврат обликују ове стандарде.“ (Carlow, 2002: 138)

Четврти по реду, „трендови типа Г (или институционални) јављају се у великим акционим системима које називамо друштвеним институцијама: породица, посао, образовање, религија, слободно време, право, власт, социјалне службе. Ови огромни, споро померајући гроздови мотива, активности и односа показују велику разноврсност трендова – дугорочни и краткорочни, линеарни и циклични, растући и опадајући, локални и општи, кумулативни и епизодни, уз изненађујуће континуитете и нагле преокрете“ (Carlow, 2002: 139). И, на крају, као пети „трендови типа Д (или адверсаријални) одражавају промене кроз начин на који се становништво дели на потенцијално непријатељске групе по локацији, етницитету, религији, партији, класи, идеологији и другим изворима спорења, заједно са унутрашњим конфликтима изазваних тим поделама и спољним конфликтима са другим популацијама“ (Carlow, 2002: 140).

У погледу развијања саме научне дисциплине, правац кретања српске социологије у великој мери ће бити сличан тенденцијама на пољу светске социологије. У том смислу „трансформација нових социолошких специјалности у аутономне интердисциплинарне подухвате постаје основа и за дисциплинарну фрагментацију и обнову. Стално обнављање социологије, као и то да њене једнократне специјалности постају актуелне алтернативе, саставни је део саме природе социологије као облика интелектуалног истраживања.“ (Scott, у: Burnett et al, 2010: 22)

Ово је донекле очекивано, јер, како истиче Скот, „ако би професионална социологија изгубила своју отвореност према савременим друштвеним променама, она би била у опасности од стагнације и изумирања. Отвореност и флексибилан одговор на нове могућности јесте оно што социологију одржава у животу као дисциплину. Дисциплина је, чини се, проклета вечно младом, будући да је приморана да креативно одго-

вара на друштвене промене и на интелектуалну експанзију својих алтернатива.“ (Scott, у: Burnett et al, 2010: 22–23)

Извесну отежавајућу околност, према Џону Холмвуду, представља то што „социологија производи један број коегзистирајућих и узајамно искључујућих (полу)парадигми које се непрестано деле и преобликују у различитим комбинацијама. Они који су посвећени идеји о неопходности 'теоријског језгра' ('theoretical core') често тврде да таква ситуација представља тренутак синтезе, тренутак који захтева развој јединственог референтног оквира који представља структуру и чиниоце као претпостављене категорије (као што тврде, на пример, Парсонс, Александер, Хабермас, Гиденс, Арчер, Скот итд). Чињеница да до прихваћене синтезе никада не долази и да сваки нови покушај доводи до даље критике указује да је 'синтеза' један од потеза који доводи до нових подела и облика и стога није решење.“ (Holmwood, 2010: 649–650)

Овде је свакако важно напоменути и Холмвудово становиште да је поред екстерних утицаја који спречавају оствареност социолошке дисциплине у пуном капацитету ипак пресудан фактор за то интерна тенденција ка самосуверзивности што је у равни са Бурдијеовом илузијом о слободи као детерминанти интелектуалаца. Он је повезује са Диркемовим схватањем модерног доба, у којем је доминантна идеја да су друштвене институције продукт воље, те тиме лишене социолошке критике. Слично је мислио и Парсонс када је изнео аргумент да модерна друштва почињу да улазе у „доба социологије“, додуше уз упоредно кретање социолошког и психолошког виђења стварности, што може бити проблем за схватање социолошког идентитета. Холмвуд такође упућује на често изражавани став да, „наравно (као и код Бурдијеа и Диркема, али из различитих перспектива), ангажовање социологије често произлази из жеље да се промени свет. Разумевање света с намером да се он промени фундаментални је део социолошког сензибилитета.“ (Holmwood, 2010: 651) Ипак Холмвуд је свестан да би ово појачало екстерне притиске, пошто „указује на задатак социологије који превазилази 'описивање' различитих погледа на свет и потенцијално је доводи у сукоб и са свакодневним погледима на свет и са важним политичким актерима“ (Holmwood, 2010: 651).

Закључак

Да би у догледној будућности социологија у Србији могла наставити пут убрзаног развоја, она најпре мора да се прилагоди новом схватању друштва, пре свега односу националних друштава и глобалног друштва као новог контекста социолошког проучавања, али и да преко својих заступника буде агресивнија у испољавању и наметању идеја. Тиме би се превазишао досадашњи успорени ток развоја и отворио пут

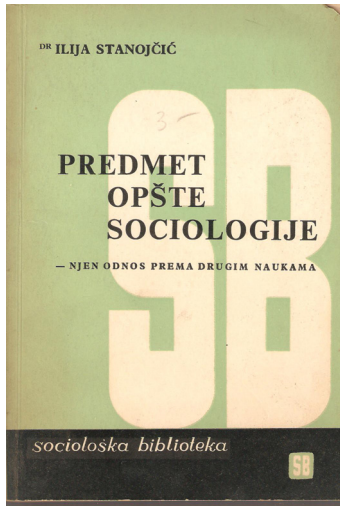
прихватању и уважавању социолошке науке како у широј јавности тако и међу колегама из других научних дисциплина, затим ка већој заинтересованости за резултате и прогнозе проистекле из методолошки унапређених истраживања и, наравно, ка неопходним улагањима како ради даљег побољшања квалитета истраживања, тако и ради усавршавања и подмлађивања научно-стручног истраживачко-наставног кадра.

Истовремено, треба наставити започето јачање саме социолошке дисциплине, али не у смислу конзервативних или дефанзивних затварања према другим дисциплинама, већ, насупрот томе, кроз продубљивање сарадње и развој нових специјалности. Узимањем од других научних дисциплина онога што је у методолошком смислу корисно за социологију, а одбацивањем превазиђених истраживачких метода сама социологија ће бити унапређена. Исти случај је и са новим социолошким феноменима, који ће неке постојеће друштвене појаве потиснути у други план анализе или их у потпуности издвојити из делокруга социолошког проучавања, али истовремено и дати социологији нови живот у неком новом времену.

Литература

- Abbott, A. D.** (2001). *Chaos of disciplines*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Болчић, С.** (2011). Новокомпоновани аналитичари потиснули социологе. *Данас*, 18. 11. 2011, <http://www.danas.rs/dodaci/vikend/novokomponovani_analiticari_potisnuli_sociologe.26.htht?news_id=228384>, 20. 5. 2012.
- Caplow, T.** (2002). Towards a typology of social trends, *L'Année sociologique* 52, No. 1, pp. 131–145, <<http://www.virginia.edu/sociology/publications/Caplows-%20Articles%20for%20Web/TowardsATypologyofSocialTr.pdf>>, 15. 5. 2012.
- Goldthorpe, J. H.** (2007). *On sociology, volume one: critique and program*. Stanford: Stanford University Press.
- Holmwood, J.** (2010). Sociology's misfortune: disciplines, interdisciplinarity, and the impact of audit culture, *The British Journal of Sociology*, Vol. 61, Issue 4, pp. 639–658, <http://nottingham.academia.edu/JohnHolmwood/Papers/1443493/Sociologys_misfortune_disciplines_interdisciplinarity_and_the_impact_of_audit_culture>, 11. 5. 2012.
- Kornblum, W.** (2012). *Sociology in a changing world: ninth edition*. Belmont: Wadsworth CENGAGE Learning.
- Милс, Р.** (1998). *Социолошка имагинација*. Београд: Плато.
- Scott, J.** (2005). Sociology and its others: reflections on disciplinary specialization and fragmentation. *Sociological Research Online*, Vol. 10, <<http://www.socresonline.org.uk/10/1/scott/scott.pdf>>, 10. 5. 2012.
- Scott, J.** (2010). Sociology and the sociological imagination: reflections on disciplinarity and intellectual specialization. In: J. Burnett, S. Jeffers, and T. Graham (eds.), *New social connections: sociology's subjects and objects*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 14–30.

- Scott, J.** (2011). *Conceptualising the social world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Urry, J.** (2000). *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century*. London: Routledge.
- Urry, J., Dingwall, R. and Gough, I.** (2007). What is 'social' about social science?. *21st Century Society* Vol. 2, No. 1, 1–25, <<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/17450140601108924>>, 12. 5. 2012.

Dejan Radinović
Belgrade
sm.dejan@yahoo.com

Summary

OBSTACLES AND POSSIBLE TRENDS IN SERBIAN SOCIOLOGY

In addition to the analytical review of the largest institutional failures, as of the “guild’s” mistakes that are seen as main reasons for the setting back of sociology to the margins of scientific thought in Serbia, this paper gives implementation proposals that would help sociological science to take position that in accordance with its importance and the scope of action it, undoubtedly, does have. Therefore, on the one hand it presents major obstacles that have stood or still stand on the way of the full development of sociological science in Serbia, and on the other hand using the “sociological imagination” analysis it gives some possible scenarios of its development.

The paper attempts to provide an answer to the question regarding slowing down and delay of the development of sociology, including mistakes that were made by sociologists themselves and by state institutions, causing the fact that sociology is still in the shadow of other sciences, especially in the country where crisis events and social upheavals and changes are almost constant.

Key words: sociology, interdisciplinarity, problems, changes, development

Владимир Милић
Правни факултет
Београд

УДК: 316:343(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СРБИЈА – ДЕСТРУКЦИЈА ДРУШТВА И СТВАРАЊЕ ПАРАЗИТСКИХ И ЗАВИСНИХ КЛАСА

У раду се разматра однос између деструкције друштва и стварања паразитских и зависних, класа односно између првога као узрока и другог као последице поменутог односа. Први део, под насловом „Видови деструкције“, бави се са разних страна тим видовима уништавања од уништавања материјалних до људских ресурса и тзв. „нормалном“ деструкцијом, или оном која настаје транзицијом из једног друштвеног система у други систем и где се једно разара, а друго ствара, и тзв. „ненормалном деструкцијом“, која настаје само као последица разарања, али и оном која води стварању назначених класа. Други део, који се назива „Опште црте деструкције“, назначавача вишедимензионалне последице деловања, а трећи део, који је насловљен „Паразитске и зависне класе“, даје опис колективних људских фигура које настају под деловањем „ненормалне“ деструкције друштва и уједно опис њихових социјалних карактера.

Кључне речи: деструкција, транзиција, класе, паразитске класе, зависне класе

Видови деструкције

У сваком друштву постоје тзв. конструктивни процес његовог стварања и развоја, и тзв. деструктивни процес његовог разарања и назадовања. У овом раду ћемо се бавити само деструктивном лицем нашег друштва, јер нам се чини да оно није сасвим осветљено и више га обележава, даје му упечатљив карактер.

Последњих двадесетак година почиње деструкција друштва, а она има своје различите узроке, које ваља навести, јер су темељно променили слику друштва. Деструкција започиње рушењем социјализма и, метафорички речено, рушењем „Берлинског зида“, јер се тада отвара процес прелаза ка капитализму – чувена транзиција. Деструкција се наставља распадањем Југославије и ратом који је затим уследио, односно увођењем санкција од стране тзв. међународне заједнице, бомбардовањем Србије, те сменом ранијег режима 2000. године. Коначни облик деструкција друштва добија отварањем процеса уласка у Европску унију, односно мапом пута ка њој, јер тада треба коначно одбацити све старе друштвене односе.

Деструкција друштва има своје „нормално“ и „ненормално“ лице. Наиме, када се каже да је реч о „нормалном“ лицу деструкције, онда то свакако значи да транзицијом и нестанком социјалистичког блока природно мора да се мења друштво – да нестају све установе и правила социјалистичког устројства, а да се уводе установе и правила капиталистичког друштва, које се еуфемистички назива „демократско“ друштво. Исто тако, природно је да се тај процес убрзава сменом режима и отварањем перспективе уласка у Европску унију. Све су то допунски узроци и фактори „нормалне“ деструкције.

Када је реч о „ненормалном“ лицу деструкције, онда се то односи на распадање Југославије, рат и санкције које су уведене Србији. Јер то има тек индиректне везе са транзицијом, старим режимом и „путовањем“ у Европску унију. То је ненормално, јер је можда могло да се избегне, али није, а то је део трагедије овога друштва. Наиме, оно ненормално није било у тој мери било нужно колико је било оно што се јављало као нормално и прелаз ка капитализму. Међутим, та прича са „ненормалним“ обликом деструкције сада је завршена, а на делу је она „нормална“ деструкција.

Проблем са деловањем „нормалне“ деструкције јесте како се она спроводи, да ли и у којој мери поспешује „ненормално“ лице деструкције, а иза тога се помала главно питање: шта је резултат можда здруженог деловања оба вида деструкције? Јер деструкција јесте разарање нечега, али и произвођење онога што остаје као њен резултат, нечега што је створено, а можда је то важније, јер баца јасну слику на оно што је промењено. Па да погледамо: шта је то резултат деструкције?

Опште црте деструкције

Деструкција се понајвише огледа у материјалној основи друштва, привреди или економији. Распад Југославије смањео је ресурсе Србије због губитка онога што је улагано у бившу земљу, а рат је то учинио још више, јер је већина улагања ишла у ратне сврхе, а не у стварање нових вредности. Материјална супстанца се тиме гасила, а још више се то појачавало са увођењем санкција. Наиме, санкције су значиле затварање привредних послова са иностранством и забрану трговине – увоза и извоза – и добијања неопходних финансијских средстава за развој привреде и друштва. Мада су границе биле порозне, а нешто привредне активности се и обављало кроз пукотине санкција, на дужи рок је ефект санкција поразан. Уза све то, бомбардовање је још више погодило економију, а нарочито друштвену инфраструктуру. Мада су чињени покушаји процене штете за привреду и друштво, то се чак у новчаним показатељима не

може тачно изразити, али је сигурно да се креће у распону од више десетина милијарди долара!

Деловање „ненормалног“ лица деструкције, и поред разарања економије, није толико погађало карактер система колико деловање „нормалне“ деструкције и њених видова. Деструкција економије услед транзиције, као преласка из социјалистичког система у капиталистички систем значила је, пре свега промену темеља система, а то је промена својине. У транзицији се поставило неминовно питање укидања друштвене својине и стварања приватне својине. Зато је покренут процес приватизације, али је невоља настала због начина на који је она спроведена, јер је то истовремено значило укидање тзв. великих економских или привредних система у индустрији, пољопривреди, трговини итд., који су били окосница економије, привреде.

Последице су двоструке – једне које су се огледале у сламању привреде, економије, пошто су велики системи били њихова кичма, а друге се исказивале у отпуштању радне снаге коју су по природи ствари масовно запошљавали само велики системи, чиме је ослабљена људска основа привреде. Држава, додуше, није могла да финансијски одржава велике системе, али то није чинила ни раније. Они су били колико-толико рентабилни. Осим тога, „мапа“ уласка у Европску унију није налагала уништење тих система – макар одатле бар формално нису долазили експлицитни захтеви за то.

Додуше, ипак је реч о планираном процесу, и то како „споља“ тако и „изнутра“. Иако није изражен став „страног“ фактора било које врсте, ипак је потајно постојао захтев да се што пре промени власничка структура као услов свих других промена. И то по сваку цену, јер је друштвена својина била тековина каквог-таквог самоуправљања, што је била основа независности запослених радника. Сваки полагањни вид трансформације без отворене деструкције не би водио брзом остварењу циља, који је развлашћивање носилаца својине. Зато је био на делу притајен, али ипак испољен планирани благонаклон однос „спољног“ чиниоца према поменутом трансформацији својине или приватизацији, како је назван тај процес.

Међутим, и „изнутра“ је планиран процес од постојеће власти, која је исказала јасан став да, са једне стране, дебалансира државу и њена улагања у привреду, а, са друге стране, обезвреди друштвену својину како би се брзо дочепала свежег новца и још које чега. Растурање великих система пратило је њихово финансијско уништење, што се односило како на фабрике, тако и на земљу. Њихова цена је у тој мери девалвирана да је колала шаљива досетка да се ова својина може добити за динар. Уосталом, да је то тако, говори и свеж пример Смедеревске железаре, која је из америчког власништва враћена за један долар. То је могуће само у клими обезвређивања својине.

Поред уништавања великих система у индустрији, посебна прича је уништавање великих система у пољопривреди. Велики комбинати су нестали, а тиме и ослонац пољопривредне производње малих пољопривредних произвођача. Према последњим подацима, од стране државе настављена је политика да они представљају извор акумулације осталих привредних грана услед ниских цена пољопривредних производа. Из поменутих разлога држава је и даље слабо помагала развој пољопривреде, те се као резултат јавила висока цена хране, што је угрозило опстанак милиона људи.

Уништавање великих система је значило брзу парцелизацију и продају раније својине која прелази у приватне руке а да при томе није ни покушало да задржи оно што је економски било здраво и могло да живи. И у САД, водећој капиталистичкој земљи, постоје тзв. кооперативе, које су у власништву радника и врло су профитабилне. Приликом спроведеног начина приватизације у нас од радника је отуђена својина, односно није подељена кроз ваучере, акције, или је то извршено у малом обиму. Као разлог је навођен пример из Русије, где су ваучери и акције, због сиромаштва, обезвређени, а радници су били приморани, како би преживели, да их продају по ниској цени. Међутим, да се телом друкчије, могао је да се ограничи број ваучера/акција који се могу продавати, али то није учињено. Показало се да је и у Русији ваучерска приватизација фингирана, а код нас није ни покушана. Прави разлог за то представља јевтина куповина бивше друштвене својине.

Обезвређивање друштвене својине водило је још једној последици, а то је оправдање стратегије малих и средњих предузећа, коју је прононсирала садашња власт. Постојећа власт је ову стратегију прогласила за обавезну, јер је одговарало са становишта управљања економијом. Великим системима је теже управљати, а нарочито великим бројем уједињених радника. Осим тога, у великим системима ипак се могу, уз извесне тешкоће, организовати синдикати, а тада је теже отпуштати раднике и управљати њима. Они синдикати који су основани као део борбе против старог режима остали су у служби нове власти и далеко од радника, више су били део приватизације и њене одбране.

Стратегија малих и средњих предузећа одговарала је новој власти у контролисању нових капиталиста, јер су они постали зависни од власти и њене добронамерности. Али не само то. Све привилегије које су користили нови капиталисти биле су заслуга нове власти, која је на тај начин хтела да покаже своју успешност у спровођењу приватизације и транзиције уопште.

Коначно, стратегија малих и средњих предузећа одговарала је и „страном“ фактору, јер је у стратегији малих и средњих предузећа била „уграђена“ зависност од иностранства, како финансијски тако и сиро-

вински. Мала и средња предузећа била су упућена на компаније изван земље. Трговина је такође била пројектована као зависна од иностранства, јер маса роба које су ранији производили велики системи са владајућом стратегијом сада је морала да се увози. О томе, уосталом, говори и стални раст дефицита са иностранством при увозу сировина и роба.

Посебна прича је деловање финансијског сектора у привреди. Многе домаће банке су угашене, са образложењем да су непоуздане, јер нису враћале новац грађанима, или да су биле у служби ранијег режима. По налозима „споља“ доведене су, као наводно сигурне, иностране банке, које су овде отварале филијале. При томе, оне нису само постале „непријатељ народа“, како се изразио један политичар, и оне које „износе паре напоље, па наш сиромашни народ финансира богато иностранство“ (мада се у томе крије велика истина), већ пре свега нису биле у функцији развоја привреде и друштва у целини, чему банке по претпоставци треба да служе. Разлог томе су високе камате на зајмове, без којих ни мала ни средња предузећа не могу да послују.

Привредни систем у целини не само што је постао зависан већ и нестабилан. Низ мера које би подржавале замишљени концепт привреде изостајао је у пракси, о чему сведоче критика и незадовољство привредника – нових капиталиста. Нестабилност се није огледала само у тзв. финансијском ропству већ и у односима између тзв. привредних субјеката. Зацарио је систем неплаћања или масовно дуговање, за које су биле предвиђене санкције, али никада нису примењене. Само мали број привредника извршавао је наплате у дуговањима, а највећи део је био до гуше у дуговањима другима и других према себи. Држава или политика која је требало да ствара тзв. амбијент привреди, не само законима, већ и конкретним мерама, није се ни потрудила да разреши такву ситуацију, већ је својом пасивношћу утицала на повећање нестабилности. Држава чак није успевала да наплати порез или тзв. ПДВ новим капиталистима, те је на тај начин оштетила разне фондове друштва. Она тако није хтела да покаже како је концепт уништења великих система и концепт малих и средњих предузећа или приватизације промашај, што би, да је учинила, било признање и њеног неуспеха.

Међутим, као плод опште нестабилности и погрешне улоге државе јавио се пад пословног морала, који је иначе важна компонента успешне привреде. Како нико није прекидао ланац дуговања и неплаћање пореза, практично понашање у привреди постало је аморално, непоштовање не само закона већ и људских норми – на једној страни, капитализам који није водио рачуна о људима, или дивљачки капитализам, који се служио и пљачком радног становништва, а на другој страни, систем превара и лажи оставио је крупне последице у економији, привреди и друштву.

Још један вид деструкције јесте постојао, али је био тешко видљив.

Притисак „спољног“ фактора и захтеви Европске уније ишли су истом линијом. „Спољни“ фактор је нагињао продужавању санкција, које су укинуте званично, али никада незванично. Народ је требало да буде кажњен, јер није сâм укинуо стари режим. Оцена, опет прећутна, гласила је да постоји знатна доза национализма у масама и да то треба, као и у случају нацизма, спречавати казнама. И опет је, као у случају нацизма, поред денацификације, примењена и „дедржавизација“, што се огледало у смањивању и отимању територије. Али је иза тога лежало деморалисање националних снага, које би евентуално могле да буду сметња деструкцији друштва и афирмисању проевропских савезника.

За снаге које су обориле стари режим било је важно освајање државне власти, што се вршило и кроз кадрирање, или довођење својих кадрова, а требало је да они обезбеде реформе које су значиле даље учвршћивање власти и излазиле у сусрет „страном“ фактору, који је кроз реформе такође хтео да учврсти своју владавину зависности. Уведено је правило: државним пословима треба да се баве „нови људи“, а то је значило отпуштање из државне службе ранијих кадрова. Осим тога, требало је створити најлојалнију базу нове власти, а идеалан терен за то био је државни сектор. Отуда огромно запошљавање на државним пословима и масовно отпуштање старих кадрова или њихова замена.

У политичком животу дошло је до промена једнопартизма вишепартизмом, које су биле услов за помоћ „страног“ фактора и пут ка Европској унији. Али се већ у настанку политичких партија видела клица деструкције политичког живота. Нове странке су настајале одозго, од стране вођа које су окупљале узак круг истомишљеника, те су зато све имале ауторитарни лик – вођа, то је партија. Рушење старог режима и освајање политичке власти добило је облик партијског владања или владања оне партије која је добила највише гласова. Приватизација власти се брзо развила и добила енормне размере. Из ње су израсле појаве корупције, симбиозе јавног и приватног интереса кроз оснивање предузећа партијских „другова“, као израз урушавања државе и политике.

Свака политичка партија на власти формулисала је право да у јавним предузећима запошљава своје људе, што је често сезало до непотизма. Осим тога, свака партија је освојила свој део колача од државне апанаже, а ова је опет често ишла у приватне џепове. Типичан случај је са финансијским средствима из иностранства, за која се не зна ни колика су нити где су отишла. Политички људи су улазили у корупцијске послове, дајући пример осталима, јер су били на извору реализације уносних послова. Постајала су „господа од десет до тридесет посто“! На крају, политички функционери су, упркос сукобу интереса, оснивали своја приватна предузећа и по снази своје функције имали привилегије у помоћи банака и добијању послова од државе.

Уз поменуто, приватизована је и држава, која је постала власништво коалиције владајућих странака. Наиме, као њихова „каса“, она је коришћена за финансирање свега и свачега, односно и онога што иде у корист пореских обвезника, чији је то новац, али и онога што иде у корист приватних послова. Под оправдањем улагања у развој друштва на разним државним нивоима трошен је новац а да за то нису полагани јасни рачуни.

Уз благонаклоно посматрање „страног“ фактора и Европске уније, јер су политичари заступали и њихов интерес, развио се блок политичке корпорације, у којем су учествовали, са једне стране, нови владари у држави, али и читав створени невладин сектор, са друге стране. Невладин сектор је основан као део реформи на путу ка Европској унији, са циљем заснивања цивилног друштва и спровођења људских права и слобода. То је свакако остало поље њиховог рада, али је такође било важно оно невидљиво подручје, а које је значило симбиозу са политиком и дељење материјалног колача. С обзиром на ранији систем и слабост опозиције, невладин сектор је био у функцији борбе против старог режима и његових остатака, и после освајања и увођења нове власти. Та улога је постала толико значајна да се не без разлога поредила са улогом центра „Симон Визентал“ у Бечу, јер су денунцирани кадрови старог режима који су имали евидентне политичке грешке и спречаван сваки покушај њиховог појављивања у јавном животу, а поготово политичком животу. Услед слабе моћи јавности у вези са лустрацијом, невладин сектор се јављао као лустративни чинилац са наглашеним агресивним појединцима-прогонитељима.

Наведеним радом невладин сектор је био у директној служби нове власти и одбране њених интереса кроз спречавање могућих насртаја остатака снага старог режима. Додуше, преко тога је невладин сектор остваривао знатан део привилегија, јер је примао новчану помоћ од владе и још више од „страног“ фактора, што је било на ивици закона и тако релативно удобно живео. У њему су опстајали људи који су престали да се баве својим професијама или нису ни дана провели у њима.

Обрачун са остацима старог система створио је ситуацију идеолошког обрачуна, а да би се то извршило, било је потребно створити своје медије, преко којих су се вршили беспопштедна критика и раскринкавање кадрова пропалог режима. Новоосновани медији или они који су трпели у ранијем режиму радо су уступали свој простор таквој критици, јер су имали и личне разлоге. Знатан део новинара је узео учешће у њима и чак основао своје удружење новинара не само да би се дистанцирао од ранијег удружења, које је било, како се тврдило, у служби режима, већ да би и сâм дошао до привилегија које је нудио нови режим.

У позадини њиховог стварања и деловања стајао је један важан задатак, а то је одбрана тзв. демократске власти. Зарад те одбране почело је освајање свих медија преко којих се спречавала свака критика нове власти. То је чињено променом власничке структуре и застрашивањем власника, а често и затварањем власника због неплаћеног пореза. Њима се није гледало кроз прсте, као осталим новокомпонованим власницима у привреди.

Временом је за слободу мисли толико сужен простор као што није било ни у ранијем режиму. Део интелигенције, како то обично бива, подржао је новорежимске медије и добио простор у њима. И медији су имали своје интелектуалце, што су се смењивали редоследом који се могао унапред установити, а спречавао је појављивање других и друкчијих мишљења, иако је прокламовано правило да се у јавности чују све стране. Сви заједно, медији и интелектуалци, уживали су у својим привилегијама и „колачу“ који су добијали од власти.

Медији у служби одбране власти развијали су атмосферу афера, које су заиста и биле на делу, али су и продуковане са идејом да се скрене пажња са одговорности власти за горуће проблеме, као што су: дивљачка приватизација и пљачка; велика незапосленост; пад животног стандарда и развој прогресивног сиромаштва; распад здравственог система и хронична несташица лекова; беспарица у школству итд. Разне афере никада нису докрајчене, али су стално смењивале једна другу и залуђивале су народ. Често су медији делили став идеолога либералног капитализма да „прво мора да буде горе свима да би касније било боље свима“, што је чиста бесмислица. То се, наравно, показало са кризом либералног капитализма и најновијом кризом Европске уније.

Поред наведеног, медији у служби власти користили су се за застрашивање оних који су били запослени а незадовољни платама, условима рада и стандардом уопште. Али не само то, већ су служили за „сејање радних места“, што је значило „не таласајте“, јер ће бити још горе и можете да изгубите и оно мало што имате. Они који су „таласали“ а тражили своја права, јер су остављени без средстава за живот услед начина спроведене приватизације – проглашавани су хулиганима који ометају комуникације, траже оно на шта немају право и деструирају систем. Једном речју, медији су били лакмус-папир власти!

Услед погрешно постављене приватизације, сливања пара у личне џепове, богаћења, корупције и сличног, многи фондови социјалног осигурања, пензионог система, здравства, школства уништени су. Додатни чиниоци који су томе доприносили били су већ поменуто избегавање наплате пореза и ПДВ-а, али и онај момент који се јавио као бумеранг због отпуштања радне снаге и успореног запошљавања. Смањени број радника више није могао да издржава социјално осигурање, пензиони

систем, здравство и школство. Врло мало је остајало за социјалну помоћ сиромашнима и онима који нису могли да раде, а углавном су паре за то стизале од „иностраниг“ фактора. То се нарочито огледало у финансирању кухиња за сиромашне, којих је временом бивало све више.

Са једне стране, као резултат онога што се може звати „из једне руке узимаш, а у другу руку дајеш“, односно као наличје великог отпуштања радника, дошло је и до увећања броја пензионера. Однос пензионера и запослених постао је један према два „у корист“ пензионера, што је условило решење које се наметало, а то је смањивање висине пензија. Са друге стране, лошу ситуацију је чинило још гором то што је царевало, како смо рекли, избегавање наплате пореза, те је фонд за пензије, који је раније уништен, сада коначно отишао у историју.

У здравство је стално смањивано улагање. Реформа здравства и увођење приватног осигурања за велики број људи били су далеко, јер су осиромашени. Одржавање државног осигурања наметало се само по себи, али је онда примењен исти систем као и код пензија – смањивање улагања. То је условило застарелост и недовољност медицинске опреме, неопремљеност болница и несташицу лекова, и то оних важних за здравље становништва, итд. Здравство је због тога на ивици колапса.

И школство је погођено свим горе поменутиим разлозима. Држава није могла да даље захвата финансијска средства из џепова запослених, као ни у случају здравства, те је смањила улагање у образовни систем. Када је реч о основном и средњем образовању, то је било мање, а када је реч о факултетима, и више – и на крају држава је учествовала у трошковима факултета са свега двадесет процената. Истовремено је почела наплата студирања, која је изазивала револт студената, јер су трошкови студирања преусмерени на њихове родитеље. Студенти су захтевали бесплатно образовање, које, узгред речено, није никада постојало, јер су издавања за образовање увек ишла из џепа запослених. Како је смањен број запослених, то се осетило и у образовању, али не баш толико да то оправда тржишни принцип студирања, где сваки факултет одређује своју цену. Држава је поступила лукаво – пошто није много улагала у образовање, препустила је факултетима да сами наплаћују школовање. Али је тиме она рекла и: ми нисмо криви за висину школарине – то одређују факултети. И вук сит и овце на броју!

Сви наведени видови и чиниоци деструкције друштва утицали су на стварање онога што је било ново и структурисани као окамењени стуб лаве, а то је формирање паразитских и зависних друштвених класа.

Паразитске и зависне класе

Прелаз ка капитализму је сасвим извесно подразумевао измену класне структуре и стварање нових класа. Капитализам свакако формира продуктивне класе и независне класе, односно оне које стварају нове вредности и производњом одржавају тај систем. Када су производне класе неуспешне, неуспешан је капитализам, и обратно. И прелазак (или транзиција) подразумева, такође, стварање продуктивних и независних класа како би био олакшан прелазак из ранијег система, у којем је политичка класа била владајућа и непродуктивна, те била замењена продуктивним класама. Али је деструкција друштва – из, како смо већ рекли, свих поменутих разлога – довела до друкчијег тока: стварања непродуктивних класа и зависних класа; и више од тога – непродуктивне класе опет су постале владајуће класе и диктирале услове рада и живота продуктивним и зависним класама. Сасвим је јасно да су непродуктивне, или паразитске класе оне које највећим делом своје богатство остварују на рачун продуктивних и радних а зависних класа, те да су потоње највећим делом одређене од паразитских класа.

На основама првобитне акумулације, обезвређивања фабрика, настала је индустријска паразитска класа капитала. Ова класа засењује законски формирану индустријску класу капитала, која је нормално створена али је зависна од наведене класе пљачкашког новца. Са мало капитала или са зајмовима с ниском каматом наступа куповина фабрика без сопствених финансијских средстава. Често је враћање камата одлагано, а има случајева и да нису ни враћане. При томе, дуго није постојала обавеза да се мора улагати у фабрике и оне су у том случају могле да буду затворене, што је додатно увећавало паразитску класу.

Поред тога што је поменута паразитска класа настала наведеним процесом, још један момент је био важан за њено постојање. То је реализација идеје да се уништи фабрика како би се то земљиште препродало као грађевинско и да би се стекло вишеструко богатство, јер су цене грађевинског земљишта далеко веће од било које друге површине. Касније је донет пропис којим је ограничено претварање фабричког простора у грађевинско земљиште, али је било касно, јер је знатан део земље већ добио друкчију намену.

Класа о којој је реч често није плаћала порез, ПДВ или обавезе према држави, а према својим радницима је самовољно одређивала износ плата, имала необавезан однос плаћања или, боље рећи, неплаћања њиховог рада. Још је гора од тога била ситуација у којој су изостајале уплате за социјално, пензионо и здравствено осигурање радника. Приликом затварања фабрика поменути капиталисти нису били у обавези исплаћивања накнаде нити су зависили од неког прописа којим се то одређивало.

Паразитска класа о којој је реч се богатила тиме што своје одељке, а и читава предузећа регистровала изван земље, чиме, са једне стране, не плаћајуци никакве дажбине у нас, а са друге стране, одвлачећи изван земље капитал, који постаје недоступан за развој наше привреде, а који је улаган у иностране банке и тако био основ за добијање важног дела девиза, које не би могле да се нађу у земљи. Ове су се опет препродавале у земљи и тако стварао екстрапрофит.

Класа паразитског индустријског капитала била је под патронатом класе политичара, која је, због односа према „страном“ фактору и Европској унији, дозвољавала њено постојање и раст, јер је то био набржи начин трансформације друштвене својине у приватну својину. Међутим, то није био једини разлог, а видећемо касније да постоји и други мотив.

Као посебна фракција паразитског капитала настаје паразитска трговачка класа. Она настаје на два начина, која објашњавају њен карактер. Пре свега, интерес „страног“ фактора, а и Европске уније, јесте да пласира своју робу на нова тржишта, којима припадамо и ми. Посредник у томе је управо трговачка класа, која је увозила разну робу из иностранства као јевтину, јер је била другоразредна по квалитету. Код нас је ова роба постајала скупа и прворазредна, а на томе се остваривала разлика у новцу која није мала.

Затим, поменута класа постајала је крупна класа, јер је уништавала ситну те средњу трговачку класу, затварала њихове радње стварањем великих ланаца трговине и утемељујући однос зависности и монопола. Она је добијала јевтине кредите, које је реализовала на сличан начин као и индустријска пљачкашка класа. Такође, она је „снабдевана“ робом од малих произвођача, којима није плаћала на време и одлагала је то под изговором да и сама одлаже плаћање потрошачима (чувено одложено плаћање на чекове). За то време она је обртала туђе паре и зарађивала на каматама као натпрофит. Као и претходна класа, и ова је била под будном бригом и пажњом политичара, јер је служила брзом трансформисању друштвене у приватну својину.

Још једна фракција поменуте паразитске класе сличног карактера настаје на основама банкарског капитала. И она је условљена деловањем „спољног“ фактора, а и створених унутрашњих прилика. Наиме, да би се финансијски капитал, који је најважнији део капитала, данас пласирао, било је потребно да се угасе домаће банке које су раније остваривале натпрофит. Држава, односно политичка класа, томе је свесрдно изашла у сусрет и настала је поплава страних банака, а идеолошко објашњење, како смо већ навели, била је непоузданост домаћих банака и наводна ранија улога у служби старог режима. Међутим, иза тога је стајала процена да ће иностранство и сама Европска унија финансијски помоћи Србију после демократских промена, а тај новац је требало контролисати и

стављати у своје џепове. Уз то, постојала је и још једна процена – да грађани држе склоњене паре за црне дане и да је то солидна основа за богаћење и одржавање власти. Оно што је ново и важно за стварање паразитских класа није само у остваривању профита, чији је део отицао у централе изван земље већ и да је део профита ишао у корист политичкој класи. Њој су банке давала јевтине кредите за покривање рупа у буџетима и за опстанак на политичкој сцени. Зато су оне биле штитијене од стране поменутих класа.

Привредницима „чистим“ капиталистима или онима који су законски стекли капитал а који су били изван заштите политичке класе и грађанима наметане су највише камате на кредите, које су после општег осиромашења достигле такве размере да се сада размишља како да се реализују њихова потраживања и да ли се уопште могу реализовати?

Да би све поменуто остваривала, класа банкарског капитала је добила благослов за вишеструко веће плате од других струка, а које су потицале и од високих камата. Привлачност високих плата за људе у „одељима са ташном и машном“ била је велика, а то се види се и по томе што су свршени студенти економије, права, организационих наука, бизниса итд. преферирали рад у банкама и скоро једва чекали да постану службеници других паразитских класа, а и сами паразитска класа.

У окриљу политичке сфере стварала се посебна политичка паразитска класа, чији темељи леже у власти и држави. То је класа која спроводила транзицију и приватизацију, и уживала неограничено поверење страног фактора и Европске уније, јер је спроводник њихових интереса, али и заштитник, како смо рекли, паразитских индустријских класа капитала и трговачке класе, односно банкарске класе. Дакле, подршка је била потпуна – како „споља“ тако и „изнутра“.

Један од примарних мотива ове класе јесте да обезбеди власт како би имала привилегије које иначе има свуда слична класа. Те привилегије нису мале и крећу се од повољних кредита и локација за становање, преко самоодређивања висине плата, запошљавања чланова породице, школовања деце у иностранству итд. Зато је она спремна да спроводи транзицију и приватизацију по цену уништавања ранијих облика својине кроз пљачку и сурову експлоатацију, односно реализацију дивљачког капитализма. Ова класа је од првог момента постала владајућа, али, готово можемо рећи, и „власник“ друштва, нарочито ако се има у виду њена подврста која ће сада бити изложена; владајућа зато што није имала конкурента да би му полагаала рачуне, те није никоме одговарала, а власник друштва јер је могла о свему сама да одлучује.

Карактер ове класе воде до посебне њене подврсте или фракције, а то је класа политичара капиталиста свих врста. Политичари су досетили да се само једанпут могу домоћи онога стандарда који нису кадри да

остваре нормалним путем. Ту своју политичку позицију власти они су искористили да би јевтино покуповали предузећа, најчешће регистрована на чланове фамилије, због упита јавности. Иако је неспојив јавни и приватни интерес, ова куповина се и даље бескрупулозно обавља. Јавности је, наравно, недоступан увид у такав „политички“ рад, те заинтересовано реагује само када избију афере. Наведена паразитска класа се понаша слично као и она капиталистичка, коју смо већ означили: користи јевтине кредите за унапређивање предузећа, које нередовно отплаћује, не плаћа ПДВ и друге порезе, не уплаћује доприносе за социјално осигурање, пензије и школство, држи ниске наднице за раднике итд.

Заједно са свим паразитским класама, ова класа је подстрекач и предводник сиве економије. Наравно да сива економија није новина, јер је настала у доба санкција уведених претходном режиму. Али се ова економија и даље одржава, јер се преко ње врши продаја робе без пореза, „перу“ сумњиве паре, које долазе како из иностранства тако и из земље, те пласира дефицитарна роба по високим ценама, а набавља се под повољним условима, чиме се остварује екстрапрофит.

Још једна паразитска класа заслужује пажњу социолошке јавности, а то је класа државних чиновника, која постоји у сваком друштву, али је овде помињемо зато што је она нарасла у енормну масу. Док се у друштву све смањивало у сваком погледу, а нарочито број производних радника, дотле је растао број државних чиновника на разним нивоима. Нова власт је, како смо већ истакли, пошла од идеје да је за државне послове потребно довести нове људе, старе кадрове заменити новим кадровима. На тај начин је и дошло до куповине младих стручних људи, јер су они постали слуге захвалне новој власти на запослењу. Док је свуда било отежано запошљавање, у овој области је цветало. Наравно да су предности државне службе биле евидентне, јер је у питању сигурност радног места и загарантованост плата, а то је идеолошки неговано и стално истицано од стране владајуће политичке класе.

Наусупрот паразитским класама, које су израсле на телу немоћне продукције и осиромашеног становништва, чији је битан чинилац опште пропадање, створене су зависне класе, од којих се издвајају: класа незапослених зависника; класа зависних пензионера; класа запослених зависника (модерни робови рада); класа зависних малих занатлија и трговаца; класа зависних ситних сељака-паора; и контејнерска класа, или зависни лумпенпролетеријат.

Свакако да су најбитније класе – класа незапослених зависника и класа зависних пензионера. Њихов значај произлази из околности да чине више од трећине друштва и да својим постојањем, како се малициозно каже, оптерећују друштво. Класа незапослених зависника настаје на два начина. Један начин је енормно отпуштање, које је за кратко време

достигло преко пола милиона људи, што је за скраћену земљу заиста много. Незапослени овим начином постају баласт друштва, јер су то обично људи који не могу да се поново запосле а немају године радног стажа за пензију. Ако се, уз то, узме у обзир чињеница да им један део стажа за време старог режима није уплаћиван, онда је јасно да су само брига државе. И држава са своје стране повећава број незапослених тако што даје дотације за одлазак у превремену пензију како би умирила припаднике ове класе и наводно их усмерила на нови бизнис. Али све то што добију отпуштеници да би отишли у пензију износи толико колико покрива трошкове живота и школовања младих. И опет они постају брига државе.

Други начин стварања незапослених зависника јесте одсуство масовнијег запошљавања. Школски систем на свим нивоима стално продукује кадрове који не могу да нађу посао, јер мала и средња предузећа, по природи ствари, могу да запосле узак круг људи. Нарочито је незапослена стручна и високообразована радна снага, која трпи тортуру због нестајања великих система. То нестајање се сада враћа као бумеранг, јер су само велики системи могли, са једне стране, да запосле већи број радника, а, са друге стране, да ангажују образоване стручњаке. Малим и средњим предузећима ова врста радне снаге није потребна да би била у сталном радном односу, јер се за њих тада плаћа већа цена држави од унајмљивања на „парче“, за поједине послове (правник за уговор, економиста за биланс итд.).

Посебна фракција ове класе јесу запослени у предузећима пред ликвидацијом. Они су фактички незапослени али формално имају посао. Они још нису сигурни да ће добити и колико ће добити новца када се ликвидација предузећа заврши, али их карактерише то да месецима не примају зарађене плате, а дуговања старатеља-државе или нових капиталиста велика су. Ту не помажу протести, заузимања канцеларија предузећа, штрајкови глађу, окупљања око званичних државних установа, те блокада путева, а ни драстичне мере упозорења, као што су лежање на прузи или сечење прстију.

Све категорије незапослених држе се у сталном објашњењу – страху да су људи без наде за запошљавање и да неће бити новца за њихов опстанак, односно социјално збрињавање. Почесто пробија и лицемерни став званичника да се нису снашли у транзицији – као да је нешто зависило од њих.

Пензионери су по бројности можда и значајнији од незапослених, или су то бар у истој мери. Они се такође налазе у ситуацији потпуне несигурности, јер је уништен пензиони фонд, који је извор исплате пензија. Додуше, његово нестајање везано је и за стари режим, али је некадашња опозиција прекршила чувени договор са народом и није формирала пен-

зиони фонд по цену задуживања код банака. Притицање средстава за исплату пензија нередовно је, јер је класа политичара дозволила да се слабо наплаћују ПДВ, други порези и слични буџетски приходи.

Осим тога, велики број пензионера је условио да се пензије не само доведу у питање већ и да се њихов ниво озбиљно смањи, тако да је просечна пензија међу најнижима у Европи. Како трошкови живота расту, нарочито за храну, а и издвајања за лекове су све већа, јер и они поскупљују – пензионери су здравствено угрожена популација и једва намичу крај са крајем, те животаре од данас до сутра. На крају, пензионери се такође држе у страху да ће се пензије укинути и они остати без икакве заштите, а неретко кроз режимску пропаганду провејава став да су они паразити друштва и на државном хлебу, што је, разуме се, понижавајуће и нетачно, јер су они своју пензију заслужили и за њу издвајали годинама.

Класа запослених радника код приватног капитала у свим делатностима налази се у посебно зависном положају. Они имају посао, али је он несигуран, јер могу свакога тренутка да добију отказ. Не постоје бране томе или синдикати који би се борили за њихова основна права. То се види у чињеници да имају мале плате, које делују као поклон капиталиста. Поред тога, плате се исплаћују нередовно и тако се радници држе у тоталном страху и неизвесности за своју судбину. Наравно да се Дамокловим мачем над главом запослених радника, или претњом отказима и нередовним исплатама, запослени „дисциплинују“ и одвраћају од синдикалног организовања и јавног постављања питања својих права.

Није неизвесна само њихова садашњост, већ и будућност, јер се не уплаћују доприноси за социјално осигурање, стаж, пензионо и здравствено осигурање. Посебну фракцију ове класе чине запослени на црно или „фуш“, који се веома „допадају“ капиталистима, јер за њих ови не морају да уплаћују ништа. Они тек имају ниске принадлежности и никаква права. Заједно са класом запослених, они чине модерне робове рада.

Држава која наводно подстиче запошљавање, нарочито на основу страног капитала, вишеструко помаже иностране капиталисте, јер им обезбеђује бесплатно земљу за фабрике или по ниској цени, а истовремено дотира за сваког запосленог радника у висини суме коју радници неће примити до краја живота. У ствари, тај новац иде у руке иностраним капиталистима.

Класа ситних занатских произвођача и трговаца заиста је зависна од поменутих врсти капиталиста, који услове рада диктирају свима, па и њима, и то од одређивања цене радне снаге, све до општих услова рада, а посебно пласмана њихове робе, јер тај пласман зависи од монополског тржишта великих. Истовремено, ова зависна класа не може да издржи конкуренцију великих капиталиста, јер они увозе јевтину инострану робу да би обарали њихову цену. За њу је отежано добијање кредита, јер су,

нарочито мала предузећа, слаба гаранција за кредите, а и њихово враћање се врши готово под принудом од стране банака.

Свођење индустрије на занатство са стратегијом малих и средњих предузећа, а више малих, поспешило је раст поменуте зависне класе, али то није побољшало њихов положај, који остаје у сенци поменутих капиталистичких класа. Осим тога, они су под видном паском државне контроле, а можда и једини који су принуђени да редовно плаћају све дажбине и одржавају државне фондове у животу.

Класа зависних сељака паора јесте класа ситних пољопривредних произвођача, која поседује сопствену земљу што није стечена куповином-отимачином, већ наслеђем. Припадници ове класе су у „маказима“ великих латифундиста, који су земљу добили на „распродаји“ друштвених комбината и који покушавају да одређују све услове производње и продаје пољопривредних производа. Томе се прикључује држава, која својом неадекватном политиком малог субвенционисања паора, касном интервенцијом у вези са ценама и њиховом манипулацијом више одмаже него што помаже зависним сељацима. Поред тога, сељаци су погођени и отежаним условима за добијање кредита и високим каматним стопама.

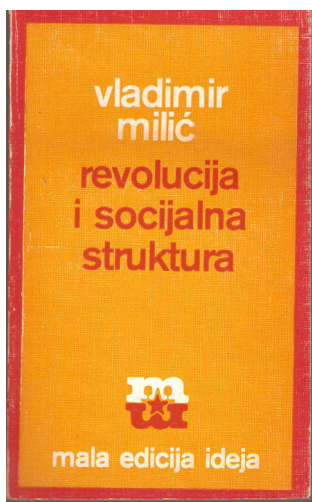
Држава је очувала политику акумулисања средстава из пољопривреде развијене у ранијем систему, који је нестао, али није нестала и иста политика. Циљеви су остали исти. Због своје масовности, ова класа је фактор стабилности друштва, јер са, једне стране, порезима пуни државну касу, а, са друге стране, обезбеђује основне производе за живот, који у условима преживљавања и сиромаштва постају кључни за одржавање власти.

Посебну категорију паора чине они који су остарели и који не могу да обрађују земљу. Један њихов део изнајмљује земљу под аренду како би преживео, а други, можда и већи, стоји пред продајом земље у бесцење, јер је цена земље већ оборена до минимума, што је процес који ће се све више убрзавати и допринети крају ове класе. Занимљиво је да не остаје само „земља без наследника“ већ ни куће немају наследника и такође се продају у бесцење!

На крају новостворене друштвене пирамиде стоји контејнерска класа – лумпенпролетеријат или сиротиња. Начин њиховог стварања је вишеструк и они воде порекло из свих зависних класа, а понајвише из редова осиромашених незапослених и пензионера. Како цене расту, а приходи становништва су све мањи, то је осиромашење све важнији процес који карактерише друштво, те је и контејнерска класа – класа пропадања. У највећем делу то је класа бескућника, која зими станује у прихватилиштима, а лети под ведрим небом, класа која се храни на казанима народних кухиња, класа која претура по контејнерима да би пронашла ствари за обуку и за продају којом би макар мало побољшала свој поло-

Владимир Милић,
Србија – деструкција друштва и стварање паразитских и зависних класа

жај, класа лишена сваке здравствене заштите и хигијене. То је класа која делом живи од минималне социјалне помоћи, заборављена у погледу озбиљне бригае свих, па чак и од своје деце.

Vladimir Milić
Faculty of Law, Belgrade

Summary

SERBIA – SOCIETAL DESTRUCTION AND THE RISE OF PARASITING AND DEPENDENT CLASSES

The author explores the relationship between destruction of society as the cause and rising of new classes as the effect. In the first part author points out to different aspects of destruction of material and human resources and focuses on the two main ones: “normal destruction” which has been produced by the process of transition from one to another social system where one form has been changed by another. The second type of destruction is “abnormal destruction” where nothing has been created but only destroyed, with the effect of rising unemployment and poverty. In the second part the author explicates the pluridimensional effects of this ‘abnormal’ destruction. In the third part the author describes the features of the collective human appearance of dependent classes and their social profile. The parasiting classes are members of political establishment and new riches and on the part of dependent classes there are retirees, unemployed working class and unemployed youth.

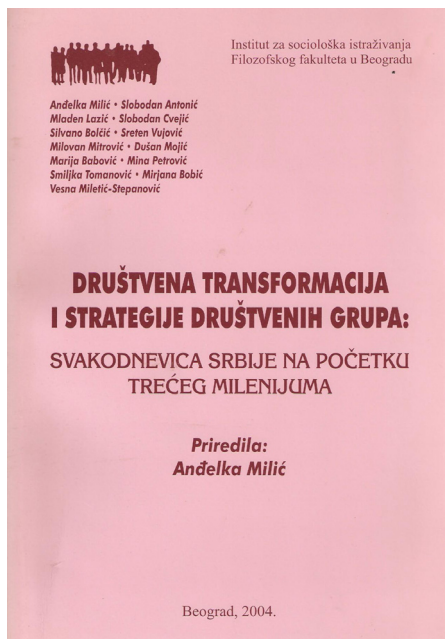
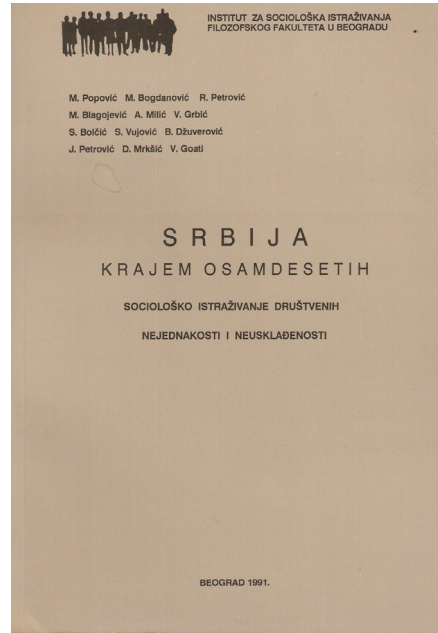
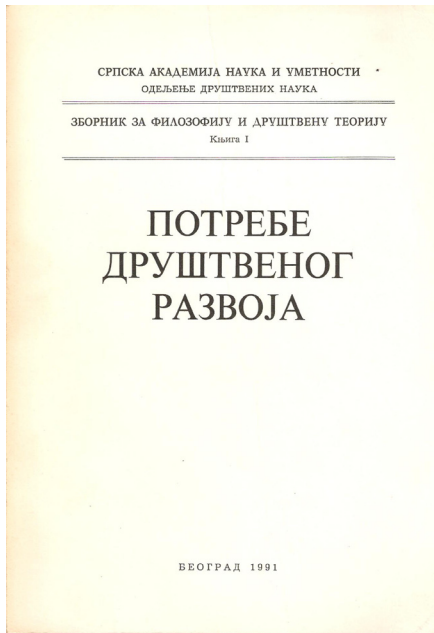
Key words: destruction, transition, class, parasiting class and dependent classes

CONTENTS

DISCIPLINES AND RESEARCH PROBLEMS

Andjelka Milić <i>Sociological Investigation into Families – Between Individual Efforts and Societal Opportunities: Three pioneers in their time</i>	763
Nada Sekulić <i>Introducing Gender Studies at the Faculty of Philosophy in Belgrade</i>	783
Ankica Šobot <i>Establishing the Gender Question in Serbian Sociology</i>	797
Marina Raguš <i>Julka Chlapec Djordjević – “Feminine Question” between Two World Wars</i>	812
Dragica Vujadinović <i>The Feminist Perspective in the Sociology in Serbia</i>	819
Mirjana Rašević <i>Development of Demography in Serbia</i>	855
Mirjana Bobić, Marina Blagojević Hughson <i>On the Old and New Population Challenges of Serbia</i>	870
Slobodan Panov <i>The Sociological Dimension of Family Law</i>	886
Natalija Jovanović <i>Beginnings of Sociology of Education in Yugoslavia</i>	908
Miloš Nemanjić <i>An Introduction into the History of Sociology of Culture and Art in Serbia</i>	916
Dragan Koković <i>Causes of Delay in Establishment of Certain Sociological Disciplines in Serbia</i>	930
	1247

Gradimir Obradović <i>A Contribution to the Study of the Foundation of Sociology and Sociology of Work, and the Ground-breaking Engagement of Sociologists on the Development of Sociology of Work and Establishment of the Profession of Work Sociologist</i>	941
Jasmina Petrović <i>Methodological Topics in Sociological Journals in Serbia</i>	959
Radivoj Stepanov, Ana Nešić <i>Sociology of Law in the Legal Culture of Serbia</i>	1001
Miroslav Ružica <i>Balkanian Vlachs/Aromanians/Tzintzars – Theses for a Somewhat Different Reading of Balkan and Serb History and Culture</i>	1018
Željko Lj. Krstić <i>Historical Sociology of Serbian Prisons: From Shackles to Bracelets</i>	1046
Nemanja Zvijer <i>Visual Sociology – Possible Directions of Future Development of Sociology in Serbia</i>	1070
Silvano Bolčić <i>Experiences and Achievements of the “Committed” Sociology in Serbia during the Past Five Decades</i>	1090
Snežana Popić <i>The Beginnings of Serbian Sociological Thought on Globalization</i>	1116
Petar Andjelković <i>Serbian Society and Sociology Today: “Sociology without Society”</i>	1134
Snežana Stojšin <i>Sociology in Serbia Today/Tomorrow – Reflections of Future Sociologists</i>	1146
Miodrag Ranković <i>Evolution and Involution of the New Imperialism</i>	1156
Vesna Dimitrievska <i>Sociology of Inequality and Poverty</i>	1190
Zoran Avramović <i>Sociological Knowledge and Ignorance in Textbooks of Sociology</i>	1198
Dejan Radinović <i>Obstacles and Possible Trends in Serbian Sociology</i>	1215
Vladimir Milić <i>Serbia – Societal Destruction and the Rise of Parasiting and Dependent Classes</i>	1230

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
Социолошки преглед : часопис Српског
социолошког друштва / главни и одговорни
уредник Жолт Лазар; Год. 1, бр. 1 (1961) - . - Београд
(Краљице Наталије 45) : Социолошко друштво Србије, 1961-
(Београд : Службени гласник). – 24 цм
ISSN 0085-6320 =
COBISS.SR-ID 932111